

1992

1-2

AETAS

*Hermann Róbert – Hatvani Imre szabadcsapatvezér
és az abrudbányai katasztrófa*

*Borsi-Kálmán Béla – A román nemzettudat fejlődése
a Kárpátokon innen és túl
egy nemzedék készülődésének tükrében*

*Miskolczy Ambrus –
Arról amit az Erdély történetében írtunk...
(Mítoszok és modellek között: Erdély 1848–49-ben)*

*Egy korszakzáró és áruló-mítoszt teremtő fegyverletétel
(Duka Tivadar emlékirata a világosi fegyverletételről)*

Bemutatjuk Csetri Eleket

Következő számunk tartalmából

*Horn Ildikó: Csáky Anna Franciska
és a pozsonyi klarisszák*

*Hiller István: Az ajándékozás Esterházy Miklós
politikai gyakorlatában*

*S. Lauter Éva: Nádori reprezentáció
a XVII. században*

*Molnár Antal: Olasz minoriták a XVII. századi
Felső-Magyarországon*

*L. Bozai Zsuzsanna: Péter cár látogatása
Bécsben 1694-ben*

Bemutatjuk Matúz József történészt

*Beszélgetés Bernard Lepetit-vel, az Annales
főszerkesztőjével*

1992 / 1–2

AETAS

Történettudományi folyóirat

*A kiadványt szerkesztette:
Pelyach István*

**A szerkesztőség címe:
6720 Szeged, Dugonics tér 12.
T.: (36) 62/12-140
Pf. 1179**

ISSN 0237-7934

*A kiadvány a Soros Alapítvány Bizottság,
a Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata,
a Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft., a József
Attila Alapítvány, a Magyar Hitel Bank – Kurátor Nyitott
Társadalom Alapítvány, a szegedi József Attila
Tudományegyetem Közművelődési Bizottsága
és a Magyar Nemzeti Múzeum támogatásával jelenik meg.*

Szerkesztőség:

Deák Ágnes (főszerkesztő)
Bellavics István (felelős kiadó)
Hovorka Beáta (szerkesztőség titkára)
Dávid Tamás, Koszta László, Lele József,
Pelyach István, Vajda Zoltán

Kiadja az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület
Felelős kiadó: Bellavics István
Szedés: Délmagyarország Könyv- és Lapkiadó Kft.
Nyomás: Dürer Nyomda Kft., Gyula
Technikai szerkesztő: Papp Zoltán
A borítót tervezte: Szekeres Ferenc

TARTALOM

Tanulmányok

Hermann Róbert:	Hatvani Imre szabadcsapatvezér és az abrudbányai katasztrófa5
Borsi-Kálmán Béla:	A román nemzettudat fejlődése a Kárpátokon innen és túl egy nemzedék készülődésének tükrében79
Miskolcзы Ambrus:	Egy román Jókai-regényhős viszontagságai 1848–49-ben127
Zakar Péter:	Egy forradalmár pap Görgey táborában.....136

Eszmecsere

Miskolcзы Ambrus:	Arról, amit az Erdély történetében írtunk... (<i>Mitoszok és modellek között: Erdély 1848–49-ben</i>) 150
--------------------------	--

Múltidéző

Egy korszakzáró és áruló-mítoszt teremtő fegyverletétel (<i>Duka Tivadar emlékirata a világsi fegyverletételről</i>) Közreadja: Pelyach István158
--

Határainkon túl

Az erdélyi magyar történészek sajátos feladatai <i>Beszélgetés Csetri Elekkel</i> 179
Csetri Elek bibliográfiája186
Csetri Elek: Teleki Sándor 1848–49-ben194

Kitekintés

Rózsa György:	Negyvennyolcas karikatúrák.....	211
Margitay Béla:	Társadalmi kezdeményezés Görgey Artúr honvéd tábornok budavári lovasszobra újrafelállítására.....	225

Figyelő

Román emlékirások 1848-ból (<i>Memorialistica Revolutiei de la 1848 in Transilvania. Editura Dacia, Cluj-Napoca 1988.</i>)		
Panek Sándor		228
Az orosz intervenció Magyarországon 1849-ben (<i>Ian W. Roberts: Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary. Macmillan, 1991.</i>)		
Vajda Zoltán		233
A passzív ellenállás politikusa? (<i>Takács Péter: Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865. Bp. Akadémiai Kiadó, 1991.</i>)		
Kancsár Attila		238
Az „örök” második (<i>Szemere Bertalan: Politikai jellemrajzok a magyar szabadságharcból. Okmánytár. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta, az okmánytárat a jegyzeteket és a mutatókat összeállította Hermann Róbert és Pelyach István. Bp. Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.</i>)		
Ruszoly József		242
Széchenyi István gróf, az ember (<i>Csorba László: Széchenyi István. Bp. Officina Nova, 1991.</i>)		
Szendi Péter		247
Magyarhon angol barátja (<i>Kabdebó Tamás: Blackwell küldetése. Bp. Az MTA Könyvtárának Közleményei, 1990.</i>)		
Hermann Róbert		251
Kötetünk szerzői		259

HERMANN RÓBERT

HATVANI IMRE

SZABADCSAPATVEZÉR

ÉS AZ ABRUDBÁNYAI KATASZTRÓFA

Az 1848–1849-es magyar forradalom és szabadságharc mindmáig aktuális kérdései közé tartozik az ún. nemzetiségi kérdés, a magyar forradalom és az országban élő nemzetiségek viszonya. Közhely, de igaz: a magyar szabadságharc fegyveres erőinek kb. 15–20%-át mindvégig olyan hadszíntereken kellett állomásoztatni, amelyekben döntő, a szabadságharc eredményét befolyásoló sikert ugyan nem érthettek el, de ottani tartózkodásuk nélkül a környékbeli magyar lakosság élete és vagyónbiztonsága veszélyben forgott volna, illetve a fontosabb hadszínterek ellátásában, utánpótlásának megszervezésében keletkeztek volna komoly zavarok. E területeket azért kellett állandóan megszállás vagy legalább megfigyelés alatt tartani, mert a helyi szerb vagy román lakosság ellenségesen viszonyult a magyar szabadságharchoz, s fegyveres fellépésével a fő ellenség, a cs. kir. hadsereg pozícióit erősítette.

Mindebből következően már az első fegyveres összeütközések után több kísérlet történt arra, hogy e nemzetiségi felkelőket valamilyen módon lecsillapítsák és megbékítsék. E kísérletek azonban rendre eredménytelenek maradtak; részben azért, mert olyankor került rájuk sor, amikor a magyar hadsereg állása meglehetősen előnytelennek tűnt, s így a nemzetiségi vezetők nem nagyon láthatták értelmét a lehetséges veszteséggel történő békekötésnek; részben pedig azért, mert e mozgalmak tömegbázisát alkotó paraszti népességet átította a császár iránti hagyományos hűség, s így a magyar szabadságharc vezetőiben, azok minden ígérete ellenére sem láttak egyebet a jó császár ellen lázadó, s mellesleg az ő jogaikat korlátozni akaró magyar nemeseknél.

Az eredménytelenség másik magyarázata – pl. a szerb fölkelőkkel folytatott alkudozások esetében – az volt, hogy e felkelők sok esetben a tárgyalásokat nem tekintették egyébnek, mint az időnyerés eszközének, s 1849 tavaszától kezdve saját előnytelen pozícióikon próbálták ily módon segíteni. Emellett a magyar szabadságharc politikai vezetői meglehetősen differenciálatlanul szemlélték a nemzetiségi mozgalmak vezetőit; vagy csupán a fekete-sárga reakció, vagy a pánszláv mozgalom ügynökeit, jobb esetben megtévesztetteit látták bennük, s nem figyeltek fel e mozgalmakon belüli különböző irányzatokra; holott egyáltalán nem volt mindegy, hogy a bécsi udvari körökkel szoros kapcsolatban álló Rajacic érsekkel, vagy a demokratikusabb irányt képviselő Stratimirovic ezredessel próbáltak meg érintkezésbe lépni.

A tárgyalások további akadályát jelentette – főleg a román és szerb mozgalmak esetében – az a brutalitás, amellyel e mozgalmak a nemromán és nemszerb lakossággal szemben felléptek. Kiirtott falvak és felperzselt városok, kannibáli kegyetlenség jelezte a szerbiának és a román légiók útját; Zombor, Zalatna,

Nagyenyed romjai és legyilkolt lakóinak holttesteit fölött nehéz volt kezet nyújtani e mézszárlások elkövetőinek. S ez annál is nehezebb volt, mert adandó alkalommal a visszatörülés sem maradt el. Mindez pedig olyan érzelmi akadályt jelentett a tárgyalások útján, amelyen mindkét félnek nehéz volt átlépnie.

A magyar történetírás szinte a szabadságharc leverése óta vizsgálja, volt-e lehetőség arra, hogy e nemzetiségi mozgalmak és a magyar szabadságharc vezetői még az események alatt békét teremtsenek. A meg nem valósult lehetőségek vizsgálata persze csak egy hajszálra van a „mi lett volna ha” típusú kérdésekétől; ám a megvalósult és a megvalósulatlan lehetőség az adott pillanatban elvileg ugyanolyan megvalósulási eséllyel bírt; a megvalósult lehetőségnek pedig általában okai vannak, s nem valamiféle vak törvényszerűség következtében történik az, ami történik. Ha pedig ez így van, akkor a meg nem valósult lehetőségek elemzése is tartogat tanulságokat, hiszen sokszor igen apró, esetlegesnek tűnő dolgokon múlt, hogy a kedvezőtlenebb lehetőség vált valósággá; jelen esetben az, hogy nem békekötés és megbékélés, hanem harc következett.¹

E megbékélési lehetőségek között fontos helyet foglal el Ioan Drágosnak, a magyar nemzetgyűlés román képviselőjének 1849. április–májusi tárgyalás-sorozata és békéltetési kísérlete a román felkelők vezetőivel. Ennek az akciónak a történetével a múlt század hatvanas éveitől több magyar és román történész is foglalkozott; így Kemény Gábor, Szilágyi Farkas, Jancsó Benedek, Silviu Dragomir, I. Tóth Zoltán, Miskolczi Ambrus, Varga János és Spira György, hogy csak az új eredményeket hozó tanulmányok és monográfiák szerzőit említsük. Munkásságuk révén ma már nagyjából ismerjük e békeakció történetét, résztvevőinek indítékait és kudarcainak okait; illetve a békekötés megghiúsulásának közvetlen és közvetett következményeit. E tanulmányokat azonban jórészt politikatörténeti megközelítés jellemzi; holott erre a békeakcióra a tavaszi magyar győzelmek időszakában, tehát egy olyan időpontban került sor, amikor úgy tűnt, a cs. kir. csapatok kiűzése után a magyar szabadságharc fegyveres erői katonai eszközökkel is rendezni tudják a magyarok és nemzetiségek közötti konfliktust. A politikai és katonai rendezés lehetősége tehát egymással párhuzamosan létezett, s véleményem szerint ez volt a legfontosabb magyarázata a békeakció kudarcának és a fegyveres harc újabb fellángolásának. Tanulmányom tehát ennek a békeakciónak a katonai vonatkozásaival foglalkozik, s „hőse” nem a békekereső Drágos vagy a megbékélésre hajlandóságot mutató Avram Iancu, a román felkelők vezetője; hanem a fegyveres megoldást előtérbe helyező Hatvani Imre szabadcsapatvezér. Ezért tanulmányomban csak ott érintem a békeakció részleteit, ahol az az események megértéséhez feltétlenül szükséges, s elsősorban azt vizsgálom, melyek voltak azok a – sokszor esetleges – okok, amelyek következtében a megbékélés helyett a lehető legrosszabb következett be: az elégtelen eszközökkel végrehajtott fegyveres akció.

A zarándi harctér

Az Arad, Bihar, Hunyad és Alsó-Fehér vármegyék által határolt Zaránd megye lakosságának túlnyomó részét 1848 előtt románok alkották. Fényes Elek 1847-es adatai szerint a lakosság 90%-a volt román, a korabeli megyei adatok

szerint pedig ez az arányszám elérte a 95%-ot is. A lakosság többi részét elenyésző számú szlovák, örmény, szerb és zsidó mellett kb. egyforma arányban alkották magyarok, németek és cigányok. A megye az 1848 őszen kibontakozó román néplázadásban ugyanazon jelenetek színhelye volt, mint a szomszédos Alsó-Fehér vármegye vagy más, túlnyomórészt románok lakta erdélyi vármegyék. A felkelők irtóhadjáratokat indítottak a környékbeli magyar és német lakosságú települések ellen, s 1848 október végére kezükre kerültek a megye főbb pontjai. Gál László Arad megyei nemzetőr őrnagy ugyan 1848 november elején rövid időre visszafoglalta a megye legfontosabb településeit, Nagyhalmaót, Kőrösbányát és Brádot, s nagyjából kimenekítette az ott fogvatartottakat, de november 12-én már ki is vonult Arad megye felé, így Zaránd január közepéig ismét a román felkelők kezére került. Megkísérelték a szomszédos, s részben szintén románok lakta Bihar megyébe történő beütést is, de sikertelenül. 1849 januárjában Beke József honvéd őrnagynak az aradi ostromsereghez tartozó különítménye tartotta megszállva a megyét, január végén-február elején azonban Bem csapatainak erősítésére Erdélybe rendelték, mire Beke Brádon át Dévára vonult. Február elején tehát ismét a román felkelők ellenőrizték a megyét. Erőik azonban meglehetősen gyengék voltak; nemcsak Beke már említett dandárjának átvonulását nem tudták komolyan zavarni, hanem a Bem által a piski csata előtt Nagyváradra küldött sebesültszállítmányát sem. A szállítmány február 9-én indult el Déváról, útközben többször is visszaverte a román felkelők támadását, majd Kőrösbányán, Nagyhalmaón, Vaskóhn és Belényesen át megérkezett Nagyváradra.

A szállítmány vezetője Csutak Kálmán őrnagy, a 27. zászlóalj parancsnoka volt. Csutak merész és jó képességű zászlóaljparancsnokként oldotta meg nehéz feladatát; 230 emberével öt nap alatt tette meg ezt a nem veszélytelen utat. Csutak feladata az volt, hogy Nagyváradon egészítse ki zászlóalját, csatlakoztassa hozzá az aradi ostromseregnél lévő századát, majd Zaránd megye északi szélén induljon meg Kolozsvár felé.

Csutak a legjobbkor érkezett meg Nagyváradra. Beöthy Ödön Bihar megyei főispán éppen Csutak oszlopának megérkezése napján, február 12-én jelentette Kossuthnak, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnökének, hogy „azon futárok, szállítmányok, melyek Halmágyon keresztül Bem táborához valának utasítva, mind visszatértek, mert a vidék oláh csoportozások által meg van szállva”. Beöthy szerint a halmágyi szoros védelmére rendelt Bihar megyei nemzetőrök parancsnok nélkül vannak, s így „állomásaikat aligha becsülettel megtartják”. Beöthy érintkezésbe lépett a Nagyváradon székelő 6. és 8. hadmegyék parancsokával, Cserey Ignác alezredessel, s Cserey egy ágyút küldött a Nagyváradon alakuló német légió 3. századának kíséretében Nagyhalmaóra. Ugyanakkor maga Cserey is azt jelentette Kossuthnak, hogy Nagyvárad, „hol az állodalomnak sok kincse van letéve, csaknem merőben fedezetlen van”, s csapatokat kért a Bihar megyébe vezető hágók őrzetére.

A Zaránd megén átvetető út két dolog miatt volt fontos. Egyrészt azért, mert Bemnek a Maros völgyében állomásozó csapatai részére itt lehetett a leg-rövidebb úton utánpótlást küldeni; másrészt pedig azért, mert ha ez az útvonal az ellenség kezében van, bármikor betörhet Bihar megyébe, ahol a szabadságharc legfontosabb ipari központjai, raktárai, újonctelepei találhatók. Emellett ezen az

úton elvághatta az összeköttetést az aradi ostromsereg és a központi kormány-szervek között; ha pedig Arad ostromzárja megszűnik, Békés és Bihar megyék felől fedezetlen marad a forradalom háttországa. Ez pedig komolyan megzavarhatta volna a magyar főszereg január közepe óta folyó összpontosítását is. A helyzet annál is fenyegetőbbnek tűnt, mert Erdélyből utoljára Bem nagyszebeni és víz-aknai vereségeiről érkezett hír; e lehetőségek tehát egyáltalán nem tűntek valószínűtlennek.²

Csapatokat kért a halmágyi vonal fedezésére Zárand megye 1849. január 25-én kinevezett kormánybiztosa, Sántha György Bihar megyei alispán is. Cserey Ignác alezredes február 16-án útnak indította a 16. honvédszászlóalj egy századát, s egy újabb századot meg egy fél röppentyűtelepet ígért néhány napon belül. Maga a kormánybiztos, Sántha György is hozzálátott a megye visszafoglalásához. Február 17-én a rendelkezésére álló erővel, amely mintegy 850 főt számlált, és két háromfontos ágyúval Véber János őrnagy vezérlete alatt Vaskohról Lázuron át Nagyhalmágyra indult. 19 honvédet hátrahagyott a kristyóri hágó fedezésére, majd még a nap folyamán bevonult Nagyhalmágyra – állítólag éppen az utolsó pillanatban, mert a román felkelők már megszállni készültek a várost. Sántha azonban úgy vélte, erői aligha lesznek elégségesek arra, hogy Bem Déva környékén állomásozó táborával fenntartsa az összeköttetést, sőt úgy vélte, ha nem kap erősítést, még Nagyhalmágyot is fel kell adnia.³

Február 17-én megérkezett Debrecenbe Bem piski győzelmének híre. Ez azt jelentette, hogy immáron nem kell Erdély felől reguláris katonaság támadásától tartani, csupán a román felkelők megfékezése a cél. Bizonyossá vált az is, hogy a Damjanich tábornok, ill. Gaál Miklós tábornok által Erdélybe küldött erősítések csatlakoztak Bemhez; Csutak kiegészítendő zászlóaljára tehát egyelőre nincs szükség. Ezért a hadügyminisztérium – figyelembe véve Cserey és Sántha kéréseit – február 18-án úgy intézkedett, hogy Csutak egy századost, egy tisztet és néhány tiszthelyettest meg közlegényt, mint toborzókat hagyjon hátra Nagyváradon, ő maga pedig zászlóaljával induljon a halmágyi szorozhoz, s vegye át az ottani erők feletti parancsnokságot. Az így kialakítandó dandár az aradi ostromsereg 9. hadosztályának alárendeltségébe fog tartozni. Az utasítás szerint a 27. zászlóalj kiegészítése után visszatér Erdélybe, helyét pedig más csapatok fogják pótolni. Csutak február 20-án még Nagyváradon volt, 22-én már Belényesen, 24-én pedig Nagyhalmágyon. Sántha György kormánybiztos február 21-én – még mielőtt értesült volna Csutak megbízatásáról – hosszú levélben közölte Véber János őrnaggyal kormánybiztosi kiküldetésének célját. Levele szerint „addig míg működéseinket tovább terjeszthetnénk minden nap legalább e környéken közelebb eső községekben biztosan a motozás mindenütt egy tisztnek jelenlétében s vezetése alatt hajtassék végre”; majd részletesen felsorolta, hogy milyen módon kell ezt végrehajtani. Levelében egyértelművé tette, hogy ennek menetrendjét ő maga kívánja meghatározni, tehát nemcsak politikai felügyeletet kíván gyakorolni a sereg fölött.

Csutak február 26-án Nagyhalmágyon hivatalos átiratban szólította fel Sánthát arra, hogy seregét mindig lássa el elegendő pénzzel és kétnapi élelemmel; ugyanakkor kijelentette, hogy bármikor kész találkozni Sánthával s szolgálataira állni. A jobb egyetértés érdekében délelőtt 10 órakor be fogja neki mutatni tisztikarát is. Sántha válaszában közölte, hogy mindig meg fog tenni mindent

a sereg ellátására. Leveléhez mellékelte Véberhez küldött levelének másolatát; ugyanakkor arra hivatkozva, hogy mindmáig nem tudja Csutak kiküldetésének „célját, irányát, hatóságát”, kérte Csutakot, hogy közölje azt vele; „mert ha reám itt szükség nincsen, és tisztelt katonaság magától mindenekben működhet, katonai kormányzást gyakorolhat, a felelet terhe se illethetvén engem, azonnal távozni fogok; ellenben azon értelemben, mint amilyenel kiküldve vagyok Zaránd megyei kormánybiztosnak, hogy mástól függen, mit kellessen tenni, és a kiadott rendeletek csak akkor teljesíttessenek, amikor azoknak teljesítésükre a parancsnokságnak kedve vagyon, azt állásom el nem tűrheti, és azok iránt a maga helyére jelentést tenni kötelességemnek tartandom. Mert vagy leszek kormánybiztos a maga értelmében, vagy átengedem ezen éppen nem irigylendő pozíciót; próbálja más is, kinek tetszeni fog. A részletekbe belebocsátkozni kevés napok leforgása alatt, míg választ nem nyerendek, nem kívánok”. Csutak február 27-én udvariasan válaszolt a levélre; közölte Sánthával a február 18-i hadügyminiszteri rendeletet, s 40 előfogatot kért serege számára. Az üzenetváltás azonban már magában hordta a későbbi ellentét csíráját, s nem a legjobbakat ígérte a polgári és katonai hatóságok együttműködése szempontjából.⁴

Csutak leveléből Sántha úgy vélte, hogy a katonaság parancsnoka őt csak egyszerű élelmezési biztosnak tekinti; holott kormánybiztosi megbízatása alapján úgy vélte, jogában áll a csapatokkal is rendelkezni. Csutak pedig semmi jót nem olvashatott ki Sántha leveléből, csak azt, hogy a kormánybiztos a maga elképzelései szerint szeretne rendelkezni a katonasággal. A dolgot tovább bonyolította, hogy Sántha megbízatása Beöthy Ödön volt erdélyi főkormánybiztostól származott; Csutaké viszont a hadügyminisztériumtól. Zaránd megye polgári hatóság szempontjából az erdélyi főkormánybiztos – január 27. óta immáron Csány László – alá tartozott; a Zaránd megyei katonaság azonban az aradi ostromsereg, az V. hadtest alárendeltségébe; ez utóbbi főkormánybiztosi hatóságát pedig Vukovics Sebő gyakorolta. A Zaránd megyei erők magvát jelentő 27. honvédszázalóaljat viszont továbbra sem vették ki Bem rendelkezése alól, csupán a zászlóalj feltöltésének időtartamára rendelték azt Nagyhalomra. Ez a hatásköri átfedés, illetve kétirányú függés pedig akkor is bonyodalmakat okozott volna, ha nem két olyan rossz természetű ember kénytelen együttműködni, mint Csutak és Sántha. Csutak ugyanis meghódítandó területnek vélte Zaránd megyét, amelyet fegyverrel kell elfoglalnia, vagy pedig „a törvényeknek nem engedelmeskedő lakosait semmivé teszem, s a nemzetnek Zaránd megye földjét tisztán s ellenség nélkül fogom átadni”. Sántha ebben nem látott mást, mint a katonai uralomra való törekvést, s mint volt megyei tisztviselő, jó szokás szerint minden lehetséges helyen igyekezett feljelenteni Csutakot. Azt sem igen volt hajlandó figyelembe venni, hogy Csutakot nem egy megyei hajdúcsapat, hanem egy dandár élére nevezték ki, s hogy az őrnagy feladata nem az, hogy elrabolt jószágok után nyomozzon, hanem az, hogy Zarándot katonai szempontból biztosítsa.

Mindehhez még egyéb összeütközések is járultak. Csutak ugyanis semmilyen beleszólást nem tűrt a dolgába; nemcsak ellenálló, hanem békés falvakat is feldúlt, amivel nemhogy lecsillapította volna a román lakosságot, inkább csak növelte ellenszenvét. Az egyes falvak elfoglalásánál ejtett „hadizsákmánnyal” maga kívánt rendelkezni; saját szakállára elárvezettette azt, s az összegről nem számolt el Sánthának. Mindezt azért fontos hangsúlyoznunk, mert a Csutakról az

iratokból kialakuló kép egyáltalán nem hasonlít arra, amit önmagáról fest emlékirataiban. Memoárjában a közte és Sántha között kialakult ellentétet egy velejéig demokrata, a lakosságot a túlkapásoktól óvni igyekvő parancsnok és egy feudális módszerekkel élő, robotoltató, a lakosságot megnyomorító megyei alispánból lett kormánybiztos konfliktusaként tünteti fel; amiből – úgy tűnik – semmi sem igaz. Ha valaki óvni igyekezett Zaránd megye lakosságát a túlkapásoktól, az Sántha György kormánybiztos volt; Csutaknak emlékiratában annyit hangsúlyozott rokonszenve a román lakosság iránt pedig nemcsak Sántha és más megyei tisztviselők jelentéseiben írottakkal áll ellentétben, hanem cáfolják azt saját jelentései is.⁵

Egyet azonban nem lehet elvitatni Csutaktól. Minden rossz tulajdonsága ellenére sem volt rossz katona, s alig egy hónap alatt valóban magyar kézre juttatta Zaránd megyét. Seregének február 28-án kelt állománykimutatása szerint 2165 embere volt; ennek egyharmadát alkották honvédek, s a 141 főnyi német légiós századon meg némi huszárságon és tüzérségen kívül nagyjából nemzetőrökből állott. Az erő nagyobb része Nagyhalmágyon állomásozott, s egy-egy 130–190 főnyi különítmény biztosította Lázurt, Jósászhelyet és a kristyóri hágót.

Március 1-én Soborsinból Selevér István jegyző arról értesítette Csutakot, hogy február 28-án román határőrök és népfelkelők érkeztek Zámból Petrisre; úti-céljuk ismeretlen, de bármikor Soborsinra mehetnek, ahol szintén nincs katonaság. Csutak március 2-án kapta meg a jelentést, s aznap két század honvéddel, egy század német légióssal, 40 huszárral, egy század szalontai nemzetőrrel és három ágyúval Jósászhelyen, Zöldesen és Rossian át Petrisre indult. Március 4-én Nagyhalmágyra érkezett Institoris János élelmezési biztos előző napon kelt jelentése arról, hogy a Bánság felől közeledő ellenséges csapatok Soborsinnál akarnak hidat verni a Maroson, hogy onnan induljanak az Aradot ostromló magyar sereg megtámadására. Egyben arról is tudósította Sánthát, hogy a Petrisen állomásozó ellenséges erők Kaszanest felé indultak, hogy útközben egyesülve a román népfelkelőkkel, Soborsin felé visszafordulva csatlakozzanak az ott hidat verni szándékozó bánsági erökhöz. Sántha erre a 16. honvédzászlóalj jól felfegyverzett egy századát küldte ki polgári biztosok társaságában Kaszanestre, ahol azok megtudták, hogy néhány nappal odaérkeztek előtt valóban járt ott három tiszt és 21 gyalogos, s faluról falura járva valószínűleg felkelésre biztatták az embereket. A Sántha által kiküldött biztosok jelentése szerint az ellenség terve az, hogy erőit Buteanu román prefekt erőivel Brádon egyesítve, megtámadja a magyar csapatokat. A biztosok és az egy század honvéd március 5-én visszatértek Nagyhalmágyra. Sántha ezek után írt Hodossy Miklós bihari kormánybiztosnak, s két század honvédet, 50 lovas és négy ágyút kért segítségül. Úgy vélte ugyanis, hogy a Csutak távozása után 660 főre és egy ágyúra leolvadt erejével nemigen állhat ellen a támadásnak. Helyzetét azért is bizonytalannak érezte, mert tudott a Csutaknak adott rendeletről, miszerint a 27. honvédzászlóalj kiegészítése után az eltávozik a megyéből, de attól is tartott, hogy Csutak ezt nem csak e zászlóaljjal, hanem a rendelkezésére álló egész erővel fogja tenni. Hodossy a kérést továbbította is a nagyvárad dandár parancsnokának, Simonffy József őrnagynak; Simonffy azonban kijelentette, hogy az ő feladata Nagyvárad és az erdélyi szorosok fedezése, és egyetlen embert sem adhat.

Közben Csutak megérkezett Petrisre, ahol semmilyen ellenséges erőre nem talált. Institoris valószínűleg őt is értesítette a Soborsinnál fenyegető ve-

szélyről, mert azonnal megindította csapatait a fenyegetett pontra. Március 5-én megérkezett Soborsinba, ahol a Leiningen cs. kir. vezérőrnagy vezette cs. kir. különítmény már valóban megkezdte a hídverést. Csutak azonban minden nehézség ellenére megakadályozta az átkelési kísérletet. Hadijelentése szerint lövegeivel szétlőtt két, a híveréshez talpként szolgáló hajót, két mozsarat és két hatfontos löveget, és felrobbantott két lőszeres szekeret is. Csutak valóban jól működhetett, mert Leiningen úgy vélte, tizenkét ágyú akadályozza átkelését, holott Csutak csak hárommal rendelkezett.

Csutak soborsini megjelenésével valóban fenyegető veszélyt hárított el. Leiningen vezérőrnagy terve ugyanis az volt, hogy Soborsinnál átkelve a Maroson, egyesül a zarándi felkelőkkel és Czernoewicz százados Dévánál álló különítményével, s azután vagy Buttyin és Világos irányába nyomulva az aradi ostromsereg hátába kerül, vagy pedig érintkezésbe lép Puchner erőivel, illetve megszakítja az összeköttetést az erdélyi és a magyarországi erők között. Csutak az ütközetben 3 halottat és 13 sebesültet veszített.

Március 7-én megérkezett Soborsinra Villám János alezredes Aradról küldött különítménye, amely átvette az itteni pozíció őrzését Csutaktól; Csutak pedig visszaindult Rossián, Kaszanesten, Alsó- és Felsővácán át Nagyhalmágy felé. Alsóvácánál megtudta, hogy a falun túl román felkelők táboroznak, s fölszedték előtte a Kőrös hídját is. Csutak helyreállíttatta a hidat, majd annak talpdeszkáit felszedette és szekerekre rakatta. A Kőrösbe folyó patak hídját is felszedve találta, s azt is hasonló módon állította helyre. Csutak maga sem sejtette, hogy milyen jókor érkezett. A Czernoewicz százados vezette, határőrökből és román felkelőkből álló különítmény ugyanis éppen ezen a napon szándékozott megtámadni és elfoglalni Nagyhalmágyot. Csutak pontban éjfélkor támadta meg az Alsóvácánál álló különítményt, visszanyomta azt Kőrösbánya felé, majd az Ocsnál álló határőrszázadot támadta meg. Csutak a támadásnál főleg ágyúit használta; miután katonáinak „Rajta” kiáltásaival felriasztotta a határőröket és román felkelőket, közéjük kartácsoltatott. Az ellenség parancsnoka, Czernoewicz százados, noha serege 2800 főt számlált, s így legalábbis számban mintegy háromszorosan múlta felül Csutak erejét, attól tartva, hogy elvágják visszavonulási útját, visszahúzódott Kőrösbányára. Veszteségét 14 halottra, 10 sebesültre és 4 eltűntre tette; ám ez valószínűleg csak a határőrök vesztesége lehetett, a román népfelkelőket nem tartalmazta. Csutak szerint az ellenség nyolc szekérral vitte el halottait Kőrösbányára. Ő maga az ütközetéről szóló jelentésében arról számolt be, hogy elfogott öt román határőrt, akiket aztán, miután nem voltak hajlandók vallomást tenni, „mint hazám határának hűtlen őreit, agyonlövettem”. Saját veszteségeiről nem ír; Czernoewicz szerint Csutak hat huszárt és hét gyalogost veszített. A huszárok létszáma azonban március 11-én is 54 fő volt, mint február 28-án; a korábbi létszámhoz képest jelentősebb eltérés (18, ill. 21 fő) csak a szalontai nemzetőrszázadnál, ill. a német légiós századnál mutatkozik. Ezt az eltérést azonban okozhatták a sebesültek, a betegek; s ide kell számítanunk a soborsini ütközet veszteségeit is. Csutak serege egyébként is jelentősen csökkent; a Soborsinba magával vitt 59. honvédszászlóalj századot átadta Villám alezredesnek, a Jószáson állomásozó aradi nemzetőröket pedig valószínűleg hazabocsátotta.

A Kőrösbányára visszahúzódó, Czernoewicz százados vezette különítmény abban a hitben lévén, hogy Csutak lovasságban és tüzérségben jóval felül-

múlja erőt, elhatározta, hogy erősítések beérkeztéig tartózkodik a támadó fellépéstől. Csakhamar azonban megérkezett a hír, hogy Bem bevette Nagyszebent, s Czernoewicz azt a felszólítást kapta August ezredestől, a gyulafehérvári erőd parancsnokától, hogy csapatainak egy részével vonuljon be az erődbe. Czernoewicz eleget tett a parancsnak; Buteanu és Solomon román prefekteknek sok sikert kívánt a további ellenálláshoz. Buteanut arra utasította, hogy mindenáron tartsa Brádot, de legalább a bucsesdi szorost; végső esetben pedig egyesüljön Avram Iancu csapataival Abrudbányán. Solomont arra utasította, hogy embereivel vonuljon a hátszegi völgybe, s ha túlerő támadná, a Vaskapu-szoroson át vonuljon vissza Karánsebesre. Útközben Czernoewicz ellátta őrséggel és munícióval a dévai várat, majd március 25-én két század bántói határral és egy háromfontos ágyúval bevonult a gyulafehérvári erődbe. Ezzel a Zaránd megyei román erők támasz nélkül maradtak.

Valószínűleg magát Csutakot is meglepte az elért siker. Ezért aztán – annak ellenére, hogy serege 540 fővel kevesebbet számlált – elhatározta, hogy amint serege kipihen a soborsini expedíció fáradalmait, megindul Kőrösbánya és Brád elfoglalására. Czernoewicz visszavonulásának okáról azt vélte, hogy az csupán az erők összpontosítását szolgálja; ugyanakkor tudta, hogy még egy, a felső-vácaihoz hasonló meglepetésszerű támadás lehetőségére nem nagyon számíthat, hiszen amint kivonul Nagyhalmágyról, a környékbeli román falvak lakói azonnal értesítik a román felkelőket. Ezért többször is kivonult Nagyhalmágyról, hogy így tartsa állandó bizonytalanságban a vele szembenálló erőket. Március 18-án aztán – miután hírt kapott Czernoewicz elvonulásáról – elfoglalta Kőrösbányát és Brádot. Buteanu és Solomon – híven Czernoewicz instrukcióihoz – Abrudbánya, illetve Déva felé vonult vissza. Március 19-én Csutak megszállta Vácát is, s aznap áthelyezte főhadiszállását Kőrösbányára. Jelentése szerint öt napon belül szándékozott elfoglalni Boica bányavárost is, s azután megindulni Abrudbánya elfoglalására.⁶

Míg Csutak közel három hét alatt visszaszerezte a megyét, Sántha sem maradt tétlen. Március 10-én Debrecenbe utazott, s ott 16-án hosszú jelentésben közölte az Országos Honvédelmi Bizottmánnyal a Zaránd megyében fenyegető veszélyeket. Utalt arra, hogy Csutaknak a 27. zászlóaljjal előbb-utóbb Erdélybe kell vonulnia; hogy a hadügyminisztérium február 25-i rendelete értelmében a 16. honvédszászlóalj és a német légió 1-1 századának vissza kell térnie Nagyváradra, hogy a nemzetőrök is előbb-utóbb hazamennek, s akkor ő egyedül marad a megyében, s mit sem végezhet. Ezért aztán összesen 6 ágyút, 108–120 lovas és 10 század honvédet vagy akár nemzetőrt kért a megye biztosítására. A szintén Debrecenben tartozkodó Beöthy Ödön is megtámogatta a folyamodványt azzal, hogy javasolta a Bihar megyében található Hatvani-szabadszabadszapat, Csanády-vadászszapat és két század honvéd kiindítását; s ennek az erőnek a parancsnokául báró Meszény István örmagyot ajánlotta.

Sántha március 19-én Váradolaszin keresztül visszaindult Nagyhalmágyra. Belényesen találkozott a szalontai nemzetőrök 1. századával, akik éppen útban voltak hazafelé; Vaskóhn megtudta, hogy a 2. század is hazament; Kristyóron a Pálinkás százados vezette nemzetőröket még együtt találta. Nagyhalmágyon csupán a Reviczky László vezette 110 főnyi vadászszabadszapatot lelte, s aznap érkezett oda egy század honvéd is Jósásról. Sántha továbbutazott Kőrösbányára, s ott a

tenkei nemzetőrszázad parancsnokától megtudta, hogy Csutak ezt az alakulatot is hazaengedte. Sántha ezután sietett Csutakhoz, s felvilágosítást kért tőle arról, hogy miért eresztette haza a nemzetőröket, illetve Nagyhalmágy biztosítására erőket kívánt. Csutak azonban meglehetősen gorombán visszautasította a kormánybiztost, mire az nem vélte tanácsosnak nemcsak Kőrösbányán, de Nagyhalmágyon sem maradni, s Józshelyre utazott. Itt tudta meg, hogy Csanády István Bihar megyei szabad vadászcsapata március 30-án kb. 380 fővel Nagyhalmágyra érkezik, s erre ő maga is visszatért a megyeszékhelyre. Nagyhalmágyon azonban senkit sem talált. Csutak ugyan az előző napon a város környékén portyázott, de aztán visszatért Kőrösbányára. Sántha – végleg veszve híven Nagyhalmágyot – erre Kristyóra ment, s a Csanády-szabadcsapatot megindította Nagyhalmágyra, majd miután ez megérkezett, a Reviczky-csapatot visszaküldte Kristyóra.

A kristyóri sáncot őrző Reviczky-szabadcsapat azonban már április 3-án utasítást kapott Csutaktól, hogy azonnal induljon vissza Nagyhalmágyra, mert az őrnagy Boica ellen vonul; másnap újabb, hasonló tartalmú felszólítás érkezett Csutaktól, mire a csapat parancsnoka, Reindl Gusztáv főhadnagy kérte a vaskóhi nemzetőrök parancsnokát, Kaisler Antal századost, hogy rendeljen másnapra egy nemzetőrszázadot a hágó védelmére. Kaisler ezt meg is tette.⁷

Csutak még a Kőrösbánya és Brád elfoglalására indított akció előtt rendeletet kapott Bemtől, hogy „nem várva zászlóaljának kiegészítését – levén Erdélyben elég újonc – tüstént a kezénél levő katonasággal induljon Erdélybe, és ott a főtáborral csatlakozzzék”. Bem erre vonatkozó igényét közölte a hadügyminisztériummal is, hozzátéve, hogy ide értendő az is, amit Aradról küldtek – tehát a zászlóalj ott állomásozó része. Elképzelhető, hogy Csutak e rendelet teljesítése érdekében nyomult előre Brádig – a város elfoglalása után küldött jelentésében viszont szó sincs Bem utasításáról, tehát valószínűnek tűnik, hogy a könnyű sikerektől megittasodva, Abrudbánya elfoglalásával akarta feltenni a koronát eddigi működésére. Március végén megpróbált érintkezésbe lépni a román felkelők vezetőivel, s egy levélben arról igyekezett meggyőzni őket, hogy „az egyenlőség és testvériség elvei mellett” működik csapataival. A levélre maga Buteanu válaszolt azzal, hogy a románok is ezen elvekért harcolnak; ám úgy véli, hogy a magyarok leigázásukra törnek. „Az Önök szabadsága bitófából áll, azon nemzeteknek jogegyenlősége, akik Önökkel egy hazában laknak, a magyar elembe való beolvasztásban áll.” Felszólította tehát a magyarokat, térjenek észre, s lássák be, hogy nagy szükségük van a románok rokonszenvére a szlávok tengerében. A levél szerint „az Önök szabadsága csak hízelgés, ámitás és szójáték, – ez legyen elég”.

A választ Csutak – valószínűleg – nem tudta értelmezni. Március 28-án, egy nappal e levél vétele után azonban megjelent nála két lovas román, Buteanu azon szóbeli üzenetével, „hogy két nap alatt hagynám el Zaránd vármegyét, mert ellenkező esetben semmivé tesz, és meg fogja mutatni, hogy az ő igazságos ügyöknek győzni kell”. Mire Csutak sem maradt adós a válasszal, kijelentve, hogy „igen szeretem az üzenetet, és én, mint becsületes honpolgárok egyike, de úgy is, mint a magyar hadsereg egyik kicsiny, de lelkes osztályának vezére, azt üzenem neki, mint a szegény nép ámitójának, és mint ártatlan vért szomjúhozó gazembernek, hogy az általa kiszabott két napot bevárom anélkül, hogy egy lépést mozdulnék helyemből, és ha a két nap lefolyta után ő engemet meg nem

keres, akkoron készen várjon engemet, mert én fogom őt rablóbarlangjában megkeresni anélkül, hogy időt vagy órát tűznék ki, mert úgy is tudom, hogy mindjárt meg szoktatok futni, hanem most az egyszer nem fog menedékhelyetek lenni”.⁸

Csutak igyekezett is beváltani fogadalmát. Április 2-án reggel ifj. Ribiczei Ferenc szolgabíró kérésére megtámadta és felégette Pogyele községet, amely – az említett szolgabíró szerint – „nagy bűnfészek volt”, s lakóit ki kellett volna irtani. Mivel azonban a támadás nem éjszaka történt, s a falut nem kerítették be, a lakók többsége elmenekült. Pogyele után Csutak Boica felé vonult, mivel azonban a város lakói küldöttséget küldtek elé, s meghódolásukat ígérték, Csutak igen jelentős, öt napon belül behajtandó hadisarc kivetése mellett visszafordult, s Krisztyór felé vette útját. Terve az volt, hogy másnap, míg ő dél felől, addig Liptay Ferenc százados a 16. honvédszászlóalj 5. századával Valeabrád felől támadja meg Buteanu Zdrápc és Mihelény között állomásozó felkelőit. A két támadó oszlop működését nem sikerült eléggé összehangolni; Csutak a 27. zászlóaljjal elkésett, s Liptay egyetlen századával szalasztotta meg Buteanu lánzsásait. Csutak hadijelentése szerint az útközetnek nem volt magyar halottja. Az ellenség veszteségét többszáz főre tette.

A foglyok között volt egy Nicolae Kretz nevű „őrnagy” aki – Csutak jelentése szerint – megígérte neki, hogy felfedi bajtársai rejtékhelyeit.⁹

Április 9-én Buteanu is elszánta magát a támadásra. Iancu emlékirata szerint a támadást az a – hamisnak bizonyult – hír inspirálta, hogy Puchner visszatért Erdélybe, és egy zászlóalját Zaránd megyébe küldötte. Csutak szerint az általa április 5-én elfogott Treila Juon nevű román alprefekt értesítette Iancut a magyar katonaság állásáról. Buteanu három irányból, mintegy 2000 fővel támadta meg Brádot, ahol csupán a 16. honvédszászlóalj 5. százada állomásozott, Liptay Ferenc százados vezetésével. Csutak a támadásról értesülve a 27. zászlóaljat küldte Liptay segítségére, azzal a paranccsal, hogy Valeabrád felől fogja hátba a románokat, míg ő maga egyenesen nyomul előre Kőrösbányáról Brád irányába. Buteanu – értesülve a bekerítő oszlopról – visszarendelte csapatait; a parancs azonban a Vintianu tribun vezérlete alatti oszlophoz későn érkezett, s így az csak hosszabb harc után hagyta el a csatateret. Csutak jelentése szerint Liptay egyetlen embert sem veszített; a románok vesztesége sem lehetett jelentős, mert arról sem szól. Emlékirata szerint 500 foglyot ejtettek; ezt azonban valószínűleg a legendák közé sorolhatjuk.¹⁰

Másnap Csutak Brádról dél felé vette útját, s a lakosai által elhagyott Valisora helységet felégette. Útközben találkozott a 27. zászlóalj eddig Marosvásárhelyen állomásozó 180 főnyi különítményével, amelyet fél század 37. gyalogezredbeli katonával és 40, 11. huszárezredbeli lovassal Jaszich Pál őrnagy vezetésével Bem azért küldött Brád felé, hogy ott egyesüljön a Csutak seregében található többi századokkal, s útközben tisztítsa meg az Erdélyből kivezető utat.

Április 14-én Csutak elérkezettnek látta az időt Boica megszállására is. Ezt hadijelentésében azzal indokolta, hogy a város mindaddig nem teljesítette az április 2-án ígért hadisarcot. Három oldalról vette körbe a várost, s már éppen támadni készült, amikor egy küldöttség közölte vele, hogy a város lakói meghódolnak. Ez sem tartotta azonban vissza Csutakot attól, hogy immáron katonai erővel igyekezzen behajtani az április 2-án kirótt hadisarcot – részleges sikerrel. Két-napi ott-tartózkodása később sok panaszra adott okot a helybéli lakosság részéről;

április 16-án két század honvédet hagyott hátra helyőrségül, majd visszatért Brádra. Ezen a napon ide tette át főhadiszállását is, s úgy vélte, „ha Isten éltet, négy-öt nap múlva Zalatnát, Abrudbányát Rudával együtt a nemzet birtokába ejtendem”. Erre azonban nem került sor.¹¹

Ennek három jelentősebb oka volt. Egyrészt az, hogy április 18-án Csutak brádi főhadiszállására érkezett a magyar nemzetgyűlés román nemzetiségű képviselője, a bihari Ioan Drágos, akit Kossuth azzal bízott meg, hogy lépjen érintkezésbe a román felkelők vezetőivel, s igyekezzen békét teremteni velük. Másrészt április közepén Jozef Bem altábornagy az erdélyi hadsereg jelentős részével megindult a Bánság felé, hogy támogassa az ott állomásozó magyar csapatok hadműveleteit, s ezzel egy időben előbb Kossuth, majd a hadügyminisztérium az érintett területen található minden magyar erőt, így a IV. és V. hadtesteket is Bem alá rendelte. Végül április végén május elején Csutak és Sántha párvialában Csutak rövid ideig tartó fölénye után Sántha kerekedett felül. Az első tényező miatt Csutak lemondott a hadműveletek folytatásáról; a második és harmadik ok miatt pedig mind a politikai, mind a katonai vezetés indokoltnak tartotta Csutak leváltását, s így az alezredesnek már nem maradt sem ideje, sem lehetősége az Abrudbánya elleni akció kivitelezésére.

Drágos küldetése

1849 április elején egymás után érkeztek a magyar győzelmekről szóló hírek az országgyűlés és az OHB székhelyére, Debrecenbe. Bem március közepére csaknem teljesen megtisztította Erdélyt; Bem hadjáratának utolsó napjaiban indult meg a Perczel Mór tábornok vezette délvidéki magyar erők ellentámadása, s április 3-án elesett a szerb felkelés jelképének számító szenttamási sáncrendszer. Április első napjaiban pedig végre megindult a Görgei Artúr tábornok vezette magyar főszereg ellentámadása is, s április első hetének végén már Pest alatt álltak a magyar erők, miután három ütközetben megverték a cs. kir. főszereg erőit.

Ebben a helyzetben a képviselőház román nemzetiségű tagjai úgy érezték, hogy tenniük kell valamit a magyar–román megbékélés érdekében. Úgy vélték, hogy ha az erdélyi magyar erők az immáron támasz nélkül álló román fölkelők ellen fordulnak, azok veresége kikerülhetetlen, „miáltal a román nemzet, megfosztva minden nimbuszától, ellenfeleinek kényére-kedvére ki lenne szolgáltatva”. Ezért úgy határoztak, hogy az OHB beleegyezésével két követet küldenek a román felkelők táborába, s igyekeznek meggyőzni azok vezetőit arról, hogy kezdjenek tárgyalásokba a magyar kormányzattal a megbékélésről. A képviselők ajánlatát küldöttség útján ismertették Kossuthal. A küldöttség vezetője Ioan Drágos, bihari képviselő volt. Kossuth az ajánlatot örömmel fogadta, s állítólag az OHB elé terjesztette. Drágossal amúgy is jó tapasztalatai voltak, hiszen a kisenődi zsinaton sikerrel működött annak érdekében, hogy a „román klérus megnyugtatra, ezáltal maga a nép is lecsöndesítve” legyen. Drágos megbízhatóságát jelezte számára az is, hogy az országgyűlés nevezetes április 14-i ülésének elején Drágos volt az, aki javasolta, hogy azt a debreceni Nagytemplomban tartsák meg „a dolog jelentősége” tehát Kossuth trónfosztási indítványa miatt. S hogy Drágos ebbéli szolgálatát Kossuth is értékelte, mutatja, hogy még ezen a napon megírta

Drágosnak szóló nyílt rendelet arról, „miszerint nevezett képviselő az ottani oláh ajkú nép vezetőivel, tekintélyesebb tagjaival, s ha a körülmények akként alakulnának, magával a néppel is értekezésbe bocsátkozzék, s őket a békés útra visszavezetni céljának tekintse;– biztosítandván az illetőket, kikkel érintkezendik, miképp evégett minden bántalomtól mentek lesznek, az értekezés helyére és visszautaztukban”. Ugyanakkor részletes utasítást nem adott ki a megbékélés feltételéről, mert – véleménye szerint – ez a „remélhető sikerre lehetett volna káros,.. A küldetésről értesítette Csányt is, hozzátéve, hogy „mind a román nép iránti lehető kímélet tekintetéből, végre saját erőink s terheink megkímélése végett is” célszerűbbnek látja a román felkelés ügyét „békés kiegyenlítés útján intézni el”; ellenkező esetben ugyanis – vérző szívvel bár – „a fegyver szigorúságát kellend alkalmazni, hogy elvégre legyen rend és béke s Erdély a nemzetnek teljesen biztosítva”. A speciális nyílt rendelet mellé Drágos kapott egy szokványos nyílt rendeletet is, amelyben Kossuth felszólította a hatóságokat, hogy Drágosnak, mint kormányi megbízottnak eljárásában segédkezet nyújtsanak.¹²

Nem tudni, hogy Drágos mikor utazott el Debrecenből, de április 18-án már megérkezett Zaránd megyébe, s legkésőbb másnap Csutak brádi főhadiszállására; talán éppen együtt a Bihar megyében szerveződött, Hatvani Imre ügyvéd vezette csapat utolsó századaival. Április 19-én innen írt levelet Iancunak és Buteanunak, s tudatta velük megbízatását. Április 21-én már megérkezett Iancu és Buteanu válasza, amelyben közölték, hogy elfogadják Drágos tárgyalásra vonatkozó felhívását, s megjelölték annak helyét és idejét. Drágos ezek után már abban reménykedett, hogy „ezen eddigelé volt szomorú helyzetnek békés úton véget érendjük”. Iancu és Buteanu válaszáról nemcsak Csutakot, de Sánthát is tudósította; ez utóbbit azzal a hozzáadással, hogy megbízatása, illetve idejövetele okát nincs ideje hosszabban leírni, „azt Ön ügyis tudja”. Sánthát azonban izgatta a dolog, ezért április 22-én Nagyhalomgyon kelt válaszában arra kért Drágostól feleletet, hogy miután nem tudja, annak megbízatása „kitől és mi legyen”, Drágos tudassa azt vele; „jól tudván Ön, kormánybiztosi állásomnál fogva mindenekről, mik Zaránd megyében történnek, jelentést tenni köteles lévén”.¹³

Sántha Drágos küldetéséről értesülve nem véletlenül lett annyira ideges. Csutak ugyanis néhány nappal Drágos érkezése előtt Nagyhalomgyon úgy nyilatkozott, hogy „a váradi bányától le Dévágig én vagyok a korlátlan parancsnok, s nekem itt nem parancsol sem Kossuth, sem a Honvédelmi Bizottmány, sem kormánybiztos, sem Csanády, sem az atyaisten, s úgy merje lábát Zarándba betenni egy kormánybiztos, hogy tüstént főbelövetem”. Sántha pedig tudta Drágosról, hogy kormányi megbízott, s attól tartott, hogy a románok megbékítésén kívül más feladata is van – esetleg éppen az ő felváltása a zarándi kormánybiztosság élén. Gyanakvását csak növelhette az a tény, hogy Csutak szívesen fogadta Drágost, s – úgy tűnik – megbízatásában segédkezet nyújtott számára. Maga Csutak is ezekben a napokban határozta el, hogy pontot tesz Sánthával való viszállya végére, s április 19-én a köztük lévő súrlódásokra hivatkozva, kérte az OHB-t, hogy Sánthát távolítsa el, s helyére ideiglenes polgári biztosul nevezze ki ifj. Ribiczei Ferenc szolgabíró. Nem elképzelhetetlen az sem, hogy Csutak abban reménykedett, Drágos megnyerése által ebbéli szándékának komoly támogatót találhat.

Ez a szempont talán segít megmagyarázni a Csutak magatartásában Drágos megérkezése után beállott változást is. Csutak ugyanis még április 17-én is

hosszú jelentést küldött az OHB-nak arról, hogy „Erdély helyzete iszonyú”, mert az „oláh pártütés” „tartósabb és vészthozóbb minden eddigi erdélyi lázadásoknál”. Az „oláh bandák főtanyája” Zaránd és Hunyad megye, s ezekben „az oláh fanatizálva van ellenünk, magyarok ellen, s az ember nem képes felfogni azon alacsony ellenségeskedést, mellyel az oláh faj e vidéken felbőszülve van”. Miután beszámolt futárainak és a kisebb különítményeknek nap mint nap ismétlődő megtámadtatásairól, Csutak kijelentette, „miszerint nagyon óhajtható, ha a tisztelt Honvédelmi Bizottmány minél nagyobb figyelmet fordítand e vidékre, s nem vonand el semmit, miket e vidék bátorsága fönttartására, a lázadás megszüntetésére s a pártütők mozgalmainak elfojtására a körülmények igénybe vesznek”. Két nap múlva, immáron Drágos otléte alkalmával, Csutak parancsot kapott Bánffy János ezredestől, amely szerint Bem altábornagy utasítása következtében Csutaknak el kell foglalnia Zalatnát, Abrudbányát és Verespatakot. Ennek ellenére Csutak nem kezdte meg hadműveleteit, holott április 16-án kelt jelentésében még azt ígérte, hogy öt napon belül megszállja az említett városokat. Sőt, április 20-án – valószínűleg Drágos biztatására, de a saját szája íze szerint fogalmazott – kiáltványt bocsátott ki a román felkelőkhöz. Mivel ez a kiáltvány kétségkívül hiteles, hiszen megjelent a Közlönyben is, s így vele kapcsolatban nem merülhetnek fel olyan kételyek, mint a Csutak által emlékirataiban közölt napiparancsokkal és felhívásokkal kapcsolatban, érdemesnek tartjuk azt teljes terjedelmében közölni:

„A szabadság igaz bajnokai, Magyarhon kormányzó testülete engem egy katonasereg élén küldött hozzátok, hogy az istentelen ámítók által tévútra csábult szíveiteket és karjaitokat a népszabadság kivívására, mire mint nép hivatva vagyok, megnyerjem, megszerezsem, kirendeljem. Az igazhívó magyarok kormánya e szép vállalatához két eszközzel ruházott fel engem, egyik a hódító felebaráti szeretet, mely szelíd eljárásban nyilatkozik; másik az erőszak öldöklő fegyvere, mely az ellent irgalom és kímélet nélkül, de jogosan sújtja, ártalmatlanná teszi. – A szelídséget Isten parancsolá, és ti nem érték meg azt; az erőszakot az igazság hatalma teremti, és ti, midőn fellépett az bennem, gyáván hajoltatok meg előtte, és honnan tevékeny karjait – bár percekre – elvoná, magatok vakon, embertelenül, baromilag és jogtalanul alkalmaztátok. Oláh embertársaim! Hallgassátok szavaimat. Én eddig csak ott sújték, hol fenyítő karjaimat a bűn fertelmessége hívta fel; nem irtottam fajotokat, mint ti, kik buta-gyáván kínzátok s öltétek ki a védtelen árvákat s özvegyeket. Én eddig csak az ellenünk rőffent gazok táborába menekülő javíthatlan vétkesek házait rombolám szét, azért, hogy tulajdonosaik a békeszerető polgárok között hajlékot ne találjanak, holott ti válogatás nélkül porrá, s nektek úgy mint nekünk használhatatlanokká tettetek bőszen dühötökben várost és falut. Én az öntudatos vétkeket üldözém, míg ti a csecsemőig kiirtátok mindent, mi az igazak, jogszeretők, s a béke- és szabadságóhajtók fájához tartozott. Oláhok! Ez bosszút s elégtételt kíván. De én nem követhetem az emberi indulatok szenvedélyes szavait, engem egy világölelő higgadt kormányrendelete vezérel. – Azért ennek meghagyása folytán tanácslom: legyetek józanok, hallgassátok meg az ész sugallatát. – Mi eleddig, míg egy népvéren táplálkozó kormány a rokon népek közé a kiirtás eszméjét el nem hinté, testvérileg éltünk egymással; legyünk, ha tetszik, testvérek, emberek ezután is. Zaránd megye népe! Vessétek meg a zsarnok császári család incselkedéseit tenjavitokért; legyetek szabadok,

legyetek emberek, s nem – mint eddig valátok – igavonó marhái egy bitor hatalomnak, mely benneteket elbizottságában otromba eszközül használ. – Ezennel mondom, türelmünk pohara csordultig telt. Nyolc napot adok a jóakarátú elcsábultaknak megtérésre, *azontúl istennél a kegyelem*; mert nekem rendeltetésem vagy meghódítani e megyét, vagy földét, mint tiszta földet, ha egyetlen lakó nélkül is, visszaadni a magyar hazának. – Gondolkozzatok és térjetek meg. – Brád, ápril 20. 1849. – Csutak őrnagy, seregvezér”.

A kiáltvány kétségkívül Csutak munkája, s több szempontból is érdekes. Egyrészt azért, mert még Iancuék válaszában megérkezése előtt 8 napra felfüggeszteni ígérte a hadműveleteket, ha nem is mondta ki a fegyverszünetet. Másrészt – valószínűleg a tárgyalási hajlandóság növelése érdekében – a 8 nap letelte után kíméletlen fellépést helyezett kilátásba. Csutak tehát egyszerre igyekezett – stílusát meg nem tagadva ugyan – elősegíteni a megbékélést, s – legalább szakban – eleget tenni Bem utasításának is. Csutak részéről ez volt a lehető legtöbb, amit megtehetett. Némileg fedezve érezhette ugyan magát, mivel a hadügyminisztérium április 17-én arra utasította, hogy szorítkozzék védelemre „és legfőlegb oly támadásokra, melyek erejével összhangzásban vannak, s nem sikerülésükről kétségeskedni nem lehet”. Iancuék válaszában vétele után Csutak arra is felhatalmazta Drágost, hogy a nyolc napos fegyverszünetre vonatkozó ígéretét közölje a román felkelők vezéreivel is.¹⁴

A fegyverszünet kérdése azért is fontos, mert a tárgyalások kronológiáját meglehetősen bizonytalanná teszi az egymásnak ellentmondó adatok. Az eddigi irodalom a román felkelővezérek és Drágos találkozásának időpontját április 25-re teszi. A Mihelényben tartott tanácskozásról Drágos április 25-én Vaskohn írt levelében azt írja, hogy „én a felkölt román nép főnökeivel összejöttem, tőlük megértettem, miszerint ők a magyar haza javára és annak függetlenségének lehető megalapítására fegyvereiket leteendik, ha a kormány azoknak a becsülettel leendő letételüket elfogadja”. A Sántha Györgynek szóló levélben beszámolt arról is, „miként alezredes Csutak Kálmán úrrali megállapodás folytán a mi fegyvereink bizonytalan időre, míg ti. felsőbb intézkedés jövend, megtámadólag nem működnek, hanem pihennek, erről én a felkölte főnökeit Csutak úr beleegyezésével tudósítottam, komolyan tiltván el őket minden mozdulattól”. Az idézetből azonban nem világos, hogy Csutak ezt az indékedést még a mihelényi tárgyalás előtt, vagy pedig annak eredményéről értesülve adta-e ki? Avram Iancu 1849 novemberében összeállított jelentése szerint Drágos, miután ismertette Magyarországon kedvező helyzetét, arról győzködte őket, hogy a bécsi kormányzat egyetlen célja a „német elem emelése”; hogy egyetlen ígéretét sem tartotta meg, amit a románoknak tett; „így tehát legfőbb szükség a béke szeretetét lehelni a lelkekbe, mert a románoknak meg kellene érteni, hogy ők rá vannak szedve, s utoljára is nekik bukniok kell”. Ezután Drágos a végleges egyezség feltételeként a fegyverek letételét szabta meg; Iancu azonban kijelentette, hogy legfeljebb fegyverszünetről lehet szó; a fegyverek letételéről nem. Erre Drágos azt válaszolta, „hogy ő ilyesmire nincs felhatalmazva, azonban jelentést fog tenni a zarándi parancsnoknak és magának Kossuthnak is; aztán személyesen elmegy Debrecenbe, hogy Kossuth véleményét meghallgassa, s hogy írásban hozza el a románokat kielégítő engedményeket”. Iancu szerint tehát szó sem volt a fegyverszünetről. ugyanakkor két nap múlva „Hatvanitól megérkezett a fegyverszünetre vonatkozó beleegyezés,

de határidő nélkül”. Ez a megjegyzés arra mutathat, hogy Drágos közölte a tárgyalások biztató menetét Csutakkal, s az őrnagy ezek után adta ki intézkedését a bizonytalan ideig tartó fegyverszünetről. Érdekes azonban az, hogy a fegyverszünetre vonatkozó értesítést nem Csutak, hanem Hatvani Imre szabadcsapatvezér küldte volna meg Iancuéknak. Ezt magyarázhatná az a tény, hogy Csutak maga is Debrecenbe indult; no nem a fegyverszünet hivatalos jóváhagyása, hanem Sántha befekettítése végett. Csakhogy Csutakról tudjuk, hogy április 24-én utazott át Nagyhalmágyon; 26-én már Debrecenben volt; s hacsak nem tért vissza 25-én Nagyhalmágyról Brádra, nem adhatta beleegyezését a korlátlan ideig tartó fegyverszünethez a mihelényi tárgyalás eredményének ismeretében.

A mihelényi tárgyalásról egy harmadik forrás, a román felkelők mellé kirendelt Franz Ivanovich, 1. román határőr gyalogezredesi százados 1849. október 7-én kelt utólagos jelentése a következőket írja: „Folyó évi áprilisi 23-án Debrecenből a lázadó Kossuthtól kiküldött biztos, Drágos, Zaránd megye Mihelény községében megérkezett, és az ott lévő prefekteknek egy meghívót kézbesített azon felhívással, hogy ők is jelenjenek meg a fent említett községben, hogy ott együtt a békéről és a fegyverek letételéről értekezzenek, és hogy a népet Kossuth ügyének megnyerje. Ennek következtében a nevezett községben f. é. április 25-én meg is történt az összejövetel Iancuval, Buteanuval és Dobrával, ahol tanácskoztak. De mivel Dragos ajánlatai kétértelműek és a jelen viszonyok között el nem fogadhatók voltak, a prefektek azt határozták, hogy Drágos térjen vissza Debrecenbe és nyolc nap alatt jelenjen meg ismét a Kossuthtól kért pontokkal, mialatt a lázadók [Insurgenten] és a népfelkelők [Landsturm] között fegyverszünet lesz”. Ivanovichot ugyan nem hívták meg sem erre a tanácskozásra, sem a későbbiekre, de értesülései pontosaknak tűnnek. Jelentésének érdekessége az is, hogy itt határozottan szó van a már említett nyolcnapos fegyverszünetről.

Az utolsó, s talán legmegbízhatóbb forrás Csutak emlékirata Csutak azt állítja, hogy ő már április 12-én, majd pedig 19-én is tárgyalt Iancuval. Emlékirata függelékében közli napiparancsait ebből az időszakból. A napiparancsokkal kapcsolatban azonban több kétely is felmerül. Az április 17-ei napiparancsban azt írja, hogy „a tegnapi csata után” a román felkelők „vezetője kéretett föl engem a béke megkötésére”. Csakhogy ez az utalás értelmezhetetlen, ugyanis az utolsó összecsapás Brádnál április 9-én volt; április 16-án pedig semmilyen ütközet nem volt; Csutak – szokásától eltérően – még csak egy elhagyott falut sem égetett föl ezen a napon. Az április 17-ei napiparancs hangvétele szöges ellentétben áll az aznap az OHB-hoz küldött, Erdély helyzetéről beszámoló jelentésével is. Az április 21-ei dátummal közölt napiparancs szerint „a mások véreben gyönyört és élvezetet találó oligarchia által félrevezetett, s a magyar testvéreink ellen fölbőszült oláh polgártársaink ma kezdik győzelmes fegyvereiket dicsőségére, ártatlan vérrrel fertőztetett fegyvereiket lerakni Abrudbányán; én nyolc napi fegyverszünetet adék nekik!” Mint láttuk, az előző napon kiadott kiáltványban valóban szó volt nyolcnapos – fegyverszünetként is értelmezhető – türelmi időről; az azonban nyilvánvaló hamisítás, hogy a román felkelők megkezdtek fegyvereik letételét, hiszen április 21-én Csutak legfeljebb arról tudhatott, hogy Iancu elfogadta Drágos tárgyalási felhívását. Csutak emlékirata szerint Iancu 14 napi fegyverszünetet kért tőle; ám ő csak 8 napot adott, mert úgy vélte, futára ennyi idő alatt is megfordul Debrecenbe és vissza, s meghozza az enge-

délyt. Azonban ez nem történt meg, s ezért Drágossal együtt ő maga ment Kossuth kormányzóhoz. Mindketten jelentkeztek Kossuthnál, s a kormányzó személyesen olvasta fel nekik azokat a békeponthoz, amelyeket a román fölkelők számára megfogalmazott. Csutak emlékezésével ez utóbbi ponton egybevág Sántha 1849. május 14-én Szemere Bertalanhoz intézett jelentése. Eszerint Drágos „Brádon őrnagy Csutak Kálmánnal, Mihelén(sic!) az ellenszegülő oláh főnökkel végezvén, a nevezett őrnaggal Debrecenbe jöttek, mely alkalommal itt Debrecen ellenem, mint kormánybiztos ellen emeltetvén terhes vádak, annak következtében magam igazolása végett (...) berendeltetem”.¹⁵

Mi lehet tehát az igazság? Véleményem szerint az események a következőképpen rekonstruálhatók: Drágosnak sikerült meggyőznie Csutakot arról, hogy a tárgyalások sikere érdekében szüksége van némi fegyvernyugvásra. Csutak április 20-án, még Iancuék válaszána vétele előtt, a már említett okok miatt, elrendelte a nyolc napos fegyverszünetet. Drágos ezután találkozott Iancuval, Buteanival és Dobrával; de valószínűleg nem április 25-én, hanem még 23-án. A tárgyalások biztató kimeneteléről értesítette Csutakot, aki erre elrendelte a bizonytalan ideig tartó fegyvernyugvást. A mihelényi tárgyalás alkalmával Drágos és Iancuék megállapodtak a nyolc napos fegyverszünetben. Ezután április 24-én Csutak és Drágos együtt indultak Debrecenbe. Április 24-én elérték Nagyhalmágyot, másnap azonban a kristyóri hágón áthaladva, Drágos szekere feldült, s ezért némi pihenésre kényszerült. Csutak ezért egyedül folytatta az útját, s 26-án már Debrecenben volt. Még a képviselőház aznap délelőtt 10-kor megnyílt ülése előtt tudatta Kossuthal, hogy Drágos működése következtében „a legjobb remény valószínűség, sőt bizonyosság áll előttünk, hogy az erdélyi oláh nép átlátva megcsalását (sic!) a fegyvert le fogja tenni, s a törvény iránti engedelmességre visszatér”. Kossuth ezt a hírt a képviselőház előtt be is jelentette. Ugyanakkor Csutak nem mulasztotta el, hogy egyrészt kellően befeketítse Sánthát Kossuth előtt, másrészt Reviczky László és Csanády István szabadcsapatvezéreknek is – akikkel, mint láttuk, Sántha többször diszponált – szigorú utasítást küldessen a kormányelnöki iroda által, hogy tartsák magukat Csutak utasításaihoz. Sántha befeketítése sem volt sikertelen; Kossuth aznap őt is utasította arra, hogy Csutak vádjainak tisztázásra jelenjen meg Debrecenben; emellett felszólította Boczkó Dániel Arad megyei kormánybiztos, hogy intézkedjen a Csutak és Sántha közötti viszály kivizsgálásáról, s küldjön Sántha helyébe egy ideiglenes biztost Zaránd megyébe.

Nem tudni, hogy Csutak Drágos szóbeli üzenetét, vagy pedig levelét vitte-e Debrecenbe. A Kossuth által használt „örvendetes tudósítás” kifejezés mindkettőt jelentheti. Ha levelet hozott, akkor elképzelhető, hogy Kossuth erre válaszként fogalmazta meg április 26-án a békefeltételeket Drágoshoz írt levél formájában. Ha csupán szóbeli üzenetet hozott, akkor viszont az látszik valószínűbbnek, hogy Drágos az említett képviselőházi ülés után még aznap, április 26-án megérkezett Debrecenbe, s személyesen kérte meg Kossuthot a békefeltételek megfogalmazására. Csutak emlékirata szerint Kossuth maga olvasta fel nekik a békefeltételeket. Ezek a következők voltak: A román nyelv szabad használata a román iskolákban, egyházakban és a községi életben; A románok saját nyelvükön is nyújthatnak be folyamodványokat a különböző hivatalokhoz; bármilyen nyelven védhetik magukat büntetőügyekben. A kormány biztosítja a

görögkeleti és a görög katolikus egyház egyenjogúságát a többi egyházzal. A megbékélés esetén hajlandó teljes amnesztiát adni a múltbeli bűnökért, kivéve Andrei Saguna püspököt. Ha a felkelők vezérei hódolatuk kijelentésére személyesen akarnak megjelenni Debrecenben Kossuth vagy a nemzetgyűlés előtt, Drágos biztosíthatja őket bántatlanságukról. Az iratban ugyanakkor nem volt szó fegyverszünetről. Kossuth egy később, 1849. július 5-én Simonffy József alezredeshez írott levele szerint Drágos arra kérte őt, hogy „míg ezen iparkodása tart, fegyverszünetet engednék. Én erre már akkor kinyilatkoztattam, hogy az ily bizonytalan kísérletek miatt fegyverszünetet adni soha nem fogok, s a hadi munkálatokat megakasztani nem engedem, mert a haza, törvény és szabadság ellen fellázadt román, szerb és tót pártütőknél mindig azt tapasztaltam, hogy minden idő pihenési engedélyt, melyet midőn szorítva voltak, gyakran kértek, csak erejük összpontosítására, véletlen megrohanásra használták; és fegyvernyugvást nem adok azért is, mert nem ismerek senkit, kinek szava vagy kötelezettsége a fegyvernyugvási feltételeknek a pártütők részéről megtartását garantírozhatná”.

Drágos tehát ezzel a válasszal indult vissza a tárgyalások folytatására. Április 28-án Nagyváradon volt, innen írott levelében fejtette ki véleményét „a felmerült krassói ügyben”. (Valószínűleg a leendő Krassó megyei kormánybiztos személyéről.) Ugyanakkor javasolta Kossuthnak, hogy az alakulandó kormányba miniszternek meghívott Csány László erdélyi országos biztosi helyére nevezzen ki bárkit, csak erdélyi arisztokratát ne. Úgy vélte igen jó hatású lenne egy román nemzetiségű biztos kinevezése; javasolta erre a posztra Buda Sándort, Ioan Gozmant, Papfalvi Konstantint és Papp Mátét. E javaslat kapcsán tett megjegyzése („azt tartom, hogy a fegyverek győzni valók, az ész munkája pedig azt, mit a fegyver nyert, rendezni és biztosítani”) alapján arra következtethetünk, hogy Kossuthnak a fegyverszünet kérdésben elfoglalt merev álláspontja ellenére bízott a megegyezésben. Április 30-án Drágos Köröskisjenőn volt, s május 2-án megérkezett a magyar főhadiszállásra, Brádra. Itt egyrészt arról értesült, hogy Bánffy János ezredes – Bem korábbi utasításának megfelelően – a hadműveletet folytatását szorgalmazza, s ettől az általa a zarándi dandár vezetésével megbízott Hatvani Imre szabadcsapatvezér sem idegen. Másrészt – újból átolvasva Kossuth levelét – felfigyelt arra, hogy Kossuth csupán azt jelentette ki, „attól sem leszek idegen, hogy a múltnak politikai vétségeire a béke és szeretet nevében fátyolt vessünk”, tehát hogy „hajlandó a politikai vétségekre fátyolt húzni, és nem azt, hogy valósággal amnesztiálja”. Ez pedig, mint aznap kelt levelében Kossuthnak megírta, azzal a veszéllyel jár, hogy „a vérmesb természetű emberek annak értelmét taglalni s belőle fennhagyott intézkedési hatóságot vonni” korántsem lesznek olyan óvatosak, mint azt a kitűzött cél megkívánná, „mert sok emberbe átszivárgott már a tetszése szerinti intézkedés”; amivel Drágos egyértelműen egy katonai akció veszélyeire utalt. Levelében közölte Kossuthal, hogy elindul Abrudbányára, s hogy tudatja Bánffy ezredessel Kossuth április 26-ai levelét; ám ha ennek ellenére a magyar csapatok az alkudozások közben támadást intéznének a román felkelők ellen, s ő áldozatukul esne, elvárja Kossuthtól, hogy az e levelét „a nyilvánosságnak adja által, hadd lássa mindenki, miként nem saját, hanem mások vétke által estem el”. Szemrehányást tett Kossuthnak, amiért nem adott neki legalább arra meghatalmazást, hogy „48 órai fegyverszünetet eszközölhessek”; abban az esetben ugyanis „tökéletes nyugodt s a sikerről biztos volnék, de így a felfogásoktól, kedélyektől, szerencsétől függ az egész”:

Május 3-án déli 12 órakor megérkezett Abrudbányára, 4-én pedig ismét összeült Iancuval és társaival. A tárgyalások jól haladtak; a megegyezés csupán azért maradt el, mert a felkelők vezetéi úgy vélték, hogy – a távollévő Ioan Axente Sever prefektus felfogásához híven – a megegyezésről meg kell kérdezni „a népet” is. Május 5-én, Topánfalván népgyűlést tartottak, s Drágosnak ezen a népgyűlésen sikerült a felkelők többségét meggyőzni a megegyezés hasznosságáról és szükségességéről. Drágos az eredményen fellelkesülve tért vissza Abrudbányára, kitűzette a magyar lobogókat, s május 6-án már a végleges megállapodást készült tető alá hozni, amikor az a hír érkezett Abrudbányára, hogy a városhoz magyar csapatok közelednek. A hírre Iancu és társai felelősségre vonták Drágost, aki erősítette, hogy mit sem tud a dologról. Erre aztán Iancu és több társa elhagyták Abrudbányát. Drágos ugyan bizonygatta nekik, hogy Kossuth levele értelmében nem eshet bántódásuk, s Buteanu, Dobra és még néhányan hittek az ígérletnek; ám Iancu eltávkozása nem sok jót ígért. Maga Drágos is úgy vélte: „Ha csakugyan bejön Hatvani a városba, akkor csak készítsétek a szemfedőmet.” Drágos – sajnos – nem tévedett. Hatvani előnyomulása egy pillanat alatt semmivé tette addigi erőfeszítéseit. Ahhoz azonban, hogy ennek a józan ésszel nemigen magyarázható katonai akciónak az indokait megértsük, szükséges néhány hetet visszalapoznunk a naptárban.¹⁶

A katonai megoldás

Bem március közepén kivívott győzelmei nyomán Erdély nagy része felszabadult; csupán a gyulafehérvári erőd, a dévai sziklavár és az erdélyi Érchegeység területe maradt a cs. kir. csapatok és a velük szövetséges román felkelők kezén. Március közepétől megkezdődött a havasok cernírozása. A meglehetősen hosszú őrvonalon többnyire nemzetőri és vadászalakulatok szolgáltak, s Bem és a hadügyminisztérium ide vezényelték a szabadcsapatokat is. A cernírozó erők tehát szinte semmivel sem voltak jobban felszerelve és kiképezve, mint a velük szemben álló román felkelők. Ezeknek az erőknek kellett volna lépésről lépésre beljebb szorítva a román felkelőket, megtörni azok ellenállását. Olyan harctér volt ez, ahol a legnagyobb erőfeszítések sem hozhattak nagy eredményeket; ahol csak nagy, reguláris erők együttes fellépése hozhatott tartós sikert. Ugyanakkor a harctér jelentősége nem állt arányban az alkalmazandó erő nagyságával. A román felkelők erői 1849 tavasza után már inkább csak bosszúságot okozhattak a magyar hadvezetésnek; az erdélyi hadjárat eredményére azonban nem bírtak komoly befolyással.

A hadügyminisztérium március közepén megbízta Simonffy József őrnagyot, a 12. hadosztály 1. dandárának parancsnokát azzal, hogy szemlélje meg az Érchegeység vidékét. Simonffy március 24-én nyújtotta be jelentését a tapasztaltakról. Eszerint Iancu főereje Topánfalva és Abrudbánya vidékén áll, tartaléka a Déva alatti Maros-völgyet veszélyezteti; a fő élelmezési vonal Gyulafehérvár felé húzódik. További jelentősebb erők állnak a Gyalui-havasokon Hidedg-Szamos felett, Torda felett és Füle nevű havason, Bánffyhunyaddal szemben Mariselnél és Gyurkucánál. A hírek szerint Iancunak nyolcfontos ágyúi vannak, s Belgrádból 2000 fegyvert kapott volna. Simonffy szerint szükséges lenne mielőbb

felszámolni a román felkelők erőit, mert egyrészt többezer nemzetőrt és sok honvédet kötnek le; másrészt amíg a felkelők ellenállnak, állandóan félni kell a békés román lakosság „elcsábulásától” is; harmadrészt a tavaszi és nyári munkák beálltával egyre nehezebb lesz nemzetőröket felvonultatni a románok ellen. Simonffy terve szerint Nagyhalmágyról kell kiindulnia a főerőnek; ennek kell elzárni az Abrudbánya és Gyulafehérvár közötti összeköttetést. Egy oszlopot kell küldeni Belényesből Kristyóron át Topánfalva felé, egy másikat Torda irányából Abrudbánya felé. Ezzel egyidőben kell kiindítani a bánffyahunyadi és gyalui erőket, s ezeknek kell bekeríteniük a Hideg-Szamosnál lévő felkelőket.

Simonffy terve teljesen ésszerű volt, csak éppen erő nem volt hozzá. A Hadügyminisztérium a tervet áttette az OHB-nak, amely azt minden megjegyzés nélkül vissza is küldte. Úgy tűnik, hogy a hadügyminisztérium nem nagyon erőltette az Érchegység elleni hadjáratot; részben a főserg küszöbön álló ellentámadása kötötte le energiáit, részben pedig nem tartotta igazán fontosnak ezt a hadszínteret a szabadságharc sorsa szempontjából.¹⁷

Az Abrudbánya elleni támadás annál inkább foglalkoztatta Csutakot, aki a város elfoglalásával akarta feltenni a koronát működésére. Március közepétől pedig maga Bem is fontosnak tartotta az Érchegység főbb pontjainak megszállását.

Az Abrudbánya iránti különös érdeklődésnek két oka volt. Az első az volt, hogy a magyar hadvezetés a kapott hírek alapján ezt a várost tekintette a román felkelés középpontjának – egyébként nem egészen alaptalanul. A másik, szubjektív ok pedig az volt, hogy Abrudbánya magyar lakossága sem 1848 őszén, sem pedig 1848–49 telén nem jutott a környékbeli magyar városok és falvak sorsára; nem irtották ki vagy üldözték el, mint a nagyenyedi, zalatnai, felvinci stb. magyarokat. A viszonylagos nyugalom ellenére azonban állandóan hírek keringtek az abrudbányai magyarokat fenyegető veszedelmekről, amelyeknek annál könnyebben lehetett hinn, mert az előző év szomorú eseményei adtak nekik nyomtérket. Így aztán 1849 tavaszán nemcsak Csutak de Sántha György kormánybiztos is azzal indokolta az Abrudbánya elleni előnyomulás szükségét, hogy ezzel „fogva levő számos magyar rokonaink mielőbb szabaddá tétethessenek, és az őket minden szempillantásban fenyegető borzasztó halál aggodalmaitól megmentethessenek”.

Csutak először március 18-án írott jelentésében szólt ebbéli szándékáról, majd ezt megismételte április 4-én is. Szándéka ezen a ponton találkozott Bem altábornagyéval, aki március 16-án azt írta Kossuthnak, hogy amint beveszi Brassót, rögtön megindul Magyarország felé. Kossuth örömmel nyugtázta Bem szándékát, de hozzátette, szívesen venné, ha Bem elfoglalná Gyulafehérvár erődjét is. Úgy vélte, legjobb lenne, ha ezután a Karánsebes–Lugos útvonalon indulna meg Arad felé. Bem április 5-én megindította csapatait. Abban reménykedett, hogy április 12-én már Szegeden lehet. Április 9-ig csapatai megtisztították a hátszegi völgyet, elfoglalták a Vaskapu és a Vulkán szorosokat. Előőrsei Dévánál állottak, csapatai ostromzár alá vették Gyulafehérvárat. Közben útnak indította a 27. zászlóalj 180 főnyi különítményét Brád felé, s Jaszich őrnagy által parancsot küldött Csutaknak, hogy foglalja el Zalatnát és Abrudbányát. Csutak április 11-én kapta meg az utasítást, s jelentette azt a hadügyminisztériumnak. Egyben ágyúkat és röppentyűket kért a tervezett támadáshoz. Április 16-án még úgy vélte, négy-öt napon belül elfoglalja Zalatnát és Abrudbányát. Április 17-én

azonban a hadügyminisztérium a következő utasítást küldte Csutaknak: „Önnek kötelessége magát mindenben a hadügyminisztériumtól kapott utasításaihoz tartani, semmi oly működésekbe nem avatkozni, mely rendeletében befoglalva nincsenek, ezért minden oly műtételekért, melyek ezzel ellenkeznének, Ön tétetik felelőssé. – Ágyúkról vagy röppentyűkről szó sem lehet, szorítkozzék Ön a védelemre, és legfőlegb oly támadásokra, melyek erejével összhangzásban vannak, s nem sikerülésükről kétségeskedni nem lehet”. Az utasítást, immáron ideiglenes hadügyminiszterként Mészáros Lázár írta alá, s ezáltal Csutak úgy érezhette, nem kell engedelmeskednie Bem parancsának.

Maga Bem azonban azt hitte, hogy Csutak eleget tett a parancsnak. Április 9-én és 12-én Kossuthnak írott leveleiben arról számolt be, hogy Zalatnát és Abrudbányát elfoglalták a magyar csapatok. Valószínűleg meglepődött, amikor arról értesült, hogy ez nem történt meg. Nem tudván Csutak indokairól, Bánffy János ezredes útján utasította az őrnagyot „Zalatnát, Abrudbányát, Verespatakot elfoglalni, s a bráddali közlekedést nyíltan tartani”. Bem immáron azért is számított Csutak engedelmességére, mert április 20-án megkapta Kossuth levelét arról, hogy az aradi ostromsereg egy részével is diszponálhat. Kossuth részéről ez csak egy ötlet volt, amelyről szokása szerint sem Vécseyt, az ostromsereg parancsnokát, sem a hadügyminisztériumot nem értesítette. Bem azonban azt hitte, hogy valóban rendelkezhet Vécsey csapataival, amelyek alárendeltségébe Csutak dandára is tartozott. A Bem–Vécsey ügy ismertetése nem tartozik e tanulmány témájához, ezért csupán utalunk arra, hogy Csutak elmozdításának hátterében ugyanez az affér állott.

Csutak azonban – mint már említettük – továbbra sem mozdult, hiszen Bánffy utasítása azon a napon érkezett meg táborába, amikor Drágos megírta első levelét Iancunak. Valószínűleg teljes biztonságban érezte magát, hiszen a fegyvern nyugvást magyarázta a hadügyminisztérium utasítása, s ugyanakkor az a jóleső érzése is meglehetett, hogy Sánthát végleg sikerült eltávolítania. Azonban nemsokára összevonultak a felhők a feje fölött.¹⁸

Sántha, Kossuth április 26-ai utasítását május 4-én véve, Debrecenbe sietett saját igazolására. Még megérkezése előtt azonban fontos szövetségese akadt a Kossuth előtt nagy tekintélyben álló, feddhetetlen jellemű Csány László személyében. Csány már április 28-án tudósította a hadügyminisztériumot Csutak kihágásairól, május 2-án azonban sajátkezü levélben kérte Kossuth beavatkozását is. „Ezekkel a katonákkal kívüled és kívülem csak Isten boldogul – az a becsületes Sántha zarándi kormánybiztos lemondott Csutak őrnagy folytonos bánatalmait nem tűrhethvén – lemondását el nem fogadtam, és Csutak ellen már egyéb kiszökései miatt is vegyes vizsgálatot szorgoltam már a hadügyminisztériumnál. Úgy hallom most Bánffy ezredestül, hogy Bem utasításából felfüggesztetett hivatalából. Mennyire van Bemnek igazsága? Nem vizsgálom – de jólesett nékie – én is erősen megszidtam őt.” Ennek alapján Kossuth május 7-én utasította a hadügyminisztériumot, hogy mielőbb fossa meg Csutakot a parancsnokságtól; az igazságügyminisztériumnál pedig azt sürgette, hogy az siettesse a Boczkó Dániel útján megrendelt vizsgálatot. Május 10-ig pedig beérkeztek Zaránd megye felterjesztései is az ügyben, s ezek teljesen tisztázták Sánthát. Kossuth fogadta Sánthát, és teljes elégtételt ígért neki.¹⁹

Közben Bem arról értesülve, hogy az Abrudbánya elleni támadás még mindig késik, április 27-én a következő rendeletet adta ki:

„Bosszankodva tapasztalván, hogy a parancsnok urak nem hajtják végre rendeleteimet, miket avégre adtam, hogy megtisztítsák az országot az ellenséges csordáktól, melyek azt máig háborgatják; és lévén olyanok, akik lomhaságból, gyöngeségből vagy éppen kislelkűségből hátráltatják működésemet, kik annyira viszik a dolgot, hogy az irántami engedetlenséget polgári biztosok rendeleteivel mentik, s a seregeket oly tájakon tartják, hol azokra szükség nincs, s ezáltal védtelen hagyják a megvédendő helyeket: meghagyom Bánffy ezredes úrnak, hogy Brádra és Gyulafejérvárra menjen, Csutakot, a 27-ik zászlóalj parancsnokát, és Portuson a 11-ik zászlóaljét elfogassa, s őket kíséret mellett hozzám küldje; hogy ugyanazt tegye mindazon parancsnokokkal, kiket engedetlenségi vagy gyávasági bűnbe esetteknek ítél, és hogy útnak indítsa Temesvár felé mindazon csapatokat, melyekkel rendelkezni lehet. Bánffy ezredes úr az elfogott vagy felfüggesztett tisztek ideiglenes parancsnokságát azokra ruházza, *akiket erre jöknak lát* (Kiemelés tőlem – H. R.). – Minden rangú katona tartozik minden kitelhető engedelmisséggel és segédkezéssel lenni, mire Ezredes úrnak szüksége lesz, a legsúlyosabb személyes felelősség terhe alatt”. Április 29-én Bánffy Brádon kelt levelében utasította Csutakot, hogy a parancs vétele után azonnal siessen Temesvár alá, hogy ott magát Bem előtt igazolja. „Egyszersmind tudatom, hogy a Záránd megyei sereg vezényletét Hatvani, a 27-ik zászlóaljét Jaszich őrnagy urakra bízom, Őrnagy úrnak pedig minden hivatalos működése altábornagy Bem úr további rendeletéig felfüggesztetik. – Minden, a zárándi sereg működésére vonatkozó felvilágosítások írásba léznek Hatvani őrnagy úrnak megküldendőik”.

Csutak május 4-én tért vissza Debrecenből Brádra, s ott vette Bem és Bánffy rendeleteit. Úgy gondolhatta, hogy Bem előtt nem sok esélye van arra, hogy önmagát tisztázza, ezért visszautazott Debrecenbe, ahová május 7-én meg is érkezett. Indulása előtt még olvashatta Drágos május 3-án Abrudbányáról Hatvani Imréhez írott levelét, amelyben Drágos óvta Hatvanit az Abrudbánya elleni támadástól. Nem tudni, hogy Csutak kifejtette-e véleményét a levélről; mint katonának tudnia kellett, hogy Drágos aggodalmai megalapozottak. Ez azonban nem változtatható azon a tényen, hogy Csutak elveszítette befolyását az események alakítására, s Drágos sorsa immáron Hatvani kezében volt.²⁰

De ki is volt ez a Hatvani Imre? Az apró termetű ügyvéd 1848 előtt a konzervatívok vezérszónoka volt Temes megyében, s emellett mint váltóhamisító is nevezetessé tette magát. 1848 augusztusában aztán Budapesten, a baloldal legnagyobb szervezetében, az Egyenlőségi Társulatban tűnt fel. Röpiratot írt „az oláh faj ügyében”, s ebben azt bizonygatta, hogy okos politizálással a román az egyetlen nemzetiség, amely megnyerhető a magyar átalakulás ügyének; többek között javasolta a román és szerb egyházi hierarchia szétválasztását, a román nép oktatásának fejlesztését. Január elején szabadcsapat alakítására kért és kapott engedélyt Kossuthtól és az OHB-től. A Bihar megyében szerveződő szabadcsapatot kezdetben Vasvári Pállal közösen alakították, azonban Hatvani inkorrekt magatartása miatt csakhamar szakadásra került sor közöttük. A szabadcsapat alakítását kezdettől fogva botrányok kísérték; Hatvani nemcsak Vasvári raktárait dézsmálta meg időről időre, hanem önkényeskedett a csapatát elszállásoló lakossággal, sőt saját tisztjeivel is. A csapat szervezésének számszerű eredményei mutatók vol-

tak; február végén 800, április elején már 900 főt számlált a csapat. Hatvani őrnagyi kinevezésért folyamodott (az őrnagyi egyenruhát már január közepe óta hordta); ezt azonban az OHB – Mészáros némi gyengéd nyomására – azzal utasította vissza, hogy az „a majdan általa felmutatandó eredménytől feltételeztetik”. A szabadcsapat első két százada március 2-án indult el Álmosdról, azonban csak március 20. körül érkezett meg Nagyhalmágyra. Március 23-án Csutak az egyik századot Ribicsó, a másikat egy másik „ellenséges falu” ellen küldte. Mindkét század „példás sikerrel és zsákmánnyal” érkezett vissza a kőrösbányai főhadiszállásra. Március 27-én Hatvani egy újabb századot indított Nagyvárad felé, április 5-én pedig az utolsó három század is Zaránd megyébe indult. Két század azonban Nagyvárad környékén hátramaradt; ezek ruházata ugyanis olyannyira hiányos volt, hogy Cserey alezredes, a 6. és 8. hadmegyék főparancsnoka megszánta, s igyekezett felruházni őket. A harmadik század beérkezésének időpontját nem ismerjük; a negyedik április 17-én már Brádon volt; az utolsó két század másnap „egy ingben gatyában” vonult be a főhadiszállásra. Az első három század tevékenységével Csutak elégedett volt; ahogy írta, a Boicán beszédett néhány fegyvert is „a magát mindég elismerésemre méltón viselő, és fegyverben leginkább szűkölködő Hatvani-szabadcsapatnak ajándékozám”. Csutak jelentése szerint a szabadcsapat hat századából kettőt csak helyőrségi szolgálatra, kettőt pedig arra sem tudott használni. Ezért 500 ruházatot igényelt a hadügyminisztériumtól, amit az utalványozott is.

A csapat zászlószentelését április 22-én, Brádon tartották. A zászlóanya Csutak felesége volt. Az esküt Csutak olvasta fel, s abba – Hatvani jelentése szerint – „a küszöbön álló magyar köztársaság szent neve is befoglaltatott”. A beszédekben üdvözölték Kossuthot és az április 14-ei trónfosztást, s Hatvani jelentésében kérte a kormányzóelnököt, hogy „csapatom főlszentelt zászlóját a nemzet szabadságlobogói sorába beiktatni kegyeskedjék”.²¹

Kik ellen szerveződött a Hatvani-szabadcsapat? Hatvani 1849. február 21-én Kossuthnak írott jelentésében késznek nyilatkozott a harcra „akár a lázadó oláhság, akár a pártütű rácok ellen”, sőt később „majd Windisch-Grätz eleibe is” Március 2-án írott jelentésében fogadkozott, hogy ha a lázadók előtt áll, „azt cselekszem, mi illik egy republikánus emberhez, s mit a frank forradalmárok a fölkelte városok ellen követtek s elvül kimondottak”. Március 11-én pedig – Perczel tábornokra hivatkozva – kérte, hogy csapatát Szegedre irányítsák. Hatvani tehát elsősorban a nemzetiségi felkelők ellen készült, s ebben nem nagyon különbözött kollégájától, a Rákóczi-szabadcsapatot szervező Vasvári Páltól, akinek irataiban szintén gyakoriak az ilyen kitételek.

Hatvanit tehát először április 24-én bízták meg a zarándi dandár parancsnokságával – tényleges rang nélkül, ideiglenes jelleggel. A magát addig csak „szabadcsapatvezér”-nek író Hatvani április 26-án már ebbeli minőségében, mint helyettes parancsnok választott Buteanu és Iancu közös és Vitianu saját levélére. Mindkét levél Drágosnak szólt, ám Hatvani azokat részint a közte és Drágos között fennálló barátságnál, részint a háborús időkben szükséges körültekintésnél fogva felbontotta, s miután meggyőződött arról, hogy „mindkét levél hangulata az általunk is óhajtott barátságos közeledés reményét fejezi ki”, továbbküldte azokat Drágos után. Vitianu arról írt, hogy szeretne a magyar táborba jönni; Hatvani válaszul közölte, hogy szívesen látja bármelyiküket, s katonai becsületével kez-

kedik arról, „*hogy tűzhelyemnél nem mint ellent, hanem mint baráti kezét nyújtó vendéget fogadom*”. A legérdekesebb azonban a levél utolsó előtti bekezdése: „*Ha mint hiszem, sikerül Önöket ügyünknek, a szabadságnak megnyerni békés kiegyenlítés által, többre becülöm a hadi borostyánnál, mely után vitéz seregem s magam is sóvárgok, mert Önök bár tévútra vezetett lázadók, de mégis polgártársaim, s egy közös anyának gyermekei*”. Ez a passzus ugyanis arra mutat, hogy maga Hatvani is bízott a békés megegyezésben, s előbbrevalónak tartotta azt a fegyveres fellépésnél. Ez a jóindulatú hozzáállás azonban alaposan megváltozott Bem és Bánffy parancsainak megérkezéssel. Drágos már május 2-án Kossuthnak írott levelében – név nélkül – utalt arra, hogy fél a magyar csapatok fegyveres fellépésétől. A magát már seregvezérnek címző Hatvani május 3-án ebbeli minőségében kérte Sánhát csapatai ellátására. Ugyanezen a napon az Abrudbányán tartózkodó Drágos sajátkezű levelet írt „*Órnagy Hatvani Imre barátomnak*”. A fontos levelet érdemesnek tartjuk arra, hogy teljes terjedelmében közöljük:

„*Addig is, míg hivatalosan írandok, jónak véltem tudósítani barátilag arról, hogy én szerencsésen megérkeztem ide ma 12 órakor. A hír, mely az itteni magyarok sorsáról nemcsak hogy nem kedvező, hanem éppen szomorító volt: merő rágalom és koholt hazugság, kezembe a nyilatkozat, melyet már régen nyilvánosság elibe akartak adni, melyből kitetszik, hogy az ő sorsukról hírt nem volt egyéb, mint bőszerű rosszakarata, s melynek osztán azon szomorító következése lett, hogy a magyar az itteni vagy ide szító oláhokat kéméletlenül illette. – Ilyen a polgárháború! – Úgy hiszem, hogy eljárásomnak kívánt sikere lesz, csak ti vigyázzatok, hogy szükségtelen túlbuzgóságból a dolgot el ne rontsátok, engemet pedig szerencsétlenségbe ne taszítsátok, különben is – ám cernírozzátok a helyet, s bíráljátok meg, én katona nem vagyok, s minden lehetőségeket nem bírálhatom meg, – de mint a szorosok fekvését látom, ezer baj áll elő, s azon nem kívánható eset, hogy csekély ellent állással lehetetlenítsék haladástartókat, azért tehát hogy valamiképp kompromisszión ne legyen belőle, ha engemet feláldozni éppen semminek tartjátok, mielőtt valamihez fognátok, a fekvéséről kellő ösméretet szerzetek, mert különben könnyen megtörténhetnék, hogy kimozdultok, de vissza nem fogtok húzódnani.*

Kezeitekben lévő foglyokkal emberileg bánjatok, – mert az itt lévők becsületesen el vannak osztva a polgárházakhoz. – Valami emberektől, kik élelmezés okáért mentek volna általunk elfoglalt tájakon, lovakat foglaltak el; s mint mondják, nálatok lennének; ha haza elleni bűnbe nincsenek, ne károsítsátok a szegény népet, mert csak az államnak okoztok kárt, miután Kossuth Lajos úr pláne arról offidált engem, hogy még gabonát is küldet a szűkölködőknek. A népnek erősnek kell lennie, hogy a haza virágozzon. – Koldusokkal s pusztá földdel függetlenséget nem szilárdítunk. – Isten véled s veletek; ha Csutak megérkezett, mind ezt, mind a Kossuth levelét mutasd meg. Köszöntöm mindnyáját – barátod Drágos.

NB. Mihamarébb küldök hivatalos tudósítást.”

A levélből kitűnik, hogy Hatvani már Drágos indulása előtt kifejtette a képviselő előtt azt, hogy esetleg megindul Abrudbánya ellen. Kitűnik belőle az is, hogy Hatvani tudott Kossuth április 26-ai levelének tartalmáról, s ezért amikor Drágos május 2-án Kossuthnak szóló tudósításában az önkényes értelmezés

veszélyeiről írt, Hatvanira célzott. Mindez azonban még mindig nem magyarázza, hogy Hatvani május 6-án miért indult meg Abrudbánya felé. Hiszen Drágos tudósításából kiderült, hogy az abrudbányai magyarok sorsáról szóló híresztelések alaptalanok. Ugyanakkor azt is tudhatta, hogy milyen veszélyekkel kell szembenéznie egy Abrudbánya elleni előnyomulás során. Az irodalom és az emlékiratok is csak találgatnak az előnyomulás indokait illetően. Hatvani április 26-ai levele pedig még bonyolultabbá teszi a kérdést. Véleményem szerint a támadásnak két indoka volt. Az egyik az, hogy Bem támadási parancsa továbbra is érvényben volt, s ezt Csutak elmozdítása csak nyomatékosította. Másrészt nem hagyhatjuk figyelmen kívül Hatvani helyzetét sem. Az OHB annak idején a majdan elérendő eredménytől tette függővé őrnagyi kinevezését. Most úgy látszott, itt az alkalom „hadi borostyánt” aratni. Hatvani, mint helyettes dandárparancsnok, még elsősorban Csutaknak tartozott felelősséggel; mint dandárparancsnok, már Bemnek. Annál is inkább, mert április 25-én Kossuth immáron hivatalos formában is Bem alá rendelte Vécsey hadtestét, s ezáltal a zarándi dandárt is. Ugyanakkor Hatvaninak számolnia kellett azzal is, hogy dandárparancsnoki kinevezése csak ideiglenes; hiszen nem volt katonai rangja, s a hadügyminisztérium igazságügyi osztályán több vizsgálat is folyt ellene. Május 3-án, kinevezésének kézhezvétele után úgy vélhette, csak néhány napja van arra, hogy bebizonyítsa alkalmasságát, s ezáltal hadi dicsőséget is szerezzen, illetve feledtesse eddigi botrányait.²²

Ki volt tehát a felelős azért, hogy Hatvani május 6-án megindította csapatait Abrudbánya elfoglalására? Elsősorban maga Hatvani, aki nem mérte fel sem saját erőit, sem a támadás lehetséges következményeit. Az expedícióról beszámoló első tudósításból tudjuk, hogy Bihari Márton rudai bányászati igazgató figyelmeztette Hatvanit, hogy vagy tegyen le szándékáról, vagy nagyobb erővel hajtsa azt végre, mert ő, Bihari „egy előkelő oláhtól bizonyosan tudja, hallotta, miszerint Jánk [Iancu] el van határozva, hogyha H[atvani] úr Abrudbánya ellen induland, ő, ti. Jánk Abrudbányát elpusztítandja, sőt e szándékát maga Jánk is Abrudbányán előre több ízben kihirdette”. Hatvani azonban „mint erős harcférfihez illik”, kijelentette, hogy nem fél. Bihari ezek után Kolozsvárra indult, s útközben minden magasabb parancsnokot arra kért, hogy tartóztassa vissza Hatvanit – de sikertelenül.

A másik felelős Bem, illetve az ő utasításait közvetítő Bánffy ezredes. Bem felelőssége azonban menthető azzal, hogy Drágos küldetéséről – eddigi ismereteink szerint – őt senki sem informálta, s a támadási parancsot még a tárgyalások előtt adta ki. Bánffy felelőssége már megfoghatóbb. Tudjuk, hogy tárgyalt Drágossal, s bizonyára Csutak is közölt vele valamit eddigi passzivitása indokairól. Erre utal Bem parancsának azon kitétele, hogy az engedetlen parancsnokok engedetlenségüket „polgári biztosok rendeleteivel mentik”. (Elképzelhető persze az is, hogy az utalás nem a támadás elmaradására, hanem a 27. honvédszászlóalj visszatartására vonatkozik, s ebben az esetben a „polgári biztos” kitétel alatt nem Drágost, hanem Sánthát kell értenünk). Bánffynak tehát tudnia kellett arról, hogy mi fog kockán a támadás megindulása esetén. Ő ugyanis – ellentétben Hatvanival – valóban katona volt, s miután Csutakot leváltotta és Hatvanit kinevezte a zarándi erők parancsnokává, a dandár főerejét alkotó 27. honvédszászlóalj – Bem parancsának megfelelően – megindította Temesvár alá, a freidorfi

táborba. Hatvani ereje tehát nemcsak számát, de minőségét tekintve is megfoghatkozott, s ezt a veszteséget nem pótolhatták az odavezényelt erősítések sem. Ebben a helyzetben pedig a védelmi magatartás lett volna az egyetlen ésszerű megoldás, hiszen a zarándi dandárnak Nagyhalmágyot, Kőrösbányát, Brádot és Boicát egyaránt meg kellett szállnia. Bem és Bánffy felelősségére mutat Hatvani május 7-ei jelentésének azon kitétele is, hogy utasítás szerint támadta meg Abrudbányát.²³

Felelős volt a támadásért maga Kossuth is. Nem abban a formában, ahogyan azt a múlt századi történeti irodalomban többször felvetették, hogy ti. ő adta volna ki a támadási parancsot. Nem mintha idegen lett volna tőle a gondolat, hiszen Hatvani május 6-ai jelentését véve „Drágos János kormánybiztos eljárásáról, a maga céljáról”, azt válaszolta, hogy Hatvani „teljes eréllyel folytassa működését, semmi mellékérdekeket figyelemre nem méltatva”. Kossuth akkor követte el a hibát, amikor Drágos könyörgése ellenére sem volt hajlandó fegyverszünetet adni, s amikor Drágost erre vonatkozó felhatalmazás nélkül küldte vissza Iancuékhoz. Mulasztott Kossuth akkor is, amikor nem tájékoztatta Bemet a tárgyalásokról, holott az altábornagy sem volt idegen a béküléstől.²⁴

Szólnunk kell Csutak és Drágos közös felelősségéről is. A Csutak által saját hatáskörében elrendelt fegyverszünet ugyan megkönnyítette a tárgyalásokat, de Bem és Bánffy első utasításainak megérkezése után Csutaknak felsőbb jóváhagyást kellett volna kérnie hozzá, vagy Kossuthtól, vagy a hadügyminisztériumtól. A fegyverszünet ugyanis csak addig tarthatott, amíg Csutak a zarándi dandár parancsnoka, s így meglehetősen bizonytalan volt. Drágos felelőssége pedig abban rejlik, hogy tudva a zarándi dandárnak szóló támadási parancsról, folytatta a tárgyalásokat, s – úgy tűnik – Kossuthot sem állította kész helyzet elé azzal, hogy bejelentette volna a Csutak által már elrendelt fegyverszünetet. Kossuth reakciója ugyanis akkor sem lehetett volna más, mint ha – ahogy megtörtént – Drágos kéri tőle a fegyverszünet elrendelését.

Végül van az eseményeknek egy utolsó, személytelen felelőse: az 1849. április végi–május eleji átmeneti időszak és az alárendeltségi viszonyok tisztázatlansága. 1849. április 14. és május 5. között a hadügyminiszteri tisztet „ideiglenes hadügyér”-ként Mészáros Lázár altábornagy töltötte be. A minisztérium tábornoki (vezérkari) osztályának főnöke, Stein ezredes április 15-én lemondott e posztról, s Kossuth április 18-án megbízta őt a gyulafehérvári ostromsereg megvizsgálásával. Stein április 20-án el is utazott, s a tábornoki osztály vezetését egy századosra, Gélics (később Gelich) Rikhádra bízta. Ez azt jelentette, hogy I. Mészáros, mint ideiglenes hadügyminiszter szerepe inkább csak a már megtörtént intézkedések nyugtázására, s a minisztérium „mechanikus” ügyeinek vitelére korlátozódott; 2. Gélics, mint osztályfőnök szintén csak kisebb, legfeljebb zászlóaljnyi erővel diszponálhatott. A hadügyminisztérium „aktív” tevékenysége tehát három hétig szünetelt.

Ugyanakkor Bem 1849. április végéig nem rendelkezhetett a zarándi dandárral, az annak gerincét alkotó 27. honvédszázalóaljjal viszont igen. Csakhogy mindkettő parancsnoka Csutak volt. Kossuth áprilisi levelei után Bem már mindkettővel diszponálhatott, azonban ezt anélkül tette, hogy ismerte volna az ottani helyzetet. Hatvani botránnyairól és arról, hogy még rangja sincs, nemcsak Bem, de Bánffy sem tudott. Bánffy úgy nevezte ki Hatvanit a dandár parancsnokává, hogy

csupán annyit tudott róla, miszerint Hatvani a zarándi dandár – a 27. honvédszászlóalj elvezénylése után – legnagyobb létszámú alakulatának parancsnoka, beosztásában tehát felette áll a többi, egy-két századnyi alakulat parancsnokainak.²⁵

Milyen erők álltak Hatvani rendelkezésére, s milyen erőkkel vonult be Abrudbányára? A zarándi dandár 1849. április 1-jei létszáma kb. 2000 fő volt, a következő megoszlásban:²⁶

27. honvédszászlóalj	887 fő	Kőrösbánya
11. honvédszászlóalj 5. század	? fő	?
16. honvédszászlóalj 5. század	178 fő	Brád
Hatvani-szabadcsapat 1. és 6. század	260 fő	Kőrösbánya
Német légió 3. század	170 fő	Brád
Lovasság, 4. és 10. huszárezredből	52 fő	Kőrösbánya
Reviczky László vadászcsapata	111 fő	Nagyhalmágy
Tüzérség	48 fő	Kőrösbánya

1706 +? fő

Ehhez az erőhöz érkezett meg március végén Csanády István szabadcsapata 388 fővel, majd április 11-én a 27. honvédszászlóalj két százada (180 fő), fél század a 37. gyalogezredből és 40, 11. huszárezredbeli huszár. Április elején és közepén megérkezett a Hatvani-szabadcsapat újabb négy százada, 651 fővel. Április 29-én Bánffy a 27. honvédszászlóaljat, s vele együtt valószínűleg a 11. honvédszászlóaljbeli századot, a fél század 37. gyalogezred katonaságot és a 40 székely huszárt is útnak indította Bem Temesvár alatti táborába. Április 27-én a hadügyminisztérium a német légió 5. és 6. századait Réz- és Kőrösbányára rendelte a 16. honvédszászlóalj ott állomásozó két századának felváltására. Mivel időközben e két századot a Reviczky-vadászcsapat váltotta fel, a minisztérium a parancsot úgy módosította, hogy a két század német légiós Nagyhalmágyon át Brádra menjen. A két század azonban május 8-án még csak Belényesben volt. Ezek után a Hatvani alatt álló csapatok létszáma a következőképpen alakult:

16. honvédszászlóalj 5. század	178 fő	Brád
Hatvani-szabadcsapat	911 fő	Brád
Német légió 3. század	129 fő	Brád
Német légió 5. és 6. század	236 fő	Belényes
Lovasság a 4. és 10. huszárezredből (?)	52 fő	
Reviczky László vadászcsapata	173 fő	Kőrösbánya Rézbánya
Csanády István szabadcsapata	375 fő	Nagyhalmágy és Brád
Tüzérség (1 három- és 2 kétfontos ágyú)	48 fő	

Összesen: 2102 fő, 3 ágyú

Ebből az erőből két század német légiós és a Csanády-szabadcsapat 3/4-e bizonyosan nem állt Hatvani rendelkezésére, ez kb. 510 fő volt. Bizonyos, hogy a német légió 3. és a 16. honvédszászlóalj 5. százada bevonult Abrudbányára. A Hatvani szabadcsapatból 1 század valószínűleg Déva felé volt kikülönítve, 142 fővel; a másik 5 század azonban Hatvanival lehetett (769 fő). Vannak adataink a Reviczky-vadászcsapat 1 századának abrudbányai jelenlétéről is (kb. 86 fő). Bizonyos, hogy magával vitte a lovasságot és az ágyúkat is (100 fő). Elkép-

zelhető, hogy a Csanády-szabadcsapat fél századát (kb. 95 fő) is magával vitte. Az Abrudbányára bevonuló erő legnagyobb létszáma kb. 1357 fő volt. Mivel azonban a második abrudbányai expedícióra Hatvani csak három századot vitt magával századából, ezért elképzelhető, hogy két századát és a Csanády-szabadcsapat fél századát hátrahagyta; annál is inkább, mert a táborba érkezésekor két százada teljesen felszeretlen volt, és még helyőrségi szolgálatra sem volt alkalmas. E két század létszáma kb. 340 fő volt; ha ezt, és a Csanády-szabadcsapat fél századát levonjuk az előbbi összegből, 922 főt kapunk. Ez a szám nagyjából középen áll a szemtanúi beszámolóknak foglaltakhoz (800, 900, 1100 fő) képest, tehát pontosnak fogadható el. A szemtanúi beszámolók kiemelik, hogy a sereg egy része lándzsásokból állott, s csak kb. a fele, 400 fő rendelkezett lőfegyverrel. A rendelkezésünkre álló adatok alapján úgy tűnik, hogy csupán a 16. honvédszászlóalj és a német légiós századok rendelkeztek teljes egészében lőfegyverrel; a többi lőfegyver nagyobbrészt a Reviczky-, kisebbrészt a Hatvani-szabadcsapat századoknál lehetett.²⁷

A szabadcsapatvezér tehát ezzel a gyenge zászlóaljnyi erővel indult meg 1849. május 6-án reggel 5 órakor, saját hadijelentése szerint „jóra-rosszra elkészülve” Abrudbánya felé. Útközben állítólag szétvert a mihelényi sáncoknál 6–700 román felkelőt, s a hegyeken tanyázókat is „szerencsésen, puskalövés nélkül” elriasztotta. Erről az epizódról azonban egyetlen más forrás sem tud; valószínűleg csak a falu lakói futottak szét Hatvani serege előtt. A sereg este 9–10 óra körül ért Abrudbánya alá; ekkorra Iancu és több társa már eltávoztak. A város előtt megjelent Hatvaninál Drágos, és mindenáron igyekezett őt lebeszélni az előnyomulásról. Drágos és a társaságában lévő Boieriu, városi főbíró azzal érveltek, „hogy a béke megvan, s az oláhok le fogják tenni ellenséges fegyvereiket”. Hatvani azonban visszautasította felhívásukat, s éjjel 11–12 óra körül a helybéli magyar lakosság örömrivalgásai közepette bevonult Abrudbányára.²⁸

Abrudbánya, 1849. május 6–10.

Drágos még Hatvani bevonulása előtt – menteni akarván a helyzetet – május 6-án este 9 órakor magyar nyelvű levelet írt Iancunak. Ebben felszólította a felkelők vezérét, hogy ha a távozása okáról elterjedt balhíreket megcáfolni akarná, térjen vissza Abrudbányára, „s legyen meggyőződve, hogy mind személye, mind becsülete minden bántalamtól menten és sértetlenül marad”, ahogy erről őt már Kossuth „iratában kijelentett felhatalmazásomnál fogva” biztosította, „és legyen meggyőződve arról, hogy nem lehet, nincs Magyarországnak oly silány fia, ki az ország nevében adott biztosságot megsérteni merészelné”.

Iancu azonban nem válaszolt erre a felszólításra, csak azon örvendett, hogy a levelet hozó Begnescu tribun így kikerült a magyarok által megszállt Abrudbányáról. Ugyanez az érzés vett rajta erőt akkor, amikor május 7-én megkapta Drágos újabb levelét, amelyben a képviselő, immáron román nyelven ismét békére, a fegyverek letételére hívta fel Iancut, s – kétségbeesett érvként – még azt is felhozta, hogy a havasok körül vannak véve, s ha Iancuék most nem élnek a megbékélés alkalmával, könnyen „zsványok gyanánt” végezhetik. E levelet Mihai Andreica tribun hozta Abrudbányáról, aki valószínűleg beszámolt

Hatvani intézkedéseiről; ezek pedig cseppet sem utaltak békés szándékokra, hanem inkább erősíthették Iancu eleve meglévő fenntartásait. Ezért aztán Iancu azonnal írt Axente Severnek, s kérte, hogy csapataival siessen segítségére. Ezzel egy időben megérkezett Iancu topánfalvi főhadiszállására Simion Balinte is. Balinte még május 6-áról 7-re virradó éjszaka Verespatakon tudta meg Hatvani abrubányai bevonulásának hírért – az Abrubányáról Iancu intencióinak megfelelően elmenekült román „gárdistáktól”. Balinte kezdettől fogva ellenezte a békekötést, s ezért az abrubányai és verespataki gárdistákat egyesítve, ezek élén jelent meg Iancunál. Május 7-én haditanácsot tartottak, s ezen egyhangúlag elhatározták, hogy Drágos eddig érkezett leveleire azt fogják válaszolni, „köztünk csak a kard határozhat”. És amikor másnap újabb levél érkezik Drágostól, amelyben ismét arról biztosítja Iancut, hogy nincs más tőlől félnie, ha megjelenik Abrubányán; Iancu, immáron a haditanács határozata alapján adja meg a választ, ti. hogy „mostantól fogva csak fegyveres kézzel” akar tárgyalni, Drágossal pedig sehogya sem. Május 8-án pedig megkezdí az Abrubánya elleni összehangolt támadást is.

Az Abrubányára bevonuló Hatvani az éjszakát Kovács József katolikus plébános szállásán töltötte. Kovács engesztelhetetlen romángyűlölő volt, s a Drágos eljárását gyanakvással figyelő Hatvaniban csak megerősíthette kételyeit a békekötés sikerét illetően. Május 7-én reggel ezért elrendelte a fegyverek beszállgatását; az abrubányai román nemzetiségű polgárok ennek „vonakodás nélkül” eleget tettek. Állítólag Hatvani néhány, fegyverüket be nem adó polgárt elzáratott. Délután a román felkelők Franz Ivanovich százados vezette különítménye megszállta az Abrubánya és Topánfalva között húzóód magaslatokat, majd megtámadta a várost. A küzdelemben egy huszár halálos lövést kapott, s állítólag négyen megsebesültek. Ez az akció nem sok jót ígért, akárcsak az sem, hogy a Hatvani által erősítés és lőszer hozatala végett visszaküldött Liptay századosnak vissza kellett térnie, mert Abrubányát immáron körülzárták a felkelők.²⁹

Drágos azonban továbbra is bízott a békés megoldásban, s úgy tűnik, a román lakosság egy része továbbra sem volt idegen ettől a gondolattól. Másnap, május 8-án több városi és környékbeli román magyar zászlóval megjelent Hatvaninál, s kijelentették „hogy ők, mint volt ellenfél, hódolnak, s mindenre készek”. Ezután Drágos, Hatvani és Kovács József plébános vezetésével a városi piactérre vonultak. A piactéren meglehetősen nagy tömeg gyűlt össze, nem utolsósorban Hatvani azon intézkedése folytán, hogy reggel 8 óra tájban a tekintélyes polgárok felszólította, hogy jöjjenek a szállására. A piactéren először – kezében a magyar zászlóval – Kovács plébános tartott szónoklatot. Beszédében, amely „unalmas s tövel-heggyel összerakott” volt, üdvözölte a magyar sereget, és köszönetét nyilvánította a város „megszabadításáért”. Beszéde után Hatvani kapaszkodott fel a szószékre, „és tartott egy, az előbbinél fontosabb beszédet. Tudatta, hogy Drágos e vidék kormánybiztosává neveztetett ki. Ajánlotta iránta az engedelmességet. Megemlíti, hogy az oláh nemzet a magyarnak régi és természetes szövetségese, és hogy mindenkor hűséges volt a magyar iránt, hogy a nép maga jó, és csak némely rosszak által vezetett tévútra, de akiket az igazságos ég bosszúja kétségkívül utolér. Fogadta, hogy a várost megvédi.”

Azonban beszédét be sem fejezhette, amikor Verespatak felől bevágtatott a piactérre egy Fodor Antal nevű polgár, és lélekszakadva jelentette Hatvaninak,

hogy a román felkelők körülvették Verespatakot, és „mindjárt az egész tűzbe lesz”. A hírre nagy rémület támadt, nem véletlenül hiszen a városban sok volt a zalatnai menekült, akik már átélték a román légiók egy ilyen támadását. Hatvani azonban igyekezett megnyugtatni az embereket; a Reviczky-csapat egy századát azonnal Verespatakra indította, s ehhez a századhoz néhány abrudbányai polgár is csatlakozott.

Iancu, miután eldöntötte, hogy a fegyveres fellépést választja, a következőképpen állította fel csapatait. A rendelkezésre álló erőket hat részre osztotta; s a Topánfalváról Abrudbányán át Zalatnára vezető út két oldalán egyenlő arányban állította föl. A Stiurciu (Sturdz) hegy felől Simion Groza pap és alprefektus; Csernicánál (Buninzsina) Nicolae Corchesiu tribun és Vasile Piuanu curio (utóbbi kiszolgált cs. kir. katoná); mellettük Clemente Aiudeanu és Rusu tribunok emberei álltak. A balszárnyon az országút mellett Vladutiú alprefekt és Ivanovich százados csapata állottak; a Verespatak körüli hegyeket Mihai Andreica tribun (Drágos második levelének kézbesítője) szállták meg; tőle délre a bucsumáni alakulatokkal Szurupostnál(?) Faur tribun állomásozott. Ugyanakkor Iancu számíthatott a békekötést kezdettől ellenző Axente Sever embereinek megérkezésére is. Axente arra kérte, hogy zárja el az Ompoly völgyét, s siessen embereivel segítségére.

Axente május 7-én Preszákánál táborozott 400 felkelővel. Ide érkezett Albert Munzáth a cs. kir. 16. (1. oláh) határőr gyalogezred főhadnagya, akit a gyulafehérvári várparancsnokság május 6-án azzal bízott meg, hogy a román népfelkelés erőinek működésébe összhangzást hozzon, s azokkal a gyulafehérvári vár ostromzárát feltörje, illetve a magyar csapatok érchegységi behatolását megakadályozza. Munzáth már megérkezése napján jelentette a várparancsnokságnak, hogy Abrudbányára 1000 magyar vonult be, s hogy ott Drágos, Iancu, Dobra és Buteanu tanácskozást tartottak a románok meghódolása ügyében. Közölte azt is, hogy a felkelők élelmiszerben és lőszerben hiányt szenvednek, s kérte a várparancsnokságot, hogy igyekezzen azt eljuttatni a felkelőkhez.

Munzáth és Axente rövid tanácskozás után abban állapodtak meg, hogy Axente a rendelkezésére álló erővel Iancu segítségére siet. Munzáth pedig, attól tartva, hogy Hatvani támadását követni fogja a gyulafehérvári magyar ostromsereg egy részének Abrudbánya felé történő előnyomulása is, Preszáká és Gurényi községeknél felszedette a hidakat, eltörölte az utakat. Terve az volt, hogy ezután a még összeszedhető népfelkelőkkel Axente után indult, s vele és Iancu erőivel együtt kiszorítja Abrudbányáról a magyar csapatokat, s azokat a bucsesdi (butyesdi) szorosban megsemmisíti. Axente a rendelkezésére álló 400 emberrel Zalatnáig vonult, s itt várta be Munzáthot, aki újabb 200 felkelőt szedett össze. E 600 emberrel május 9-én estefelé indultak meg Abrudbánya irányában azonban az egész éjszaka tartó eső miatt csak május 10-én érkeztek Abrudbánya közelébe.

Iancu terve – mint a felállításból is kitűnik – az volt, hogy mindenáron elvágja Hatvani két lehetséges visszavonulási útját; mind a Brádra vezetőt, mind a hosszabb és keservesebb gyulafehérvárit. A felállításból következően arra számított, hogy vagy Abrudbányán, vagy pedig a városból kiszorítva és Topánfalva felé tolva semmisíti meg Hatvani erőit.

Hatvani védelmi intézkedéseiről meglehetősen keveset tudunk. Ivanovich százados jelentése szerint „az inszurgensek részéről sem a város, sem a környék

megerősítésére semmi katonai intézkedés nem tétetett”. Ennek azonban ellene szól az, hogy Hatvani 70 embert már 7-én kiküldött Verespatakra; a Reviczky-csapat a századát a butyesdi (bucsesdi) szorosba különítette ki; május 8-án pedig egy újabb századot küldött ebből a csapatból Verespatakra.

Az első fegyveres akció május 7-én késő délután – kora este történt. Iancu és Ivanovich szerint a Csernica (Buninzsina) községnél álló román erőket a magyarok támadták meg, de visszaverték őket, s a magyarok 1 halottat és 4 sebesültet veszítettek. Egy magyar polgár emlékezése szerint a románok támadtak, de visszaverték őket. Elképzelhető, hogy az összecsapás Liptay kijutását szolgálta volna, akit Hatvani Brádra küldött segítségért; ám az sem elképzelhetetlen, hogy egyszerű előrsi összecsapás történt, amiben mindkét fél a másik erőit igyekezett kipuhatolni.

Az igazi harc május 8-án kezdődött. Iancu csapatai először Verespatakot támadták meg. A Hatvani által kiküldött 70 embert bekerítették, ám ekkor megérkezett a Hatvani által segítségükre küldött Reviczky-csapatbeli század, s visszaverték a románokat. A segédcsapat parancsnokát útközben lövés érte, s ugyanígy járt egy abrudbányai magyar polgár, Reményik József, a magyar nemzetőrség volt dobosa is. Másnap délelőtt egy verespataki, Crisanut nevű román állítólag örvendezni kezdett, kijelentve, hogy „Jól tették, ha meglőtték; mert magyar volt, s bárcsak minden magyart meglőnének”. Iancu variációja szerint Crisanut csak arra figyelmeztette „a magyarok egynehányát, hogy korán ne örvendjenek, hanem várják be, mindezekhez mit mondanak majd a mócok is”. Egy magyar szemtanú beszámolója szerint ezután Hatvani egy tisztjének parancsot adott, hogy vágja le az illetőt; ez meg is történt. Iancu jelentése szerint maga Hatvani végzett a szerencsétlennel.

A Verespatakot védő, kb. 150 főnyi magyar különítményhez a helybéli magyar polgárság egy része is csatlakozott. Ezek számát Iancu és Ivanovich 400 főre teszi; egy későbbi magyar becslés szerint 250 fő lehetett; ez utóbbi közelebb látszik állni a valósághoz. A Verespatakot támadó román erőket Ivanovich 350 főre teszi; ez azonban nyilvánvalóan inkább több volt, mint kevesebb. A Verespatakot védő magyar erők több ponton is visszaverték a románok támadását, sőt támadásba kezdtek. Sikerült magukat az egyik hegy alján befészkelni, s egy hevenyészett sáncból úzték vissza a románokat. A Reviczky-csapat kiküldött százada és a már ott lévő magyar erők az éjjeli órákig tartották magukat, majd – Hatvani szerint 2, más forrás szerint 4 fő veszteséggel átvágták magukat Abrudbányára. Erre ezért kényszerültek, mert a román felkelők egy másik oszlopa felgyújtotta Verespatakot, s attól tarthattak, hogy teljesen elvágják visszavonulási útjukat. A városba szorult magyar erők, így a felfegyverzett polgárság és az alakulataiktól elszakadt katonák, még másnap is tartották magukat egy darabig. Verespatak elfoglalása után a román felkelők a lakosság egy részét lemészárolták. Aki tehetett, a környékbéli bányákba menekült, s csak napok múlva, az éhség hatására és a felkelők ígéreteiben bízva, miszerint nem bántanak senkit, jött fel a tárnákból. A magukat ily módon megadó egy részét a románok szintén lemészárolták, néhányan azonban a csodával határos módon megmenekültek. Hatvani második támadása során állítólag több mint 400 ilyen, a bányákba menekült magyar és német polgárt mentett ki a halál torkából.

A magyarok veszteségét Iancu 300, Ivanovich 240–350 halottra és 60–70 sebesültre tette; a saját veszteséget 1 halottra és 7 sebesültre. Kiemelendő azonban, hogy utóbbi a 8-ai harcokban a magyar veszteséget 36 halottra becsüli; ami arra mutat, hogy az áldozatok többsége már a román felkelők megtorló akcióinak esett áldozatul.

Május 8-án Iancu Abrudbányát is megtámadta. Egy magyar szemtanú szerint a támadás célja nem Abrudbánya elfoglalása volt, hanem az, hogy Hatvani ne küldhessen több segítséget Verespatakra. Erre mutat az is, hogy sem Ivanovich, sem Iancu nem említi külön ezt a támadást; sőt, Iancu egyenesen összetéveszti azt az előző esti csetepatéval. A támadók ellen Hatvani a német légjő 3. és a 16. honvédszázalaj 5. századát küldte 1 ágyúval. Az összütközés jórészt csak ágyúzásra és puskatűzre korlátozódott, s csupán fél óra hosszat tartott. Ekkor a román felkelők visszahúzódtak, sőt, állítólag fegyvereiket és tarisznyáikat is eldobálták. Hatvani a saját veszteségét 1 huszárra, az ellenségét legalább 25 főre tette. Szintén ezen a napon a bucsesdi (butyesdi) szorost védő Reviczky-csapatbeli századot a románok visszanyomták, s ezzel elvágták a magyar visszavonulás útját.³⁰

Valószínűleg Verespatak megtámadásának hírére döntött úgy Hatvani, hogy az eddig szabad lábon lévő román vezetők, így Dobrát, Buteanu és Boieriut lefogatja. Jelentése szerint „akadtak ugyan népszerűséget veszített haramiafőnökök, kik a magyar kormány iránti hódolatukat nyilvánították, de csak azért, hogy kormányzó úr válaszlevelével személyöket a megérdemlett büntetés alól kivonják, s rablott kincseik birtokában kinevessék a magyar nagylelkűséget; de a népet, mely kormányzatuk alatt állt, visszaadták a polgári háború iszonyainak...” Az idézetből kitűnik, hogy Dobra és Buteanu Kossuth április 26-ai levelére hivatkozott, amely szerint az a tárgyalni akaró román felkelővezérek biztonságát szavatolja. Hatvani azonban úgy értelmezte ezt a passzust, hogy ennek az adott helyzetben, a fegyveres harc megkezdése után nincs jelentősége, hiszen Dobra és Buteanu csak önmagukat képviselik, s nem pedig azt a népet, amely szemmel láthatóan inkább a harcot választja. Ez a lépés semmi esetre sem volt politikus tett; csak a románok elkeseredését növelhette, de a magyarokra nézve semmilyen előnnyel nem járhatott. Egyetlen dolgot bizonyíthatott csak; azt, hogy a magyar ígérekben nem lehet bízni. Ugyanakkor „a népszerűséget veszített haramiafőnökök” kitétel arra utal, hogy Buteanu és Dobra nem nagyon bíztak saját nemzettársaik kíméletében sem, hiszen mindketten a békét pártolták, s még Hatvani bevonulása után is a városban maradtak; tehát rossz politikusnak és hűlen vezérnek bizonyultak a nép előtt.

Hatvani állítólag másokat, így Simion Sulutiu bányaellenőrt és fiát, Amos és Absolon román papokat is elfogatta; ám őket és Boieriut később a városi polgárság (és valószínűleg Drágos) közbenjárására szabadon bocsátotta.³¹

Május 9-én Iancu, Balinte, Vladutiu és valószínűleg Ivanovich haditanácsot tartottak. A haditanács elhatározta az Abrudbánya elleni összpontosított támadást. A támadást az Andreica tribun vezette balszárny kezdte meg Verespatak felől, délután 3, más források szerint 5–fél 6 körül. Őt követték a Stiurciu (Sturdz), Csernica és Bucsum felőli alakulatok. Az összecsapást mind Iancu, mind Ivanovich meglehetősen röviden és homályosan foglalják össze. Iancu jelentéséből úgy tűnik, hogy közelharcra egyedül az Ivanovich és Vladutiu

vezette „centrumnál” került sor. A Stiurciu és Csernica felőli oszlopokat a német légiós század csatárai nyomták vissza; Andreica emberei sem tudtak előhaladni, hanem eltérítették támadásukat a Gurá rosii (Verespatak) völgybe. A lövöldözés egész éjszaka folyt, különösebb eredmény nélkül. Hatvani saját veszteségét 19 főre tette, az ellenségét – erős túlzással – 2000 főre becsülte. Iancu és Ivanovich nem említi sem a saját, sem Hatvani veszteségét; ez – véleményem szerint – arra mutat, hogy támadásuk során a román felkelők szenvedtek érzékeny veszteséget.

Az állandó tüzelés azonban igencsak megapasztotta Hatvani csapatainak lőszerkészletét. Tudnia kellett, hogy csak állandó puskatűzzel tarthatja távol a várostól a román felkelőket, hiszen ha közelharcra kerül a dolog, a túlnyomó erő előbb-utóbb győzedelmeskedni fog. 400 puskával pedig csupán bőséges lőszerkészlet birtokában tarthatta volna magát hosszabb ideig Abrudbányán. Csapatait ugyan támogatták az abrudbányai magyarok is – Ivanovich és Iancu szerint 600 fő –, ám az ő segítségük sem ellensúlyozhatta a románok számbeli fölényét, mert ők is főleg szűrőfegyverekkel voltak felfegyverkezve. Ezért aztán Hatvani – valószínűleg Liptay tanácsára is – már este 9-kor elhatározta, hogy feladja Abrudbányát, s a helybéli magyar lakossággal együtt megpróbál kitörni a gyűrűből. A döntést a német légiós század parancsnoka, Victor Klein százados nem helyeselte, s igyekezett a többi alakulatokat is meggyőzni arról, hogy helyesebb lenne tartani a várost.

Abrudbánya feladása az adott helyzetben kétségtelenül indokolható döntés volt, hiszen a magyar sereg utánpótlásra és segélyhadra nemigen számíthatott. A Brádon hagyott erők túl gyengék voltak ahhoz, hogy önálló akcióba kezdjenek; a gyulafehérvári és dévai ostromseregekhez küldött futárok pedig kénytelenek voltak visszatérni. A kivitelezés azonban nem nagy hozzáértésről tanúskodott.

Az este 9 órakor elhatározott visszavonulásról csakhamar az egész város értesült. A polgárok szekérre rakták családjukat és mozdítható ingóságait; maga Hatvani is igyekezett minél több szekeret rekvirálni serege számára, s eközben nemigen volt tekintettel a polgárok nemzetiségére; ti. a magyaroktól ugyanúgy rekvirált, mint a románoktól, holott az előbbieket kétségtelenül nagyobb veszély fenyegette. Az indulás előkészületei során kivezették börtönéből Dobrát és Buteanut; az előbbi azonban máig tisztázatlan körülmények között megölték. Hatvani szerint „az örök és az abrudbányai lakosság által agyonveretett”, más forrás szerint leszúrták, megint más forrás szerint „egy nála levő elrejtett pisztollyal őrei közé lőtt, mire az örök felbosszankodván, őt rögtön ott helyben agyonlőtték”; s van olyan változat is, mely szerint őre provokatív céllal szabadon engedte, majd hátulról lelőtte. Buteanu eljutott a számára kirendelt szekérhez, s követte a magyar sereget. Hatvani változata Dobra haláláról nem egészen valószínűtlen; Abrudbányán rengeteg volt a zalatnai menekült, s ezek a Zalтна 1848 októberi felprédálásában kulcsszerepet játszó Dobra iránt valóban táplálhattak bosszúvágyat.

Éjfél felé Hatvani a piactéren összegyűlt sokasággal közölte, hogy kénytelen feladni a várost a lőszer hiánya miatt, s „azért a polgárok is, akik nem akarnak a városon maradni, tehát jöjjenek és kövessék őtet”. A kivonulás reggel 3–4 óra körül kezdődött meg. Egy városi polgár emlékirata szerint először Zalтна felé indultak meg, de aztán „más parancs jött más irányba fordulni”. A menet végül is Abrudbányáról Abrudfalván át fordult ki a Csernica-patak völgyébe,

s Csernica (Buninzsina) községen át tartott Vulkán hegye, s onnan Mihelény felé. A kivonulás kezdetben jól sikerült; a román balszárny semmit sem vett észre. Ebben komoly szerepe volt Klein légiósainak. Klein ugyanis olyannyira rosszalta a város feladását, hogy először megtagadta az elvonulási parancsot, majd magára vállalta az utóvéd korántsem hálás szerepét.

A menet élén Hatvani haladt a három ágyúval. Valószínűleg itt vonultak a 16. honvédszázalaj 5. százada, Hatvani 3 százada és a Reviczky-szabadcsapat megmaradt részei is. A katonaságot követték a polgári menekülők is. Azonban alighogy Abrudfalváról kiértek, a Csernica nevű hegyen a román őrszemek észrevették a kivonulókat, s előbb egy ágyút(!) sütöttek el, majd megkezdődött a támadás. A magyar csapatok sortüzei még így is biztosíthatták volna a viszonylag nyugodt visszavonulást. Azonban amikor az oszlop a Csernica-patak egyik hídjához érkezett, a hatodik szekér, Kovács József plébánosé megakadt a korlátban, s a szekeret kikerülni igyekvő egy másik szekér pedig mellészorult. A két szekér tökéletesen elzárta az utat. Kiszabadításukhoz némi időre és térre lett volna szükség, ezért a szekér mellett állók „vissza, vissza” kiáltásokkal akarták hátrébb húzódásra bírni a mögöttük lévőket. Egy más változat szerint maga Hatvani volt az, aki visszamenetelt parancsolt azzal, hogy segítség érkezett. Akárhogyan is történt, az amúgy is sáros úton még több szekér elakadt, s mivel közben a román felkelők állandó tűz alatt tartották az oszlopot, a polgárok nagy része visszatért a városba. Abrudbányára közben mindenfelől bevonultak a felkelők, s megkezdték a fosztogatást és mészárlást. Sok magyart a helybéli románok bűjtattak el; közülük is kiemelkedő Amos és Absolon lelkész és Simion Sulutiu. Drágos Sulutiuhoz menekült, s a lándzsások, amikor Sulutiu nem volt hajlandó kiadni nekik, azzal fenyegetőztek, hogy felgyújtják a házat. Drágos erre önként jött elő, mire két román centurio, Todor Teoc és Ioan Corchesiu minden pénzét, iratát és értéktárgyát elvették tőle, majd kilökték lándzsásaik közé, akik a szó szoros értelmében darabokra vagdalták a szerencsétlen képviselőt. Maga Iancu is őszintén sajnálta Drágos halálát. „Oly vitézül harcoltatok a honvédekkel – mondta lándzsásainak –, hogy szeretnék mindnyájatokat megcsókolni, de hogy megöltétek Drágost, nagyon megszorítottátok lelkemet.”

A városban rekedt magyar katonaság rövid ellenállás után elesett az egyenlőtlen küzdelemben. A német légió viszonylag kis veszteséggel keresztülvágta magát az ellenségben. A visszavonuló sereget a Csernica hídján már nem nagyon üldözték; Butyessd (Bucsesd) község elérése után már semmilyen támadás nem érte őket.

Abrudbánya sorsa annál szomorúbb volt. Amikor 11 óra tájban az Axente-és Munzath-féle oszlop megérkezett, a város már több helyen égett, s maga Axente, aki nem éppen szelídlelkűségéről volt híres, is szükségesnek tartotta, hogy megpróbálja lecsillapítani a városban dúló román felkelőket; Iancu és Munzath jelentése szerint sok magyar család köszönhette neki az életét, legalább oly módon, hogy a román templomba menekülteket megóvta a felkelők dühétől. A mészárlás és dúlás azonban még 11-én is folytatódott; Iancu csak 12-én adta ki a parancsot, hogy „többet nem ölni, akik megmaradtak, eddig, hadd éljenek”. A parancs állítólag nem talált egyértelmű helyeslésre; egy román lándzsás kérdőre is vonta Iancut: „Nos, miért eskettél meg bennünket a hegyen arra, hogy még egy macskát se hagyjunk életben, annál kevesebbé egy magyar lelket? – Istenemre mondom, én gyilkolok, s mi meggyilkoljuk ezeket mind.”

Mekorák voltak Hatvani veszteségei? Ivanovich szerint az abrudbányai magyarokkal együtt csak a visszavonulás során 2500 halott és 50–60 sebesült. Ha ehhez hozzávesszük a verespataki áldozatokat, 2840–2850 halott és 110–130 sebesült. Ez nyilvánvaló túlzás, akárcsak Iancu becslése az összesen 2300 sebesültről. Ivanovich szerint Hatvani egész szabadcsapata, „a német légió számos tagja és igen sok honvéd” volt az elesettek között. A német légiós századról azonban tudjuk, hogy 2 halottat, 2 sebesültet és sok felszerelési tárgyat veszített. Maga Hatvani a visszavonulás során elszenvedett veszteségeit 15 elesetre és „saját vigyázatlanságukból elfogatott körülbelül 50 legényre” tette. Ez az utóbbi megfogalmazás valószínűleg azt jelenti, hogy Hatvani a visszavonulás megkezdésekor nem vonta vissza időben előőrseit; ők lehetnek azok, akik az Abrudbányára bevonuló román felkelők ellen egyenlőtlen küzdelmet folytattak, és egy időre majdnem a város feladására kényszerítették őket.

A tényleges veszteségeket tehát nehéz megállapítani. Ha a magyar forrásokat, köztük Hatvani jelentéseit fogadjuk el, akkor az expedíció résztvevői 42 halottat és 50 foglyot veszítettek az ismeretlen számú sebesültön kívül. Úgy tűnik, a legnagyobb veszteségei a Reviczky-csapatnak lehettek; egyrészt azért, mert a május 15-én a táborba indított újabb 35 fővel együtt is létszáma május 26-án 70, június 6-án pedig 120 főt számlált; a csapat vesztesége a 208 fős létszámot érintve mindenképpen meghaladta a 80 főt. Erre mutat az is, hogy az Abrudbánya elleni első előnyomulásban résztvevő csapatok közül Hatvani egyedül a Reviczky-csapatot nem vitte magával második expedíciójára, tehát ez lehetett a legrosszabb állapotban. A német légiós század csak két főt veszített. A tüzérség mind a három ágyúját megmentette. A huszárokból a második expedícióra 36 vonult ki; a maximális veszteség tehát 16 fő lehetett. A valóságban ez bizonytalanebb volt, hiszen Hatvani valószínűleg nem vitte magával az első expedícióra minden huszárját. A 16. honvédszászlóalj 5. századának és Hatvani három századának veszteségét nem ismerjük. Mindebből kitűnik, hogy a Hatvani által megadott veszteségadatok nagyjából hitelesnek fogadhatók el; a sereg teljes vesztesége kb. 150 fő lehetett, ami így is a résztvevő erők 14–17 százalékát jelentette. Hozzáteendő persze, hogy a sereget a Csernica hídján után nem érte támadás; az Abrudbányán hátrahagyott előőrsök és az abrudbányai menekülők vonzották magukra a román felkelők támadását, s köztük igazán nagy pusztítást okoztak Iancu lándzsásai.³²

Az Abrudbányáról való kivonulást és Brádra való megérkezést aztán még egy méltatlan utójáték követte. Az Abrudbányáról az utolsók között kivonult német légiós század parancsnoka, Victor Klein százados már a visszavonulás elrendelése kapcsán összekapott Liptay Lajossal, a 16. honvédszászlóalj 5. századának parancsnokával. Brádra érve Liptay a parancsmegtagadásra hivatkozva a foglárhoz küldte Kleint, mire a német légiós század Liptay szállására rohant, Klein kardját erőszakkal visszavette, majd Hatvani szállása elé vonult. Hatvani, és az időközben Brádra érkezett Kovách Ágoston, újdonsült zarándi kormánybiztos hiába próbálták lecsillapítani őket; a század kijelentette, hogy elhagyja Brádot és visszamegy Nagyváradra. Hatvani azonnal nem mert fellépni „az érdemlett katonai szigorral”; valószínűleg azért sem, mert Kleinről mindenki tudta, hogy az abrudbányai visszavonulás során mindvégig kitüntette magát, s állítólag nemcsak a német légiósok, de a 16. honvédszászlóalj katonái is sürgették szabadon bo-

csátását. Sőt, egy kortársi beszámoló szerint a német legiósok ingerültsége olyan nagy volt, hogy lövöldözni kezdtek, s Hatvani ezek után jónak látta Kleint szabadon bocsátani. Klein azonban nem elégedett meg ezzel; május 12-én jelentést küldött a hadügyminisztériumnak az Abrudbányán történekről, s ebben kérte a hadügyminisztériumot, hogy eszközöljön változtatást a dandár vezényletében, mert különben az összes ott lévő csapatok kénytelenek lesznek a jelenlegi parancsnokság parancsait nem követni, mivel a főparancsnoknak semmilyen katonai és taktikai ismeretei nincsenek. A levél azonban Hatvani kezébe került, aki azt egy meglehetősen homályos kíséreléssel kíséretében továbbította – de nem a hadügyminisztériumnak, hanem a légió főparancsnokának, Peter Giron alezredesnek, azzal, hogy Klein és társai megbüntetését Gironra bízta. Ekkorra már megérkezett Brádra a német légió két újabb, 5–6. százada is, s Hatvani azt jelentette róluk, hogy „már az útba egymásra fegyvert fogtak”, kérte tehát Gíront, hogy lépjen fel erélyesen és válogassa meg jobban a tisztjeit.

Hatvani fellépése azért is érdekes, mert tisztán kitűnik belőle, hogy a szabadcsapatvezér minden módon igyekezett megakadályozni, hogy a hadügyminisztérium mástól, mint tőle értesüljön az abrudbányai expedíció sikertelen kimeneteléről. Nem a hadügyminisztérium igazságügyi osztályához terjesztette fel az ügyet (ahol már egyébként jól ismerték Hatvanit), holott ez esetben katonai lázadás történt; hanem Gironhoz, aki másfél hónapja nem volt közvetlen kapcsolatban Klein századával. Úgy igyekezett tehát lefolytatni a fegyelmi eljárást, hogy az minél kisebb port verjen fel, s úgy eredményezze Klein elmozdítását, hogy az Abrudbányán történekről az országos hatóságok ne szerezzenek tudomást. Klein – egy levelének tanúsága szerint – egy futár által arra is kérte a hadügyminisztériumot, hogy küldjön ki egy bizottmányt az abrudbányai expedíció körülményeinek kivizsgálására. A dolgot tovább bonyolította, hogy a május 12-re megérkezett újabb két század feletti parancsnokságot Giron Kleinre bízta; ezzel pedig a Hatvani-szabadcsapat után a legnagyobb alegység parancsnoka ő lett. Klein ugyanakkor összekapott a két századot vezénylő Wilhelm Preissl századossal, akit felelőssé tett a két század késedelmes beérkezéséért. Preissl ugyanis két napos pihenőt tartott Belényesben, s Klein szerint a Brádon hátrahagyott kicsiny helyőrség emiatt nem tudott erősítést és lőszerutánpótlást küldeni Abrudbányára. Meg is kérte Preisslt, hogy térjen vissza Nagyváradra. Preissl azzal mentette magát Giron előtt, hogy ő Kovách Ágoston kormánybiztos parancsai szerint irányította századait Brádra; igaz, arról mélyen hallgatott, hogy miért várt az indulással május 8-ig, holott már május 6-án jelentette Gironnak, hogy Brádra indul. Preisslnek szintén nem a legjobb véleménye volt Hatvaniról; a május 8-án Belényesben kelt jelentésében Csutak felvilágosításai alapján azt írta róla Gironnak, hogy Hatvani becsületes ember, de nem parancsnok, mert nem katona. Éppen ezért kérte Gíront, hogy mielőbb hasson oda, miszerint a német légió kimozdított századai más parancsnokság alá kerüljenek. Preissl véleményét a Kleinrel és másokkal folytatott beszélgetései csak megerősítették.

Klein azonban mégsem vette át a 3 század együttes parancsnokságát, hanem elhagyta Brádot, és május 16-án Nagyváradon volt. Ennek okait csak találgatni tudjuk; talán tartott a felelősségrevonástól, talán pedig a Brádra érkező egyéb erősítések következtében Hatvani parancsnoki pozíciója megszilárdult, s ezért látta jobbnak távozni. Emellett megsebesült a visszavonulás során, s amikor

Hatvani újabb támadásba kezdett, nem érzett magában elég erőt arra, hogy az újabb akcióban részt vegyen.³³

Hatvani képzettségéről és dandárparancsnoki alkalmasságáról nemcsak a német légió tisztjeinek voltak kételyeik. Maga Kossuth május 10-én Csutak elmozdításáról értesülve tudatta a hadügyminisztériummal, hogy értesülése szerint a zarándi dandár parancsokságát Hatvaninak adták át, „ki noha magát őrnagynak címezi, előttem csak mint egy szabadcsapatnak alakítója, s nem mint katonatiszt ismeretes; következőleg annyi katonai kiképzettséget neki nem tulajdoníthatok, hogy mint parancsnok azon sereg élén állhasson; s annnyival kevésbé helyeselhetem ebbeli alkalmazását, minthogy az ottan lévő rendes katonaságnál több olyan tisztek is vannak, kik több érdemmel és képességgel bírnak, s ugyanazért mostani alárendeltetésük kedvetlen hatást gyakorolhat reájuk”. Ezért tehát felszólította a minisztériumot, hogy küldjön egy „alkalmas törzstisztet parancsnokul” a zarándi dandár élére, s azt utasítsa, „hogy azon megyében az oláh lázadást elnyomni és a közbátorságot mentül előbb helyreállítani a legerélyesebben igyekezzék, a hegyekre vonult rabló csordáknak pedig nyugtot ne engedjen, mert ha az erdők kiszöndültek, s addig magukat fenntarthatván, a bokrok közé befészkelhetik, kitisztításuk sokkal nagyobb bajba kerülend”. Az üzenetben Kossuth név nélkül ugyan, de utalt a Nagyszében 1849. január 21-ei ostrománál megsebesült Meszéné István őrnagyra, mint lehetséges jelöltre. Meszénát 1849 márciusában már Beöthy is javasolta hasonló feladatra. A hadügyminisztérium viszonylag gyorsan intézkedett; május 12-én a nagykarolyi újonctelep parancsnokát, Inczedy László alezredest nevezte ki a zarándi csapatok parancsnokává. Inczedy bátor katona volt, de Perczellel és Görgeivel történt összeütközései miatt 1849 tavaszán el kellett hagynia előző alakulatát. Inczedy május 15-én délben érkezett meg a brádi főhadiszállásra.³⁴

Kossuth levele arra mutat, hogy a románokkal való megbékélést illető álláspontjában közben változást állott. Okozhatta ezt az a félelem, hogy egy újabb, orosz–osztrák betörés esetén a román felkelők felrúgják a békét és ismét volt szövetségeseik pártjára állnak; egy ilyen veszélyre még a románokkal való megbékélést őszintén pártoló Csány László is utalt. Egy ilyen lélektani helyzetben érkezett meg Hatvani futárával Drágos május 2-ai, majd Hatvani május 6-ai jelentése. Az előbbi Kossuth félretette, s május 10-én kelt válaszában kijelentette, hogy sem fegyverszünetet nem hajlandó adni, sem a már megtett ajánlatait tovább magyarázni. „Nem mi vagyunk, akiknek kérnivalónk van. – Aki kegyelmet akar, jelentse magát, folyamodjék, ha nem teszi – ám lássa, majd fog az igazságos fegyver határozni. – Húzás-halasztás hálójába nem megyek. – Nemcsak semmi fegyverszünetet nem adok, sőt rendelést tettem újabb erőnek s egy erélyes parancsnoknak Zarándba küldésére, s a harc gyors folytatására”. Szegény Drágos már nem olvashatta ezt a meglehetősen lehangelő utasítást; ahogy Hatvani is csak késve kapta kézhez Kossuth másnap, május 11-én kelt rendeletét. Ebben Kossuth arról értesítette Hatvanit, „hogy miután eddigi parancsnoksága alatt rendes katonai csapat is s átaljában oly erő vagyon egyesülve, mely a rendes hadseregnek a hadi tudományokban jártas tagját igényli parancsnokul, a hadügyminisztérium már felszólítottott, hogy Csutak őrnagy helyét egy magasb rangú törzstiszt által mielőbb pótolja ki”, akinek Hatvani szintén alá lesz rendelve. Köszönettel nyugtázta Hatvani jelentését „Drágos képviselő eljárását” illetően, s kö-

zölte vele a Drágosnak adott válaszát is, ti. hogy a fegyverszünet ürügyén nem engedi feltartóztatni a „hadjárást”. Ennek értelmében utasította Hatvanit, hogy „utódja megérkeztéig és ez értelmében s pedig teljes eréllyel folytassa működését, semmi mellékérdekeket figyelemre nem méltatva”.³⁵

Kossuthnak ez utóbbi két utasítása elég későn született ahhoz, hogy Hatvani első Abrudbánya elleni támadására semmilyen hatással ne lehessen. A május 11-ei rendelet azonban így is túlzottan korán érkezett meg a brádi táborba. Az utasításból ugyanis Hatvani nemcsak azt olvashatta ki, hogy legalább utólag Kossuth helyeslésével találkozik majd mindaz, amit tett; hiszen Drágos valószínűsíthető halála miatt Kossuth mindenképpen az ő beszámolója alapján fogja megismerni az Abrudbányán történeteket; hanem azt is, hogy már csak néhány napja vagy órája van arra, hogy az abrudbányai kudarcot egy újabb, győztes támadással helyrehozza, mivel a hadügyminisztérium által újonnan kinevezett parancsnok valószínűleg nemsokára megérkezik. Ezért aztán Déváról nyert újabb erősítésekkel meg a német légió két megérkezett századával együtt újabb támadásba kezdett május 15-én reggel 4 órakor. Hiába igyekeztek őt lebeszélni tisztjei az újabb előnyomulásról; hiába figyelmeztette őt barátságosan Kovách Ágoston kormánybiztos; Hatvani hajthatatlan volt. Egy Losonczy Lajos nevű ügyvédet, aki csekély erejére figyelmeztette, főbelövással fenyegetett; Kovách kormánybiztos felhatalmazása pedig csak Sántha és Csutak között vizsály kivizsgálására korlátozódott, így nem tudott teljes kormánybiztosi hatalommal fellépni, holott, mint írta „személyesen tapasztaltam egyrészt a seregvezér hadjárat gyarló ismereteit s vezéri intézkedéseit, más részről a vezénylete alatti sereg gyengeségét, s különösen fegyelmetlenségét”.

Hatvani indulása előtt jelentette Kossuthnak, hogy „Most már az egész vidék táborba szállt, s egyetlen embert sem lehet saját tűzhelyén találni, mind a hegyek ormain fölfegyverkezve állanak; pedig mikor én Abrudbányára bevonultam, egy legyet sem bántottam, sőt biztosítottam őket, hogy kik csendesen maradnak hajlékukban, véndem minden megtámadások ellen...” Támadási szándékát és a rendelkezésére álló erőket jelentve kifejezte meggyőződését, „hogy e haszontalan nép ezreit öszve fogom tiporni.” Szándéka az, mint írja, hogy Gyulafehérvár felé nyomja a román felkelőket, „hol magyar sereg áll”.

Milyen erők álltak Hatvani rendelkezésére a támadás előtt? Május 12-én már megérkezett Brádra a német légió két (5–6.) százada. A dévai magyar ostromseregből Forró Elek ezredes két, más forrás szerint két fél századot küldött segítségére a 80. honvédszászlóaljából, további három századot pedig Nagyágra küldött ki. Szintén Forró küldött számára egy háromfontos ágyút és 14 huszárt a 11. huszárezredből, Csulak Dávid százados vezetésével. Ezek után a Hatvani rendelkezésére álló erők létszáma így alakult:

16. honvédszászlóalj 5. század, Babóthy György főhadnagy

Hatvani-szabadcsapat

Német légió 3., 5. és 6. század, Carl Kallmann és Wilhelm Preissl százados

4. huszárezred egy szakasza, Benkő László főhadnagy

10. huszárezred egy szakasza, Bigelbaum hadnagy

11. huszárezred egy szakasza, Csulak Dávid százados

80. (5. székely) honvédszászlóalj 1 százada (?)

2 három- és 2 kétfontos ágyú

Csanády István szabadcsapata

Reviczky László szabadcsapata

Az újabb abrudbányai expedícióban ebből az erőből a következő csapatok vettek részt:

16. honvédszászlóalj 5. százada	178 fő (?)
80. honvédszászlóalj egy százada (?)	100 fő (?)
Német légió 3., 5. és 6. százada	363 fő (?)
Hatvani-szabadcsapat három százada	400 fő (?)
4., 10. és 11. huszárezred szakaszai	50 fő
2 három- és 2 kétfontos ágyú	50 fő (?)
Összesen	1141 fő

A többi alakulat diszlokációja a következő volt:

Hatvani-szabadcsapat egy százada, Péterffy József százados, Boica	142 fő
Hatvani-szabadcsapat két százada, Brád	360 fő
Csanády-szabadcsapat, halmágyi szoros	317 fő
Reviczky-szabadcsapat, halmágyi szoros	70 fő
Összesen	kb 889 fő

Hatvani tehát kb. ugyanakkora erővel indult meg másodszor is Abrudbánya felé, mint első alkalommal. A létszámnövekedést azonban jelentősen ellensúlyozta három tényező. Először: nem számíthatott meglepetés erejére, hiszen első támadásának köszönhetően, a román felkelés mindenütt erőre kapott. Másodszor: az első expedícióban már részt vett, harcedzett alakulatok moráljára rossz hatással volt az első abrudbányai kudarc, s nem nagyon bíztak Hatvani hadvezetői tehetségében. Harmadszor: a létszámot ténylegesen növelő két német légiós század még soha nem vett részt ütközetben, tehát teljesen tapasztalatlanok voltak. Egy korabeli napló és egy későbbi visszaemlékezés szerint Hatvani seregéhez az Abrudbányáról elmenekültek egy része, mintegy 180 férfi is csatlakozott. Hatvani őket nem említi hadijelentésében, ám ez nem jelent semmit. Az Abrudbányára másodszor is bevonuló sereg létszáma tehát kb. 1300 fő lehetett.³⁶

Abrudbánya, 1849. május 16–19.

A tragédia második felvonása

Hatvani Brádról május 15-én reggel 4 órakor indult el. Útját Blezsény felé vette, mivel azt hallotta, hogy a bucsesdi szorost a románok eltorlasztották. A sereg az éjszakát a Vulkán nevű hegyen töltötte; innen indult meg másnap reggel Abrudbányára.

Abrudbányán az élet kezdett visszatérni a rendes kerékváságba. Iancu bántatlanságot ígért a megmaradt lakosoknak, s azok lassan előmerészkedtek rejtékhelyeikről. A román népfelkelés erői nagyobb részt kivonultak a városból. A lakosság élelmet gyűjtött, s hozzáfogott a károk rendbehozatalához.

Május 16-án reggel elterjedt a hír, hogy „jönnek a magyarok vissza ismét”, s ez először hihetetlennek tűnt. Azonban csakhamar a városi román méltóságok eltávoztak a városból, majd néhány magyar huszár lovagolt be. A beér-

kező sereg katonái azzal biztatták a lakosságot, hogy „nem szabad többé félni, mert nagyobb erővel, 18 szekér monícióval jöttünk most nem fogunk kireterálni semmi esetre”; ám ez a biztatás sem volt képes teljesen megnyugtatni az életben maradottakat.

Mi volt Hatvani célja ezzel az újabb támadással? Jelentései szerint szándéka az volt, hogy egyrészt megmentse az Abrudbányán és Verespatakon még életben maradottakat a románok dühétől, másrészt abban reménykedett, hogy a román felkelők erőt sikerül Gyulafehérvár felé nyomnia. Utóbb azt írta, hogy Abrudbánya újabb kiürítése után serege egy részével Borbándra akart vonulni, hogy onnan erősítéseket vegyen magához, s úgy térjen vissza Abrudbányára. Jelentéseiből azonban nem derül ki, hogy miért nem értesítette újabb támadásáról sem a gyulafehérvári, sem a dévai ostromzár parancsokait. Úgy tűnik, Hatvani csak azt gondolta végig, hogyan jusson be Abrudbányára, de arra már nem gondolt, hogy onnan ki is kell jutnia; illetve hogy csak akkor tarthatja ott magát, ha rövid időn belül jelentősebb erősítést kaphat. Arról pedig végképp nincs semmilyen adatunk, hogy tervezgetése közben felmerült volna benne a gondolat: egy újabb kivonulás esetén mi lesz Abrudbánya és az ottlakók sorsa?

Május 16-án a sereg főleg azzal foglalatosskódott, hogy a környékbeli falvakból élelmiszert rekviráljon. Állítólag már aznap kisebb összecsapásra került sor Bucsum és Korna falvaknál; ezt azonban csak Ivanovich és Iancu jelentései állítják. A magyar források közül csak egy szól „egy gyenge oláh csapat” visszavert támadásáról; Hatvani szerint a sereg aznap pihenőt tartott, s egy abrudbányai polgár naplója sem írt semmit erről az összeütközésről.

Május 17-én Hatvani 200 embert, egy kétfontos ágyút és 8 huszárt küldött Verespatakra, szintén 200 embert, köztük a 80. honvédezászlóalj egy századát, 1 háromfontos ágyút és 8 huszárt pedig Bucsum és Korna falvakba küldött. A Verespatakra küldött különítmény végigjárta a bányák bejáratait, s – Hatvani jelentése szerint – mintegy 400 magyart mentettek ki a román felkelők kezéből. Mindez nem ment harc nélkül; Hatvani szerint a románok 30 embert veszítettek a kétórás összecsapásban. Iancu szerint a magyarok vesztesége három halott és sok sebesült volt.

Még nehezebb dolga volt a Bucsumra küldött különítménynek. Az összecsapásról Iancu csak annyit írt, hogy a felkelők a Padurea Popii nevű helynél (Paperdeje) utolérték és megverték Hatvani csapatait. Ivanovich százados sem sokkal bőbeszédűbb; ő csupán annyit ír, hogy Hatvani megtámadta Korna és Bucsum községeket, pár házat felgyújtatott, de aztán „az ott felállított fölkelőktől visszaűzetett és a városba szorítottatott”. A magyar források egybehangzó tanúsága szerint a Bucsumra küldött különítményt a románok három fa- (más forrás szerint vízemelő gépek csövéből készült) ágyúval megtámadták. A csapat állítólag 600 főt számlált. A székely század azonban visszaverte a támadást, rohammal elfoglalta, a románokra fordította és kilőtte az ágyúkat, majd felgyújtotta a falut. Hatvani szerint a magyar veszteség egy halott és egy sebesült volt; a románok veszteségét 40 főre teszi.

Mindez azonban még csak a kezdet volt. Iancu csakhamar kezébe vette a kezdeményezést. Május 16-án ismét levélben hívta fel Balinte és Axente Sever prefekteket, hogy minél előbb siessenek segítségére, mert Hatvani másodszor is benyomult Abrudbányára. Axente és Munzáth azonban éppen azon igyekezett,

hogy megpróbálja áttörni a gyulafehérvári magyar ostromzáron, és segítséget vigyen a szorongatott várőrségnek. Axente tehát visszaüzent Iancunak, hogy ne ereszkedjen Hatvanival elhatározó ütközetbe, hanem előbb igyekezzen kifárasztani seregét, s csak azután támadjon rá egész erejével. Axente magatartása kétségkívül ésszerű volt, hiszen a gyulafehérvári erőd volt a román felkelők egyetlen támasza. Ha az erőd elvész, az ostromló magyar csapatok is az érchegységi felkelők ellen fordulhatnak, s immáron tökéletesen cernírozhatják a havasi román erőket. A Gyulafehérvárnak történő segítségnyújtás tehát hosszú távon több eredménnyel kecsegtetett mint a Hatvani feletti újabb győzelem. Balinte május 17-én megkezdte csapatai összegyűjtését, s ő maga már aznap este Topánfalván volt. Emberei azonban csak május 19-én délután érkeztek meg Abrudbányára; a harcba tehát már nem avatkozhattak be.

Iancu ismét módszeresen körülfogta a várost. Verespatak, Bucsum és Kornafelől Vladutiu, Olteanu és a Faur testvérek állították fel lándzsáikat. A (Stiurtiu) Sturdz hegyénél Simion Groza, a Csernica (Cernita) hegyénél Makarius Moldovanu, Clement Aiudeanu, Bothianu, Boieriu és Russu tribunok felkelői foglaltak állást. Iancu Topánfalván tartalékot is képezett, ami arra mutat, hogy nem bízott az első támadás sikerében. A 17-ei csatározásokat Iancu a románok sikereként állítja be jelentésében, mondván, hogy mind Verespatakról, mind Bucsumból visszanyomták az ellenséget. Véleménye szerint Hatvani célja az volt, hogy kipuholja a Zalatna felé fekvő falvak hangulatát, mert arra akart áttörni.

Május 18-án reggel 8-kor Hatvani – Iancu és Ivanovich jelentései szerint – ismét megtámadta Verespatakat és Kornát, de sikertelenül. Délután 1 óra (más forrás szerint 3 óra) körül a felkelők a Csernica és Sturdz hegyek felől megtámadták a várost. Hatvani ágyúit a város keleti és déli oldalain lévő alacsony dombokon állította fel, a hegyek alját pedig csatárláncai szállták meg. Seregéből 700 fő rendelkezett lőfegyverrel, s ezeket olyan sikerrel alkalmazták, hogy egészen a hegytetőig sikerült visszaszorítani a román felkelőket a Csernicánál. Harminc német légiós túlságosan előre merészkedett, és a románok bekerítették őket. Tizenhat légionistát elfogtak és lemészároltak, a többiek keresztülvágták magukat. Másnap, 19-én Hatvani előbb a Csernica felé próbálkozott kitöréssel; erről azonban a felkelők makacs ellenállása miatt lemondott; hadijelentése szerint 20 000 ember állta el az útját a Brád felé való visszavonulás esetén. Ezért – Iancu jelentése szerint – 1-1 századdal tovább foglalkoztatta a Csernica és Stiurciu hegyeket megszálló románokat; egy erős csapattal kiűzte Verespatakról Vladutiu embereit. Ivanovich személyesen avatkozott be a román „nemzetőrség” 40 emberével, s 10–11 óra körül sikerült visszaszorítania a magyarokat. Hatvani 11 óra körül elrendelte a visszavonulást Zalatna felé. A városból kiérve állítólag három óra hosszan várároztatta a menetet. Ha ez így volt, valószínűleg azért tette, hogy utóvédjeit felvehesse. A menet összeállítását nem ismerjük pontosan. Az elővédnél volt két ágyú és az utóvédnél is. A menekültek szekerei szintén a menet végén haladtak, és valószínűleg itt haladt a német légió három százada is. Hatvani a huszárokkal a menet élén lovagolt.

Az Abrudbányáról kivezető út egy ideig egy réten halad, majd felkanyarodik a Cserbu (Cserbuj) hegyre, ahol óriási sziklafalak között kanyarog. A román felkelők már a rét végénél megtámadták a menetet, azonban az igazi harc a sziklák között kezdődött. A sziklák között egy helyen egy hídon át vezet az

út. A felkelők a hidat felszedték a magyar sereg előtt. Az úttal párhuzamosan haladó régi úton ugyan a románok hátába lehetett volna kerülni, sőt, egy szemtanúi beszámoló szerint a hidat is össze lehetett volna rakni. Hatvani azonban erre nem gondolt. Amikor a menet megakadt, a románok a környező magaslatokról megtámadták a magyar sereget. Állítólag az eső is esett, s emiatt a magyarok nem nagyon tudták használni puskaikat. Ez azonban kevésbé valószínű, hiszen a kémiai gyújtású fegyvereket az eső ebben a korban már nem érintette. A menet megakadása és a román támadás megindulása után Hatvani pánikba esett. Maga mellé vette a huszárokat, és „mentsük meg magunkat, mint lehet, ha a gyalogság odavész is” kiáltással megsarkantyúzta lovát és odahagyta a sereget. Hadijelentésében ezt a korántsem dicsteljes mozdulatot azzal indokolta, hogy meg akarta menteni az elővédnél található két ágyút, ami majdnem sikerült is, csakhogy az előttük lévő hidat felszedve találta... Szintén e hadijelentésében azt írja, hogy terve az volt, miszerint a menetet a Dupapiatrára vezető útnál kettészakítja, s a menekülő oszlopát Brádra, a sajátját pedig Zalatnán át Borbándra vezeti, hogy onnan erősítésekkel visszatérve, újra bevonuljon Abrudbányára.³⁷

Hatvani hadijelentésében a bekövetkezett katasztrófát azzal indokolja, hogy a közel 700 főt számláló menekültek szekereinél zavar támadt, s ezért az utóvéd megakadt, majd a románok állandó tüzelése következtében felbomlott, és csak növelte a pánikot. Inczedy alezredesnek tett jelentésében a német légiósok gyávaságával és fegyelmetlenségével indokolta a vereséget, illetve azzal, hogy a „móc-oláh tábor több ezer mócruhába öltöztetett rendes katonasággal van vegyítve, mely az eddig gyáváknak tapasztalt lázadó mócokat s oláhokat is vakmerőekké edzette”.

A vezére által elhagyott sereg és a menekülők irtózatosságot szenvedtek. A német légió 363 főnyi kivonuló létszámából május 31-ig mindössze 134 tért vissza Nagyváradra; 231 fő elesett. A légiósok az utolsó pillanatig védtek magukat; Kallmann és Preissl inkább agyonlőtték magukat, csakhogy ne essenek a románok kezébe. A 80. honvédszászlóalj század néhány (kb. 7–8) főnyi veszteséggel keresztülvágta magát, valószínűleg Déva felé. A 16. honvédszászlóalj 5. századának veszteségét egy korabeli beszámoló 100 főre becsüli; igaz, ugyanez a forrás a német légióét 410 főre, ami a kivonuló létszámot kereken 37 fővel meg is haladja. A Hatvani-szabadcsapat verescsákós századának veszteségét ugyanez a forrás 90 főre becsüli. Ez a szám már nem olyan hihetetlen, hiszen maga Hatvani is 200 főre tette a szabadcsapatából „szabadságunk küzdelmeiben” már elesettek számát 1849. június 4-én. Az 50 huszárból május 26-ig 28 tért vissza a magyar sereg táborába. Felbecsülhetetlen a polgári lakosság vesztesége; a románok kíméletlenül legyilkolták a kezük közé kerülteket. Állítólag már maga Iancu sem bírta elnézni a kegyetlenségeket, és megtiltotta a további gyilkosságokat. A menekülők egy része kisiklott az üldözők kezéből, mert az Ompoly völgyéből Grohás-patakán át Dupa-piatra felé vette útját. A környék felriasztott román lakossága ugyan itt is öldökölte a menekülőket, de így is több esélyük volt a túlélésre, mintha Zalatna felé haladnak tovább. A polgári lakosság veszteségét Alsó-Fehér vármegye monográfusa 1300 főre becsüli. Iancu szerint Hatvanival együtt összesen legfeljebb 100 fő menekült meg. A két abrudbányai ütközet magyar veszteségét, beleértve a polgári áldozatokat is, kb. 5000 főre becsüli. Ivanovich szerint a magyar veszteség a második ütközet alkalmával a

magyar polgári lakossággal együtt 2600 halott és 6 sebesült. Szerinte Dévára csak egy huszár, Nagyváradra pedig, Hatvanival együtt „50 insurgens juthatott el”.

A magyar adatok is ellentmondásosak. Péterffy József százados, a Boicára kikülönített század aparnocsnokának jelentése szerint csak 2–300 ember élte túl az expedíciót. Május 26-án Hatvani az elesettek számát 400 főre tette; ugyanezen a napon Inczedy azt jelentette Kossuthnak, hogy az expedíciós seregből a sebesültekkel együtt összesen 520 ember tért eddig vissza. Június 4-én egy hírlapi cikkben Hatvani azt állította, hogy csupán 120 embert veszített, ami nyilvánvaló hazugság. Stein ezredes úgy tudta, hogy Hatvani 500 főt veszített. A kolozsvári „Honvéd” tudósítása szerint Hatvani 900 főnyi seregből 300 maradt meg; más forrásra hivatkozva pedig azt írja, hogy csupán 65 ember hiányzik belőle. Tudjuk, hogy a menekülők egy része Déva felé vette útját; néhány embert, köztük egy Biszták Mihály nevű tüzért a románok elfogtak. Még a Kemény Farkas vezette havasi hadjárat folyamán is kerültek elő az erdőkben bujkáló katonák, többek között egy német légiós és egy Hatvani-szabadcsapatbeli. Ennek alapján talán nem túlzunk, ha Hatvani veszteségét – a polgári lakosságot nem számítva – kb. 600 főre becsüljük.³⁸

A támadás következményei

A hadügyminisztérium által a zarándi dandár parancsokává kinevezett Inczedy László alezredes május 15-én délben érkezett meg Brádra. Itt csupán Hatvani két lándzsás századát találta. Miután meggyőződött arról, hogy már nem tud eljutni Abrudbányára, mivel a közbeeső helységeket a románok már megszállták, másnap átment Boicára. Itt találkozott Kovách Ágoston kormánybiztossal, aki éppen a Csutak elleni vizsgálat ügyében buzógkodott. Kováchtól megtudta, hogy a dévai ostromsereg parancsnoka, Forró Elek ezredes három századot küldött Nagyágra Hatvani segítségére. Inczedy erre elhatározta, hogy Nagyágra megy, s e századokkal Hatvani segítségére siet. Ugyanakkor írt Forrónak, hogy vagy küldjön még segítséget, vagy tudósítsa azonnal a Gyulafehérvárnál álló Kemény Farkas ezredest, miszerint ő is támadjon, „hogy azáltal Hatvani őrnagy úr állása könnyebbüljön”. Május 17-én Inczedy két századdal a 80. honvédszászlóaljából elindult Balsára, egy századot pedig Nagyágon hagyott, mert „az oláhság Hunyad megye felső részeiben is feltámadt, és ottan az aranybányákat elfoglalni szándékozott”. Balsa felé tartva Inczedyt folyamatosan követték a román felkelők, s amikor a faluba ért, meg is támadták. Inczedynek összesen 174 embere volt, ebből 64 rendelkezett lőfegyverrel; viszonzta ugyan a tüzet, és csatárláncaival visszaszorította a támadókat, de kénytelen volt lemondani abbeli szándékáról, hogy Abrudbányára vonuljon. Balsáról tehát Brád felé fordult, és 19-én délután meg is érkezett oda.

Este fél 10-kor néhány tiszt és közbíró társaságában megérkezett Hatvani is a teljes vereség hírével. Inczedy közben már Brádra hívta Kovách Ágoston kormánybiztost is tanácskozás végett. Megjelent Brádon Zaránd megye alispánja, id. Ribitzei Ferenc is.

A haditanács úgy döntött, hogy mivel a brádi helyőrség összesen 500 főből áll, s mindössze 84 lőfegyverrel rendelkezik, s bármelyik pillanatban várhatja egy

30 000 főnyi román felkelő tábor támadását, mindezek következtében feladja nemcsak Brádot, de Kőrösbányát is, s visszavonul egészen Nagyhalmágyig, „mint ahonnan a Bihar és Arad megyei szoros utak kifolynak”. Inczédy egyben utasította a Hatvani-szabadcsapat Boicára kiküldönített, Péterffy József százados vezette 142 főnyi századát, és a Nagyágon hátrahagyott 80. honvédszászlóalji századot, hogy vonuljon vissza Dévára, az ottani ostromsereg táborába.

Másnap, május 20-án Inczédy Csanád István szabadcsapatparancsnoktól arról értesült, hogy a románok előőrsei a kristyóri havasok felé mutatkoznak. Inczédy így az a veszély fenyegette – legalábbis ettől tartott –, hogy a románok a háta mögött elfoglalják a kristyóri hágót, s így ő kénytelen lesz Arad felé visszavonulni; Bihar megye viszont fedezetlen marad. Ezért Inczédy a Csanád-csapat egy századát Zimbróra különítette ki; ő maga pedig elhatározta, hogy visszavonul egészen a kristyóri hágóig. Ugyanakkor Kovách Ágoston kormánybiztos felkérte Vécsey Károly tábornokot, az aradi ostromsereg parancsnokát, hogy egy honvédszászlóaljat és 3 kisebb kaliberű ágyút küldjön Zaránd megyébe. Inczédy 30–40 000 főre becsülte a román felkelők számát, és Kossuthnak írott jelentésében úgy vélte, hogy a felkelés elnyomására 2–3 honvédszászlóalj nem elegendő, hanem ennél jóval több kell, ellátva kis kaliberű ágyúkkal. Úgy gondolta, hogy minél előbb fel kell lépnie a románok ellen, mert különben a felkelés kiterjed, és letörése még több erőt igényel. Jelentése végén kiemelte, hogy „a mócok csatázásaiból és biztos lövéseiből a’ látszik, hogy az erdélyi határőri oláh katonaság is nagy számba köztök működik”.

Május 21-én este arra a hírre, hogy a román felkelők Lázúr felé húzódnak, s hogy a Kristyórra vezető utat már meg is szállták, Inczédy elhagyta Nagyhalmágyot, és nagy kerülővel, Jószáson és Zimbrón keresztül Kristyórra vonult. E két községben egy-egy századot hagyott hátra a Hatvani-szabadcsapatból (?) Arad megye és az ottani golyóöntődéek fedezetére. Május 22-én érkezett meg Kristyórra, s immáron némileg nyugodtabb körülmények között vehetett számot a további teendőkkel. Május 23-án Kossuthnak írott jelentésében már úgy vélte, hogy a román felkelők számáról szóló adatok túlzottak; ugyanakkor kifejtette, hogy „egy havasi csatázás ily rabló oláh csordával, e sokkal aggasztóbb, mint egy rendes hadi ellenséggel szembe szállni – most pedig ármánytetteiket még a természet is elősegíti, mert az erdős hegyeken, ahova ők csoportozni szoktak, a havason észrevehetetlenül pusztíthatják seregünket; ugyanazért felettébb megkívántató egy olyan erő, mely e rablócsapatot semmivé tehesse.” Inczédy szándéka az volt, hogy amint erősítéseket kap, legalább néhány honvédszászlóaljat és 2 század lovasságot, 10–12 napon belül visszafoglalja Zaránd megyét.

Hatvani első abrudbányai vereségének híre május 16-án már megérkezett Debrecenbe. Ezen a napon Kossuth kormányzó utasította Czetz János tábornokot, az erdélyi haderő parancsnokát, hogy mivel sem az oroszok, sem Puchner erői nem fenyegetik immáron Erdélyt, ellenben „az oláh lázadás különösen Zaránd és Fehér megyében mindinkább dühöng”, azért ezt a lázadást minél előbb el kell nyomni; „ki hódolni nem akar, vesszen!” Felszólította Czetzet, kövessen el mindent, „hogy erélyes nyomatékos fellépéssel s bármi áron ezen hazánk egét gyászfelhőként nyomó polgárháború mielőbb befejeztessen”. Másnap pedig részletes kimutatást kért az erdélyi fegyveres erők számáról és elhelyezéséről, s ismét

felszólította Czetet a román felkelés letörésére. Május 18-án immáron a hadügyminisztérium is értesült Hatvani jelentéséből a vereségről, s arról, hogy a szabadcsapat- és dandárvezér erősítést kér.

Tudomásunk szerint Czetz ekkor még nem intézkedett; annál is inkább, mert Hatvani első jelentése ugyan súlyos vereségre mutatott, de Czetz arról Forró Elek ezredes jelentéséből értesült, s Forró azt is tudatta vele, hogy „minden lehető segedelmet küldött egy háromfontos ágyú kíséretébe”. Jellemző, hogy május 16-án az erdélyi teljhatalmú országos biztos, Szent-Iványi Károly még arról kért felvilágosítást Hodossy Miklós bihari kormánybiztostól, hogy „Abrudbányára hatoltak-é bé katonáink, ott nem történt-é valami figyelemre méltó esemény”? Szent-Iványi még május 19-én, 9 nappal az események után is csak arról tudott „magántudósításokból”, hogy „Abrudbányán s vidékén borzasztó dolgok történtek”. Szent-Iványi mit sem tudott a zarándi magyar erők elhelyezkedéséről és számáról, s külön egy tisztet küldött ki, hogy ezekről az adatokról őt tudósítsa. Jelentésében újabb erőket kért „a napról-napra nevedező oláh erőnek megsemmisítése végett”. Panaszkodott, hogy a jelesebb tisztek mind el vannak foglalva; Czetz beteg, Tóth Ágoston az észak-erdélyi szorosokat őrzi, Kemény Farkas Gyulafehérvár ostrománál működik, Bánffy János elment Bemmél a Bánságba, „Hatvani, ki most jött Zaránda, nem szakember”.

Hatvani második vereségének (vagy kimozdulásának?) híre május 23-án érkezett Debrecenbe. A Kossuthnak szóló, a vereséget tudató hadijelentést a kormányzóelnöki iroda másnap átküldte a hadügyminisztériumhoz; a minisztérium pedig szintén másnap átküldte Kossuthnak az oda befutott jelentést. Az ideiglenes hadügyminiszter, Klapka György tábornok mélyen felháborodott Hatvani akcióján, s Hatvani jelentését a következő levél kíséretében küldte át Kossuthnak:

„Hatvani Imre szabadcsapatbeli volt parancsnoknak visszakérés mellett ide zárt jelentéséből kiténik, mily káros eredményeket szült annak meggon-
dolatlan, könnyelmű előnyomulása, melyet a hadügyminisztérium felhatalmazása nélkül eszközölt.

További bajnak lehető megelőzése végett Inczédy alezredesnek, mint illető seregpáncsnoknak segítségül 2 század gyalogságot 2 ágyúval küldöttem oly meghagyással, hogy Halmágy és Brád közt a szétszórt sereget összeszedve, eleve csak védőállásban tartsa magát, a támadás csak akkor fogván következhetni, ha módunkban leend az oláhoknak itt egyesült nagy erejét egyszerre 3 oldalról megtámadni, és ezáltal azok lázongásának egy csapással véget vetni; mert félszeg intézkedések ismét csak kárt és vést okoznának.

Egyébiránt Hatvani Imre meggon-
dolatlan és legkárosabb eredményű eljárása miatt ide haditörvényszék elé idéztetett”.

Gelich Rikárd százados szerint Klapka azonnal főbe akarta lövetni Hatvanit. Amikor pedig egy hadügyminisztériumi tiszttel megjegyezte, hogy ezek után talán legjobb lenne kiirtani a románokat, Klapka a következőket mondta: „Mit? Ön ki akarja irtani az oláhokat? Az oláh nemzetet épp oly kevéssé lehet kiirtani, mint bármely más nemzetet. Jegyezze meg ezt magának”!³⁹

Jellemző, hogy Inczédy és Kovách Ágoston kormánybiztos május 20-ai jelentése ekkor még nem érkezett meg Debrecenbe, mégpedig azért nem, mert az Inczédy által futárként Debrecenbe küldött Kun István főhadnagy után Hatvani Jósásról szintén futárt küldött. Ez a futár Hatvanitól azt az utasítást vitte Kun-

nak, hogy az ő, Hatvani további utasításáig várakozzon Nagyváradon, s ne vigye tovább Inczédy és Kovách jelentéseit. Amikor Inczédy május 26-án megkapta a hadügyminisztérium május 24-ei utasítását, „mely szerint az abrudbányai szorosokat védeni parancsoltatik” (ti. a Brád és Halmágy közötti vidéket); ráébredt, hogy a hadügyminisztérium nem kapta meg az ő május 20-ai jelentését. Amikor kivizsgálta az ügyet, kiderült Hatvani turpissága, s ezért a szabadcsapatvezért emiatt is, meg a hadügyminisztérium utasítása következtében is, május 26-án Reviczky László szabadcsapatvezér kíséretében Debrecenbe küldte.

Kun István főhadnagy ellen Inczédy szintén vizsgálatot kezdett.

A hadügyminisztérium a második abrudbányai vereség után jelentősebb erősítéseket küldött a zarándi hadosztály számára. A minisztérium egyben utasította Simonffy József őrnagyot, a nagyváradi dandár parancsnokát, hogy szintén siessen Kristyórra, s útközben mind a segédcsapatokat, mind az „útközben talált szállongókat” szedje össze és adja át Inczédynek. Az Inczédynek küldött erősítés a következő erőkből állott:

Az 1. honvéd vadászrezd 6. osztálya (1–2. század)	
Mandics Pál százados	230 fő
Az 53. honvédzászlóalj két százada,	
Papp Mihály és Petykó László százados	233 fő
Az olasz légió két százada,	
Francesco de Paoli százados	193 fő
A 4. huszárezred tartalékából 3/4 század,	
Kopcsak hadnagy	100 fő
A 7. huszárezred tartalékából egy század,	
Arthur Maksimilian Trojacki százados	150 fő
Két háromfontos ágyú, Timon tűzmester	75 fő
Két három- és két egyfontos ágyú,	
három röppentyű, Szabó hadnagy	41 fő
Két egyfontos ágyú	14 fő
	Összesen 1036 fő

Ebből az erőből május 23-án megérkezett a 8 ágyú, 24-én a 3 röppentyű, 25-én a 230 vadász. A többi erők beérkezésének időpontját nem ismerjük; azt tudjuk, hogy utoljára a 7. huszárezredi század érkezett meg; 1849. június 5-én, már Nagyhalmágyon csatlakozott Inczédy ismét akcióba lépő seregéhez.

Az Inczédy rendelkezésére álló egyéb erők a következők voltak:

A Hatvani-szabadcsapat maradványai,	
107 lőfegyverrel	506 fő
Csanády István szabadcsapata,	
90 lőfegyverrel	317 fő
Reviczky László szabadcsapata,	
32 lőfegyverrel	70 fő
80. honvédzászlóalj másfél százada,	
Simon Sándor őrnagy, 64 lőfegyverrel	174 fő
Huszárok a 10. (?) huszárezredből 11 karddal	28 fő
	Összesen 1095 fő

Ennek a erőnek a diszlokációja május 24–26 között a következő volt: A Hatvani-szabadsapat egy-egy százada Jószáson és Zimbrón állomásozott; a Réciczky szabadsapat Rézbányán, a többi erő Kristyóron. A Hatvani által a csata után Nagyváradra küldött 53 főnyi német légiós fél századot Simonffy József őrnagy visszairányította Kristyóra. Inczédynek tehát szám szerint viszonylag jelentős erő állott rendelkezésére; ám ennek az erőnek több mint a fele csak helyőrségi és biztosító szolgálatra volt alkalmas, a lőfegyverek hiánya miatt. A lándzsákkal felszerelteket ugyanis az erdős, hegyes vidéken támadó műveleteknél nem nagyon lehetett alkalmazni. Inczédy terve az volt, hogy amint jelentősebb erővel rendelkezik, Zaránd megye visszafoglalására indul.

Közben a román felkelők ismét megszállták Zaránd megye csaknem egész területét. A nagyhalmágyi sóraktárból 800 mázsa só tettek el; felégették Brádot, Kőrösbányát és Nagyhalmágyot is. Inczédy hírszerzési adatai szerint a román felkelők tábort létesítettek a Gaina-hegyen, további erőik pedig Vidra és Bulcsesd községekben álltak.⁴⁰

Inczédy tervezett támadásának csakhamar eljött az ideje. József Bem altábornagy, az erdélyi hadsereg főparancsnoka 1849. május 23-án Mehádiafürdőn értesült Hatvani második vereségéről, s egy szemtanúi beszámoló szerint „nagyon ingerült volt ellene, s tudom bizonyosan, hogy ha közvetlen parancsnoksága alatt lesz vala, rögtön éreztette volna vele hatalmának egész súlyát”. Bem szándéka az volt, hogy a román felkelőket „szépszerével vagy hatalommal le kell csendesíteni, még minekelőtte az orosz határainkon átjönne”. Május 23-án értesítette Kossuthot, hogy szándéka véget vetni a lázadásnak. Kérte a kormányzót, intézkedjen, hogy a bihari nemzetőrség és népfelkelés erői kordont vonjanak a megye határain, hogy a Zaránd és Alsó-Fehér megyékből menekülő román „rabló hordák” ne juthassanak tovább, s hogy élelmiszert se kaphassanak. Szintén ezen a napon utasította a Gyulafehérvár ostromát irányító Kemény Farkas ezredest, hogy kezdje meg hadműveleteit a román „rablók, gyilkosok és gyújtogatók” ellen. Erre a célra Czetz tábornoktól 3000 embert, megfelelő számú lovasságot és tüzérséget kap, s Brádon egy ugyanekkora erő áll rendelkezésére. Kemény feladata az lesz, hogy szétverje a rablóhordák táborát és a Topánfalva mögötti terméketlen vidékre szorítsa úgy, hogy ott sem Kőrösbánya, sem Gyalu felől ne juthassanak élelmiszerhez. Igyekezzen a román felkelők marhacsordáiból is minél többet zsákmányul ejteni. A meghódoló falvakkal, főleg ha azok átadják az ott lévő főkolomposokat, bánjon kíméletesen; az említett főkolomposokkal szemben viszont járjon el a haditörvények teljes szigorával.

Ezzel egyidőben Czetz János tábornok, az Erdélyben maradt erők főparancsnoka is megtette intézkedéseit a román felkelés elnyomására. Május 24-én jelentette Kossuthnak, hogy Beke József ezredes vezérlete alatt „két zászlóalj gyalogság, két sugárgyű- és két röppentyűvel tegnap kezdte operációit Zalatna és onnan Topánfalva felé, miközben egy vadászosztály holnap induland Dévára innen (Nagyszébenből – H. R.) 550 fővel, hogy útközben az oláh havasokat co-toyirozza (oldalazza – H. R.) és egy netalántáni kiütést a Maros völgyében vissza-utasítson, – azután pedig Déváról Brádra szálljon Inczédy alezredes, Zaránd megyei hadparancsnok rendelkezései alá”.

Sem Bem, sem Czetz intézkedéseit nem kísérte egyértelmű helyeslés. A hadügyminisztérium arra utasította Czetzet, hogy Gyulafehérvár ostromától ne

vonjon el erőket, s az említett két zászlóalj és tüzérség helyett küldjön más erőket; Bem intézkedését pedig Szent-Iványi Károly erdélyi országos biztos helytelenítette, mondván, hogy a bármelyik pillanatban fenyegető orosz betörés miatt Czetz egyetlen embert nem adhat Kemény Farkas rendelkezése alá.

A június 8-án megkezdődő hadműveletek azonban nem hozták meg a várt sikert. A Brád felől támadó magyar főoszlop Kemény Farkas vezetésével eljutott ugyan Abrudbányáig, sőt továbbvonult Topánfalva felé; Iancu főhadiszállását azonban nem tudta bevenni. A hadjárat ugyanis nem volt igazán jól előkészítve. A katonák rengeteget szenvedtek az éhségtől, s a lőszerellátás sem volt megfelelő. A június 16-án megkezdődő visszavonuláskor Kemény kb. 5000 főnyi seregének mindössze 600 töltnye volt. A román felkelők kitűnően harcoltak; Kemény jelentése szerint jobban, mint Puchner reguláris csapatai. Lövészeik számát 10 000, a lándzsásokét 60 000 főre tette, s úgy vélte, hogy csak egy 25 000 főnyi sereg és a kiéheztetés készítheti a felkelőket arra, hogy letegyék a fegyvert. Kemény június 17-én elérte Zalatnát, 18-án Magyarigent és Sárdot, majd itt maradt néhány napig. Ezt követően a magával hozott csapatok jelentős részét átadta Stein Miksa ezredesnek, a gyulafehérvári ostromsereg újonnan kinevezett parancsnokának, ő maga pedig visszatért Kolozsvárra. A havasi hadjárat ezel minden komolyabb eredmény nélkül gyakorlatilag véget ért. Június második és július első felében Bánffyhungad és Kolozsvár irányából a magyar csapatok tettek ugyan néhány kísérletet a havasokba való behatolásra, de minden komolyabb eredmény nélkül; július elején egy ilyen, elszigetelt kísérletben veszett oda a Vasvári Pál vezette Rákóczi-szabadcsapat is.

A havasi hadjárat kudarcának azonban volt egy igen jelentős következménye. Bem a hadjárat kudarca után sem szüntette meg a havasok cernírozását; valószínűleg azért sem, mert a románok erejéről szóló becslések őt is aggasztották. Így aztán a bekövetkező orosz intervenció idején sem a dévai hadosztályra, sem a kolozsvári hadosztály nagyobb részére, sem pedig a gyulafehérvári ostromseregbe nem számíthatott. Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy legalább 10 000 emberrel kevesebbet állíthatott szembe az Erdélybe betörő orosz és osztrák intervenciók hadsereggel szemben, mégpedig éppen a legharcodettebb csapatokból; hiszen pl. a 11. honvédszászlóalj gyakorlatilag a nyári hadjárat egészét tétlenül, Gyulafehérvár ostrománál töltötte. A nem megfelelő időben, nem megfelelő erővel és kellő együttműködés nélkül végrehajtott havasi hadjárat tehát alapvetően befolyásolta az erdélyi hadjárat sorsát is, s Bemet arra kényszerítette, hogy elégtelen erővel partizánharcot vívjon, s egymás után feláldozza rosszul felszerelt és frissen kiképzett határmenti hadosztályait. Az már csak a lengyel altábornagy zsenialitását dicséri, hogy így is két hónapon keresztül meg tudta akadályozni a Lüders vezette orosz sereg kijutását a magyar Alföldre.

A Kemény Farkas vezette sereghez csatlakozott Inczedy dandárának nagyobb, s bátran állíthatjuk, minőségibb része is. Ezek a csapatok szintén végigküzdötték a havasi hadjáratot, majd többségük beolvadt a gyulafehérvári ostromseregbe. Inczedy ugyan kérte Keményt, hogy mielőbb küldje vissza őt Zaránd megyébe, hiszen az ő feladata annak védelme, de Kemény azt válaszolta, hogy Inczedy seregének nála kell maradnia, s ő majd megteszi a kellő intézkedéseket Zaránd megye védelmére. Ebből azonban semmi sem lett. Inczedy – valószínűleg egyetlen ember nélkül – tért vissza dandárának maradványához 1849. július elején.⁴¹

Inczédy még június 8-án Csanády István őrnagyra bízta a Nagyhalmágyra előnyomult haderő otthagytott részeinek parancsnokságát.

Ez az erő a következő alakulatokból állott:	
3 század a Hatvani-szabadcsapatból,	
Dömsödy Ferenc százados	283 fő
· 1 század a 80. honvédszászlóaljából	110 fő
1 század az 53. honvédszászlóaljából,	
Papp Mihály százados	116 fő
2 század a Csanády-szabadcsapatból	317 fő
1 század a Reviczky-szabadcsapatból,	
Fráter József százados	120 fő
1 század a 7. huszárezredből,	150 fő
Arthur Maksimilian Trojacki százados	
1/2 század a 10. huszárezredből (?), Bigelbaum hadnagy	60 fő
2 darab háromfontos löveg, Timon tüzemester	14 fő
Összesen	1170 fő

A fenti erőből azonban három század csak lándzsával volt felfegyverkezve. Ezt az erőt támadta meg június 9-én reggel 5 órakor egy, Csanády becslése szerint 4000 főnyi felkelő oszlop. A támadók többsége lándzsával és vasvillával volt felfegyverkezve. Csanády háromórás küzdelem után visszaverte őket; különösen a huszárok tüntették ki magukat. Csanády azonban a siker ellenére is aggódott; még legalább két századot kért a nagyváradi dandárparancsnokságtól a „közlekedés kinyithatására”. Egy 120 főnyi század mellett maga Simonffy József alezredes, a dandárparancsnok érkezett meg. Simonffy – érezve erőinek elégtelenségét – szintén a békés megoldással kísérletezett. Nemcsak ő maga, hanem a magyar nemzetgyűlés egyik román nemzetiségű képviselője, Ioan Gozman is levelet írtak Iancunak, amelyekben békekötésre és az ellenségeskedések beszüntetésére szólították fel a román felkelők parancsnokát. Gozman nem mulasztotta el azt sem jelezni, hogy Hatvani első támadása magánjellegű akció volt, mindenféle felhatalmazás nélkül. Iancu ugyan barátságosan válaszolt e levelekre; ám akárcsak két héttel előtte Kemény Farkas felszólítására, nem mulasztotta el megjegyezni, hogy nincs meggyőződve Kossuth jóindulatáról, s bizonyítékként másolatban megküldte Kossuth május 11-én Hatvanihoz intézett utasítását, amely a második abrudbányai támadás idején került a román felkelők kezébe, s amelyet néhány abrudbányai polgárral és Biszták Mihály tüzérhadnaggal is hitelesített. A békekötés folyamata azonban ismét megindult, s – ha később is – 1849. augusztus elejére a havasalföldi levert forradalom vezetőinek közvetítésével legalább odáig eljutott, hogy Iancu semlegességet ígért, amennyiben erőit a magyarok nem támadják.⁴²

Zaránd megye azonban már nem került soha többé teljes egészében magyar kézre. Június 22-én a Simonffy elnökletével, a megyei tisztviselők bevonásával tartott haditanács úgy határozott, hogy mivel mit sem tudnak a Brádon át Abrudbányára vonult magyar seregről, a magyar erőket visszavonják Csúcs községig; ha pedig további öt napig nem kapnak tudósítást Kemény Farkas és Inczédy helyzetéről, Kristyórnál foglalnak állást. Ezt követően azonban mégsem Kristyórra, hanem Jószásra vonultak vissza. Június 29-én azonban Inczédytől

tudósítást kaptak Abrudbányáról, s Inczedy utasítására a sereg ismét visszatért Nagyhalmágyra. Ottlétük azonban nem tartott sokáig: július 2-án Simonffy azt az utasítást kapta Cserey Ignác ezredestől, hogy a népfelkelés rendezésére siessen Nagyváradra. Simonffy ezután kiürítette Nagyhalmágyot, és egészen Vaskohig vonult vissza. Itt vette át a megmaradt erők parancsnokságát az Erdélyből visszatért Inczedy László alezredes július 6–7. körül. A rendelkezésére álló erő közben négy század honvédre, 50 huszárra és két ágyúra csökkent összesen 700 fővel; ebben a létszámban benne volt a szabadcsapati alakulatokból frissen szervezett 141. zászlóalj összesen 291 főnyi 1–2. százada. Egy augusztus 13-ai adat szerint Inczedy tartotta a kristyóri hágót is. Augusztus 16-án Görgei azt közölte Paszkeviccsel, hogy Inczedy 1200 emberrel áll Belényesnél. Ezért Paszkeviccs augusztus 17-én a 7. (voznyeszenszki) ulánuszereget és négy ágyút (egy fél lovasüteget) küldött Almamezőre ennek az erőnek a szemeltartására. A különítmény vezető Löwenhagen vezérőrnagy előnyomult egészen Belényesig, mire Inczedy néhány huszárral és honvéddel Erdélybe menekült, csapatai pedig részben feloszlottak, részben megadták magukat. Löwenhagen ezt augusztus 22-én jelentette Paszkeviccsnek mire az augusztus 24-én utasította a vezérőrnagyot, hogy térjen vissza Nagyváradra. Távozása előtt Löwenhagen megegyezett a környékbeli román felkelők vezérével, hogy nem nyugtalanítják a továbbiakban a magyar polgári lakosságot.⁴³

A Hatvani-szabadcsapat sorsa

Óhatatlanul felvetődik a kérdés: Mi történt Hatvanival és szabadcsapatával az abrudbányai katasztrófa után?

Mint már említettük, Hatvani május 19-én késő este érkezett meg a brádi főhadiszállására. A május 20-án elhatározott, és 21-én végrehajtott visszavonulás során a Hatvani-szabadcsapat 1-1 százada Jószáson és Zimbrón foglalt állást; a maradék Inczedyvel együtt Kristyórra vonult vissza, majd Hatvani maga Vaskóhra vitte századait. Más forrásból azonban úgy tűnik, hogy aztán visszatért Jószásra. Mindez azért érdekes csak, mert egyes források szerint ő akasztatta fel a fogságban lévő Buteanut; annak ellenére, hogy Kossuth április 26-ai levele értelmében Buteanunak bántatlanságot kellett volna biztosítania. Buteanu sorsáról és kivégzésének körülményeiről csupán két korabeli adatunk van. Hatvani május 14-én azt jelentette Kossuthnak, hogy Buteanut átadta Kovách Ágoston kormánybiztosnak. 1849. május 25-én pedig több, Belényesben összegyűlt román nemzetiségű hivatalnok, pap és világi értelmiségi hosszú vádiratot fogalmazott meg Hatvani ellen Kossuth kormányzóhoz, s ebben feltették a kérdést, hogy az abrudbányai vereség után Hatvani „mi okon? mi úton? mi joggal? és mi kinézésből akasztatta fel Buttyánt; azt tudniillik, ki nem harcban fogatott el, hanem magát az előtte nyilvánított amnesztiára önként megadta”? Ivanovich szintén úgy tudta, hogy Buteanut Hatvani akasztatta fel Jószáson. Iancu jelentése szerint Buteanut Kőrösbányán tartották fogva, majd Hatvani magával vitte Jószásra. Itt az Abrudbányáról megmenekült magyarok „felakasztását sürgették”. Iancu szerint „Kívánságuk május 23-án teljesült”. Bár e szavakba beleérthető Hatvani személyes felelőssége, kimondva nem szerepel bennük. Kemény István

„Fekete könyve” szerint Buteanut „Halmágyra vitték, az ottani vérbírótság elé, mely szabályszerű vizsgálat alapján kiderítette, hogy a fogoly egyike volt az oláh rablógyilkosságok fő tényezőinek, megállapította a tényállását s a foglyot kivégeztette”. Baternay Imre szintén csak annyit írt Buteanuról, hogy az „Józsá-hegyen felakasztott”. Csupán egy kései, 1891-es emlékezés szól határozottan Hatvani közreműködéséről. Rákosi József adatait azonban befolyásolhatták a már megjelent publikációk, így Iancu jelentése is. Mindazonáltal Hatvani felelőssége így is valószínűsíthető. Buteanu tudott az első támadás körülményeiről, a békekötés megakadályozásáról; Hatvaninak, s egyedül Hatvaninak állott érdekében őt végleg elhallgattatni. Fontos, noha negatív bizonyíték az is, hogy Buteanut sem Inczédy, sem Kovách Ágoston nem említik jelentéseikben; holott egy ilyen fontos személyiség bizonyára nem kerülte volna el a figyelmüket. Buteanu törvénytelen felakasztása ugyanúgy beleillik Hatvani 1849. május 19. utáni magatartásába, mint a német légió megvádolása vagy Inczédy jelentésének visszatartása.⁴⁴

A Hatvani-szabadcsapatról tudjuk, hogy csupán három százada vonult be másodjában Abrudbányára. A Péterffy József vezette 4. század Boicán állomásozott, majd a dévai ostromsereghez csatlakozott; két lándzsás század pedig visszamaradt Brádon helyőrségként. Május 26-án a csapat létszáma 506 főt számlált, 107 lőfegyverrel. Inczédy aznap kelt jelentése szerint „Hatvani őrnagy úr seregéből naponként többen jönnek, s úgy látszik, hogy csak 4 tiszt, 220 közvitéz esett el, mivel már 520 megkerült a sebesültekkel együtt, de fegyver mégis csak öszvesen 90 darab van, s a megkerültek ruházat nélkül, – sebesült tiszt van 3, közvitéz 95, mely utolsók a buttyini és belényesi kórházakba küldettek”. A jelentésnek ez a kitétele enyhén szólva érthetetlen, hiszen Hatvani 1100–1200 fővel indult meg Abrudbányára. Elképzelhető viszont, hogy a veszteségadat csak a Hatvani-szabadcsapatra vonatkozik, s akkor mindjárt logikusabbnak tűnik, hiszen a Dévára menekült századdal együtt éppen kiadja a Hatvani-szabadcsapat valószínűsíthető létszámát. A sebesültek között viszont már szerepelnek más alakulatok tagjai is; így Babóthy György és Benkő László főhadnagyk is.

Május 24-én Inczédy a már említett levél visszatartása miatt Debrecenbe küldte Hatvanit. Hatvani még május 21-én 3500 pengő forintot vett fel Inczédytól a parancsnoksága alatti csapat május 16. utáni illetményének kifizetésére. Amikor május 24-én útnak indult, a maradványt nem adta át a parancsnoksággal megbízott Nyíri Vilmos századosnak; így aztán Nyíri május 30-án azt jelentette Inczédynek, hogy a csapat többségének májusi illetményéből részint semmi, részint csak kevés adatott ki, s emiatt a legénység már elégedetlenkedik. Inczédy ezután kérte mind Kossuthot, mind a hadügyminisztériumot, hogy szorítsa számadásra Hatvanit, s egyben utasítást kért, hogy kifizetheti-e a csapat elmaradt illetményeit. Hatvani ugyanis még vagy 500 forintot magával vitt, s nem mulasztotta el felvenni saját június havi illetményét; legénységét viszont csak május 25-ig fizette ki. A hadügyminisztérium június 24-én engedélyezte a csapat júniusi zsoldjának kiadását. Amikor pedig a csapat tisztjei Hatvani által ki nem fizetett illetményeik kifizetését kérték, a hadügyminisztérium volt parancsnokhoz utasította őket, „ki mindennemű illetményeknek kifizetésére elegendő pénzzel volt ellátva”; ha pedig ez úton sem érnének célt, „követeléseik kellőleg igazolva újra felterjesztendők”.

A Hatvani-szabadcsapat Inczédynél lévő századainak sorsáról a későbbiekben nem sokat tudunk. A dandár május 29-ei harcrendjében mindössze 170 fővel szerepelnek, parancsnok nélkül; a június 6-án Halmágyon kelt harcrendben pedig három század szerepel, 283 fővel, Dömsödy Ferenc százados parancsnoksága alatt. Szintén három századot említ Csanády István őrnagy a június 9-ei nagyhalmágyi csatározásról szóló hadijelentésében.

E századok további sorsát talán segít tisztázni egy 1849. június eleji levélváltás. Hodossy Miklós Bihar megyei kormánybiztos 1849. június elsején levélben kereste meg Inczédyt azzal, hogy őt, Kismarjáról a Hatvani-szabadcsapatba beállott legény sorshúzás útján a négyéves szolgálatra kötelezett honvédek közé lenne sorozandó. Mivel „a szabadcsapatokhoz való állás a honvéd szolgálattól senkit meg nem menthet azért, mert a szabadcsapatok rövid időre, a honvédek pedig négy esztendőre alakulnak”; Hodossy felkérte Inczédyt, hogy az említett öt legényt adja át a levél kézbesítőjének, „hogy Bihar megye részéről a négyéves újoncok közé soroztassanak”. Inczédy a levél megválaszolásával Dömsödy századost bízta meg, aki június 3-án közölte Hodossyval, „hogy miután ezen csapat a Hatvani-féle nevet végképp magáról levetkezteté, s annak minden egyénei, kik magokat a haza oltárára ajánlották fel, s pár nap múlva honvédekké válnak által”; nem nagy örömmel ugyan, de hazaengedi az említett legényeket, de kéri, hogy Hodossy az ilyen folyamódásokat a jövőben utasítsa vissza. Tudjuk, hogy Reviczky László is éppen ezekben a napokban kezdeményezte szabadcsapatának honvéddé való átalakítását, s ezzel Inczédy is mélyen egyetértett, mondván, hogy egyedül ilyen módon várható némi haszon az ilyen alakulatok részéről.

A Hatvani-szabadcsapat maradványainak honvéddé történő átalakulása azonban némi késedelmet szenvedett. A szabadcsapat két százada június 27-én Zimbrón, július 6-án pedig Pojánán állomásozott Topler Károly százados vezetésével. A csapat ekkor a „Pojánai önkéntes szabadcsapat” nevet viselte. 1849. július 25-én az immáron „Bihari szabadcsapat 1. zászlóalj” megnevezésű két század Vaskóhn állomásozott. A korábbi 390 főnyi létszámból július 25-éig 86 fő megszökött, 65 fő beállt a honvédekhez, 31 főt pedig elbocsátottak. A megmaradt 208 főből 48 fő volt beteg és 160 fő szolgálatképes. A honvédekhez átléptettek közül 61 fő felszereltségéről vannak adataink; ezek szerint mindegyiküknek volt fegyvere, borjúja, szuronyszíja, patrontáskája, két inge, atillája; egyéb egyenruházati cikkeikben viszont már komoly hiányok mutatkoztak; pl. bakancsa csak 23, köpenye 17, nadrágja pedig 9 főnek volt.

A szabadcsapat megmaradt két századát július végén Nagyváradon és környékén összpontosították. Augusztus elején a legénység nagyobb része beállt a 141. honvédzászlóaljba; belőlük szervezték meg a 6. századot. (Az 1–2. századok az Inczédy vezette dandárnál álltak fel, valószínűleg a Reviczky- és Csanády-szabadcsapatok maradványaiból). A 6. század parancsnokává Topler Károly századost nevezték ki. A nagyobbrészt fegyvertelen század augusztus 5-én kapta meg lándzsáit; ezt követően ez a század kísérte Aradra a Nagyváradon található álladalmi javak egy részét. A század augusztus 6-án 135, 7-én 134, 13-án 131 főt számlált. Augusztus 12–13.-án Kovaszinc községben állomásozott, s 13-án Világosnál tette le a fegyvert.⁴⁵

Viszonylag sokat tudunk a Hatvani-szabadcsapat Boicára kiküldönített, s onnan a második abrudbányai vereség hírére Dévára vonult 4. századának sor-

sáról is. A Péterffy József százados vezette század május 20-án érkezett meg Dévára, s ide szállingózott még több menekülő a szétvert seregből. Péterffy május 26-án hosszú folyamodványt intézett Kossuth kormányzóelnökhöz. Ebben közölte, hogy jelenleg 142 főből álló, 40 darab szurony nélküli lőfegyverrel ellátott századával Déván áll. „Tudva van Ön előtt a szerencsétlen állása a még szerencsétlenebb Hatvani-csapatnak, kit a balsors talán azért sújtott oly nagy mértékben, hogy a parancsnokának büntényeit a bosszúálló Isten a csapattal bűnhődtesse” – írta. Kérte, hogy mivel egyedül százada maradt meg a csapatból, Kossuth engedélyezze neki, hogy a megmaradt századot Csongrád és Csanád megyékben, valamint a Jászkun területben szedendő újoncokkal kiegészítse, s belőle egy „Kont név alatt lévő honvéd zászlóalj” alakíthasson, „mert a szabadcsapat nevet én, ki a harmadik zászlóaljnál 21 csatában vívtam, teljességgel szégyenlem”. Ha megkapja az engedélyt, két hónap alatt felállítja az ígért zászlóaljat. Ha ez nem volna lehetséges, akkor a Zaránd megyei nemzetőrség alakítására kér megbízatást. Ez ügyben már érkezett Kovách Ágoston kormánybiztossal is, s ígéri, hogy ha ez utóbbi feladattal bízzák meg, „oly nemzetőröket mutatok be a hazának, kik is a 3-dik zászlóalj mintájára lesznek képezve.”

A kormányzóelnöki iroda a kérvényt áttette a hadügyminisztériumnak; a választ azonban nem ismerjük. Tudjuk viszont, hogy június 2-án Péterffy immáron Forró Elek ezredeshez fordult. Közölte, hogy százada „kész magát honvédekké soroztatni” az újonnan alakulandó honvédzászlóaljhoz. Bár emberei csak egy évre állottak be, úgy érzi, hogy ragaszkodnak annyira hozzá, hogy készek őt követni, „bárhova vezessem is őket”. Ha kérése teljesíthető, szeretné a századánál lévő három őrmestert tisztekké képezni. Emellett kéri, hogy Forró adjon számára két heti szabadságot, mert egyrészt be akarja adni számadásait Hatvaninak, másrészt „a kormány színe előtt Hatvani volt őrnagy állásáról bővebb tudósítást” szeretne adni. Forró a kérést felterjesztette az éppen Déván tartózkodó József Bem altábornagyhoz, Bem pedig a hadügyminisztériumhoz azzal, hogy „ha megengedendi, intézkedésem azután megtehessem”. A felíratra Szabó Imre ezredes, hadügyminisztériumi államtitkár június 23-án azt válaszolta, hogy a hadügyminisztérium öröme est beleegyezik a századnak a honvédek közé való besorozásába, s kéri Bemet, hogy ezt mielőbb tegye meg. A 142 főnyi század azonban még az erdélyi hadsereg július 20-ai harcrendjében is mint Déván állomásozó szabadcsapat szerepelt; igaz, ennek a kimutatásnak az adatai a hadiesemények miatt sok helyen egy június 20-ai harcrend adatait tartalmazzák. A Forró Elek ezredes parancsnoksága alatti erőket feltüntető július 24-ei kimutatásban viszont szerepel egy Déván felállítandó zászlóalj. E zászlóalj 1., Lesnyeken állomásozó századának létszáma (148 fő) feltűnően emlékeztet az említett Hatvani-szabadcsapat századára, ezért valószínűnek tarthatjuk, hogy azzal volt azonos. Valószínűleg e század is osztozott a dévai hadosztály sorsában; nem került harcba az erdélyi hadjárat során, hanem az erdélyi hadsereg egyéb maradványaival együtt tette le a fegyvert 1849. augusztus 18-án Dévánál.

Hozzáteendő még, hogy nemcsak a csapatnak a harctéren maradt századparancsnokai, hanem maga Hatvani is kezdeményezte a csapatnak honvédzászlóaljjá való átszervezését. 1849. június 4-án, Debrecenben kérvényt írt a hadügyminisztérium tábornokari osztályához. Az ürügyet az szolgáltatta számára, hogy – mint írja – azt hallotta, miszerint a hadügyminisztérium a Hatvani-, Reviczky-

és Csanády-szabadcsapatokat engedetlen magaviseletük miatt honvédekké kívánja átszervezni. Hatvani szerint már csak saját becsülete érdekében is fel kell lépnie csapata védelmére. Mint írja, „itt engedetlenség vagy fegyelmetlenség nem uralkodik, s ki merem mondani, hogy magok a honvédszászlóaljknál sincs nagyobb rend s fegyelem, mint csapatomnál”. Rendkívül szerencsésnek tartaná, írja, ha a minisztérium csapatát honvédszászlóaljjá alakítaná át, mert egyrészt emberei 1 éves szolgálatot vállaltak, ellentétben a Reviczky- és Csanády-csapatok rövidebb időre vállalkozó embereivel; mert csapatának létszáma kétszerese amazok együttes létszámának; legénysége „ifjú és válogatott egyéniségekből áll”. Ha tehát a minisztérium honvédszászlóaljjá kívánná átszervezni azt, parancsoljon vele (Hatvanival), s ő igéri, „én a legénységet oly rövid idő alatt, mint csapatom kiállítását bevégeztem, teljes zászlóalji számra kompletírozom, s ismerve csapatom egyéniségei hajlamát, bizton hiszem, hogy ha közöttök felszólalok, a négyéves esküt is egyetemes akarattal azonnal leteendik”. A minisztérium nem tartotta szükségesnek gyorsan intézkedni az ügyben ezért Hatvani június 11-én megismételte kérését azzal a hozzáadással, hogy felajánlásával nem akarta magát „érdemtelenül feltolni”; örömmel szolgálja a haza ügyét akár közcivitézként is, csak azt szeretné, hogy a csapat átalakításában „nullifikálva” ne legyen. „Jól tudom én azt, hogy azok sorába tartozom, kiknek feje felett a vélemény első harckísérletök sikertelensége miatt egész jóvendőjére nézve eltörte a pálcát; azért ha csapatom teljes zászlóaljjá kompletíroztam, úgy parancsolván a hadügy-minisztérium, vezényletét más, értelmesebbnek engedelmes készséggel adom által...” – írta. Ha kérését teljesítik, „ez mintegy kárpótlásul szolgálанд nékem sikertelen föllépésem miatti keserűségemben, és én bizton hiszem, miszerént a hadügyminisztérium emberi jobb érzelmeinél fogva ezen kérelmem nem fogja tőlem megtagadni...” – fejezte be levelét.

A minisztérium csak június 20-án intézkedett. Ismertette Inczédyvel Hatvani kérését, majd így folytatta: „Mivel azonban a kormánynak határozott elve nem alakítani addig új hadtestületeket, míg a már fenállók teljesen kiegészítve nem leendenek, de más részről ezen csapatnak feljelentett fegyelmetlen magaviselete s az ellenség előtti habozása sem vétethetnek egy új z[ászló]alj biztos alapjául, ezen tekintetknél fogva utasítatik alezredes úr a nevezett csapat egyéneit, kik anélkül is huzamosb időre kötelezvék hadi szolgálatot tenni, felhívni arra, hogy magokat fél- vagy egész századonkint más z[ászló]aljakba besoroztatni engedjék, hol hős katonákká edződvn, megfelelhetnek azon magas rendeltetésnek, melyre mint hazavédők hivatvák. – Eddigi parancsnok, Hatvani Imre, kinek hadviselési járatlanságát s parancsnoki képtelenségét az abrudbányai szerencsétlen expedíció eléggé tanúsítja, továbbra is mint parancsnok meg nem hagyathatik; tudassa ezt alezredes úr vele, – a főnnebb ajánlott eljárás sikeréről pedig a hadügyminisztériumot mielőbb értesíteni el nem mulassza”. Arról azonban már végképp nem tudunk semmit, hogy az Inczédyt helyettesítő Simonffy József alezredes intézkedett-e valamit ebben az ügyben vagy sem. A fontos csak az, hogy a hadügyminisztérium, akárcsak a szabadcsapat tiszti kar, alkalmatlannak tartotta Hatvanit egy honvédszászlóalj megszervezésére; mindketten tudták, miért.⁴⁶

A vizsgálat

Az abrudbányai szerencsétlen támadás, nyugodtan mondhatjuk, felháborította nemcsak a katonai vezetést, de a közvéleményt is. Május 26-án tíz Bihar megyei román nemzetiségű tisztviselő és értelmiségi közös kérvényt írt Kossuth kormányzóhoz, amelyben leírták az Abrudbányán történeteket és Hatvani kétrendbeli támadásának káros következményeit; úgy vélték, ha Kossuth a menekültek „Hatvanira szórt átkait és bosszúfohászait hallhatná, és láthatná azon szívet repesztő nyomort, melynek egyedüli okának és tényezőjének közösen Hatvanit vallják – ennyi vértanú után irgalom nélkül mondaná ki reá azon rettenetes halált, melyet ő ezereknek méltatlanul okozott”. „Annyi igaz, hogy a vezéri eljárást minden ember kárhozhatja” – írta a kolozsvári „Honvéd” cikkírója. A Pesti Hírlap szerint Hatvani „egész magaviselete előtünk megfoghatatlan, – s tényeit gáncsolni s lelkiismereti eljárásában kétkedni nagy okaink vannak”. A lap egyik levelezője, „Másvilági Antal” zarándi menekült szerint a katasztrófát „Hatvani tudatlansága és kincsvágya okozta; – és mégis attól tartok, hogy ő fel fog mentetni és hibátlannak ítéltetni. – Ám legyen; de ezerek átka kíséri őtet, és ez előbb-utóbb utóleri”. Az Alföldi Hírlap cikkírója szerint Hatvani veresége „már harmadik eset, hogy oly tetemes felfegyverzett erő tudatlan vezérre levén bízva, a vad csorda által szétverett, – s megsemmisített”. Ezért jó lenne, ha a kormány okulva az eddigieken megtanulná, „hogymindenféle kortes vezérekre nem bízhatni seregvezérléssel; és hogy a vezérségre a hazafiúi jóakarattal, önmutogatási viselkedéssel és dicsszomjas hiúsággal még nem elegendő sajátságok”. Igen éles hangon kelt ki Hatvani akciója ellen Jókai Mór is az általa szerkesztett Esti Lapok hasábjain; igaz, felhasználta az alkalmat, hogy Hatvanit a bukott „rendőr-miniszter”, Madarász László „szatelliszeként” mutassa be a közönségnek. Jókai cikkének érdekessége az is, hogy míg más tudósításokban a katasztrófa leírása után a cikkíró általában bosszúállást sürget, s a románok „hitzegése” és Hatvani hadvezéri hibái a tragédia egyforma súlyú okaiként szerepelnek; addig Jókai Hatvani hitzegéséről írva a békekötés meghiúsulását sajnálja. „Isten igazságos mindenki iránt és a perfidiát nem segíti. – A becsületesség minden sorsú embereknek hasznos dolog. – Az oláhokkal egyezkedés most örök időkre el van rontva”. Arra utalva, hogy Hatvani ezek után a románok kiirtását tanácsolta volna, pedig így ír: „Ha tud ember oly ördögi lélekkel bírni, hogy másfél millió ember legyilkolását tanácsolhatja, legalább lehetne annyi esze, hogy gondolna egy hegyi harc végtelenségére és borzadna vissza tőle”.⁴⁷

A politikai vezetés hasonló egyértelműséggel hibáztatta Hatvanit. Boczkó Dániel Arad megyei kormánybiztos szerint az ilyen tragédia annak következménye, hogy „oly fontos pontokra, a hadügyminisztérium által tudatlan, tapasztalatlan, magányérdekeket hajhászó egyének alkalmaztatnak, mint Csutak és Hatvani”. Szent-Iványi Károly erdélyi teljhatalmú országos biztos szerint „Hatvani szerencsétlen és okatlan megtámadása a bajt nevelte...” „Ő számtalan ártatlan embernek halálát s Abrudbánya elpusztítását okozta, az ő hibás, sőt bűnös fellépése kompromittálta a sereg, a kormány s a nemzet becsületét, mindezek büntetlenül nem maradhatnak”. Maga Szent-Iványi is három tanú vállomását vette ki az ügyben, s ígérte, hogy megküldi ezeket a hadügyminisztériumnak „Hatvani megbüntetésé végett”.

A fentiekből kitűnik, hogy Hatvani akcióját a közvélemény és a politikusok egyéni kezdeményezésnek tekintették, amelyért Hatvaninak kell bűnhődnie. Az senkiben sem merült fel, hogy a második támadást Hatvani nem csak a saját szakállára indította. Ezt az érzést maga Kossuth is igyekezett tudatosítani, amikor május 26-án azt írta Bemnek, hogy „Zaránd megyében Hatvani (egy ember, ki nem is katona, csupán gerillavezér és semmihez sem ért, de akinek Altábornagy úr a parancsnokságot Csutak őrnagy helyett átadta) a hadtestet [Corps – H. R.] és az ágyúkat elvesztette, – úgyhogy Inczedy alezredesnek, kit oda rendeltem, komoly erősítéseket kellett küldenem”. Kossuthnak forma szerint ugyan igaza volt, hiszen Hatvanit Bem megbízásából Bánffy János ezredes bízta meg a parancsnoksággal, s Bem már április elején, majd később többször is kiadta a parancsot Abrudbánya megtámadására; de Bem ekkor még mit sem tudott Drágos küldetéséről, s maga Kossuth volt az, aki nemcsak megtiltotta a fegyverszünetet, de határozott fellépést parancsolt Hatvaninak, s ezáltal a második támadás és katasztrófa okozójává is vált.⁴⁸

A Hatvani elleni vizsgálatot a hadügyminisztérium folytatta le. Az ideiglenes hadügyminiszter, Klapka György tábornok első reakciójáról már szóltunk. Érdekes azonban, hogy május 23-án, még az idézett május 24-ei éles hangú átirat előtt a hadügyminisztérium elnöki osztálya a következő rövid levelet intézte Kossuth kormányzóhoz: „Felkérem tisztelt Kormányzóelnök urat velem tudatni, vajon adatott-e Hatvani Imre szabadcsapatbeli főnöknek Kormányzóelnök úr részéről parancs Abrudbánya ellen újólág előnyomulni vagy sem?” Az átirat megérkezett a kormányzóelnöki irodába, mert ott iktatták; azonban sem eredetije, sem a reá adott válasz nem ismert, s az iktatókönyvben sincs a válaszra utaló bejegyzés. Nem tudni, hogy Kossuth válaszolt-e reá egyáltalán, s azt sem tudjuk, hogy mi indította a minisztériumot ennek az átiratnak megfogalmazására. Egyetlen dolog képzelhető el; az, hogy Hatvani az ütközetről szóló hadijelentésében utalt Kossuth május 11-ei utasítására. Kossuth persze nyugodt szívvel válaszolhatott nemmel az említett átiratra; hiszen utasításában csak a hadműveletek folytatásáról volt szó, az Abrudbánya elleni támadásról nem.

Hatvani május 30-án este 10 órakor érkezett meg Debrecenbe Stolcz Károly nagyváradi nemzetőr főhadnagy kíséretében, s még aznap jelentette megérkezését a hadügyminisztériumnak, majd megjegyezte, „személyes tiszteletemet azonban jobb karom és bal lábom sérültsége miatt pár napig még nem tehetem.... mindamellett méltóztassék a hadügyminisztérium beidéztetésem célját velem közölni, hogy arra én a kellő nyilatkozatot betegágyamnál is megtehessem”.⁴⁹

Erre nemsokára módja is nyílt. A hadügyminisztérium tábornoki osztályát vezető Gelich Rikárd százados (később őrnagy) beszámolója szerint Hatvani Debrecenben „azonnal börtönbe jutott”, másnap azonban Kossuth kormányzó „különös parancsára vendéglőben belebbezett”. Gelich adatai azonban nem tűnnek pontosnak a vizsgálatról, s ezért ezt az állítását is kételkedve kell fogadnunk. Ezt követően Gelich szerint írásban szólították fel, hogy a következő kérdésekre adjon választ: „1-ször. Miért hagyta el állomását Nagyhalmágyon, hol mint Csutak helyettesének maradnia kellett volna? 2-ször. Tudta-e, hogy a békealkudozások az oláhokkal megkezdettek? És ha arról tudott, miért indult Abrudbányára, és miért lépett ott föl ellenségesen, holott meg volt bízva, hogy mit sem kezdjen? 3-ször. Vajon saját kezdeményezéséből cselekedett-e? Ez termé-

szetesen a főpont volt. A többi pontok hadműveleteire és vereségeire vonatkoztak”. Ezt követően este 6 órakor Hatvani „beküldötte nyilatkozatát egy egész sűrűn írt íven, bombasztikus irányban szerkesztve. Igazolása nem volt oly hangon írva, mint egy emberé, ki tudja, mi súlyos felelősség terheli, sőt, ellenkezőleg úgy írt, mint ha ügyében bíznék és e fellengzős szavakkal végezte: »Ha ugyan vereséget szenvedtem is, az abrudbányai ütközet mégis a magyar történelem fénypontját fogja képezni«. Az oláhokat – úgymond – le akarta fegyverezni, mert látta, hogy az alkudozások nem vezetnek célhoz”. Gelich ezután utal a Kossuth által állítólag az első támadás előtt Hatvaninak küldött levélre, természetesen Kossuth nevének említése nélkül, majd azzal fejezi be előadását, hogy a pesti bevonulás után „Hatvaniról mit sem lehetett többé hallani”.

Azért tartottuk fontosnak ilyen hosszan idézni a beszámolót, mert megvan benne minden kellék, ami a hitelesség látszatához szükséges. Gelich szemtanú volt, közelről ismerhette volna a vizsgálat történetét; a fentebbiekből azonban inkább az látszik, hogy Csutak emlékirata és Ivanovich jelentése nyomán utólag konstruált egy képet nemcsak a Zaránd megyei hadjáratról és az abrudbányai ütközetekről, hanem magáról a vizsgálatról is. Ugyanis az igaz lehet, amit Hatvani „bombasztikus irányáról” ír, de ha a hadügyminisztérium ezeket a kérdéseket tette fel Hatvaninak, akkor igencsak tájékozatlan volt. Hiszen 1. Csutak már április elején áttette főhadiszállását Brádra; ezt a táborokari osztálynak tudnia kellett. 2. Hatvani Csutak helyetteseként nem támadott; első abrudbányai támadása idején már a dandár kinevezett, noha ideiglenes parancsnoka volt, akinek alá kellett magát vetnie Bem parancsának. 3. Hatvani nemcsak azt tudta, hogy „a békealkudozások az oláhokkal megkezdettek”, hanem azt is, hogy Kossuth a tárgyalások idejére nem adott fegyverszünetet. 4. Hatvani elmeállapota felől valóban lehetnek kételyeink, de annak egyik hadijelentésében sem találjuk nyomát, hogy az abrudbányai ütközetek bármelyikét a magyar történelem fénypontjának tartotta volna. Szégyellte ezt a kudarcot, igyekezett érte másra hárítani a felelősséget, a menekültekre, a német légióra stb; de nem dicsekedett vele. 5. Hatvani a pesti bevonulás után még öt ízben fordult írásban a hadügyminisztériumhoz; közvetlenül előtte egyszer a táborokari osztályhoz; maga a táborokari osztály pedig szintén háromszor foglalkozott Hatvani személyével és perével. Elképzelhető, hogy Gelich ezekről nem tudott, de nem nagyon valószínű. Gelich beszámolójának pontatlanságait és torzításait azért is sajnálnunk kell, mert Hatvani vizsgálati iratai elvesztek vagy lappanganak, s így egyedül az ő beszámolója nyújthatna biztos támpontot a vizsgálat során feltett kérdésekről.

Hatvani június 4-én még Debrecenben volt, s itt reflektált az Alföldi Hírlap fent idézett cikkére. Azt állította, hogy 1100 főnyi seregéből „ma egy hete 150 ember hiányzott” s ezek közül is harmincat már Debrecen környékén fellelt. „Ha a vélemény minden hadvezért csatavesztésekor úgy, mint engem megtámadott volna, azóta a zsarnok ellenség sehol sem dúlna e hon határain...” – humorizált. Kérte a lap szerkesztőjét, „legyen szíves hitelesebb kútfőből meríteni tudósításait; mert engem méltatlanul bánt, mint a népre is rossz hatást gyakorol...”⁵⁰

Június 10-én már Pesten volt, s közben a minisztérium is folytatta a vizsgálatot. Június 14-én Szabó Imre hadügyi államtitkár a következő átiratot intézte Kossuth kormányzóhoz:

„Hatvani szabadcsapat parancsnok abrudbányai hadműködését illetőleg felterjesztettek a hadügyminisztériumhoz külön-külön jelentések, nemkülönben a mondott parancsnok saját védelmi nyilatkozata is.

Bár a szabadcsapatok feletti rendelkezés egyenesen a hadügyminisztérium hivatalos köréhez tartozik, mégis a tárgynak rendkívülisége miatt kellemesebb helyzetben érezné magát a minisztérium, ha tisztelt Kormányzó úrtól a további teendők kérdésében némi irányt nyerhetne”.

Az idézett sorokból kitűnik, hogy a minisztérium úgy érezte, a kérdésnek olyan vonatkozásai is vannak, amelyek Kossuth számára kellemetlenek. Kossuth azonban június 27-én kelt válaszában határozottan kijelentette, „hogy ez ügyben a katonai szabályok és a haditörvény egész szigorát” kívánja alkalmaztatni; s hogy a minisztérium annál buzgóbban járhasson el, átküldte egy bizonyos Komlóssy Antal „Hatvani sarcolásai és rablásai iránt tett jelentését” is a minisztériumnak. A minisztérium tábornoki osztálya erre szintén még aznap átküldte az egész vizsgálati anyagot a hadi igazságügyi osztályhoz a „törvényes eljárás végett”. Az igazságügyi osztály szintén ezekben a napokban zárt le másik három, Hatvani elleni vizsgálatot; egyet a szabadcsapat szervezés során az állam részére dolgozó mesteremberektől, illetve Vasvári Páltól illegálisan és fizetés nélkül elfoglalt készletek ügyében, egyet a Bihar megyei tisztviselők inszinuálása ügyében, egyet pedig az Inczédytől felvett, de elszámolás nélkül elköltött 3500 forint ügyében. Hatvani a számadást ugyan már június 15-én benyújtotta, de a minisztérium igazságügyi osztálya csak június 29-én küldte át azt a gazdasági osztálynak; ez utóbbi pedig Budapest újabb kiürítése miatt csak július 21-én, immáron Szegeden látott hozzá a számadás megvizsgálásához.

Közben Hatvani is úgy vélte, ideje cselekednie. Június 22-én ismét a hadügyminisztériumhoz fordult. Mint írja, ügyében mindmáig nem történt semmi, s úgy véli, hogy nyilatkozatának beadásával már elegendet tett annak a kötelezettségének, amiért a hadügyminisztérium őt még Debrecenbe rendelte. Mivel pedig a Közlönyben már többször megjelent az a rendelet, hogy „minden katonai egyén testületéhez 24 óra alatt eltávozzék hivatali rangja elvesztése terhe alatt”; nem akarván „kétszerte felelős” lenni itt tartózkodása miatt, szándékában áll másnap csapatához Erdélybe elindulni, „s azon fogok törekedni, hogy csapatom a hadügyminisztérium méltányló figyelmét kiérdemlje hasznos szolgálattételei által, különösen érdemessé tegye magát honvédek sorában leendő felemelésére...”. Nem tudjuk, hogy a hadügyminisztérium mit válaszolt erre a megkeresésre; tény azonban, hogy Hatvani Budapesten maradt. Július 2-án itt írta általunk ismert utolsó levelét a pesti térparancsnoksághoz. „A mai napon a térparancsnokság útján az abrudbányai oláh lázangók ellen vezetett harc kísérleteim szerencsétlen sikere miatt a helybeli porkolábhhoz rendeltettem; ez ügyben sokkal tisztábban állok, semhogy amiatt, minek én oka nem voltam, mi a hadügyminisztériumhoz fölterjesztett nyilatkozatomból nyilvános, komoly fenyegetésre volnék érdemes; főlemlítve még azon körülményt, hogy én éppen akkor, midőn elmúlt január hóban a haza veszedelembé forgott, kormányi engedelem- s megbízásból egy 900 főből álló önkéntes zászlóaljat alkottam, s állítottam ki a csatasíkra országunk s nemzetünk függetlensége kivívására, ... tehát kétszeresen okot szolgáltatam az ellenségnek, hogy ha kézhez keríthetne, hóhérbárd alatt véreztetne el, ... ezek után szerényen megemlítve, hogy szegény jó beteges s

éppen teherben levő nőm van, kinek semmi ismerőse nincsen e városban, s én tőle külön levén, ő maga magával tehetetlen: a méltányosság és nagylelkűség nevében kérem a térparancsnokságot, méltóztassék nekem megengedni, hogy én szegény beteges nőmmel saját alkalmatosságomon utazhassak Szegedre vagy ahova rendeltetésem parancsol, én sietvén azon helyre s elvívén csekély holmit is magammal, azonnal jelenteni fogom magamat... – Tisztelettel s nagyra-becsüléssel” – Pest, 1849. július 2-kán – alázatos szolgája Hatvani Imre csapatparancsnok.”

Hatvani talán egyetlen olyan levele ez, amelyben a kortesből lett csapatvezér mögött felsejlik valami az emberből is. Felesége valóban már a hetedik hónapban lévő terhes volt; kislányuk, Ilka 1849. szeptember 20-án született meg. Hatvani további sorsát azonban hosszú ideig homály fedi. Annyit tudnk, hogy amikor az országgyűlés 1849. július 25-én tartott ülésében szóba kerültek az Abrudbányán történtek, s valaki feltette a kérdést, miért nem büntetik meg Hatvanit; Szemere miniszterelnök azt válaszolta, hogy az haditörvényszék előtt áll. „Nem igaz, szabadon jár, s most Perczel táborában van!” – szölte a viszontválasz. Egy képviselő pedig bekiáltotta: „Oda való!”

Tény, hogy a hadügyminisztérium 1849. július 21-én a Hatvani ügyére vonatkozó 14 iratot azzal az utasítással küldte át a szegedi helyőrségi hadbíróshoz, hogy az Hatvani ellen „a törvényes vizsgálatot mielőbb kezdje meg, az eredményről jelentés elvárátván”. A hadügyminisztérium fennmaradt iratanyagában azonban nincs nyoma annak, hogy ez a vizsgálat megtörtént-e, s ha igen, milyen eredményt hozott. A szegedi helyőrségi hadbíróshoz iratanyaga elkallódott, mint annyi más intézményé, s így talán soha nem tudjuk meg, hogy bűnösnek ítélte-e Hatvanit Abrudbánya megtámadásáért vagy sem. Az országgyűlés említett zárt ülésén egyébként maga Szemere is ígéretet tett arra, hogy „Hatvani dolgát el fogja intéztetni”.⁵¹

Hatvani ezután hosszú időre eltűnt szem elől. Tudomásunk szerint a szabadságharc leverése után nem indítottak ellene hadbíróshági eljárást a cs. kir. hatóságok; legalábbis ennek nincs nyoma sem az aradi, sem a pesti cs. kir. rendkívüli haditörvényszékek iratanyagában. Egy későbbi visszaemlékezés szerint Hatvani is emigrált; ez elképzelhető, azonban ennek nincs nyoma egyetlen emigráns-névsorban sem. 1852-ben ismét itthon tűnt fel a Mátra vidékén. Kapcsolatba került az itthoni önkényuralom-ellenes szervezkedések résztvevőivel, így többek között Jubál Károllyal, Figyelmessy Fülöppel sőt, állítólag Rózsa Sándorral is. Hatvani is egy felkelési tervet dolgozott ki, s azt el akarta juttatni Kossuth Lajoshoz is. Megbízottait, Hasslinger Károlyt és Görög Dánielt azonban 1852 áprilisában Zimonynál a cs. kir. hatóságok elfogták, s a vallomások alapján tizennégy személy ellen indítottak eljárást. A vádlottak mindegyikét többéves sáncmunkára ítélték. Hatvanit azonban nem sikerült elfogniuk; hosszú nyomozás után csak 1856 januárjában Esztergom mellett tartóztatták le. Hatvani azonban nem volt hajlandó vallomást tenni. Börtönében éhségstrájkba kezdett, s 1856. március 15-én, a forradalom nyolcadik évfordulóján éhenhalt.

Szomorú sorsa nincsen tanulságok nélkül. Hatvani az 1848 előtt indult, nagyratörő fiatal nemzedék egyik érdekes figurája volt. A politikai jobboldalról indulva eljutott a szélső baloldalig; konzervatív vezérszónokból lett szabadcsapat-szervező, majd egy függetlenségi összeesküvés szervezője. Jellemének

„rendszersemleges” vonásai közé tartozott viszont a rámenősség és az anyagi eszközök nagyvonalú kezelése. A váltóhamisító és a szervezési meg ellátási összegekkel elszámolni nem tudó szabadcsapatvezér között nem volt igazán nagy különbség. Szavai és cselekedetei között sajátos ellentmondás feszült; a magyar-román megbékélést hirdette, s közben megakadályozta azt; hadi dicsőségre vágyott, de a csatamezőn csak gyalázatot aratott. Mégis, olyan ember volt, akit a nagy év, 1848–49 eseményei átformáltak. Az új szerep, ha kezdetben szerep is volt, 1849 után eggyé lett az emberrel. Hatvaniból nem lett ismét konzervatív újságíró vagy osztrák besúgó, mint annyi, hasonló pályát befutott kortársából. A szereppel azonosulva fogott bele egy újabb felkelés tervének kidolgozásába, s próbálkozott a lehetetlennel, Magyarország önerőből történő felszabadításával. Pályafutása e szempontból emlékeztet a szintén konzervatív oldalról indult Jablonczay Ignácra is. A szerep végül legyűrte, s el is pusztította. Egyéni sorsát tekintve, Hatvani levezekelte abrudbányai vétkét. Ám tragikus sorsával sem hozhatta rendbe azt, amit elrontott: a magyar–román viszonyt. 1849-ben lehetőség nyílt e viszony békés rendezésére, hátsó gondolatok nélkül. Abrudbánya után is fennmaradt a lehetőség, de egyre erősebbek lettek a fenntartások. Hatvani felelőtlen akciója nemcsak Drágos és az abrudbányai magyarok halálát okozta; megölte a bizalmat is.

Hatvani történetének szomorú epilógusaként 1867-ben, a kiegyezés után Ilka nevű lánya segélyért folyamodott a magyar minisztériumhoz. A magyar királyi belügyminisztérium rövid eljárás után felvette őt a honvédárvaék jegyzékébe, s segélyt folyósított neki. Ezzel aztán a magyar állam le is róta mindazt, amivel Hatvaninak, a vértanúnak tartozott.⁵²

Alakja a történetírásban már-már diabolikus vonásokat kapott. Nem véletlenül, hiszen 1848–49 szereplői közül kevés olyat ismerünk, aki ilyen nagy befolyást gyakorolt volna az eseményekre. Azt azonban látnunk kell, hogy Hatvani jellemének ugyan voltak sötét foltjai, de mégsem volt talpig gazember. A jellemhibák és a szándék tisztasága egyszerre jellemezték őt, s az a szanyarú körülményektől függött, mikor melyik kerül előtérbe. 1849 az előbbieknél, az 1849 utáni évek az utóbbiakat kedveztek. jellemhibái tömegek tragédiáját okozták: tiszta szándéka a sajátját.

Jegyzetek

1. Az 1848–49-es nemzetiségi kérdésre legújabbban I. *Spira György*: A nemzetiségi kérdés a negyvennyolcas forradalom Magyarországon, Bp., 1980. A szerb–magyar kapcsolatokra ld. *Bona Gábor* szerk. Szerbek és magyarok a Duna mentén 1848–1849-ben, (I.), Bp., 1983. és *Fried István* szerk. Szerbek és magyarok a Duna mentén II. Bp., 1987. kötetekben megjelent tanulmányokat. Az erdélyi viszonyokra legutóbb ld. *Szász Zoltán* szerk. Erdély története III. kötet, Bp., 1986. c. munkában *Miskolczy Ambrus* Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849) c. összefoglalóját.
2. Zaránd megye 1848 előtti adatait. ld. *Fényes Elek*: Magyarország leírása, II. k. Pest, 1847. 437., uő. Magyarország statistikája, I. k. Pest, 1842. 52. és uő. Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben, V. k. Pest, 1839. 112–114. Az 1847-es adatokat újraközli *Ember Győző*: Iratok az 1848-i magyarországi parasztomozgalmak történetéhez, Bp. 1951. 241. az 1839-es adat szerint a

- megye lakossága 48 920, az 1842-es szerint 34 580, az 1847-es hivatalos adat szerint 53 727, a megyei szerint 38 601 lakos. Az adatok eltéréseinek okait nem ismerjük. Az 1848–49-es eseményekről összefoglaló jelleggel tájékoztat *Baternay Imre*: A Zaránd vármegyei oláh lázadás. 1848. évi Mártius 15-től 1849. évi június végéig terjedő idő rövid történeti vázlata. *K. Papp Miklós* szerk. Történeti Lapok, 1876. 33–37. szám. Az eredeti kézirat Magyar Országos Levéltár (MOL), R. 298. Erdélyi iratok, 7. csomó 5. tétel. Beke újtára ld. *Sz[igethy] M[iklós]*: Adatok a XI. zászlójai történetéhez, tekintettel az erdélyi 1848–1849-ki eseményekre. Kolozsvár, 1868. 51–56. és *Wass János*: A XI. honvédszászlójai. *K. Papp Miklós* szerk. Történeti Lapok, 1876. 524. A *Csutak Kálmán* vezette sebesültszállítmány útjára ld. *Csutak Kálmán*: Aradi fogságom alatt írt adatok az 1848/9 évi szabadságharc, különösen az Erdély havasai ellen vezetett hadjáratról, Pest, 1868. 25–28., *Makray László*: *Bauer [Lajos] őrnagy*, Bem tábornok főhadsegédének hagyományai 1848 és 1849-től, Pest, 1871. 161–163. Bauer nyomán *Dienes András* úgy véli, hogy Petőfi Sándor is ezzel a szállítmánnyal utazott. Petőfi a szabadságharcban, Bp., 1958. 92. Ez elképzelhető, de nem valószínű. Egyrészt Csutak Kálmán aligha mulasztotta volna el emlékirataiban megemlíteni ezt a tényt; másrészt Petőfi – február 15-én írott cikke szerint 8-án hagyta el a tábornok a Csutak-féle szállítmány viszont csak 9-én indult el. – Beöthy és Cserey jelentéseit ld. MOL H 2. Miniszterelnökség, Országos Honvédelmi Bizottmány és Kormányzóelnökség iratai (továbbiakban OHB) 1849: 1904., 2008., 2024.
3. Sántha kinevezését I. *Hegyesi Márton*: Az 1849-ik évi havasi hadjárát történetéhez (Böllöny Sándor okmánygyűjteményéből). *Abafi Lajos* szerk. Hazánk, IV. k. 615–616. (továbbiakban *Hegyesi*, Hazánk IV.) Tevékenységére I. febr. 18-án Csány László erdélyi teljhatalmú országos biztoshoz intézett jelentését, uo. 619–621.
 4. A piski győzelem hírének megérkezéte I. Kossuth febr. 17-i hirdetményét, közli *Barta István* szerk. Kossuth Lajos összes munkái, XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. II. Bp., 1953. 468–469. és aznap Csányhoz intézett levelét, uo. 473. (továbbiakban KLÖM XIV.) A Hadügyminisztérium utasítását közli *Hegyesi*, Hazánk IV. 618–619. Csutak útjára I. átiratait Hodossy Miklós Bihar megyei kormánybiztoshoz, MOL H 106. Hodossy Miklós kormánybiztos iratai (továbbiakban Hodossy-ír.) 4. doboz, d. sz. Sántha febr. 21-én Véberhez intézett levelét közli *Hegyesi*, Hazánk IV: 621–623. és *Silviu Dragomir*: Studii si documente privitoare la revolutia romanilor din Transilvania in anii 1848–49. Vol. II., Sibiu, 1944. 231–232. (továbbiakban *Dragomir* II.) Másolata MOL OHB 1849:3171. Csutak és Sántha levélváltását közli *Hegyesi*, Hazánk IV. 618–619. és 623–626, másolataik MOL OHB 1849:3171.
 5. Csutak és Sántha viszonyáról tökéletesen hamis tájékoztatást ad *Csutak* i. m. passim. Az ott felsorolt esetek többsége dokumentálhatatlan. Az ellentét kifejlődését alaposan dokumentálja *Hegyesi*, Hazánk IV. 628–636. 712–718., 778–796. és *Hegyesi*, Hazánk V. 67–76. 148–154. Az itt közölt iratok többsége megtalálható, eredetiben vagy másolatban MOL OHB-1849:3171., 5681. és H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. (továbbiakban HM ált.) 1849:9864. és 7825. sz. alatt, néha több példányban is, ill. Hodossy-ír. 4–5–6. doboz. Sántha ugyanis minden lehetséges helyen, így az OHB-nál, Csánynál és Hodossynál egyaránt igyekezett feljelteni Csutakat. Zaránd megye alárendeltségére I. KLÖM XIII. (Szerk. Barta István, Bp. 1952.) 810–811., KLÖM XIV. 250–251. Csutak jelentése in „Magyarországi hadsereg 9-ik testületi osztály balszárny vezére” fejléc szerepelt; ez azt jelentette, hogy csapatai a 9. hadosztály részét képezik. A 9. hadosztály a hadügyminisztérium február 12-én kiadott intézkedése szerint az V. hadtest alárendeltségébe tartozott; közli *Nagy László-Rohonyi Gábor-Tóth Gyula* szerk. Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához, II. k. Bp., 1955. 143. Ezt egyértelművé teszi a HM febr. 18-án Csutaknak kiadott utasítása is, *Hegyesi*, Hazánk IV. 618–619. Csutak kijelentése Zaránd megyéről: uo. 783., március 30-án Kossuthnak írott jelentésében. A Zaránd megyei hadieseményekről Csutak emlékirata alapján tájékoztat *Gelich Rikhard*: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben Bp., é. n. III. k. 97–102. és *Sándor Iván* szép esszéje: Az élet méltóságának esélye. In: Utunk szabályai éjszaka, Bp., 1981. 7–31. A korabeli jelentések alapján a ténylegesnél sötétebb színben ábrázolja Csutak működését *Trócsányi Zsolt*: Az erdélyi parasztság története

- 1790–1849., Bp., 1956. 466–468., mert csak a békés falvakat ért atrocitásokat ábrázolja, de nem szól az 1848–1849 őszi–téli előzményekről.
6. Csutak febr. 28-i harcrendje MOL OHB 1849:3171. Selevér levele uo. Institoris levelét közli Hegyesi, Hazánk IV. 628. A további eseményekre l. Hodossy és Sántha levelezését, uo. 628–633 és MOL Hodossy-ir. 5. doboz. Csutak útjára l. saját jelentéseit. MOL OHB 1849:3458. és 4163. ill. Hodossy-ir. 5. doboz. *Csutak* i. m. 42–51. és 165–170. Leiningen tervére l. márc. 1-én kelt jelentését, közli *Dragomir* I. (Sibiu, 1944.) 101–103). Czernoewic ténykedésére és terveire l. saját, 1852. júl. 4-én Veronában kelt jelentését, „Bericht über die Kriegereignisse im Banat und im südlichen Siebenbürgen vom 27. Oktober 1848. bis zum 12. August 1849”, közli *Dragomir* I. 251–259. Csutak márc. 11-i harcrendje MOL HM ált. 1849:7825. Csutak márc. 18–19-i tevékenységére l. jelentéseit, MOL OHB 1849:3709. és Hodossy-ir. 5. doboz.
 7. Sántha márc. 16-i jelentését l. MOL HM ált. 1849: 7825. és 9864., közli *Hegyesi*, Hazánk IV. 714–718. A HM febr. 25-i utasítását l. uo., közli uaz. 789. Beöthy levelét l. MOL HM ált. 1849:7825. Sántha visszaútjára, Csutak diszpozícióira és a Reviczky- ill. Csanády-szabadcsapatok mozgására l. *Hegyesi*, Hazánk IV. 778–789.
 8. Bem rendeletére Csutakhoz l. Ribiczei Ferenc Zaránd megyei helyettes alispán levelét Sánthához, MOL HM ált. 1849: 9864., közli *Hegyesi*, Hazánk IV: 713–714. Bemnek a hadügyminisztériumhoz szóló értesítésére l. Stein Miksa ezredes 1849. márc. 21-én Vetter Antal fővezérnek szóló emlékeztetőjét, Hadtörténelmi Levéltár, Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai (továbbiakban HL 48–49.) 181. Csutak levelét a román fölkelőkhez nem ismerjük, de félreérthetetlen utalást tesz rá Buteanu válaszevele, MOL OHB 1849:5132. és Hodossy-ir. 5. doboz. Csutak márc. 27-i kísérőlevelével. A levelet félreolvasásokkal és téves, 1849. június 24–25. közötti datálással közli *Deák Imre*: 1848, ahogyan a kortársak látták. A szabadságharc története levelekben, Bp., 1942. 382–383. Buteanu újabb üzenetére és Csutak válaszára l. Csutak márc. 30-án Kossuthnak írott jelentését; a Sánthának visszaküldött eredeti tisztázat alapján közli *Hegyesi*, Hazánk, IV. 781–783. Vö. KLÖM XIV. 816–817.
 9. Pogyele felégetésére l. ifj. Ribiczei Ferenc ápr. 3-i jelentését, MOL OHB 1849:5681., közli *Hegyesi*, Hazánk IV. 786. Az ápr. 2–3-án történekre l. Csutak ápr. 4-i hadijelentését, MOL OHB 1849:5383. és Hodossy-ir. 6. doboz. és a Zaránd megyei bizottmány ápr. 6-i jelentését Sánthához, közli *Hegyesi*, Hazánk V. 67–69. Csutak hadijelentésének kivonatát közölte a Közlöny 1849. ápr. 10-i 75. száma, innen németre fordítva *Czetz János*: Bem's Feldzug in Siebenbürgen in den Jahren 1848 und 1849, Hamburg, 1850. 301–303. s ebből magyarra visszafordítva a *Komáromi Iván* által fordított magyar kiadás, Bem erdélyi hajdárata 1848–1849-ben, Pest, 1868. 145–147. *Czetz* német szövegében Gutak szerepel Csutak helyett; ez a nyomdahiba aztán tovább vándorolt az 1850 utáni kiadványokban.
 10. Buteanu ápr. 9-i támadására l. Avram Iancu 1849 novemberében összeállított Ioan Miorescu által letisztázott jelentését. Németül közli a „Die Romanen in der österreichischen Monarchie”, Wien, 1850. 2. füzeté, magyar fordításban *Moldován Gergely*: A románság, I. k. Nagybecskerek, 1895. 446. *Moldován* és más szerzők szerint Iancu nem írta alá a jelentést, mert nem értett egyet annak túlzottan alázatos hangvételével, s mert így is ki akarta fejezni, hogy mennyire csalódott a cs. kir. kormányzat ígéreteiben. A Hadtörténelmi Levéltár anyagában azonban a jelentés egy aláírott, német nyelvű tisztázata található meg. Abszolutizmuskori iratok. Vegyes iratok. 228. csomó 382–411. f. Az ápr. 9-én történekre l. Csutak jelentését, MOL HM ált. 163. doboz d. sz. Csutak i. m. 64–65. és *Baternay* i. m. Történelmi Lapok, 1876. 582., tévesen ápr. 2-ra keltezte azt.
 11. Valisora felégetésére l. Simonffy József őrnagy 1849. ápr. 15-i jelentését, MOL HM ált. 1849: 10 190. a 27. honvédszázalaj maradékának érkezésére és Bem utasítására l. Csutak jelentéseit, MOL OHB 1849: 5870. és HM ált. 1849:10 408. A Boica elleni expedícióra l. *Hegyesi*, Hazánk V. 152–154., 229–235. Csutak jelentését, MOL OHB 1849:5868. és *Baternay* i. m. Történelmi Lapok, 1876. 582.

12. Drágos küldetésére és békeakciójára I. *Kemény Gábor*: Nagy-Enyednek és vidékének veszedelme 1848–49-ben, Pest, 1863. 217–235. *Hegyesi Márton*: Bihar vármegye 1848–49-ben, Nagyvárad, 1885. 148–151., *Szilágyi Farkas*: Alsófehér vármegye 1848–49-ben, Nagy-Enyed, 1898. 303–312., *Jancsó Benedek*: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota, II. k. Bp., 1899. 727–741., *uő.* Szabad-ságharcunk és a dako-román törekvések, Bp., 1895. 130–144. *Deák Imre*: A száműzött Kossuth I. k. Bp. é. n. 200–205. I. *Tóth Zoltán*: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben. In: Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára, II. k. Bp., 1952. 327–330., *uő.* Kossuth, Drágos és Papfalvi. In: *uő.* Magyarok és románok. s. a. r. *Csatári Dániel*. Bp., 1966. 317–339. *Miskolczi Ambrus*: Roumanian–hungarian attempts at reconciliation in the Spring of 1849 in Transylvania. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Historica. Tomus XXI. Bp., 1981. 61–81. *Silviu Dragomir*: Tratatulele romane-maghiare din vara anului 1849, Cluj–Kolozsvar, 1947., *Varga János* Fogalmazvány, tisztazat – eredeti, másolat. Egy 1849-i kormányzóri irat viszontagságai. Levéltári Közlemények, 1982(1). 95–109., *Spira György*: A túlparól ismét megszólaló Ioan Drágos. In: *uő.* Jottányit se a negyvennyolcból., Bp., 1989. 241–271. A népszerű feldolgozások közül kiemelendő Hanák Péter, Miskolczi Ambrus és Szász Zoltán beszélgetése, Abrudbánya 1849. In *Hanák Péter szerk.* A Dunánál, Bp., 1982. 65–72., *Száz György*: Erdély múltjáról jelenidőben, Bp., 1988. 313–332. – A román nemzetiségű képviselők akciója I. I. *Tóth*: Kossuth. Drágos és Papfalvi... 324–330. és *Hunfalvy Pál*: Napló 1848–1849. S. a. r. *Urbán Aladár*. Bp., 1986. 266–267. Drágosra és a köröskisjenői zsinatra I. *Miskolczi Ambrus*: Egyház és forradalom. A köröskisjenői ortodox román egyházi zsinat 1849. Bp., 1991. Drágos szerepe április 14-én és a neki szóló rendelet: KLÖM XIV. 873. és 889–890. *Spira György* szerint Drágos már ekkor kérte Kossuthot arra, hogy küldetése idejére hirdessen fegyverszünetet. Megállapítását Kossuth 1849. július 5-én Simonffy József alezredeshez írott levelére alapozza, közli *Deák*: 1848 395–397., KLÖM XV. (Szerk. *Barta István*, Bp., 1955.) 662–664. és *Kossuth Lajos*. Írások és beszédek 1848–1849-ből. S. a. r. *Katonna Tamás*. Bp., 1987. Kossuth valóban azt írja, hogy Drágos akkor kérte őt erre, amikor „lejelőbb nálam jelenté magát avégett, hogy az oláh lázadásnak lecsillapítását saját merényletére megkísérteni óhajta”; ám a levél további részeiből úgy tűnik, hogy erre a kérésre Kossuth és Drágos április 26-i találkozásán került sor. Ugyanis Kossuth arról ír, hogy miután kijelentette, nem hajlandó fegyverszünetet adni, megfogalmazta feltételeit a megbékélés ügyében. Ezt pedig – mint április 14-i leveléből kiderül –, ekkor nem tette meg, nem akarván megkötni a magyar fél kezét; április 26-án viszont valóban megfogalmazta feltételeit. A levél azt követő passzusa: „A szerencsétlen Drágos ezzel elmenvén a lázadók közé, kik neki jóakaratiért orgyilkolással fizettek, ismét fegyverszünetre, az amnesztia magyarázatára, alkudozásra szólított fel, mire úgy mint előbb, s úgy neki, mint Hatvaninak, tudokra adám, hogy én alkudozásokba, fegyvernyugvásokba, maü gyaratokba nem ereszkedem, s Drágos eljárása miatt a hadi operációknak gátot vetni nem engedek”. Ez az utalás pedig egyértelműen Drágos május 2-i levelére vonatkozik, amit Kossuthal való április 26-i tárgyalása után írt.
13. Drágos érkezésére I. Sántha György 1849. ápr. 26-án Csányhoz írott jelentését, közli *Hegyesi*, Hazánk V. 75–76. Drágos levelét Iancuhoz közli *Dragomir* II. 105–106., magyarul részleteit közli I. *Tóth*: Kossuth, Drágos és Papfalvi 325–326. Drágos és Sántha levélváltását közli *Hegyesi*, Hazánk V. 73–74., csak Drágos levelét *Hegyesi*: Bihar 331. és *Dragomir* II. 253. *Spira György* szerint Drágos levele ápr. 20-án kelt; ezt *Hegyesi*: Bihar vármegye c. kötetének publikációjára alapozza. *Hegyesi* másik közlése és *Dragomir* viszont az ápr. 21-i dátumot viseli, s ez a dátum olvasható a levél másolati példányán is, MOL Hodossy-ir. 6. doboz.
14. Csutak nyilatkozata: *Hegyesi*, Hazánk V. 73. Ápr. 19-i levele az OHB-hoz, MOL OHB 1849:6057. Jellemző, hogy maga Ribiczei ápr. 5-én javasolta Zaránd megye alispánjának, id. Ribiczei Ferencnek: a megye kérje az OHB-tól, hogy Csutak helyébe Liptay századost nevezzék ki, s ezt a javaslatot az bizottmányi ülés határozattá is emelte. *Hegyesi*, Hazánk IV. 796. és V. 67–69. Csutak ápr. 17-i jelentése. MOL OHB 1849:5870. Bánffy parancsa. MOL HM ált. 1849:13 379. Csutak ápr. 16-i jelentése: MOL OHB 1849: 5868. Csutak ápr. 20-i kiáltványát I. Közlöny, 1849. ápr. 27. No. 90. A kiáltványt némileg áttisztálzálva

- és jelentősen rövidítve közli, ápr. 21-i dátummal: Újabb kori ismeretek tára, I. k. Pest, 1850. 15. és ugyanezt a változatot fantáziaszülte befejezéssel *Csutak* 86–87. A HM utasítása MOL HM ált. 1849:13 379.
15. Az április 25-i dátumot adja meg Iancu jelentése, *Moldován* I. 448. és Franz Ivanovich százados 1849. októberi összefoglaló jelentése, közli *Dragomir* I. 177., és egy rövidebb változatát némileg szabad magyar fordításban *Bányay Árpád*: Adalék a zarándi harcokhoz. Hazánk, III. k. 389. Iancu jelentésében azonban van néhány dátumbeli tévedés, Ivanovich pedig maga is bevallja, hogy nem volt jelen az eseményen, csak utólag értesült róla. Ivanovich úgy tudja, hogy Drágos 23-án érkezett Mihelénybe, s ekkor küldött meghívót Iancunak. Iancu jelentése szerint Drágos április 19-i levelét ő is, Buteanu is 23-án olvasta. Ez – mint Drágos ápr. 21-én Sánthának írott leveléből is kiderül – téves. Drágos említett levele szerint Iancu és Buteanu maguk jelölték ki az alkudozás helyét és idejét. Ha ez Mihelény volt, s Drágos oda ápr. 23-án megérkezett, semmi értelme nem volt annak, hogy várossák. A mihelényi találkozót egyébként ápr. 23-ra (igaz, Dobrára) teszi egy 1850-es magyar leírás. *Szilágyi Sándor*: Emlékezés hazámra. (Erdély vérmappajból). Abrudbánya. In uő. szerk. Magyar emléklapok 1848 és 49-ből. I. k. Pest, 1850. 159. (Egy állítólagos 1849. júniusi levél töredéke). Maga Iancu is ápr. 24-én az ellenséggel már megkezdett alkudozásokról ír a „legközelebbi cs. kir. hadtest parancsnokságához” írott levelében. *Dragomir* II. 254. Drágos beszámolója: *Hegyesi*, *Hazánk* V. 75. és *Hegyesi*: Biharvármegye 333–334. *Csutaké* i. m. 66–74. Csutak adatainak megbízhatatlanságára jellemző, hogy azt állítja, már ápr. 22-én elindultak Drágossal Debrecenbe. A napiparancsokat l. uo. 181–184. Csutak emlékiratai a legtöbb kritikával *Varga János* kezelte, de a napiparancsok hitelességét ő is elfogadja 103. akárcsak *Spira György* i. m. 244. Csutak ápr. 21-i dátummal közölt napiparancsában az is áll, hogy a nyolc napot utazásra, s serege legtovább eső különítményeinek megszemlélésére is fogja fordítani; ehhez képest a napiparancs kiadása után három nappal már útban volt Debrecen felé. Sántha beszámolója: *Hegyesi*, *Hazánk* V. 311–313.
16. Csutak ápr. 24-i nagyhalmági áthaladására l. Reindl Gusztáv Reviczky-csapatbeli főhadnagy ápr. 27-i bizonyítványát, *Hegyesi*, *Hazánk* V. 149. Drágos szekerének feloldására l. ápr. 25-én Sánthához írott levelét, uo. 75. és *Hegyesi*: Biharvármegye 333–334. és Kossuthnak szóló ápr. 28-i levelét, MOL OHB 1849:6360. Kossuth bejelentése: KLÖM XV. 134. Kossuth utasításai Reviczkynek, Csanádynak és Sánthának: uo. 142–144. az utóbbi *Hegyesi*, *Hazánk* V. 148–149. Eredeti tisztázata Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (továbbiakban OSZK Kt.) Analekta 10 933. A Drágosnak szóló utasítást l. KLÖM XV. 136–139., és legújabban *Kossuth–Katona* 409–414. Az eddigi kiadásokat felsorolja *Spira* i. m. 265–266., kritikai elemzésüket adja *Varga* i. m. 95–100. Német fordításban közli *Dragomir* I. 336–341. A Simonffyhoz írott levél kiadásait l. a 12. jegyzetben. *Csutak* beszámolója i. m. 74–75. Drágos ápr. 28-i levele MOL OHB 1849:6360. Ápr. 30-i kisjenői tartózkodása: MOL H 62. Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium, debreceni iratok 1849: 618. Május 2-i levelét közli és annak indokait alaposan elemzi *Spira* i. m. 248–251. A tárgyalásokra l. uo. 251–253. és 268–269.
17. A havasok körüli őrvonalra l. *Kővári László*: Erdély története 1848–49-ben, Pest, 1861. 226–227., *Lászlófalvi Velics Károly*: Jegyzetek az 1849-ik évi eseményekről. 1848–49. Történelmi Lapok, 1895. 46–47. és Kővári nyomán *Orbán Balázs*: Torda város és környéke. S. a. r. *Katona Tamás*. Bp., 1986. 526–533. A havasi hadjárat nehézségeit plasztikusan leírja *Czetz*: Bem erdélyi hadjárata 139–142. és *Kemény Gábor* i. m. 208–213. Simonffy beszámolóját közli *Dragomir* II. 242–244. *Miskolczy Ambrus* hivatkozik a Debrecenben kidolgozott haditervre, amelyet a HM 1849. március végén áttett az OHB-nak. Az általa hivatkozott iktatókönyvi bejegyzésből úgy tűnik, hogy ez Simonffy terve volt, amit a HM egyszerűen átküldött az OHB-nak: „Hadügyminisztérium közli Simonffy őrnagy jelentését az erdélyi határvidéken tapasztalt ellenséges mozgalmakról, s javaslatát a Jánk féle rablócsoporthoz miként lehet megsemmisítéséről”. i. m. 72. és 80. MOL OHB-iktatókönyvek, 1849:3891. Mészáros hadügyminiszter véleménye egyébként az volt, hogy amíg Gyulafehérvár a cs. kir. csapatok kezén van, nem lehet felszámolni a román felkelőket, csak ha azok élelemben és lőszerben hiányt szenvednek. Amíg ez megtörténhet, honvédekkel, és nem szabadcsapatokkal kell megszálltatni az erdélyi szorosokat. MOL OHB 1849:4165.

18. Csutak indoklása: MOL OHB 1849:3709., Sántháé *Hegyesi*, Hazánk IV. 715–716. (Az idézet az utóbbiból). Csutak márc. 18-i levelét l. előbb, ápr. 4-i levele MOL OHB 1849: 5383. Bem márc. 16-i levele uo. 1849:7736. Kossuth válasza: KLÖM XIV. 694–699. Bem terveire és csapatainak mozgására l. Kossuthnak írott leveleit, közli őket francia eredetiben és magyar fordításban Petőfi Sándor összes művei (továbbiakban PSÖM) VII. k. S. a. r. *Kiss József, V. Nyilassy Vilma és H. Törő Györgyi*. Bp., 1964, 531–534. és 605–607. Bem terve az volt, hogy a hátszegi völgyet és Déva vidékét úgy tisztítja meg „az oláh csordáktól, kik e környéket nyugtalaníták”, hogy szétszórja százlóaljai, s „pusztán elmenetünk által” söpri ki azokat. uo. 613. Bem parancsának ápr. 11-i érkezésére l. Csutak másnapi jelentését, MOL HM ált. 1849:10 408. Az előző napi jelentés a HM tábornoki osztályához került, és az válaszolt reá. Az ápr. 17-i választ l. MOL HM ált. 1849:13 379. Bánffy utasítását l. uo. Csutak ápr. 16-i jelentése, MOL OHB 1849: 5868. Kossuth levele Bemhez KLÖM XIV. 862–863., vö. uo. 857.
19. Csány fellépése Sántha ügyében: MOL OHB 1849: 5966. és 6576. Kossuth május 7-i utasításait l. KLÖM XV. 232–233. Sántha rehabilitálására l. uo. 261–263. és *Hegyesi*, Hazánk V. 311–314. – A HM már korábban lefolytatott egy vizsgálatot Csutak és Sántha ügyében. Ennek anyagát l. MOL HM ált. 1849:7825., 9864. és 10 190. Ez utóbbi helyen található Simonffy őrnagy ápr. 15-i jelentése, amelyben úgy vélte, Zaránd megyében csak katonai hatalom működhetik az állandó támadások miatt; s ezért ismét javasolta „ezen oláh csapatot Abrudbánya felé Bánffyhunyadról megtámadni, mert ha az erdő megszökdül, azt kiirtani csaknem lehetetlen lesz”, Egy ilyen támadás lehetőségéről írt április 10-én Vasvári Pál is, Pesti Hirlap, 1849. május 1. No. 277. és Esti Lapok, 1849. ápr. 23.
20. Bem utasítása MOL HM ált. 1849: 13 379. Bem felelősségét ennek alapján először *Miskolczy Ambrus* vetette fel, Roumanian–Hungarian attempts 72. Bánffy ápr. 29-i utasítása uo. Csutak visszaérkezett bizonyítja Drágos uo. található levelén olvasható láttamozása. Az aradi cs. kir. haditörvényszék előtt tett szeptember 17-i vallomása szerint április 29-ig volt a dandárnál, a trónfosztás hírére véve adta be lemondását, és mint foglyot kísérték Debrecenbe, ahová május 1–2. körül érkezett meg. Néhány oldallal odébb azt írja, hogy május 4-től aug. 13-ig volt ott. HL Abszolutizmuskori iratok, Aradi cs. kir. rendkívüli haditörvényszék, 1138. csomó 23324. 190. és 192. f. Május 7-i érkezését bizonyítja a debreceni téparancsnokság bejelentkezési naplója, HL 48–49. 28409. „Csutak Kálmán őrnagy Zaránd megyéből, a kormánybiztosi s köztemi vizsgálat végét”.
21. Hatvanira l. *tölem*: Hatvani Imre és szabadcsapata szervezése. Hadtörténelmi Közlemények (továbbiakban HK) 1992/1. Konzervatív vezérszónoksága és váltóhamisítási ügye: Pesti Hirlap, 1848. márc. 16. 220. o. és *Hunfalvy* 305. Röpirata: Szózat az oláhfaj ügyében, Pest, 1848. Működése az Egyenlőségi Társulatban: MOL H 15. Belügyminisztérium. Rendőri osztály 23. doboz. b. fasc. Az Országos Rendőri Hivatal napi jelentései, No. 42., 48., 55. 1848. szeptember 8-án szerepelt a Társulat által meghirdetett „honvédi sereg” tisztikarában, mint Perczel „fővezér” segédje. Nép-elem, 1848. szept. 10. No. 61. A szabadcsapat szervezésére l. MOL HM ált. 1849: 5786. MOL OHB-iktatókönyvek, 4. k. 1849:139. és 258. A Vasvárral való együttműködésre és szakítá-sukra l. MOL HM ált. 1849:5093. és 10 405., HL 48–49 11/313. és 52b–27. és *Bene János–Takács Péter*: Források Vasvári Pál életéhez, Tiszavasvári, 1989. 125–127. A csapat körüli botrányokra l. MOL OHB 1849:2871., 3249. HM ált. 1849:6796., 6862, 7837., 7901., 9073., H 84. Hadügyminisztérium. Igazságügyi osztály, 5. doboz. No. 2438. (továbbiakban HM Iü.) és *Hegyesi*: Biharvármegye 146. A csapat létszáma: MOL HM ált. 1849:7820. Az őrnagy kinevezés elmaradására: MOL HM ált. Iktatókönyvek 1849:6147., K 57. Belügyminisztérium. Honvéd segélyalap, 1867:910. (továbbiakban BM Hv. sa.) Ezúton mondok köszönetet *Bona Gábornak*, aki felhívta figyelmemre erre az okmányra. MOL OHB 1849:3491. és KLÖM XIV. 684. A kinevezés elmaradásáról Nyáry elbeszélése alapján tájékoztat *Hunfalvy* 304–305. Hatvaninak az OHB 1848. dec. 18-i rendelete alapján őrnagy ellátmány járt, de rang nem. KLÖM XIII. 796. Hatvani ennek ellenére már jan. 14-én őrnagy egyenruhát hordott. Alföldi Hirlap, 1849. jan. 16. 18. o. Az első két század útbaindítására, létszáma és működésére l. MOL HM ált. 1849:5094., 5972., 6897., Pogrányi Sándor százados márc. 13-i és Hatvani márc. 27-i levele Hodossynak, MOL Hodossy-ir. 5. doboz d. sz. és OHB 1849.4074. A 3.

- század kiindítása: MOL HM ált. 1849:7904. és Hatvani márc. 27-i jelentése Hodossynak, MOL Hodossy-ir. 5. doboz. az utolsó három század kiindulására l. Hatvani és Hidassy Elek ápr. 5–6-i leveleit Hodossyhoz, uo. 6. doboz. A negyedik század ápr. 17-ig történt megérkezésére mutat, hogy a Hidassy levelét író írrok kézírása legközelebb Csutak ápr. 17-i levelén tűnik fel. MOL OHB 1849:5870. Az utolsó két század bevonulása és felszereltsége: MOL HM ált. 1849:11 359–11 360. és *Csutak* 62–63. Csutak elégedettsége az első három századdal. MOL OHB 1849:5868. A zászlószentelés: MOL OHB 1849:6243. és HM ált. 1849:11 790.
22. Hatvani febr. 21-i levelét közli *Bene-Takács* 125–127. Márc. 2-i és 8-i levelei: MOL HM ált. 1849:5094. és 6897. Vasvári felfogására l. febr 12-i Honpolgári szózatát, közli *Rózsa György–Spira György*: Negyvennyolc a kortársak szemével, Bp., 1973. 306. Hatvani ápr. 26-i levelét tévesen Csutaknak tulajdonítva közli *Dragomir* II. 106–107. Hatvani szerzőségére l. *Deák*: A száműzött Kossuth I. 201. és 370. o. 277. jz., újabban *Miskolczy Ambrus*: Roumanian–Hungarian Attempts... 72. és *Spira* 265. o. 9. jz. Drágos május 2-i levelét l. uo. 250–251. Hatvani május 3-i levele Sánthához *Hegyesi, Hazánk V.* 150. Drágos levele Hatvanihoz MOL HM ált. 1849:13 379. A Vécsey-hadtest Bem alá rendelését l. KLÖM XV. 114.
23. Bihari figyelmeztetésére l. a Pesti Hirlap 1849. június 13-i számában „több szava bevehető abrudbányai menekültek” beszámolója alapján megjelent tudósítást. Ennek a tudósításnak a kivonata később szó szerint megjelent *Szilágyi Sándor*: A magyar forradalom férfiai 1848/9-ből. 2. átdolgozott kiadás, Pest. 1850. 159–162. A korábbi irodalom ezt a beszámólót csak Szilágyi Sándor kiadásában használta, s ezért meglehetősen óvatosan hivatkozott rá. l. *Kemény Gábor* 249. E tudósítás azért is fontos, mert időrendben megelőzi mind Lancu és a többi prefekt jelentését, mind az első magyar összefoglalókat (Czetz, Kővári). Hitelességét bizonyítja az is, hogy Bihari május 3-án valóban Brádon volt, *Hegyesi, Hazánk V.* 151. Bem „öntudatlan” felelősségére l. *Spira*: A nemzetiségi kérdés 136. A 27. zászlóalj kiindítására mutat, hogy május 8-án 921 főnyi létszámmal. Jaszich parancsnoksága alatt már Freidorfon volt, MOL P 876. A Gyaló-kay-család levéltára. 2. kötet. 1848–49. No. 12. Hatvani jelentését l. Közlöny, 1849. május 18. No. 108., újraközli *Koós Ferenc*: Hatvani, Janku, Axente és Bálint prefekték között történt ütközetek 1849. május hó 7., 9., és 11-én. 1848–49. Történelmi Lapok, 1896. 176. Eredetileg iktatva MOL OHB-iktatókönyvek, 1849:6997. Az iktatószám alapján hivatkozunk rá *Dragomir*: Tratatívele (12. jz.) 12. o. 16. jz. A 27. honvédszászlóalj körüli huzavonára l. *Hegyesi, Hazánk IV.* 618–691., 631. és HL 48–49. 181.
24. Kossuth felelősségét először *Klapka György* vetette fel: Memoiren von Georg Klapka April bis Oktober 1849. Leipzig, 1850. Eszerint Hatvani úgy értesítette Kossuthot, hogy Drágos és a románok áruláson törnek a fejüket. Ezért engedélyt kért Kossuthtól, hogy a románokat megtámadhassa. „A helyzetet a magyarokra nézve oly kedvezően festette, és a bekövetkező eredményt oly fényesnek tüntette fel, hogy Kossuth, hitelt adva jelentéseinek, parancsot adott neki a támadásra. Hatvani, így hívták ezt az elvakult parancsnokot, előrenyomult Abrudbánya ellen, dacára azon hadügyminisztériumi rendelkezésnek, mely megiltott neki minden támadást Abrudbánya ellen, míg az alkudozások be nem végződnek”. 45–46. Kossuth május 11-i utasításának és az események kronológiájának ismeretében Kossuth közvetlen felelősségét az első támadásért először *Jancsó Benedek* cáfolta: A román nemzetiségi törekvések... II. k. 741–743. *Kemény Gábor* szerint Hatvanit az OHB azért küldte Zárándba, mert Bem sikereit és önállósulási törekvéseit általa akarta ellensúlyozni, „ki Bemtől független legyen, ki működéséi ellen kész legyen fellépni, és ha népszerűsége, katonai híre tehet szert, a szeretett táboroknak szertelen katonai nimbuszát ellensúlyozhatja”. Nagyenyed és vidékének veszedelme... 231–232. Klapka és Kemény adatait kombinálta [*Salamon Ferenc*]: Magyarország 1849-ben és 1866 után, Pest, 1869. 97–98. – Kossuth május 11-i levele és Hatvani május 6-i levelének tartalma: KLÖM XV. 273–274. Hatvani levelének tartalmával kapcsolatban érdemes az, amit a Kossuthal nem nagyon rokonszenvező Stein Miksa ezredes, a gyulafehérvári ostromsereg, ill. 1849. augusztus 7. után az erdélyi hadsereg parancsnoka írt augusztus 9-én Axente Sever román prefektnek. „Hatvani, aki nem őrnagy, hanem csupán szabadcsapatparancsnok volt, katonai rang nélkül, amit ő okosan állított magáról, hogy magát

egyik joghatóság alól egy másik alá menekítse, megfenyegettetett Drágostól, hogy zsványosságaiért feljelentetik. Bosszúvágytól fűtve, hamis dokumentumokkal megtevesztette Kossuthot, és míg Drágost, mint árulót mutatta be, aki csak időt nyerni törekszik, kijelentette, hogy lehetőség van egyetlen rajtaütéssel bevégzeni a harcot. Kossuth azt hitte, hogy Drágos félrevezette és elárulta, s engedélyezte Hatvani előnyomulását”. Szerdahely, 1849. augusztus 9. Közli: Die Romanen der österreichischen Monarchie, II. füzet Wien, 1850. 215–216. o. Hatvani és Drágos ilyen jellegű konfliktusára azonban nincs más adatunk; ezért valószínűnek látszik, hogy Hatvani Drágos eljárását csupán eredménytelennek, de nem tudatos árulásnak, ellenben a katonai fellépést gyors sikert hozónak állította. Bem és a megbékélés: PSÖM VII. 608–609. és 620. – Kossuth felelősségével kapcsolatban ki kell térnünk Franz Ivanovich százados 1849 októberi jelentésére is. Eszerint „A később fogságba jutott lázadó Bistak Mihály vallomása szerint a lázadók parancsnoka, Hatvani, Brádon május 5-ről 6-ra virradólag Abrudbányáról egy levelet kapott. Bistak nem tudta, hogy mi volt annak tartalma, és ki írta azt Hatvaninak, csak annyit adott elő, hogy erre május 6-án reggel a lázadók megkezdték menetelésüket Abrudbánya felé.” Dragomir II. 178., az eredetitől, némileg eltérő fordításban Bányay, Hazánk III. 390. *Gyalókey Jenő* szerint „Hatvani május 5-ről 6-ra virradó éjjelen levelet kapott egy Kossuthhoz kétségtelenül nagyon közel álló egyéntől, amelyben arra bízta az illetőt, hogy támadja meg az oláhokat, mert az alkudozásnak úgyse lesz semmi eredménye”. Hatvani ezután kezdte meg támadását. [*Gyalókey Jenő*]: Hatvani Imre jelentése az oláhok ellen intézett támadásáról (1849. május 19.) HK 1929. 511. és uő. Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán, Bp., é. n. 20. A két előadás nagyon hasonló egymásra, ám *Gyalókey* nem veszi figyelembe, hogy Ivanovich előadásában *Abrudbányáról* érkezett levélről van szó. *Gyalókey* félreértelmezésének forrása valószínűleg *Gelich Rikhard*: Magyarország függetlenségi harcza 1848–49-ben, III. k. Bp., é. n. *Gelich* bizonyíthatóan ismerte Ivanovich jelentésének Bányay által publikált szövegét, de az ominózus levélre először – az Abrudbányáról történt érkezés említése nélkül – úgy hivatkozott, hogy annak „*trója és tartalma mind e mai napig ismeretlenek*”, utóbb pedig azon kérdésre, hogy „ki okozta mind e szerencsétlenségeket”, így válaszol: „*Ezt sejtteni lehet ugyan, de bizonyosan kimondani nem.*” (kiemelés *Gelichtől*) 104. és 107. A csúsztatást tehát *Gelich* követte el, s *Gyalókey* csak levonta a – téves – következtetést. Az Ivanovich-féle változat inkább *Rákosi József* abrudbányai polgár kései emlékiratával mutat rokonságot, amely szerint Hatvanit két, 1849. februárja óta Abrudbányán fogságban lévő, de Drágos közbenjárására szabadon engedett menekült szólította fel Abrudbánya megtámadására, előadva, hogy az ottani magyarság milyen veszedelemben van, ill. hogy az ottani magyarok nem bíznak Drágosban, és attól tartanak, hogy a románok tárgyalási készsége csak cselvetést takar. *Rákosi* szerint azonban a két volt fogoly Mihelénynél a menetgyakorlatot végző Hatvanival találkozott, s Hatvani ezek után egy hirtelen ötlettel vezettette vonult be embereivel Abrudbányára. *Rákosi* variációjának azonban ellene szól az, hogy Hatvani utasításról szól május 7-i jelentésében, s amikor május 6-án a két említett menekülttel találkozott, azok legfeljebb megerősíthették előnyomulási szándékában, de semmi esetre sem okozhatták ezt a szándékot. *Rákosi József*: Abrudbánya és Zalatna szomorú napjai 1848 és 1849-ben, Közérdek, 1891. 37. szám és ennek nyomán *Szilágyi Farkas* 311.

25. A HM élén beállott változásokra I. *Gelich* III. 359–367., KLÖM XV. 15–16., 36. és 68. A változások időpontjára következtetni lehet még a HM tábornoki osztályának nfiissziseiből.
26. A zarándi dandár ápr. 1-i harcrendjét közli *Hegyesi*, Hazánk IV. 784. A harcrendet egyszerűsítettük és egyértelműbbé tettük. Csanády szabadcsapatának érkezésére és létszámára I. uo. 779. A 27. honvédszázlój és a többi csapat ápr. 11-i érkezésére MOL OHB 1849:5870. és HM ált. 1849:10 408. A Hatvani-szabadcsapat négy századára a 21. jz.-et. A 27. honvédszázlój és a vele együtt érkezett csapatok elvezénylésére I. a 23. jz.-et. A német légió 5–6. századainak szóló parancsra I. HL 48–49. 25/159., 521. és 5091. és MOL HM ált. 163. d. 1849. ápr. 27. 2200B. Május 8-i belényesi tartózkodásukra I. HK. 26/307. és *Gyalókey*: Hatvani... HK 1929. 315.
27. A Hatvani rendelkezésére álló erők harcrendjénél, így a 16. honvédszázlójnál és a tüzérségnél részben az ápr. 1-jei létszámokat adtam meg. A lovasság utolsó létszáma a

márc. 11-i harcrendből való. MOL HM ált. 1849:7825. A német légiós századok létszámait l. HL 48–49. 30534–535–536. Ez nem különbözik jelentősen a többi, ebből az időből származó létszámadattól, uo. 21/335., 22/153., 50/100. A Csanády-szabadcsapat létszámát l. uo. 25/394. Reviczky szabadcsapatáé MOL Hodossy-ír. 6. doboz, május 17. A Hatvani szabadcsapatéra l. a 21. jz.-et. A kikülönített 142 főnyi századra l. MOL MH ált. 1849:18 875. és 19 785., 1848–49. Történelmi Lapok, 1895. 128. Az Abrudbányára bevonuló erők összetételére l. Hatvani hadijelentését (23. jz.) és *Bölöni Mikó Samu*: Zalatna és Abrudbánya pusztulása 1848/49-ben. – szemtanú egykorú kéziratból leírta és előszóval ellátta *Marjalaki Kiss István*. Bp. é. n. (1921 körül) 45–48., *Csorba Simon* naplója, OSZK Kt. Quart. Hung. 2585. *Gyalóky*: Hatvani... HK 1929. 512. Az eddigi irodalom adatai a következők: Pesti Hirlap, 1849. jún. 13. (800 fő, ebből 400 lőfegyverrel, ezt megerősíti Hatvani Czetznek küldött hadijelentése, MOL OHB 1849:7272.) Honvéd, 1849. május 28. (900 fő), *Baternay*, Történelmi Lapok, 1876. 585. (900 fő), *Bölöni Mikó* 45. (1100 fő, részben lándzsával), Iancu és Axente Sever (1400 fő) *Moldován* I. 454. és 502., *Czetz* 1500 fő, ebből 800 a Hatvani-szabadcsapat, ebből 400 lőfegyverrel; *Czetz* azonban összekeveri a két támadást), német kiad. 304–305., magyar kiad. 148.; Ivanovich jelentése, *Dragomir* II. 179. és *Bányay*, Hazánk III. (1200 fő, 3 ágyú); [*Wilhelm Ramming*]: Der Feldzug in Ungarn und Siebenbürgen im Sommer des Jahres 1849. Pesth, 1850. 482. (4–500 fő); Czernoewicz őrnagy 1852. júl. 4-i összefoglaló jelentése, *Dragomir* I. 264. (300 fő és néhány ágyú; Czernoewicz azonban összekeveri Hatvani támadását Kemény Farkas 1849. júniusi offenzívájával; az utóbbiban részt vevő magyar erőket 3000 gyalogosra, fél század huszárral és 9 ágyúra teszi); [*August Heydte*]: Der Sommer-Feldzug des Revolutionskrieges in Siebenbürgen im Jahre 1849., Leipzig, 1863. 44. és 46. (1600 fő, 3 ágyú); *Rákosi József*, Közérdek, 1891. 37–38. sz. (8–900 fő, 3 ágyúval, ebből 4 század Hatvani-szabadcsapat, 1 század német légiós, 1 század „vörös csákós gyalog”, 1 század tót honvéd, 2 század bihari nemzetőr és néhány huszár; a vörös csákós gyalogok a Hatvani-szabadcsapat tervezett lovascsapatának tagjai voltak, l. erre MOL HM ált. 1849:5094. A tót honvédek a 16. zászlóalj katonái voltak.) A létszámadatokkal kapcsolatban kételyre ad alkalmat, hogy *Rákosi* nem említi a Reviczky-csapatot, a 2 század bihari nemzetőr pedig bizonyára téves adat, hiszen a nemzetőröket Csutak már március végén hazaküldte. *Rákosi* és Scharschmidt György bányabíró adatai alapján *Szilágyi Farkas* 312. (2 század honvéd, 1 század német légiós, 1 század nemzetőr, néhány Württemberg-huszár és 3 ágyú, összesen 900 fő.) *Szilágyi* adatai itt teljesen megbízhatatlanok, ő ugyanis sem a Reviczky-, sem a Hatvani-szabadcsapat századairól nem tud; a Württemberg (6.) huszárezred katonák jelenléte bizonyíthatatlan, akárcsak a bihari nemzetőröké. A feldolgozások adatai is ugyanezt az ellentmondásosságot tükrözik. *Kemény Gábor* 237. (1400–1500 fő, 3 ágyú), *Kovári* 229. (1500 fő, 4 ágyú); *Szeremlei Samu*: Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéről, Pest, 1867. II. k. 146. (1400 fő, 3 ágyú); *Horváth Mihály*: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben, 2. kiad. Bp. é. n. III. k. 262. (1500 fő); *Hegyesi*: Biharvármegye 150. (1400–1500 fő, 3 ágyú); *Gelich* III. 104. (610 fő Hatvani-szabadcsapat, 2 század német légió, fél század huszár, 3 ágyú); *Breit József*: Magyarország 1848/49. évi függetlenségi harcának katonai története, 2. kiad. III. k. Bp., 1930. 27. (1500 fő); *Jancsó Benedek*: A román nemzeti törekvések... II. k. 736. (1200–1500 fő); *Márki Sándor* – *Bekics Gusztáv*: A modern Magyarország (1848–1896). *Szilágyi Sándor* szerk. A magyar nemzet története X. k. Bp., 1898. 310. (1500 fő, 4 ágyú). – Mint a fentiekből kiderül, az eddigi irodalom inkább a román adatokat fogadta el. Ezen nem lehet különösebben csodálkoznunk, mert Iancu és Axente emlékiratai már 1850-ben németül is napvilágot láttak, s megállapíthatóan ebből dolgozott Heydte is, akinek a munkája viszont Gelichnek és Breitnek szolgált forrásul. Itt érdemes néhány szót szólni a források leszármazásáról. Időrendben az első a Pesti Hirlap 1849. június 13-i beszámolója. Ez utóbbit újraközölte *Szilágyi*: A magyar forr. férfiai. *Czetz* ezt megállapíthatóan használta. *Czetz* munkájának vonatkozó részét átemelte a Die Romanen der österreichischen Monarchie (Wien, 1850) c. kiadvány 2. füzeté, amelyben Iancu, Axente és Balinte jelentéseinek német szövege megjelent. A prefektek jelentéseit időrendben megelőzi Ivanovich jelentése; Iancu, vagy az ő jelentését végleges formába öntő Ioan Maiorrescu ezt megállapíthatóan használta. Az 1850 után megjelent munkák szerzői tehát közvetve vagy közvetlenül már mindezeket a forrásokat használhatták. Ivanovich jelenté-

- sének magyar fordítását megállapíthatóan utoljára *Gelich* használta; a közlés – érdekes módon – elkerülte mind *Jancsó Benedek*, mind *Szilágyi Farkas* figyelmét. *Szilágyi Farkas* viszont már használta *Rákosi Józsefnek* a Közérdek című lap 1891. évfolyamában megjelent emlékezéseit. *Rákosi* azonban kimutathatóan használta Iancu jelentését és *Kővári* munkáját; emlékezései tehát – mint ez az Abrudbányára bevonult sereg összetételének rekonstruálásánál is kiderült, erős kritikára szorulnak.
28. Hatvani kiindulására I. hadijelentését (23. jz.) és MOL OHB 1849:7272. Abrudbányára érkezése: *Csorba Simon*, OSZK Kt. Quart. Hung. 2585., *Bölöni Mikó* 44–45., *Rákosi József*, Közérdek, 1891. 37. szám. – *Csorba* emlékezéséről megjegyzendő, hogy minden adata hitelesnek tűnik. Ugyanakkor a szerző azzal fejezi be, hogy a második abrudbányai expedíció után „ott ölték meg előbb 4 gyermekemet, összevagdalták őket, utánok meggyilkolták a nőmet, utána én levék az áldozat... A fia, kit elveszettnek képzeltek még először, azon fiú megmenekült, és most Kolozsvárt kereskedésben van, míg szülőim a sok félelem, a sok kín után gyermekeivel együtt meggyilkolták”. A zavarbaejtő befejezés ellenére elfogadtam *Csorba* adatait, mert egybevágnak a többi forrással, mind a résztvevő alakulatokra, mind a földrajzi adatokra, mind a kronológiára nézve.
29. Az Abrudbányán történetekre I. a 27. jegyzetben felsorolt műveket. Drágos leveleit közli *Dragomir* II. 109–111. és *Spira* Drágos 254–255. Iancu és Balinte tanácskozására I. jelentéseiket, *Moldován* I. 454–455. és 534. Hatvani Kovácsnál: *Rákosi József*, Közérdek 1891. 37. szám. A május 7-én történetekre I. *Csorba Simon* és *Bölöni Mikó* 45. és 47., *Dragomir* I. 179. és *Bányay Hazánk* III. 391. Iancu az ütközetet május 8-ra teszi, *Moldován* I. 456.
30. A május 8-án történetekre I. *Csorba Simon*, *Bölöni Mikó* 45–46. Iancu intézkedései: *Moldován* I. 456. *Axente* és *Munzáth* működésére I. *Moldován* I. 502–503., *Dragomir* I. 294. *Koós Ferenc*, 1848–49. Történelmi Lapok, 1896. 177–178. A május 8-án Verespatakon történetekre I. *Moldován* I. 456–457., *Bányay*, *Hazánk* III. 391. *Dragomir* I. 179–180. és *Hatvani* hadijelentései, május 9-ről, iktatva MOL OHB 1849:6996. alatt, kivonatos közlése *Közlöny*, 1849. május 18. No. 108. és *Koós Ferenc* i. m. 177. Az abrudbányai harcokra I. a fenti forrásokat.
31. Dobra, Buteanu és a többiek befogatása, illetve a Crisanut nevű román polgár meggyilkolása körül sok a zavar a forrásokban Iancu szerint május 7-én tudták meg, hogy Dobrát és Buteanut felügyelet alá helyezték a magyarok, s több tekintélyes világi és egyházi személyt elfogtak. Azonban ugyanezt említi május 8-án is. Ivanovich szintén május 7-re teszi Buteanu, Dobra, Boieriu és a többiek befogatását. Hatvani azonban csak május 9-i jelentésében említi azt, igaz, meglehetősen bizonytalan datálással és név nélkül. *Bölöni Mikó* 47. egyértelműen május 9-re helyezi az eseményt. *Iffj. Kemény István* báró emléklapjai („A Fekete könyv”) Bp., 1903. 65. szerint erre a lépésre csak a Verespatakra kiküldött magyar csapat parancsnokának és Hatvani kíséretéhez tartozó huszárnak a lelövése után került sor; tehát legkorábban május 8-án. Ez látszik valószínűbbnek, hiszen Drágos jó lelkiismerettel nem írhatta volna azt Iancunak május 8-án, hogy térjen vissza Abrudbányára, mert nincs mitől tartania; ha attól kell tartania, hogy a levél vivője éppen ellenkező ténnyel értesíti Iancut. Ami Crisanut meggyilkolását illeti; Iancu csak annyit említ róla, hogy verespataki volt, és Hatvani saját kezűleg szúrta le. Az esetet 7-re teszi, akárcsak Ivanovich. Az esetet Verespatakra helyezi *Kemény István* azzal, hogy az illető román a magyar előcsapat parancsnokának lelövését helyeselte. *Bölöni Mikó* 48. szerint az illetőt május 9-én délután Abrudbánya piacán szúrta le egy magyar katona. A kortársi beszámolók tehát egyetlen ilyen esetről tudnak. Szintén egyetlen esetről tud *Rákosi József*, Közérdek, 1891. 38. szám. Szerinte az illető románt Hatvani utasítására vágták le. Az egy esetből kettőt csinál *Szilágyi Farkas* 313. Más románok tömeges lemészárlásáról csak Iancu és Ivanovich szól, propagandisztikus okokból. Ezeket az adatokat már *Kemény Gábor* 235. kétkedéssel fogadta, s valószínűleg nem is szolgáltak mást, mint hogy általuk némileg magyarázni lehessen az abrudbányai magyar polgári lakosság tömeges lemészárlását. Véleményem szerint tehát ez az eset is inkább 9-ére tehető.
32. A május 9-én történetekre I. Hatvani május 9-i és 11-i hadijelentéseit, iktatva MOL OHB 1849:6995–6996. alatt, kivonatos közlések *Közlöny*, 1849. május 18. No. 108. és *Koós*

- Ferenc*, 1848–49. Történelmi Lapok 177. és Czetz János tábornoknak Forró Elek ezredes május 12-i jelentésének kivonatát közlő levelét, MOL OHB 1849:7272. Ezenkívül Pesti Hirlap, 1849. június 13., *Csorba Simon*, *Bölöni Mikó* 47–56., *Moldován I.* 457–460., *Bánnyay*, Hazánk III. 391–392., *Dragomir I.* 180–181., *Baternay*, Történelmi Lapok, 1876. 583. *Rákosi József*, Közérdek 1891. 38–39. szám, *Kemény István* 65–66., 68–70., a feldolgozások közül kiemelendő *Kemény Gábor* 237–241. és *Szilágyi Farkas* 314–371. – Drágos és Dobra haláláról Hatvani azt írta, hogy „Az oláh lázadók Drágos képviselő urat elfogták, alkalmasint vérszomjuk áldozata lett. Dobra, a lázadók egyik vezére, az utcán összevagdaltatták.” Ennek alapján *Irányi Dániel és Charles Louis Chassin* úgy vélte, hogy Dobrát a románok ölték meg, Buteanut és Vitianut pedig szintén ők vetették börtönbe Brádon. A magyar forradalom politikai története 1847–1849. Ford. *Szoboszlai Margit*. S. a. r. *Spira György*. Bp., 1988. II. k. 251. Ugyanígy félreértelmezte a jelentést *Jósika Miklós* is, Egy magyar család a forradalom alatt. 3. kiadás, Bp., 1897. III. k. 403. – Az abrudbányaiak közül elpusztultakról tájékoztat még Rákosi István levele, közli V. *Waldapfel Eszter*: A forradalom és szabadságharc levelestára, III. k. Bp., 1955. 426–428. Drágos halálára I. még *Spira*: Drágos 256–257. és *Jancsó*: A román nemzetiségi törekvések II. k. 739–741.
33. A német légió részvételére és az ütközetet követően történetekre I. Pesti Hirlap, 1849. jún. 13., *Baternay*, Történelmi Lapok 1876. 583., *Böhm Jakob*: A német légió szervezése és tevékenysége az 1848–1849. évi magyar szabadságharcban, HK 19702. 210–211., *Kathrin Sitzler*: Solidarität oder Söldnertum. Die ausländischen Freiwilligenverbände im ungarischen Unabhängigkeitskrieg 1848–49., Osnabrück, 1980. 77–87. Az iratokat I. HL 48–49., 26/307., 27/251, 27/271–272., 27/423., 27/452.; 50/90–92. (az elsőt az utolsó mondat kivételével közli *Gyalókey*: Hatvani HK 1929. 515.) és KLÖM XV. 423–424.
34. Kossuth május 10-i levelét közli KLÖM XV. 261–263. Beöthy Meszénáról: MOL HM ált. 1849:7825. Inczedy kinevezése uo. 1849: 14 026. Inczedy összeütközése Görgeivel és Perczellel: uo. 1849. 4152. és HL 48–49. 16/74. Megjegyzendő, hogy Inczedy kinevezéséről értesülve Boczkó Dániel Arad megyei kormánybiztos is nemetszésének adott hangot, s helyette Kiss Pál ezredest javasolta. MOL H 12. Belügyminisztérium. Közösen kezelt általános iratok, 23. doboz 940B. (továbbiakban BM Közös)
35. Csány jelentését I. MOL OHB 1849:6576. A debreceni vélemények megváltozására I. *Miskolczy Ambrus*: Roumanian–Hungarian Attempts 75–76. Kossuth május 10-ei, Drágoshoz szóló levelének megszületését plasztikusan ábrázolja *Spira*: Drágos 257–259. Ezt és a Hatvanihoz szóló május 11-ei levelet közli KLÖM XV. 265., 273–274., csak az utóbbit *Jancsó*: A román nemzetiségi törekvések II. 741., Deák: 1848. 368., *Dragomir* II.112. és *Kossuth–Katona* 425–426.
36. A Hatvaninak szóló figyelmeztetésekre I. Pesti Hirlap, 1849. jún. 13. és Kovách Ágoston kormánybiztos május 20-ai és 26-ai jelentéseit Kossuthnak, iktatva MOL OHB 1849: 7564. és 7584., az első MOL Belügyminisztérium. Rendőri osztály. 1849. I. kútfő 21. tétel (továbbiakban BM Rend.) a második MOL Belügyminisztérium. Országlati osztály. 1849. II.sorozat. 9. kútfő, 57. tétel. Hatvani május 14-i jelentése: MOL OHB 1849:7173. A Hatvani segítségére küldött és vele kiinduló erőkre I. Hatvani hadijelentését, *Gyalókey*: Hatvani, HK 1829. 511–512., Pesti Hirlap, 1849. június 13., Kovács fent hiv. jelentései, HL 48–49 30/534–536. – Csulak Dávid szereplését először Czetz említi, német kiad. 310. és magyar kiad. 151. Némi gyanura ad azonban okot, hogy Czetz Hatvani második támadását június elejére (!) teszi; tehát semmi biztosíték nincs arra, hogy itt nem téved; másrészt az, hogy a Brádra, majd Halmágra visszaérkezők között egyetlen 11. huszárezredbeli huszár nincs. Ez azonban mégsem kizáró ok, mert elképzelhető, hogy mindannyian elestek; másrészt a dévai ostromsereg jún. 2-i harcrendjében szerepel e huszárezred három századának összesen 77 embere. 1848–49. Történelmi Lapok, 1895. 128. A 16. honvédszászlóalj század Babóthy által történt átvételére I. Hatvani május 12-i jelentését, MOL HM ált. 1849: 15 069. (Megjegyzendő, hogy Inczedy későbbi létszámkimutatásaiban ez a század szintén nem szerepel). A forrásokban mindig csak „székely századként” emlegetett alakulat számát nehéz megállapítani. A Nagyágra kiküldött három század bizonyosan a 80. honvédszászlóaljhoz tartozott. Hatvani számadásaiban viszont a 2. székely zászlóalj 6. századára van utalás; ez a 77. honvédszászlóalj

- volt. Azonban ebből az alakulatból sem szerepel egyetlen ember sem Inczedy kimutataiban; a dévai ostromsereg már említett jún. 2-ai harcrendjében viszont ott van 52 fő. Hatvani számadása: MOL HM ált. 1849: 25310. A menekültek részvételére l. *Kemény István* 66–67., *Csorba Simon* és *Rákosi József*. Közérdek, 1891. 39. szám.
37. A május 16–19-ei harcokra l. *Gyalóky*: Hatvani HK 1929. 511–514., *Dragomir* I. 181–182., Pesti Hírlap, 1849. jún. 13., *Bányay*, Hazánk III. 392–393., *Csorba Simon*, *Böloni Mikó* 69–71. *Baternay*, Történeti Lapok 1876. 584., *Moldován* I. 460–465., 504–505. és 534–535., *Kemény István* 66–68. és 70–71. *Rákosi József*, Közérdek, 1891. 39–40. szám. A sereg rekonstruálásánál fölöslegesnek tartottam külön szólni a román és cs. kir. forrásokról, mert Hatvani hadijelentése nagyjából pontosan ismerteti erejét. Megjegyzendő, hogy Ivanovich 1800, Iancu 2800 főre teszi, sorai között Rózsa Sándorral. – Hatvani gyáva magatartásáról a visszavonulásnál szól még egy, szemtanúi beszámolóik alapján Kossuthnak írott jelentés, MOL OHB 1849:7623.
38. Hatvani a vereség okairól: MOL OHB 1849:7473. (Inczedy, máj. 23.) és MOL Bm Rend. 1849. I. kútfő, 21. tét. (Kovách Ágoston, máj. 20. A veszteségekről legrészletesebb a Pesti Hírlap, 1849. jún. 13-i száma. A német légió veszteségeire: HL 48–49. 30534–536. és 33541. Ez utóbbi szerint csak 70 fő tért vissza; ám az előbbi adat pontos. Hatvani saját 200 emberéről: MOL HM ált. 1849:18 871. A május 26-ig visszaérkezettekre l. MOL OHB 1849:7567. (Inczedy jelentése). Péterffy jelentése: MOL OHB 1849:7531. (Forró ezredes jelentésében). Hatvani május 26-i becslésére l. Beliczay Ferenc főszolgabíró aznapi jelentését, MOL Hodossy-ír. 6. doboz. Hatvani június 4-ei becslése: Alföldi Hírlap, 1849. jún. 5. 57. szám. A „Honvéd” adata: máj. 28. 129. szám. Stein jelentésének kivonata MOL HM-iktatókönyvek, 1849:16 848. Bisztákra l. *Dragomir* I. 182. és II. 112. Iancu ír hat foglyul ejtett, és később Zalatnáról a magyarok által kiszabadított német légióról, *Moldován* I. 464. A havasi hadjárat során előkerültekre l. [*Gyalóky Jenő*]: Adalék az 1849-es „havasi hadjárat” történetéhez. HK 1939. 260. (Forró ezredes jún. 4-i jelentése).
39. Inczedy működésére l. Hegyesi Márton: Az utolsó zarándi hadosztály. 1848–49. Történelmi Lapok 1894. 58–59. (továbbiakban Hegyesi, 1848–49 Történelmi Lapok, 1894.) MOL OHB 1849:7565. és Kovách Ágoston két jelentését, (36. jz.) Május 21–23-ai működésére l. május 21-én Hodossyhoz intézett levelét. MOL Hodossy-ír. 6. doboz. és május 23-án Kossuthnak küldött jelentését, MOL OHB 1849:7473. Kossuth utasításai Czetznek: KLÖM XV. 325. és 329. A hadügyminisztérium értesítésére l. Gelich Rikhárd százados május 18-ai jelentését Klapkához, MOL R 295. Klapka György iratai, 1. csomó, 3. tétel dátum szerint. Czetz reagálását l. MOL OHB 1849:7272. Szent-Iványi reagálása: MOL Hodossy-ír. 6. doboz és MOL OHB 1849:7234. Hatvani második veresége hírének megérkezésére l. MOL HM ált. 1849:15 791. Elképzelhető persze, hogy 23-án még csak az újabb támadás híre érkezett meg és a vereség nem. A május 24-ei intézkedéseire és átiratokat l. MOL OHB 1849:7389. (A 2628/B irat eredeti tisztazata, fogalmazványa MOL HM ált. 163. doboz. Iktatatlan, 1849. május 24.) MOL OHB-iktatókönyvek, 1849:7381. Klapka reagálására l. még *Gelich* III. 107 és 407.
40. Inczedy és Kovách jelentéseinek visszatartására l. MOL OHB 1849:7567–7568. A minisztérium által küldött erősítésekre l. uo. 1849:7567., 7606. és 7809. Az Inczedy rendelkezésre álló egyéb erőkre l. uo. A románok akciói: *Moldován* I. 466., *Bányay*, Hazánk III. 393., *Dragomir* I. 182. és *Baternay*, Történeti Lapok, 1876. 584.
41. Bem és az abrudbányai vereség híre: *Szigethy Miklós*: Adatok a XI. zászlóalj történetéhez, tekintettel az erdélyi 1848–1849-kei eseményekre, Kolozsvár, 1868. 94. Megjegyzendő, hogy Bem már három nappal ezelőtt azt mondta a nála a románok megbékítésére ajánlkozó Nicolae Balcescunak, hogy „Van hadserege és ágyúja”. l. 1848–1849. évi iratok a nemzetiségi megbékélésről, Bp., 1949. 174. Bem intézkedéseire l. Kossuth kormányzóhoz és Kemény Farkas ezredeshez írott leveleit, MOL OHB 1849:7484. Czetz intézkedéseire l. MOL OHB 1849:7531. A HM és Szent-Iványi reagálása uo. 1849:7606. és 7686. A havasi hadjárat történetére l. *Szilágyi Farkas* 324–334., *Jancsó Benedek*: A román nemzetiségi törekvések. II. k. 746–758., *Szigethy Miklós* i. m. 95–104., *Moldován* I. 466–480., 506–520. 537–541., *Heydte* 48–52. He-

- gyesi. Az addig megjelent irodalom és az aradi Csány-levéltár adatai alapján ismerteti az eseményeket Márki Sándor /Szilágyi Sándor szerk. A magyar nemzet története X. k.) 311–314., *Bányay, Hazánk* III. 393–396., *Dragomir* I. 182–187., A résztvevő erőkre I. még [*Gyalóky Jenő*]: Adalék az 1849-i „havasi hadjárat” történetéhez. HK 1939. 258–260. Inczédy résztvevő erőire, szerepére és Keményhez intézett kérésére I. MOL OHB 1849:7809. és HM ált. 1849:23 151. Csapatái többségének a gyulafehérvái ostromseregbe való beolvadására I. annak június 16-ai, július 11-ei és 24-ei harcrendjeit, MOL Gyalóky-lt. 2. tétel No. 33. és 67. és MOL R. 14. Bem József iratai, 3. tétel. A havasi hadjárat hosszútávú kihatásaira I. *Gyalóky Jenő*: Az erdélyi hadsereg az oroszok betörése idején (1849. június 19–20.), *Történelmi Szemle*, 1915. 95–96., *uő.* Bem. Magyar Katonai Szemle, 1922. 491–492. és *uő.* Az erdélyi hadjárat 1849 nyarán, Bp., é. n. 20–21. A havasi hadjáratl kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy a Kováts Ignác őrnagy vezette 82. honvédezászlóalj egyik százada június 7. körül egy összecsapásban a román felkelőtől egy magyar nemzetiszín zászlót zsákmányolt, „Ne bántst a magyart” felirattal, „mi hihetően a Hatvani őrnagy zászlóaljé volt...” Honvéd, 1849. jún. 16. No. 146. Gabányi Alajos százados pedig az Abrudbányáról való kivonulással kapcsolatban tartotta szükségesnek megjegyezni: „Nem a szám, barátom, de a lélek teszi a sereg erejét s teszi a vezért. Hatvanival felkoncoltak volna bennünket az oláhok, Kemény Farkas alig egy pár emberrel olyan pozíciókból verte ki őket, melyek egy századdal ezrek ellen lettek volna tarthatók”. *uo.* jún. 18. No. 147. Tény, hogy Kemény Farkas csapatai ugyanazon az útvonalon vonultak ki Abrudbányáról, mint Hatvani serege a második támadás után, s a román felkelőknek nem sikerült komoly veszteséget okozniuk a lőszer nélkül, szorongó harcoló magyar seregek.
42. A Csanády rendelkezésére álló erőkre I. MOL OHB 1849:7809. és a június 9-ei nagyhalmági összecsapásról szóló jelentését, MOL H 9. Belügyminisztérium. Elnöki iratok (továbbiakban BME) 1849:224. Német fordításban, illetve magyarra visszafordítva a Közlöny nyomán ismerteti *Czetz* német kiadás 308., magyar kiadás 150. – Jellemző az eredeti jelentést beküldő Beöthy Ödön bihari főispán kommentárja: „... adja Isten, ne érijük mását az abrudbányai eseménynek!” Simonffy békeakciójára I. *I. Tóth Zoltán*: Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–1849-ben... Kossuth- emlékkönyv II. k. 332–333. és *Spira*: Drágos 260–261. Gozman levelét közli 1848–1849. évi iratok... 192–193. lencu választát közli *Cornelia Bodea*: 1848 la romani. O istorie in date si marturii, II. k. Bucuresti, 1982. 1093–1095. Kemény Farkas nem nagyon szerencsés hangvételű felhívását közli *Dragomir* II. 115–116. A román felkelők Vladutiui által megfogalmazott választát I. *uo.* 267. és *Deák*: 1848... 377–378. Kossuth május 11-ei levelének egy hitelesített másolatát közli *Dragomir* II. 112–113. Simonffy július 2-ai jelentése a békekisérletről: MOL OHB 1849:8924. és BME 1849:444. Kossuth választát közli *Deák*: 1848... 394–397. és KLÖM XV. 661–664. Simonffy ezt követően tett lépéseire I. *Deák*: 1848... 403–404. és július 31-én Kossuth kormányzóhoz ill. Szemeréhez intézett jelentéseit; előbbi július 3-ai dátummal közli V. *Waldapfel Eszter* IV. k. (Bp., 1965) 159–160., utóbbi I. MOL BM Közös, Vegyes 1849. 23. doboz, d. sz.
43. Zaránd megye 1849. júniusi újabb kiűrtésére I. MOL BM Közös, Vegyes, 1849. 23. doboz, 1849. június 17. Ribiczei Ferenc alispán jelentése, MOL H 19. Belügyminisztérium, Szegedi iratok. No. 4039., 4054., 4127. Simonffy visszavonulására I. az előző jegyzetben hivatkozott júl. 2-ai leveleit. További működésére I. *uo.* a júl. 31-ei leveleket és MOL H 19. BM Szegedi iratok Iktatatlan, 1849. júl. 27. Inczédy működésére I. Hegyesi, 1848–49. *Történelmi Lapok* 1894., MOL H 147. Vegyes iratok. 12. doboz. Az aradi várparancsnokság iratai. 1849. júl. 28-ai jelentés. és HL 48–49. 41/134. A 141. zászlóalj két századára I. Marzsó Imre alezredes jelentését Görgeihez, 1849. aug. 13. MOL P 295. Az Gergey-család levéltára, b46. fasc. Az Inczédy vezette csapatok felbomlására I. *H[einrich] v[on] N[eidhardt]*: Bericht über die Kriegs-Operationen der Russischen Truppen gegen die Ungarischen Rebellen im Jahre 1849. Berlin, 1851. III. k. 82–83. és 89., *Ramming*: Der Feldzug in Ungarn... 432. és 434. Hegyesi, 1848–49. *Történelmi Lapok* 1894. *Neidhardt* 1200, *Ramming* 2000 főre teszi a csapat létszámát; az előbbi látszik hitelesebbnek.

44. Hatvani jószási jelenletére l. MOL HM ált. 1849:25 310. Vaskóhi tartózkodására l. Sughó László szolgabíró 1849. május 24-ei jelentését Hodossyhoz, MOL Hodossy-ír. 6. doboz. (E jelentés mellett található 136 abrudbányai menekült névsora is). Buteanu Kovácsnak történt átadására l. MOL OHB 1849:7173., felakasztására l. uo. 1849:7623., *Dragomir* l. 180–181. és *Bányay*, Hazánk III. 392., *Moldován* I. 465., *Kemény István* 66., *Baternay Imre*, Történeti Lapok, 1876. 583., *Rákosi József*, Közérdek, 1891. 40.
45. Inczedy a Hatvani-csapat létszámáról: MOL OHB 1849:7567. A sebesült tisztekre l. Mosóczi János jelentését Török Gábor aradi kormánybiztoshoz, MOL H 112. Török Gábor kormánybiztos iratai. 5. doboz. No. 2369. és *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai, Bp., 1988. 83. és 110. A felvett pénzre l. MOL HM ált. 17 982., 21 223., 21 819. és 25 310. és H. 89. Hadügyminisztérium. Vegyes iratok. 8. doboz. A Hatvani-szabadsapat iratai. (továbbiakban HM Vegyes, Hatvani-szcs.) Ezúton mondok köszönetet Csikány Tamás barátomnak, aki felhívta figyelmemet erre az iratanyagra. Az Inczedy-dandár május 29-i kimutatását l. HL 48–49. 3474. és 31/101., közli *Berkó István*: Az 1848–49-ei magyar hadsereg létszáma, Magyar Katonai Közlöny, 1929. 799. A június 6-ai adat: MOL OHB 1849:7809. Csanády jelentése: MOL BME 1849:224. Hodossy és Dömsödy levélváltása. MOL Hodossy-ír. 7. doboz (jún. 3.) és 8. doboz, No. 1363. Reviczky csapatának honvéddé alakítása: MOL OHB 1849:7567. A Hatvani-szabadsapat további sorsára l. uo. H. 89. HM Vegyes. 8. doboz. Hatvani szcs. és Marzso Imre 43. jsz.-ben hiv. jelentését.
46. Péterffy századának Dévára érkezésére l. MOL OHB 1849:7531. Május 26-ai kérvénye: MOL HM ált. 1849:18 875. (OHB-iktatószáma 1849:7875). Jún. 2-ai kérvénye, Bem, Forró Elek és a HM intézkedése uo. 1849:19 785. A század létszámára l. Forró jún. 2-ai harrendjét (közli 1848–49. Történelmi Lapok, 1895, 128.); az erdélyi hadsereg jún. 18-ai harrendjét (MOL Gyalókey-lt. 2. tét. No. 6.); jún. 20-ai harrendjét (közli 1848–49. Történelmi Lapok, 1894. 206–207.) és júl. 20-i harrendjét, HL 48–49. 38/312. Forró júl. 24-ei harrendjét l. HL Abszoluzizmuskori iratok. Pesti cs. kir. haditörvénytörvény. 1851–1062. Stein Miksa ezredes pere. 99–100. f. Hatvani kísérlete szabadsapata át-szervezésére: MOL HM ált. 1849:18 871. és 19 632.
47. A román tisztviselők és értelmiségiek levele: MOL OHB 1849:7623. A „Honvéd” vélekedése: 1849. május 28. No. 28. A többi lapoké: Pesti Hírlap, 1849. május 31. No. 55. Esti Lapok (Pest), 1849. jún. 5. No. 2., újraközli *Jókai Mór*: Cikkek és beszédek III. k. S. a. r. *Szekeres László*. Bp., 1980. 290–292. Az abrudbányai katasztrófa keltette indulatokra l. még Alföldi Hírlap, 1849. jún. 3. No. 56. Kolozsvár, május 25. c. tudósítása. A hiányos tájékoztatás miatt még a román politikusok, így a magyarországi Gozman és a havasalföldi Balcescu is csak annyit tudott az eseményekről, hogy a felkelők Drágot megölték „minden magyarral együtt”. Sőt, maga Gozman úgy nyilatkozott a felkelőkről, hogy „nem bánom, meg is nyúzhatják őket, nem szólok többé egy szót mellettük, mert bűn volna”. l. erre *Hunfalvy Pál*: Napló 1848–1849. S. a. r. *Urbán Aladár*. Bp., 1986. 266–267., 1848–1849. évi iratok... 175. – Itt kell megjegyeznünk, hogy a sajtótudósításokban többször előfordul a Hatvani „kincsvágyára” való utalás. Ugyanezt a vádat ismétli meg Ribitzei Ferenc zarándi alispán is, Szent-Iványi Károly erdélyi országos biztoshoz írott jún. 15-ei jelentésében. Nem tudjuk, hogy az utalás pontosan mire vonatkozik. Hatvani az első abrudbányai bevonulás alkalmával állítólag 12000 aranyforintot vett át Frenld Ferenc abrudbányai „bányanagytól”. l. erre *Heyde* 45. Erről iratot nem találunk. Egy OHB-iktatókönyve bejegyzés szerint Hatvani május 12-én terjesztette fel Frenld jelentését „Jánk oláh rablófőnök által az ottani bányában tett” rablásokról. 1849:7137.
48. Boczkó véleménye: MOL BM Közös, Vegyes 1849. 940B. Szent-Iványi: MOL OHB 1849:7873. Érdemes itt idézni Ribitzei Ferencnek az előző jegyzetben hivatkozott jelentését is: Hatvanié „azon herostratusi dicsőség, hogy egész Zaránd megyében – Boicát kivéve – nincsen egy lerombolatlan s felégetetlen lak, melyet egy magyar ajkú is tulajdonának vallhatna, őt nevezi számtalan szülő, férj, nő gyerek kedvesei gyilkosának. Bátor állíthatni, ha másodszer Abrudbányára való bevonulás nem történik, Zaránd nem jutott volna jeleni zoimorú helyzetében”. Kossuth Bemhez: KLÖM XV. 402–403. A „hadtest” szó használatá valószínűleg abból ered, hogy a zarándi dandár hivatalos neve „Magyarországi Hadsereg 9-ik testületi osztály balszárny” volt.

49. A HM május 23-ai, Korponay János ezredes által fogalmazott átiratát l. MOL HM ált. 1849:15 791. Megérkezést tanúsítja az iktatókönyvi bejegyzés MOL OHB-iktatókönyvek, 1849:7337. A bejegyzésben utalás van a 6826K. iktatószámú iratra; azaz Kossuth május 11-ei, Hatvanihoz intézett utasítására. Szemere valószínűleg Kossuth magyarázatát ismertette az országgyűlés 1849. július 25-ei zárt ülésén amikor azt mondta, hogy „a kormányzó parancsolata (...) csak oda utasítá Hatvanit, hogy önféjétől mit sem tehet, hanem függ felsőbb tiszteitől; ezek pedig határozottan eltiltották neki az előnyomulást”. *Hunfalvy* 303. Hatvani Debrecenbe érkezésére l. MOL HM ált. 1849:17 581. és 17 746. Hatvani – *Rákosi József* kései visszaemlékezése szerint – már a második abrubbányai vereség után, Zimbrón sérült meg, amikor lovával nekivágott egy ökrös szekérnek. Közérdek, 1891. 40. szám.
50. *Gelich* adataira l. a 24. jegyzetet. A vizsgálatra l. *Gelich* III. 107. Gelich önmagára utalva írja le, hogy a hadügyminisztérium tábornoki osztályán egy századosnak kellett intéznie „az indulási és elhelyezési iroda” ügyeit, neki kellett vinnie a hadműködési naplót és a harcrend változásait is neki kellett regisztrálnia; „és mellesleges foglalkozásul még az állások helyreigazítása a Schedius-féle nagy térképen, mely egy asztalra volt kifeszítve, jelző-tűk által az időnkint érkező csata- és ütközet-jelentések szerint is az ő teendőihez tartozott”. II. 262. Ha pedig ez így volt, nyilván tudnia kellett Csutak főhadiszállásának Brádra történt áttételéről is. Hatvani leveleit a HM-hez l. MOL HM ált. 1849:19 632., 21 036., 22 400., 22 452. A tábornoki osztályhoz írott beadványa uo. 1849:18 871. (2926B. alatt iktatva). Levele az Alföldi Hírlapban 1849. jún. 5. No. 57.
51. Szabó Imre átirata Kossuth kormányzóhoz: MOL OHB 1849:8197. Kossuth válaszát l. KLÖM XV. 610. A Hatvani ellen folytatott másik három vizsgálatra l. MOL HM ált. 1849:21 819., 22 452. és HM Iü. 5. doboz. No. 2438. A HM tábornoki osztálya intézkedése uo. No. 2630. Érdekességként megjegyzendő, hogy a HM igazságügyi osztálya vizsgálatot folytatott még az Inczedy és Kovách Ágoston jelentését Nagyváradon vizsgáló Kun István, Hatvani-szabadcsapati főhadnagy ügyében is, aki állítólag „az abrubbányai közelebb történt szerencsétlen csata alkalmával többrendű holmikat raboltatott el, melyek közt drága ékszerek is foglaltatnak...” uo. No. 2573, Hatvani jún. 22-ei beadványát l. MOL HM ált. 1849:22 400. Levele a térparancsnoksághoz: MOL H 147. Vegyes iratok. 12. doboz. Térparancsnoksági iratok. Hatvani ügye a szegedi zárt üléseken: *Hunfalvy* 299., 302–305. és 318. A HM július 21-ei intézkedése: MOL HM Iü. 6. doboz. No. 2630.
52. 1849 utáni sorsára l. *Kovács Zsigmond*. Pár adat Hatvani őrnagy életéből. Igazmondó, 1871. 5. szám. Részvétele a függetlenségi szervezkedésben: *Lukács Lajos*: Magyar függetlenségi és alkotmányos mozgalmak 1849–1867. Bp., 1955. 118–119. és 123. A lányának adott segélyre l. MOL K 57. BM Hv sa. 1867:910.

*Róbert Hermann: Der Freischarkommandant
Imre Hatvani und die Katastrophe in Groß-Schlatten*

Die Abhandlung beschäftigt sich mit einem der wichtigsten Ereignissen der Geschichte der Nationalitätenfrage in Ungarn 1848–49, mit dem Scheitern der ungarisch-rumänischen Versöhnung im Mai 1849. Ihr Held ist aber weder der friedsuchende Ioan Drágos, der rumänische Abgeordnete des ungarischen Parlaments noch Avram Iancu, der Führer der rumänischen Aufständischen, sondern der Freischarkommandant Imre Hatvani, der mit einem unnötigen Angriff den Frieden vereitelte. Die Studie stellt die Wandlung der Kriegslage in den Komitaten Zaránd und Alsó-Fehér von Februar bis Mai 1849 dar. Es wird ausführlich das schlechte Verhältnis zwischen dem Major Kálmán Csutak, der militärische Kommandantur versah, und dem Regierungskommissar György Sántha abgehandelt. Der letztere war nämlich einer, der verursachte, daß im Mai 1849 Csutak von der Spitze der Zaránder ungarischen Brigade abgesetzt wurde und die Kommandantur Imre Hatvani – zur Zeit ohne jeden Rang – anvertraut wurde. Der Aufsatz stellt fest, daß Hatvani den Angriffsbefehl nicht von Kossuth, sondern von dem von Bem betrauten Obersten János Bánffy erhielt. Hatvani wußte zugleich, daß die ungarisch-rumänischen Verhandlungen gut vorwärtsgingen und von strategischem Gesichtspunkt gesehen den Eingriff nichts rechtfertigt. Er attackierte doch, um schnellen Erfolg zu produzieren, ihm drohte nämlich wegen früherer Amtsmißbräuche eine Untersuchung. Eingehend erörtert die Studie die Geschichte der zwei Anfälle gegen die Stadt Groß-Schlatten, rekonstruiert die Zusammenstellung der daran teilnehmenden Truppen und letztens beschäftigt sich mit der darauffolgenden Ausbreitung des rumänischen Aufstandes, mit dem walachischen Feldzug und dessen schädlichen Folgen. Der Autor gibt einen kurzen Ausblick auf den Schicksal der Freischar von Hatvani und der Zaránder Brigade und auch auf den von Imre Hatvani, der nach der Niederlage abgesetzt wurde. Ein Grund für die Katastrophe war – so stellt der Autor fest –, daß die Mitarbeit zwischen der höheren militärischen und politischen Führung nicht im genügenden Maße funktionierte.

BORSI-KÁLMÁN BÉLA

A ROMÁN NEMZETTUDAT FEJLŐDÉSE A KÁRPÁTOKON INNEN ÉS TÚL EGY NEMZEDÉK KÉSZÜLŐDÉSÉNEK TÜKRÉBEN*

A XIX. század első évtizedeiben a román nép nagyon mostoha föltételek között indult el a polgári nemzetté válás útján. A románlakta területeken három birodalom is osztozott: Törökország, Ausztria és Oroszország. Az erdélyi és a magyarországi románok (a magyar korona jogán és tartományaként) Ausztria fennhatósága alatt éltek, 1775-től az eredetileg Moldvához tartozó Bukovina is osztrák tartomány. A Dnyeszter és a Prut közötti terület (Besszarábia) viszont az 1812-es bukaresti béke értelmében a cári birodalomhoz került. Moldva és Havasalföld (helyesebb magyarsággal Havaselve, régebbi nyelvhasználatnál Oláhország) a hanyatló Törökország hűbéres tartományai. Ezenkívül a Dunától délre is élt román lakosság, Bulgáriától Albániáig és Szerbiától Görögországig. Többségük aromán (makedo-román), a környező népek cincár vagy kuco-vlach néven ismerték őket.

Ilyen körülmények közepette a románság egymástól többé-kevésbé különböző történeti keretek között fejlődött. A helyzetet tovább bonyolította, hogy a viszonylag legegységesebbnek tekinthető, s a nemzetté válás számára legkedvezőbb adottságokkal rendelkező két román fejedelemség – Moldva és Havasalföld – fejlődése maga is átmenetet jelent a kelet-európai és a balkáni gazdasági és társadalmi struktúra között.¹ Sőt, az újabb kutatások azt is valószínűsítik, hogy még e számos rokon vonást mutató két ország gazdaság- és ebből következően társadalomszerkezete sem teljesen azonos. Tipológiailag viszont joggal állítható, hogy mindkét fejedelemség társadalmá *nemesi jellegű*, hiszen honi nemesi (bojári) osztályokkal rendelkezik (eredetükről és funkciójukról ugyan már megoszlanak a vélemények², melynek tagjai elvileg a földterület egyharmadát saját kezelésükben tartják, kétharmadát ellenben kötelesek a parasztok között fölosztani. A parasztság jogi helyzete és szolgáltatási kötelezettsége nagyjában-egészében hasonló a kelet-európai jobbágyokéhoz. Ezenkívül mindkét fejedelemségben vannak süllyedőben lévő szabad paraszti közösségek is; nevük Havasalföldön *mosneni*, Moldvában *razesi*.³

* A tanulmány a szerző „Nemzetfogalom és nemzetstratégiá(k). A Kossuth-emigráció és a román nemzeti törekvések kapcsolatának történetéhez” c. kandidátusi értekezésének első fejezete. Kizárólag terjedelmi okokból azonban nem vállalkozhattunk az óriási szakirodalmat felvonultató jegyzetapparátus teljes közlésére, így annak kb. egyharmadát elhagytuk. A tanulmányban – s ez vonatkozik kötetünk valamennyi írására – szereplő idegen neveket és szövegrészeket a magyar betűkészlet felhasználásával tudjuk közölni.

Az viszont már föltétlenül a különbségekhez tartozik, hogy számos jel szerint a havasalföldi és moldvai bojárok nem egyformán aknázzák ki a majorsági gazdálkodás kínálta lehetőségeket. Konkrétabban: több történész is arra a következtetésre jutott, hogy a paraszti földek kisajátítása Moldvában aránylag előrehaladottabb volt. A robotterhek is súlyosabbak, s ez arra vall, hogy a majorsági gazdálkodás viszonylag elterjedtebb, mint a testvérorszáiban. A majorságok itt nagyobb kiterjedésűek is.

Ennek egyik oka az, hogy Moldvában kisebb a sík területek és a szabad földek aránya, mint Havasalföldön, a lakosság ezzel szemben viszonylag sűrűbb, így jobbák az esélyei a munkajáradék kikényszerítésének. Nem lehet figyelmen kívül hagyni – mint ösztönző tényezőt – azt sem, hogy Moldva több olyan területtel is határos, ahol a majorságok kialakítása az idők folyamán nagyobb méreteket öltött (Erdély, Bukovina, sőt Besszarábia is inkább ideszámítandó – ahol a XIX. század közepéig az egész földterület több mint hatvan százaléka már a földesurak tulajdonában, s e földek harmincöt százaléka saját kezelésükben⁴ van – s közel van Galícia is). Emiatt a moldvai kis- és középbojárok jobbára vidéki birtokukon tartózkodnak, s földjeiket intézőjük segítségével rendszerint maguk kezelik,⁵ s a XIX. század elejére öntudatos réteggé kovácsolódnak össze, mely jónéhány vonásában a lengyel és a magyar köznemességre emlékeztet. S arról sem feledkezhetünk meg, hogy ezt a – már a középkori lengyel⁶ és magyar⁷ állam szomszédságának s művelődésének, valamint kisebb részben (s nagyon felületesen) az erdélyi magyar és szász humanizmusnak⁸ a hatására – közép-európai rendi fejlődés irányába megindult társadalmat⁹ Moldva némileg védettebb földrajzi helyzete valamivel jobban megkímélte a török-tatár betörések és az ismétlődő orosz-török háborúk pusztításaitól.

Ezzel szemben Havasalföld még a XVIII. század végén és a XIX. század elején is állandó török sarcolás, természeti csapások, katonai megszállás és fölkelek színtere, s ez erősen visszaveti a gazdasági fejlődést. A közbiztonság szinte teljes hiánya, a nyomasztó lét- és vagyonbizonytalanság megbénítja a bojárok gazdasági vállalkozó kedvét. Az áldatlan állapotok, kevés kivételtől eltekintve, arra készítik őket, hogy figyelmüket inkább az államapparátus közigazgatási és pénzügyi tisztségeinek megkaparintására fordítsák, s beköltözzenek a városokba¹⁰, főként Bukarestbe. Emiatt kiterjedt földbirtokaikat előszeretettel bízzák kasznárjuk, intézőjük gondjaira, vagy, s ez a leggyakoribb, bérbeadják őket.¹¹ Havasalföld természeti adottságain kívül – t. i. itt nagyobb a sík, alföldi területek és a feltöretlen földek aránya, ezért a gyér paraszti lakosságot nehezebb kényszeríteni, hogy a földesurak földjén dolgozzon – minden bizonnyal ezzel a helyzettel függ össze az, hogy itt az 1820-as években a földbirtokok csupán elenyésző hányada majorság. És ezek kiterjedése is csak 1843 után kap lendületet. Így a havasalföldi parasztság legfontosabb kötelezettsége a természetbeni szolgáltatás, amelyet a bérlőkkel (később bérlőtársaságokkal) kötött, rendszerint igen előnytelen „egyezség” (szerződés) szabályoz.¹² A jelenség ugyan Moldvában is előfordul, de mégis inkább Havasalföldre jellemző.

Mindennek társadalmi vetülete, hogy a havasalföldi bojárság – a hierarchiában elfoglalt helyétől jórészt függetlenül – fokozatosan városlakó hivatalnokréteggé válik, melynek alig van köze a régi, őshonos bojári osztályokhoz. A kis- és középbojárság Moldvában kitapintható rendi vonásai csaknem teljesen

hiányoznak, tagjai nem épülnek bele olyan szervesen a vidék társadalmába, helyzetük bizonytalanabb, kiszolgáltatottabb, szociológiailag nehezebben megfogható a moldvaiakénál. Ugyanakkor kevésbé kötik őket a hagyományok, rugalmasabban reagálhatnak a XIX. század első harmadától gyorsan terjedő tőkés viszonyok (s a nyugati, elsősorban francia kultúra) kihívásaira¹³, s több az esélyük és a lehetőségük, hogy az egyéb városlakó, polgári érdekű rétegekkel (kereskedők, kézművesek, szabadfoglalkozásúak stb.) összeolvadjanak. Ha pedig azt az összefüggést is ismerjük, miszerint ott, ahol a majorságot urai vagy kezelői, esetleg bérlői mégis kialakították (tehát főként Moldvában), a gabonaföldek és a robot helyzete más, mint Kelet-Európa többi területén – t. i. a majorságon belül a gabonaföldek jóval nagyobb kiterjedésűek mint másutt, s emiatt rendkívül súlyos a robotkötelezettség –, akkor könnyen belátható: a moldvai parasztság helyzete viszonylag nehezebb, sorsa mostohább a havasalföldiénél. Ezért az agrárrendezés itt sürgetőbb. S ha azt is tudjuk, hogy a havasalföldi és a moldvai progresszió vezetői többségükben e polgári érdekű kis- és középbójári rétegekből származtak, nem is olyan meglepő, hogy bár az agrárkérdés megoldásának szükségességében egyetértének, módjában, eszközeiben, időpontjának megválasztásában már többé-kevésbé eltér véleményük. És – mutatis mutandis – ugyanez vonatkozik a nemzeti problematika megítélésére is.

Szükségesnek véljük tehát, hogy a további különbségeket is megvizsgáljuk, s kissé tüzetesebben szemügyre vegyük azt a közeget, ahonnan e progresszió vezetői indultak s későbbi szemléletüket, eszményeiket, beidegződéseiket, meghatározó élményeiket merítették. Annál is inkább, mert az utókor történetírása is – jogosan – úgy tartja róluk, hogy ők a modern román állam megteremtői, kultúrájának megalapozói. Ők az összekötő kapocs az általában sötét színekkel ecsetelt „fanarióta korszak” s az annál fényesebbre festett „modern kor” között. Holott – s ebben egyre több román történész véleménye is megegyezik – a szakadék nem is olyan mély, a különbség nem olyan nagymértékű a két korszak között, mint amilyennek első pillantásra látszik. E „negyvennyolcas”-nak nevezett nemzedék – többségük 1802 és 1821 között született, pályafutásuk így 1848 táján bontakozott ki, illetve tetőzött – teljesítményének nagysága inkább abban keresendő, hogy történelmileg rendkívül rövid idő alatt sikerült leküzdenie a despotikus török – fanarióta rendszer visszahúzó tényezőit, és, szükségből erényt faragva, hátrányait is a maga és nemzete javára tudta fordítani. Végül, de nem utolsósorban: ez az a generáció, melynek képviselőivel az 1850-es, 60-as évek tárgyalásai s megegyezési kísérletei során a Kossuth-emigráció megbízottai szembekerültek. Ezek a tények látszanak indokolni az alább következő vázlatos visszatekintést: A török birodalom bomló hadállásait erősítendő, s a növekvő orosz és részben osztrák befolyást ellensúlyozandó¹⁴, a szultánok 1711 és 1821 között a román fejedelemségek (Moldva és Havasalföld) trónját kötött (rendszerint három éves)¹⁵ időtartamra tisztviselői karuk valamelyik érdemes (értsd: vagyonos) tagjára, az esetek jó részében szolgálatai jutalmául a dragománra (főtalmácsra¹⁶) vagy annak egyik-másik családtagjára bízták. Természetesen először illő ajándék, majd jókora harács fejében. Ez addig is előfordult már, hiszen a birodalom adminisztrációját és diplomáciai ügyeit 1821-ig (tehát a görög szabadságharc kezdetéig) általában az isztambuli görög közösség művelte, tájékozott, a nyugati nyelveket (mindenekelőtt az újkori diplomácia nyelvét, a franciát) is beszélő

képviselői intézték. Ennek oka a Koránban (mások szerint a törökök keleti restségében és dölyfében) keresendő, mely megtiltotta volna az „igazhitűeknek”, hogy a mohamedán vallásra áttért népek nyelvén kívül más nyelveket is elsajátítsanak.¹⁷

Ebbe a hivatalnokrétegbe, régi bizánci császárok utódai mellett, több szerényebb származású, köztük nem egy román eredetű család is bekerült, de bizánci eredetű kultúráját, hagyományos diplomáciai művészetét jórészt megőrizte. Valójában sohasem tett le arról, hogy a hanyatló török birodalom romjain – alkalmas időben – egy új Bizáncot teremtsen.¹⁸ Ez persze sokáig jól megfért isztambuli uraik alázatos s körültekintő szolgálatával, olyannyira, hogy egy korabeli török közmondás szerint „Moldva és Havasalföld fejedelmei a török birodalom Európa felé fordított szemei.”¹⁹ Ez a zárt, előkelő kasztszerű görög kolónia nagyrészt Konstantinápoly Fanar (Phanarion²⁰) negyedét lakta, ezért az onnan kikerült tisztségviselő (beleértve a havasalföldi és a moldvai fejedelmet is) neve fanarióta. A korszak maga emiatt a *fanarióták kora* (1711–1821) nevet viseli a román történelemírásban. „Az egész fanarióta kor – írja a korszak egyik kiváló ismerője (Lazar Saineanu) – Törökország politikai és társadalmi életének függőségébe kerül. Az udvar és az előkelő társaság abszolút keleti atmoszférát áraszt, s mindez nem csupán az adminisztráció és a hivatalos ceremóniák tekintetében van így, de a mindennapi életben, a ruházzkodásban, az ételekben s a bojári osztályok életvitelében és érzésvilágában is.”²¹ Am rögtön idekíváncokzik egy másik, ezúttal magyar szerzőtől – az 1859-ben Bukarestben letelepedett Veress Sándortól – származó idézet: „... a fanarióta fejedelmek idejénben (...) csak a nép maradt volt olá (román), az úri osztály görögül tanult, görögül kormányzott, görögül beszélt, görögül imádkozott...”²² Mert ez a korszak történelmi szempontból nem csupán a török hatás kiteljesedésének (politikailag: a kapitulációk – szerződéses – által szavatolt korábbi, XV–XVII. századi autonómia felfüggesztésének) ideje, hanem a Moldva és Havasalföld életében eladdig is tapasztalható görög befolyás csúcspontja²³ is. Hiszen a görögség bevándorlása már Konstantinápoly eleste (1453) után megkezdődött. Először szórványosan ugyan, majd egy „demográfiai robbanás” nyomán a XVI. sz. közepétől egyre növekvő arányban. Az úttörők, az első jövevények szerzetesek voltak, akik a keresztény sorsközösség nevében hamarosan megszerezték a fejedelemségekbeli kolostorok egy része fölötti ellenőrzést. A XVIII. század végén a legtermékenyebb földek egyötödének jövedelme fölött rendelkeztek²⁴, 1863-ban, a görög kolostorok államosításának pillanatában a megművelt földterület 25 százaléka a „Szent Helyek”, azaz a görög szerzetesek vagyonát gyarapította. Az idők során a román bojárság dicsszomját és vendégszeretetét kihasználva a görögök fokozatosan politikai befolyásra is szert tesznek, maguk is bojári rangot szereznek.²⁵ Ezért is írhatja – jogosan – az imént idézett magyar emigráns 1870 táján, hogy „valódi született aristokratia (...) nem létezett soha, nem létezik ma se, bár mely kalandor vagy pénzes görög megvette a trónt – egy pár évig zsarolta az országot, erővel vagy pénzen jószágokat vett és lón bojár...”²⁶

Sőt, mint a fentebbi szövegrészlet is tanúsítja, némelyek közülük jóval a tulajdonképpeni fanarióta kor előtt megkaparintják a fejedelemségek trónját. Emiatt néhány történész okkal hajlik arra, hogy már a megelőző korszakot (kb. 1575-től) a *prefanarióta*²⁷ jelzővel illesse, jelezve, hogy a cezúra itt sem igazán jelentős.

De azért a görögség igazi virágkora valóban a fanarióta éra. A Konstantinápolyból érkező hivatalnok-fejedelmek ugyanis családtagjaikat, kiterjedt rokonságukat és hű embereiket is magukkal vitték. A görögök megszállták a fejedelmi udvarban összpontosuló adminisztráció különféle posztjait: a *postelnic*, azaz „külfügyminiszter” és az ún. második *vistiernic*, a „pénzügyminiszter” helyettese (tárnokmester), aki a kincstár ügyeit a valóságban kézben tartja, valamint a fejedelem személyes vagyonát kezelő *vel camaras* csaknem mindig, legalábbis nagyon gyakran görög! És ugyancsak ők töltik be a közvetítő kereskedelem kulcspozícióit²⁸ is. Ezek a kereskedők Görög- és Törökország legkülönbözőbb zugaiból érkeztek: Moreából, Albániából, Epirusból, a levantei szigetvilágból és Makedóniából – s a legtöbben itt is maradtak. A *modern román államot és kultúrát megalapozó, úgynevezett negyvennyolcas nemzedék tekintélyes hányadának ősei is ekkoriban költöznek a fejedelemségekbe.*²⁹

A görög hatás oly erős, hogy az udvar, a fejedelmi akadémiák (közép- vagy főiskolák), az udvari istentisztelet, a közélet s természetesen a jobb társaság nyelve elsősorban görög lesz. Így még azok is anyanyelvi szinten beszélnek, akik eredetileg román származásúak.³⁰ Az összeolvadás a felső körökben (kezdetben a görögség javára) olyan nagy arányú, hogy mindkét fejedelemségben, különösen Havasalföldön egyfajta „társadalom feletti” elgörögösödött elitréteg kialakulását eredményezi, melynek ugyancsak újjörög eredetű neve *protipendada* vagy *protipenda*³¹, vagyis az *első ötöd*. Ám mindez, némileg ellentmondásosan, nehézséget – az apróbb surlódásoktól és a szinte törvényszerű klikkharcoktól (őshonosok – „új emberek”) eltekintve – valójában nem okoz. Sőt egyebek között később azzal a haszonnal is jár, hogy a görögül és románul majd franciául (fölváltva vagy egyaránt)³² irrogató román elit – a délkelet-európai viszonylatban fejletlenek tekinthető újjörög polgárosodás igényeinek és tájékozódásának megfelelően – mintegy első kézből ismerkedik meg a francia fölvilágosodás, az ugyancsak francia klasszicista dekadens költészet (la petite poesie française) végül a preromantika eszméivel és eredményeivel.³³ Ezzel – és az érlelődő görög szabadságharcral is kapcsolatos ellenzékiességgel³⁴, valamint a nagy francia forradalom után Európaszerte szanaszét széledő, a legkülönbözőbb irányzatokhoz tartozó s kenyerüket „penziók” nyitásával kereső francia emigránsok és tanárok tevékenységével – párhuzamosan divattá válik a francia nyelv ismerete.³⁵ Rövidesen nemcsak a fejedelmi udvarban s az előkelőbb bojárok udvarházaiban beszélnek, de a görög iskolák tananyagába is fölveszik már a XVIII. század végén. Így azok a szerényebb társadalmi rétegekből kikerülő diákok (kereskedők, papok, kisbojárok ivadékai) is többé-kevésbé elsajátíthatják, akiknek nem tellett francia nyelvtanára. Paradox helyzet, hogy a neolatin nyelvet beszélő románsággal a fanarióta görögök ismertették meg a francia nyelvet³⁶, s további terjedéséhez nagymértékben hozzájárultak a láncszerűen ismétlődő orosz-török háborúk alatt a fejedelemségekben állomásozó cári csapatok is. Az orosz tisztikar ekkoriban erősen „nemzetközi” volt: oroszokon kívül görögök, lengyelek, angolok, németek, sőt franciák is akadtak benne, az egymásközi érintkezésben pedig a francia nyelvet használták. A román társadalomra és kultúrára kifejett francia hatás legjobb ismerője és monográfusa – Pompiliu Eliade – szerint az orosz tisztikar tanították meg a moldvai és a havasalföldi „arisztokráciát” a francia nyelv helyes kiejtésére – a nyugati szokásokkal, viselkedési formákkal együtt.³⁷ A két fejedelemség felső

rétegei körében a francia nyelv ismerete mindenesetre annyira elterjedt, hogy a román nyelv használata átmenetileg a harmadik helyre szorult. „Egyetlen kelet-európai országban sem – jegyezte föl az 1830-as években egy francia diplomata – ápolták sikeresebben a francia nyelvet, mint a román fejedelemségekben”.³⁸ Megalapozottnak látszik tehát a korszak némely szakértőjének az a véleménye, mely a fanarióta kor egyik legfontosabb eredményének – a román-görög együttélésen kívül – ezt a szinte szétválaszthatatlanul összefonódó görög-francia hatást, azaz (Xenopol román történész szavaival) „a fejedelemségekbeli román népnek a francia kultúra irányába való taszítását”³⁹ tartja.

A sajátos görög-román „szimbiózis” közben csaknem zavartalanul folytatódik tovább.⁴⁰ A román nemzettudat, ha nyomokban már korábban jelentkezett is (például a Vacarescu család első két nemzedékében), nem érzi tehernek a görög elem jelenlétét. (Ezt igazolja talán az az adat, amely szerint az egyik irodalmi társaság, az 1810–1812 között működő *Societatea literara* jelzője: *greco-dacica*, vagyis görög-dák!⁴¹) Sőt, egy múlt századi román történész (V. A. Urechia) – utalva a fölismert érdekazonosságra s az összefonódás mértékére – egyenesen azt állítja, hogy a „XIX. század kezdetének nemzedékei a görög nyelvet elsajátítva (értsd: annak köszönhetően) kezdtek románul érezni”.⁴² S ha ez némileg túlzás is, nagy általánosságban elmondható, hogy 1821-ig – a közös nyelv(ek) és kultúra, az azonos vallás, a fölvilágosodás jegyében fogant, humanitárius, társadalom-jobbító elképzelések hasonlósága miatt és, nem utolsósorban, a közös ellenségnek tekintett despotikus oszmán-török hatalom elleni összefogás jegyében – nem is igen tesznek különbséget görög és román célok között.⁴³ Olyannyira nem, hogy a két fejedelemség földje a régóta érlelődő görög szabadságharc előkészületeinek természetes háttérjévé válik, így az Alexandru Ipsilanti vezette Hetaireia mozgalom igen fontos fölvonulási területének számít.

1821-től azonban a nemzetévtől kezdeteit élő két nép útjai szétváltak. A történetírás által még nem egészen megnyugtatóan tisztázott körülmények között, a dél-oroszországi Odessza kikötővárosban szervezett görög Hetaireia és az annak eredetileg egyik szárnyát alkotó Tudor Vladimirescu-féle román társadalmi mozgalom szembefordul egymással.⁴⁴ Nagy valószínűséggel föltételezhető, hogy az ellentét kirobbanásában (az orosz diplomácia – A. Ipsilanti elhamarkodott nyilatkozataival és a nemzetközi helyzet kedvezőtlen alakulásával kapcsolatos – ingadozásán kívül) a havasalföldi mezővárosi plebejus (kézműves, kereskedő) rétegek és mindenkifölött az olténiai román parasztság nagyobb arányú részvételének volt döntő szerepe. Ez pedig az eredetileg homályos társadalmi célkitűzésekkel induló, a török ellen az ortodox keresztény közösség nevében vívott harc „kozmpolita” ideológiájára támaszkodó, jobbára ösztönös mozgalmat fokozatosan átgyúrta, s nemzeti fölkelés irányába vitte el. A nemzeti színezet pedig adott körülmények között az antifanariotizmussal összefonódó görögellenességet is jelentette. De a tájékozódás, az események megítélése a kortársaknak nem kis nehézséget okozhatott, a formálódó nemzettudat körvonalai igencsak bizonytalanok lehettek még, hiszen például a modern polgári-nemzeti érzés első hiteles megfogalmazójának tekintett Ienache Vacarescu⁴⁵ fia, Nicolae, a „vízválasztónak” számító kettős fölkelés idején a görög táborban tartózkodott, s Tudor Vladimirescu meggyilkolása után is ott maradt.⁴⁶ Az mindenesetre visszavonhatatlanul kiderült, hogy önálló román érdekek és célok is léteznek, s emiatt tekinti

1821-et a román történetírás – teljes joggal – a modern román történelem hajnalának.⁴⁷

A fejedelemségekbeli román nemzeti mozgalom ezzel kinőtte gyerekcipőit, kikerült a görögség szárnyai alól, és saját útjára lépett. Ez azonban még nem jelentette *valóságosan* a fanarióta kor végét. „Politikai csoport soha és sehol sem lett tömegesen öngyilkos, sem erkölcsileg sem fizikailag” – mondja a korszak egyik román szakértője.⁴⁸ „Egy világ akkor hal meg, ha szelleme meghal”⁴⁹ – teszi hozzá egy másik. Márpedig annak ellenére, hogy Ipsilanti az orosz politikai vezetést kényszerhelyzetbe hozó „fatális meggondolatlansága”⁵⁰ és Tudor Vladimirescu mozgalma elérték, hogy a szultán elmozdítsa a fanarióta vajdákat (fejedelmeket) és kíséretüket a fejedelemségek éléről *honi* uralkodókkal helyettesítve őket (ehhez a döntéshez persze az is hozzájárult, hogy a görög szabadságharc kitörésével megrendült a hite a hű tisztviselőiben), mégis, a fejedelmeken kívül viszonylag kevesen távoztak funkcióikból. Közülük is jó néhányan (újakkal kiegészülve) néhány év múltán – immár a cári politika bizalmát és kegyeit élvezve – visszaszivárogtak hivatalukba. Sőt, egy lengyel forrás szerint amikor a két rivális nagyhatalom újra fölvette az események során megszakadt kapcsolatokat, Oroszország egyenesen a fanarióta uralom helyreállítását javasolta s a Porta által kinevezett *honi* fejedelmeket csak késlekedve ismerte el. Mindenesetre azok, akik a helyükre kerültek, éppúgy a bukaresti és jászvásári görög akadémiák növendékei voltak, ugyanazt a szellemet sajátították el, mint elődeik.⁵¹ Hangzatos, nemegyszer csak kényszerszülte fanariótaellenes jelszavaik mögött így inkább leplezett csoportérdekek húzódhattak meg, mint „nemzeti” megfontolások, hiszen jószerével senki sem állíthatta teljes bizonyossággal közülük, hogy fanarióta-e, vagy „igazi” román.⁵² Tagadhatatlan viszont, hogy 1821 után a felsőbb rétegek elgörögösödése megtorpant, a görög-román összeolvadás, bár folytatódik⁵³, iránya végérvényesen megfordult⁵⁴, s az 1830-as években fölgyorsult. Nagyon is valószínűnek látszik, hogy a Hetaireia mozgalom kudarca, a Vladimirescu-vezette román népi megmozdulás föllobbanó görögellenes indulata, majd az eseményeket követő kegyvesztettség jelentősen hozzájárult a fanarióták elbizonytalanodásához és másfelé tájékozódásához. Ez pedig adott esetben a kivándorlás mellett, így a beolvadás lehetett.

Legalább ilyen fontos az a jelenség, amely a kis- és középbajárság, illetve az egyéb városiak, polgári érdekű (kereskedő, kisiparos, értelmiségi stb.) elemek között végbement. Már utaltunk rá, hogy a kis- és középnemesség (korabeli kifejezéssel a másod- és harmadrangú bojárok) rétege korántsem homogén, sem szociológiailag, sem etnikumát tekintve. Nagyon nehéz ugyanis különbséget tenni a lecsúszott rangosabb bojárvadékok, a szabadparaszti közösségekből kiemelkedők, a városi kereskedők, bérlők, adóbehajtók, uzorások stb. között. Mert a gabonakereskedők egyúttal földbérlet is, a földbirtokkal rendelkező közép- és kisbojárok között jó néhány üzért és uzorást találunk, vagy ugyancsak földet bérelnek. Az pedig a kései fanarióta kor egyik jellemző sajátossága, hogy az adminisztráció kulcspozícióit birtoklók – a fejedelmet is beleértve – jőpénzért előszeretettel árusítják a különféle feudális címeket és rangokat.⁵⁵ Ez lehet az oka annak, hogy a korszak végén a havasalföldi bojárságon belüli különbségek inkább vagyoniak, s egyre csökken a fedezete a régebbi udvari méltóságneveknek. Sőt, a nagy- és kisbojárság kettőssége is nagyrészt csupán formai, nem mindig takar

együttal vagyoni különbséget is. A társadalmi osztályok és rétegek meglehetősen nyitottak, a határok közöttük eléggé elmosódnak, ám a társadalmi hierarchia csúcsaira mégis csak szerencsés és kivételes esetben lehet eljutni.⁵⁶

Mindennek több következménye is van: a közép- és kisbojárság egyfelől tekintélyes számú, az alsóbb néposztályokból származó réteget szív föl, hasonlít magához, másfelől adott esetben – saját hagyományok hiányában – elvileg maga is könnyen hasonulhat a fanarióta nagybojárság életviteléhez, stílusához, beidegződéséhez, viselkedjék egyébként bármily ellenségesen is vele szemben. Sajátos, heterogén képződményről van tehát szó, mely hasonló – a polgári fejlődés irányába mutató – érdekei révén már összeolvadása előtt (így az 1821-es események idején, de később is) aránylag egységesen léphet föl, egyfajta „középosztályként” működhet. Újkeletűsége pedig egyaránt magyarázhatja tagjai vállalkozó szellemét, mohóságát, „radikalizmusát”, a havasalföldi fejlődés egészének nagyobb nyitottságát, dinamikáját, de „plebejusabb” szellemiségét, némelyik képviselőjének – szélsőséges nézeteik miatt „vörösöknek” nevezett liberálisok – fontoskodását, nyüzgését, túlzásait is.⁵⁷

Moldvában ez a folyamat *másként*, nem kevésbé ellentmondásosan megy végbe. A fejedelmi udvar, az ortodox főpapság, a nagybojárság ugyan itt is görög vagy erősen elgörögösödött. Ám Iasi görög-román elitejé elzárkózóbb és elszigeteltebb volt, így mentalitása korántsem vált annyira a társadalmi emelkedés és érvényesülés, azaz – 1829 után – immár polgári jellegű fejlődés olyan, szinte kizárólagos (bár ellentmondásosan érvényesülő) *modelljévé*, mint Bukaresté a szomszéd fejedelemségben. Az okok legfontosabbika, a moldvai görögség eleve csekélyebb súlyán kívül, a moldvai közép- és kisbojárság vidéki életformájában keresendő. És még valamiben: a polgári érdekű egyéb városlakó rétegek (kézművesek, kereskedők) etnikai összetétele sem volt teljesen azonos a két fejedelemségben!⁵⁸ Havasalföldön a kisebb számú románságon kívül jórészt szintén görögöket, de sok makedo-románt⁵⁹ (ezeket gyakran összetévesztik a valódi görögökkel), bolgárt, szerbet és albánt találhatunk soraikban.⁶⁰ De szórványosan szefárdok (spanyol zsidók), örmények, németek stb. is élnek itt. Moldvában ellenben a városi lakosság két legfontosabb komponense, a román és csekélyebb mértékben görög (Iasi, Galac) mellett a több száz év óta itt élő örményekből és a Galícia (1772), majd Bukovina Ausztria általi anektálása (1775) után egyre nagyobb számban bevándorló jiddis nyelvet beszélő askenázi zsidókból tevődik össze.

A zsidók már 1818 körül a moldvai összlakosság mintegy nyolc százalékát tették ki s számuk a harmincas-egyvenes években tovább emelkedett. Jó kereskedők és – részben – osztrák alattvalók lévén, hamarosan olyan komoly pozíciókra tettek szert a moldvai gazdasági életben – egy román történész (Radu Rosetti) közvetlen összefüggést sejt a majorsági gazdálkodás itteni viszonylagos fejlettsége és a lengyelországi viszonyokat közvetítő zsidóság betelepítése között –, mely a havasalföldi görögökre emlékeztet. Csakhogy az örmények katolikus vallása, és még inkább a zsidó hit, megnehezíti az integrálódást. Idegen, nehezen beolvasható elemnek számítanak, jelenlétük objektíve lelassítja a moldvai középrétegek homogenizálódását, szubjektíve pedig, enyhén szólva, erősen megterheli a moldvai gondolkodást.⁶¹ Olyannyira, hogy Moldva lesz a XX. század harmincas éveiben tetőző román antiszemitizmus kiindulópontja és legfőbb bázisa.

Ezek után már jobban érthető, hogy a moldvai köznemesek a kereskedést és iparúzést sokáig éppen olyan méltóságon alulinak, s művelőit, a lehetséges „harmadik rendet” épp olyan idegennek érezték, mint magyar osztályosaik többsége. Egyik legrepresentatívabb képviselőjük Mihail Kogalniceanu, híven érzékeltetve a távolságtartóbb, sőt előítéletesebb moldvai középbojári magatartás és a havasalföldi praktikusabb szemlélet különbözőségét, az alábbiakat írja 1850-ben: „Polgárságunk, azaz középosztályunk, valamely állam legfőbb hatalma, nincsen, hiszen nagyon megvetjük”, (értsd: a havasalföldi értelemben „polgárosodó” hivatalviselő, földbérlő, uzsorás – francia műveltségű, de parvenü – (Moldva esetében főként zsidó és örmény) „polgárokat”).⁶² Ezzel szemben a havasalföldi I. Ghica – ugyanerről az időszakról szólva – arról tudósít, hogy (Havasalföldön) „az osztályok és a nemzedékek, ahelyett, hogy elkülönülve álltak volna egymástól, közeltek egymáshoz. A magasröptű eszmék és az érzelmek cseréje ment végbe közöttük. Ott történt meg az összekovácsolódás a felső osztályok emberei és az alacsonyabb származásúak, a fiatalok és az idősek között...”.⁶³ Ennek megfelelően az elgörögösödött fanarióta nagybojárság és a hivatalviselő közép- és kisbojári elemek hasonulása a moldvai kisvárosokban gyakorlatilag ismeretlen jelenség, s úgyszólván csak Iasiban és Galacban tapasztalható. De még itt is nagyobb az átmenet, az elkülönülés a két bojári réteg között, mint Bukarestben, s arra is több adatunk van, hogy a fanarióták beolvadása elhúzódik. Emiatt több családot, például a Moruziakat, még a század hatvanas éveinek elején is idegennek tekintenek, ami Havasalföldön csaknem elképzelhetetlen lett volna. Mint ahogy ritka kivételtől eltekintve az is, hogy a moldvai közép- és kisnemesség, havasalföldi társaihoz hasonlóan a lenézett, egyéb polgári érdekű rétegekkel összekeveredjen. Emiatt a moldvai közép- és kisbojárság a korábbi századokból örökölt – főleg a lengyel köznemesi demokrácia mintájára kifejlődött – rendi jellege és öntudata tisztábban érvényesül, jobban őrzi történeti hagyományait. Ugyanakkor gazdasági érdekei (sok közöttük a viszonylag kiterjedt majorsággal rendelkező földbirtokos) a jelek szerint mégsem állítják annyira szembe a nagybojársággal. További nem elhanyagolható különbség, hogy míg a havasalföldi bojár- és kereskedőfiak csaknem kizárólag Franciaországban folytatják tanulmányaikat, a moldvaiak német egyetemeket (is) látogatnak. Ez az a moldvai köznemesség, mely oly büszke hazája dicső múltjára, szabadparaszt közösségeinek erejére, hagyományainak szépségére, mert mint Kogalniceanu írja: „Történelmünknek van elég hősi cselekedete, szép országaink elég nagyok, szokásaink elég festőiek és költőiek...”⁶⁴ „Megdobban a szívem, ha Alexandru cel Bun (Jó Sándor), Stefan cel Mare (Nagy István), Mihai Viteazul (Vitéz Mihály) nevét hallom... És nem szégyellem kimondani önöknek, hogy ezek a férfiak számomra többet jelentenek, mint Nagy Sándor, mint Hannibál, mint Caesar; ezek a világ hősei, míg az előbbiek hazám hősei... Még hazám vidékei is kedvesebbek, szebbek számomra, mint a legklasszikusabb tájak. Suceava és Tirgoviste nekem többet jelentenek, mint Spárta vagy Athén...”⁶⁵

A felsorolt okok következtében a moldvai szellemiség (*spiritul moldovenesc*) is egészében véve sokáig „arisztokratikusabb”, kifinomultabb, műveltebb, fejlettebb történelmi tudatú, kritikusabb – és konzervatívabb. Így viszonylag vékony liberális rétege is, melyhez Kogalniceanu mellett A. Russo, C. Negruzzi, V. Alecsandri, sőt A. I. Cuza, a leendő fejedelem is számítható, a havasalföldi

„vörösöknek” is bélyegzett „radikálisokkal” összehasonlítva mérsékeltnek minősül, s gondolkodásmódjában, stílusában, beidegződéseiben és állásfoglalásaiban – alapvető célkitűzéseik azonossága ellenére – jól érzékelhetően különbözik tőlük. (Még ha e különbségek kidomborítása, hangsúlyozása gyakorta csupán a hatalmi surlódások, klikkharcok eredménye is.)⁶⁶ A havasalföldi városi lakosság nagy többsége viszont ortodox vallású, s fokozatosan kialakuló gazdasági érdekközösségükön kívül a közös hit is közelebb hozza őket egymáshoz. Így, ismételjük, a havasalföldi polgári érdekű középrétegek – a közép- és kisbojárságot is ideértve – összeolvadásának szerfölött kedvező lehetőségei nyílnak. Minthogy pedig a huszas-harmincas években az egyszerre irigyelt és gyűlölt fanarióta nagybojárság gazdasági és politikai hatalmának megtörése a céljuk, 1821 után a polgárosodásban érdekelt rétegek törekvései és érzelmei – az elmondottakkal összefüggően némileg ellentmondásosan, hiszen közöttük is sok az újjörög eredetű egyén – görögellenes színezetet öltöttek, s ez minden bizonnyal tovább erősítette polgárrá (és románná) válásuk bonyolult folyamatát.

A fanariótákkal azonosított régi rendszer gyöngítésére újabb esélyt kínált az 1828–29-es orosz–török háborút lezáró drinápolyi béke (1829), mely egyebek között megszüntette a román gabonakereskedelem török monopóliumát, a dunai kikötőket (Galacot és Brailát) ugyanakkor megnyitotta a nyugat-európai kereskedelem előtt. Márpedig, mint láttuk, a havasalföldi polgári érdekű rétegek – jelentősebb ipar hiányában – így vagy úgy, főként a gabonakereskedelem föllendülésében voltak érdekelték. Ez, meggazdagodásuk mellett, politikai aktivitásuk növekedését is maga után vonta. Am sokat emlegetett „forradalmi” radikalizmusuk csak addig tart, míg meg nem tudják teremteni egy minél szélesebb külső és belső piac létrehozásának föltételeit. Azaz, ahogy ők értelmezték: amíg a kereskedelmet és a külföldi kapcsolatokat meg nem szabadítják a régi rendszer kötöttségeitől.⁶⁷ A drinápolyi béke viszont – bár visszaadta a román gazdaság részleges önállóságát, lehetővé téve a nyugat-európai tőke behatolását a fejedelemségekbe – ugyanakkor az orosz befolyás egyoldalú növekedését is maga után vonta. A fejedelemségek orosz protektorátus alá kerültek, 1834-ig ismét orosz csapatok tartózkodtak a területén. A Szervezeti Szabályzatok néven ismert (de értelemszerűen inkább Szerves Rendtartásnak nevezhető) új alkotmányt maga Pavel Kiszeljov tábornok állítja össze és vezeti be 1831-ben Moldvában, 1832-ben Havasalföldön. A Szabályzatok modernizálja ugyan a két ország elavult államrendszerét, s a gazdasági fejlődés előmozdítása mellett közvetve erősíti az egyesülési tendenciákat – már csak azért is, mert mindkét országban ugyanazt a rendszert vezeti be, s párhuzamos intézményeket honosít meg.⁶⁸ (Sőt, lakosságuk nyelvi, vallási és anyagi érdekazonosságának és szokásai hasonlóságának hangsúlyozásával külön kiemeli a két fejedelemség „szétválaszthatatlan egységét”).⁶⁹ Mégis, az orosz jelenlét, főként azért, mert a dunai hajózás ellenőrzésével párosul, egyre terhesebb a szabad, minden akadályozó tényezőtől mentes kereskedelmet kívánó nyugat-európai tőke és a formálódóban levő román burzsoázia számára. Ezenkívül Oroszország – konzuljai révén – a harmincas-negyvenes években határozottan föllépett a liberalizmus legenyhébb megnyilvánulásai ellen is; az önkényeskedő orosz konzulok beleegyezése nélkül gyakorlatilag semmi sem történhetett a fejedelemségek belpolitikai életében. Ráadásul támaszaik igen gyakran a konzervatív, fanarióta nagybojárok közül kerültek ki.⁷⁰ Mindezek

logikus következménye, hogy az érlelődő román nemzeti mozgalmak orientációja főként oroszellenes lesz – a gyöngülő török függésben már egyre inkább védelmet látnak –, és támaszt a cári befolyás visszaszorítására törekvő nyugati hatalmakban (főleg Franciaországban és Angliában, kisebb mértékben Ausztriában) keresnek majd.⁷¹ A „fanarióta komplexus” ezáltal újabb összetevővel, az oroszellenességgel bővül, mert a közvéleményben egyre világosabban körvonalazódik a felismerés: a görög szabadságharc és Vladimirescu román mozgalmának zavaros eseményei, az ezt követő véres török megtorlás, az ország kirablása és feldúlása háttérben egyaránt Oroszország s az orosz érdekeket kiszolgáló – öreg fanariótákból, ill. tanítványaikból és híveikből álló – kiszámú, de annál nagyobb hatású orosz párt áll.

Ezzel párhuzamosan az öntudatosodó, polgári érdekű rétegekben egyre terjed a „francia engedetlenség szelleme”⁷², s a moldvai és havasalföldi „közvélemény” – egy másik francia diplomata tudósítása szerint – a harmincas évek közepén már nagy vonalmat érez Franciaország, s minden iránt, ami francia. (Ez, a nyelvhasználaton kívül, külsőségekben is mindinkább megnyilvánul, például a divatcikketek, aki csak teheti, Párizsból szerzi be.)⁷³

A francia orientációt az eddig ismertett fejleményeken túlmenően tovább erősítette az a XIX. század első évtizedében kezdődő szokás – először csak a legelőkelőbb körökben –, hogy az ifjakat Franciaországba, legtöbbször Párizsba küldik tanulni. Amikor pedig a drinápolyi béke után az addig rendkívül korlátozott, szűkkörű korapolgári jellegű fejlődés nagyobb lendületet kap, a föltörökő alsóbb („plebejus”, kisbojár, módosabb kereskedő) rétegek gyermekei is, kivált a havasalföldiek, az immár kitaposott úton, ugyancsak Párizsba utaznak továbbtanulni.⁷⁴ Andrei Otetea, neves román történész egyik tanulmányában egyenesen összefüggést vél fölfedezni az európaizálódás következményeként föllépő külföldi tanítatási igény növekvő költségei és a földbirtokok hatékonyabb kihasználásának, a megművelt földterületek kiterjesztésének szándéka és folyamata között.⁷⁵ Talán valóban ez (is) magyarázhatja, hogy a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején a majorságok kialakítása Havasalföldön is előrehalad.

A fiatalok közül nem kevesen (A. I. Cuza, a későbbi uralkodó, N. Kretulescu, leendő miniszterelnök, V. Alecsandri, a költő, I. Negulici, a festő stb.) a fejedelemségekbeli görögök (vagy módosabb makedo-románok) kiterjedt kapcsolatainak fölhasználásával kerülnek ki Franciaországba. De arra is több példa akad, hogy éppen a *protipendada* fölvilágosultabb tagjai által alapított irodalmi társaságok (Societatea literara 1827; Societatea Filarmónica 1833; Societatea literara 1843; Asociatia literara 1845–47) juttatják őket ösztöndíjhoz.⁷⁶ És, ha tanulmányaikat nem veszik is mindig komolyan, a francia nyelvet, kultúrát, társasági modort mindenesetre csaknem tökéletesen elsajátítják.⁷⁷ Ők a fölvilágosodás eszmevilágából kinövő, francia mintájú, ellenzéki tartalmú (azaz a drinápolyi békét követő kettős uralom: a szultáni fennhatóság és a cári protektorátus visszahatásaként egyszerre török- és (inkább) oroszellenes) román liberalizmus zászlóvivői. Vagy ahogy – franciás modoruk miatt – kortársaik gúnyosan hívták őket: a *bonjouristák*.⁷⁸ Am ugyancsak ők azok, akik minden igénybevehető eszközzel tudatosították a francia közvéleményben, hogy él valahol az Al-Duna táján egy sokat szenvedett rokon nép, melyet a nagy francia testvérnek illik megse-

gítenie. „Franciaország nevelt és tanított bennünket – olvashatjuk a havasalföldi liberalizmus talán két legjellegzetesebb alakjának, Ion Bratianunak és C. A. Rosettinek, párizsi tanárjukhoz, Edgar Quinet-hez intézett levelében (1848. június) – A szikrát, mely hazánkat melengeti, Franciaország kandallójából vettük ... mondd meg néki, kedves Mester! Beszélj neki érettünk, meg fog hallgatni téged. Légy ügyünk védelmezője, ifjú Szabadságunk keresztapja. Emlékeztess még arra is Franciaországot, hogy *fiai vagyunk; hogy harcoltunk érte a bariádokon*. Tedd még hozzá, hogy amit tettünk, az ő példája nyomán tettük...”⁷⁹ S ugyancsak ekkortájt alakul ki a korabeli román állapotok egyik jellemző sajátossága, az, hogy jól megférnek egymás mellett a török mintájú keleti despotizmus – a nyugati utazók által is jelzett – lépten-nyomon kiütköző jegyei és a Párizs előkelő szalonjaiban csiszolt, ékes francia *causerie*.

A görög-(francia)-román váltásnak, bár korábban megkezdődött, nem lebecsülendő fázisa a húszas-harmincas évek, mely éppen nemzedékünk formálódásának döntő szakasza. Jóllehet kevés kivételtől eltekintve valamennyien beszélnek még, vagy legalábbis értik a görög nyelvet, s hanglejtésükön, szókincsükön egy ideig érződik még az újjörög köznyelv, az *apla* erős hatása⁸⁰, levelezésükben többnyire már a franciát használják, s csak a bizalmas hangvétel jelzésére bukkan föl elvétve szövegükben egy-egy görög betét, illetve kifejezés. Így például a tanulmányait Genfben, Münchenben és majd Párizsban végző havasalföldi Golescu fivérek az 1820-as, 30-as években keltezett családi leveleiket franciául írják s édesanyjuk, Zoe, ugyancsak ezen a nyelven válaszol nekik, ám húguk, Ana, továbbra is az újjörögöt részesíti előnyben. Ana férje viszont, Alexandru Racovita mindkettőt használja, jól érzékeltetve a folyamat átmeneti jellegét, de az újjörög még mindig erős pozícióját is. Ugyanerre látszik utalni, hogy Scarlet Ghica 1848-ból származó Dimitrie Ghicához intézett dörgő hangú újjörög nyelvű leveleiben számos francia szövegrész található.⁸¹ S nem cáfolja mindezt Aurélie Ghica szintén 1848-ból származó megfigyelése sem, aki bukaresti látogatásakor ezt jegyezte föl a „protipendada” nyelvhasználatáról: „leur parol, l’ente en français, m’a paru tres vive en grec”.⁸² („Beszédük vontatottnak hatott franciául, de nagyon felélénkült, amikor görögre fordították a szót”). A moldvai Kogalniceanu viszont luneville-i és berlini diákévei során apjának kizárólag ékes moldvai román tájszólásban ír, míg nővérel és uralkodójával, Mihail Sturdzaval maga is francia nyelvű leveleket vált.⁸³ A XIX. század (Eminescu feltűnéséig) legnagyobb költője V. Alecsandri magánlevelezésében élete végéig franciául fejezi ki gondolatait, akárcsak e nagy nemzedék talán legtipikusabb képviselője, Ion Ghica.

A felsorolt okok következtében a görög nyelv lassanként eltűnik a közéletből. Helyét a felső rétegekben ideiglenesen a francia veszi át, majd egyre inkább a román kerül előtérbe. (Bár elgondolkodtató, hogy egy forrás még az 1860-as évek elejéről is arról tudósít, hogy a román „még csak a köznép nyelve. Választékos körökben még mindig a görög és a francia nyelv a túlnyomó.”)⁸⁴ A görög fokozatosan hátrább szorul, de részleges kultúráközvetítő szerepét – egyre csökkenő mértékben ugyan – még sokáig, lényegében a XIX. század utolsó harmadáig megtartja.

A görög asszimiláció tehát – Havasalföldön különösen – lendületesen haladt előre. Arról azonban, hogy ez milyen mértékű volt, csupán föltételezésekre szorítkozhatunk, számszerű adatunk alig van. Mindenesetre a beolvadás előtti

átmeneti állapotra, pontosabban kettős tudatra nézve alighanem jelképesnek tekinthetjük az egyik bukaresti templom birtokában fennmaradt nagyböjti énekeskönyvet, melyre hajdani tulajdonosa először ráírta görögül: *Dimitraki Iliadis*, majd föléje – ciril betűkkel – románul is: *Dumitru Iliescu*.⁸⁵ Egy nemrégiben megjelent tanulmány szerzője különben a XIX. század elején a havasalföldi bojárság alig több mint tíz százalékát, a moldvainak négy százalékát véli görögnek.⁸⁶ A fejedelemségekbeli fejedelmi tanács (diván, bojári gyűlés) tagjainak etnikai hovatartozását vizsgáló másik viszonylag újkeletű munka sem találja lényegesen magasabbnak a görög-levantei jövevények részarányát a fanarióta korban: 19%-ot ad meg 81% ellenében Moldva, és 22%-ot 78%-kal szemben Havasalföld esetében.⁸⁷ Ha azonban tudjuk, hogy a görög bevándorlás egyre fokozódó mértékben már a XV. sz. derekán megindult, s a honosság elnyeréséhez elegendő volt a házasságkötés, azaz lényegében csupán az első generációsokat tekintették idegennek, és – főleg Havasalföldre – még a XIX. század első felében is a görögség újabb hullámai érkeztek⁸⁸, akkor mégis hozzávetőleges képet alkothatunk a folyamat méreteiről. Különösen, ha azt is tudjuk, hogy ez a bevándorlás még 1859 után is folytatódott, az utolsó görögellenes fölzúdulás a nagy román parasztfelkelés időpontjára, 1907-re tehető. E vonatkozásban igen sokatmondó lehet – bár levéltári források hiányában némi óvatossággal kezelendő – a mindmáig legnagyobb hatású irodalomtörténeti kézikönyv (*Istoria literaturii romane de la origini pana in prezent*, 1941, 1982) szerzőjének, G. Calinescunak – aki egyben a román társadalomtörténet avatott ismerőjének is tekinthető – két megjegyzése. Így ír a fejedelemségekbeli felső- és középrétegek nyitottságáról: „...Igaz, hogy a bojárság volt a legnyitottabb a beszívargások előtt, ám teljes és néha gyors asszimilálódásra kötelezett...⁸⁹ A fejedelemségekbeli görögök nem azonosak a félszigetiekkel, és ha túlságosan finom (aprólékos) vizsgálatot végeznénk a kor városi lakossága körében, nagyon zavarba jönnénk. A görögül tanuló román és a görök között, aki román hivatalt visel s beszél az ország nyelvét, nincs semmiféle különbség. Egyikük sincs tudatában a faji különbségnek, a házassági kapcsolatok pedig a legegyszerűbb módon kötődnek, mivel mindannyian ortodoxok. Egy fejedelemségekbeli görög attól a pillanattól, hogy a Dunát átlépte, asszimilálnak számít...”⁹⁰

Az elmondottakból látható, hogy a Dunai (majd Egyesült) Fejedelemségekben, főképp s ezt nem lehet elégszer hangsúlyozni – Havasalföldön – a társadalom felső és középső rétegeinek nem elhanyagolható hányadát alkotó politikailag iskolázott görög népelem asszimilációjának, minthogy egybeesik a román (havasalföldi) polgárosodás fő vonalával, nincsenek számottevő akadályai, föltételei inkább kivételesen kedvezőek. A gyors összeolvadást nem fékezi hitfelekezeti különbség, hiszen a görögség is ortodox (görögkeleti) vallású. A fokozatosan elrománosodó görögség többsége, mivel a polgárosodáshoz fontos érdekei fűződnek, könnyűszerrel magáévá teheti a román nemzeti célokat, és minden fölhalmozódott tapasztalatát, ügyességét kész a nagy vállalkozás, az egységes Románia megteremtésére fordítani. A görögség asszimilációja tehát sem a társadalomfejlődést, sem a politikai cselekvőképességet nem terheli meg, nem osztja meg az erőket. Ellenkezőleg: a politikai gondolkodást értékes hagyományokkal gyarapítja. A szerencsés – és ismétlődő – külpolitikai konstelláción s a román társadalomnak az elmondottakkal is kapcsolatos, viszonylagos differen-

ciálatlanságán – valamint a korábban is három birodalom között egyensúlyozó román politikai elit öröklött beidegződésein – kívül, végsősoron ez a másik fontos összetevője s részben szociológiai magyarázata a román politikai rugalmasságnak. Annak a fentiekben vázlatosan elemzett történeti okokra visszavezethető lassanként hagyományossá váló adottságnak, hogy kritikus helyzetekben a mindenkori román vezetés és diplomácia gyorsan tájékozódott, s habozás nélkül lecsapott a kínálkozó lehetőségekre. A több évszázados görög befolyást sikerült így oly módon fölszámolni, hogy a társadalomfejlődésben s a közéletben nem csupán az erdélyi⁹¹ és a moldvai⁹² értelmiségiek által a későbbiekben főként morális alapon kifogásolt negatívumai (a „bizantizmus”), hanem inkább pozitív mozzanatait éltek tovább, legalábbis a román vezető osztályokban.

S itt érdemes ismét röviden összegeznünk: kikből, milyen társadalmi rétegek képviselőiből tevődnek össze ezek az osztályok? A XIX. század elején, mintegy 1821-ig az elgörögösödött román és az elrománosodott görög nagybojárság tagjaiból, akik – éppen az első havasalföldi *honi* fejedelem, Grigore Dimitrie Ghica (1822–28) szavaival – „oly szorosan összekeveredtek az előző kormányzat alatt, hogy közöttük választóvonalat húzni sohasem lesz lehetséges.”⁹³ Ezen a tipikusan elit uralomon, mely mint láttuk, lényegében 1821 után is folytatódott, ütött rést az 1830-as években a gabonakereskedelem föllendülésével gazdaságilag mindjobban megerősödő, azaz a polgárosodásban érdekelt havasalföldi és moldvai közép- és kisbojár réteg (nyomában – inkább csak Havasalföldön – a kereskedők és kézművesek leszármazottaival). Erről a jelenségről és következményeiről így ír a korabeli román állapotokat kiválóan ismerő Marco Antonio Canini (1822–1891) velencei olasz újságíró: „... Nem is olyan régen csupán két osztály volt Romániában, az uraké és a rabszolgáké. Egy idő óta van egy formálódóban levő harmadik is; ez nagyrészt idegen elemekből, görögökből, szerbekből, bolgárokból, olaszokból stb. tevődik össze. A román elem itt is kisebbségben van. Mégis, ez a keverék románná válik, és egy új osztályt alkot, a középosztályt...”⁹⁴ S bár, mint láttuk, soraiban változatlanul sok az idegen, mégis lassanként valóban a románság kerül többségbe, az összeolvadás pedig éppúgy nem jelent különösebb nehézséget, mint a társadalom felsőbb régióiban. De ezek a kisbojár és kereskedőfiak, az úgynevezett *új emberek* (megintcsak inkább Havasalföldön), a nagybojárság liberálisabb fölfogású, a történelmi fejlődés irányát megsejtő tagjainak házában, környezetében, szervezeteiben szereznek műveltséget, politikai tapasztalatot, esetleg pénzt is külföldi tanulmányútjaikra. A jelenség annyira megszokott, hogy az első román regényekben különösen N. Filimon 1863-ban megjelent, klasszikusnak tekinthető *Ciocoi vechi si noi, s'au ce naste din pisica soareci maninca* – Régi és új urak – című művében is nyomon követhető. Sőt, a román nyelv is őrzi emlékét: *baiat pe propopsealanak*⁹⁵ (körülbelül mint nálunk a *honorációr* volt) nevezi az előkelő, franciás műveltségű bojárházakban fölcseperedett, szerényebb származású ifjakat.⁹⁶ Éppúgy ott találjuk őket az 1830-as, 40-es évek szervezkedéseiben, Párizs barikádjain (1848 februárjában), mint (1859 után) a miniszteri bársonyszékekben – és/vagy a román szellemi élet élvonalában. A lassanként végleg elrománosodó régi fanarióta családok fiai mellé tehát – életstílusukat, mentalitásukat, politikai módszereiket jórészt elsajátítva – fölzárkóznak az etnikailag ugyan szintén heterogén, de többségükben (s érdekeikben már teljesen) román, a korlátozott polgárosodásban érdekelt

alsóbb rétegek – a majdani román burzsoázia képviselői. Így „száll alá” lassan, fokozatosan a XVIII–XIX. század fordulójának görögös-franciás elíteltkultúrája⁹⁷, s válik természetesen a főként francia liberalizmus gondolatkinccsével kiegészülve egyre szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé. És – bizonyára nem tudatosan, s csupán bizonyos mértékben – *modellértékűvé*, ismét főleg Havasalföldön. „Demokratizálódik”⁹⁸ tehát, de nem kevés jellegzetességét is megtartja.

Ebbe a formálódó társadalmi képletbe kerültek aztán bele az Erdélyből (és részint Magyarországról, főként a Bánságból, de Máramarosból⁹⁹ is) érkező román pedagógusok. Kivándorlásuk már az 1810-es évek végén megkezdődött, a húszas–harmincas években fokozódott, a negyvenes évektől kezdve pedig igen nagy méreteket öltött. Mivel a román nemzettudat fejlődésére gyakorolt óriási hatásuk a történetírás általánosan elfogadott tétele, röviden át kell tekintenünk: hazafias érzelmeik milyen gyökerekből tájékoztak, milyen viszonyokat közvetítettek, egyáltalán *mit* adtak át annak az érzékeny, fogékony közegnek, mely befogadta őket. És – ne feledjük – tanítványaik nagy többsége éppen a „negyvenyolcas nemzedék”-ből került ki!

Abból kell kiindulnunk, hogy az erdélyi és magyarországi román társadalom a fejedelemségekkel ellentétben – tipológiailag – az úgynevezett „csonka” társadalomhoz tartozott, azaz városi polgársága alig volt, saját nemessége pedig – csekély kivétellel – az idők folyamán fokozatosan kivált népi közönségből és beleolvadt a magyar nemességbe. Így a román társadalom zömében jobbágysorban élő parasztokból és papokból állt, mely az erdélyi összlakosság több mint ötven százalékát tette ki már a XVIII. század közepén. Ennek okai között – I. Tóth Zoltán magyar történész tömör összegezése szerint¹⁰⁰ – több tényező is szerepelt. Először is: vallásukat, az ortodox hitet, különösen a XVIII. sz. elejétől kíméletlenül üldözték, s ez arra ösztönözte a renddé válás útján megindult román nemességet, hogy előbb a „pórnép” vallásától, majd nyelvétől is elszakadjon és az „urak” nyelvéhez és vallásához csatlakozzon. (A feudális világ csupán rendi és felekezeti különbségeket ismert, nemzetit – polgári értelemben – nem; a román nemesek osztályérdekei viszont megegyeztek a magyar nemességével!) A feudális magyar állammal és Erdély vezető osztályaihoz való hasonulás, asszimiláció, presztízsnövekedéssel is járt, így önkéntesen történt és *spontán folyamatnak tekinthető*.

Ezzel is magyarázható, hogy a magyarországi és erdélyi románok rendi társadalmának kialakulása korán megrekedt, és oly sok, köztük a magyar történelemben jelentős szerepet játszó nagy- vagy középbirtokos román nemesi család olvadt be a magyar nemességbe. Elegendő a máramarosi Drágffyakat, a Fogaras-vidéki Majláthokat, a Jósikákat, Kendeffyeket – vagy éppen a Hunyad megyei Hunyadiakat említenünk. Mégis, bár a beolvadás osztály- (és presztízis-) szempontok szerint, és *nem* a magyar etnikumhoz való csatlakozás szándékával történt, a következmények főképp *nemzetiségi* lettek. Erősödött a nemesség magyar jellege. Románlakta vidéken a XIX. század elején a jómódú birtokos és magyar nemzetiség csaknem egymással fölcserélhető fogalmak; a nemesi osztályszolidaritás és a magyar nemzeti érzés fokozatosan összefonódik, ami – vonja le I. Tóth Zoltán a végkövetkeztetést – később, a kapitalizmus kibontakozásával lehetővé tette a nemesség (mint osztálytényező) és a magyarság (mint nemzetiségi tényező) egybefolyását.¹⁰¹ Azokon a vidékeken, ahol nagyszámú, nyelvét és

paraszti életformáját jórészt megőrző román kismanesség jött létre, nem egészen ez a helyzet – itt az ellentétes folyamatra is vannak adatok: ők olvasztják be a magyar kismaneseket! Nemesi öntudatuk viszont az ő későbbi magatartásukra is hatással van, a magyarsághoz való viszonyuk másként alakul: 1848-ban például nem kerül sor olyan súlyos összecsapásokra, mint Erdély egyéb területein, s Fogaras és Kővár vidékén a román mellett magyar képviselőket is választanak. Nem kevés azoknak a száma, akik minden különösebb nehézség nélkül össze tudták egyeztetni a római eredetből táplálkozó öntudatot, román nemzeti érzésüket, s a liberalizmus által hirdetett (magyar) állampolgári tudatot.

Ezzel a jelenséggel függ össze, hogy a románság saját kiváltságos réteg hiányában kimaradt a három feudális „nemzet”, a vármegyei – elvileg bármilyen nemzetiségű, de a jelzett okok miatt magyar tudatú – nemesség („nobiles”), a székelyek előkelőinek („Natio Siculica”) és a szászok vezető rétegének („Natio Saxonica”) rendi alapszerződéséből, az 1437-ben létrehozott – s az erdélyi rendiség politikai keretként 1848-ig érvényben lévő – „Unio trium nationum”-ból. S helyzetét csak nehezítette, hogy épp legrátermettebb tagjai kiválásával, sokáig nem is volt képes külön (nemzetiségi) öntudatot megfogalmazó, saját értelmiségi réteg kifejlesztésére. Erre csak a XVII–XVIII. század fordulóján nyílik lehetősége, amikor az Erdélyben berendezkedő Habsburg-hatalom eszközöket keres a „rebellis” magyar nemesség és a rossz szemmel nézett (főként protestáns, és elsősorban szintén „magyar jellegű”) erdélyi rendek visszaszorítására – a katolicizmus megerősítésének szándékával párhuzamosan és az ellenreformáció mezében. Minderre a románság katolizálása látszott a legkézenfekvőbbnek, s a jezsuita hittérítők meggyőző munkájának eredményeképpen a román papság egy része és a római katolikus egyház 1697-ben kompromisszumos egyezséget kötött, *vallási unióra* lépett egymással. A firenzei zsinat négy pontjának elfogadása (1. a pápa az egész keresztény egyház látható feje; 2. a mennyország és a pokol között purgatórium is van; 3. az eucharisztához – oltári szentséghez – elegendő a kovásztalan kenyér; 4. a Szentlélek nemcsak az Atyától, hanem a Fiútól is származik – minden egyéb: liturgia, egyházi jog, ceremóniák, naptár stb. változatlan maradt) fejében egyebek között az egyesült egyház papjai és tagjai ugyanazokat a jogokat követelhetik, amelyeket a római katolikus egyház papjai és hívei élveznek, miáltal megszűnnek megtűrtnek lenni, és a hazának a többi rendekhez hasonló jogokkal rendelkező fiaivá válnak. E a követelés az új, egyesült (unitus vagy görögkatolikus) egyház jogviszonyait szabályozó II. Diploma Leopoldinum (1701. március 19.) tizenöt pontja közé is bekerült (harmadikként!), de mivel az erdélyi történelem balszerencséjére a gyakorlatban nem valósult meg, százötven esztendőn át a románság politikai programjának kiindulási pontjává és alapjává vált. A korábban kialakult erdélyi rendi keretek között a XVIII. század közepén kibontakozó román értelmiségi mozgalom objektív célja nem is igen lehetett más, mint hogy a románságot valamilyen módon negyedik (rendi) nemzetként elismertesse s ehhez megkeresse a megfelelő érveket. Érthető tehát, hogy a vallási unió után fokozatosan kialakuló szűk papi, kismanesi eredetű román értelmiség – az unió ugyanis megnyitotta a román ifjúság előtt az erdélyi és magyarországi, sőt a bécsi és római közép- és főiskolák kapuit, ahol a kor színvonalán álló *latinos* műveltséget szerezhettek – büszkén fedezi föl nyelvének latin (római) eredetét, s többé nem kultúrtörténeti kuriózumot lát benne, mint elmagyarosodott, művelt

elődei és fejedelemségekbeli, esetleg elgörögösödött kortársai (már aki tud róla), hanem először fogódzót talál benne, hogy a római egyházhoz való csatlakozását (szerinte: *visszatérését*) önmaga előtt magyarázza, majd érveket, hogy réteget, a népi eredetű nemességből és papfiakból kikerülő román értelmiséget negyedik erdélyi rendként („Natio Valachica”) elismertesse. (Inochentie Micu–Klein (Clain) unitus püspök: a román nemcsak a legszámosabb, legtöbb adót fizető, legtöbb katonát adó erdélyi „nemzet”, hanem a legrégebb is – s ő ebbe, a II. Diploma Leopoldinum 3. pontjára alapozva elgondolását, a modern román nemzeti ideológia előkészítőjeként, már a román jobbágy tömegeket is beleértette. Ez viszont a kortársak felfogásában közjogi abszurdumnak minősült, hiszen e szerint a magyar jobbágyság s a székely és szász közrendűek sem tartoztak a rendekhez!) Hiszen, gondolták, ha nyelvük a latinokhoz (a rómaiakhoz) köti a románságot, akkor eredete sem lehet kétséges: nyilvánvaló az ókori rómaiaktól származik a román nép, így Dacia provincia hajdani római lakosságának utóda, ők tehát Erdély őslakói. A római származástudat ezzel s ekkor – a XVIII. század közepén – filológiai adatból történelmi érvvé (és politikai fegyverré) válik, s a modern román nemzettudatnak is mindmáig fontos összetevője. Azt az értelmiségi csoportot, főképp a Samuil Nicu–Clainból (1745–1806), Gheorghe Sincaiból (1754–1816) és Petru Maiorból (1756–1821) álló „triádst”, akikhez mások, így I. Budai – Deleanu (1760–1820) is csatlakoztak, s melynek tagjai a római származás és az erdélyi őshonosság tanát (az úgynevezett dáko-román kontinuitást) a fölvilágosodás eszméinek fölhasználásával is kidolgozták, történeti, nyelvészeti, filozófiai stb. érvekkel alátámasztották és terjesztették *Erdélyi Iskola* (Scoala Ardeleana) néven ismeri a történet- és az irodalomtudomány.¹⁰² Ennek második, majd harmadik nemzedéke vándorolt ki a fejedelemségekbe. Részint azért, mert addigra Erdélyben telítődtek az értelmiségi „állások”, a moldvai és havasalföldi kulturális fejlődés pedig fölszívhatta őket, esetenként pedig politikai okokból. Bár nagy elődek szellemi színvonalát nem mindig érik el, ők lesznek azok, akik a moldvai és havasalföldi ifjúságot megismertetik az Erdélyi Iskola eszmevilágával – s a románság dáciai őshonosságának korábban sem ismeretlen tanát már a XVIII. századi erdélyi viszonyok érzelmi és politikai töltetével együtt hirdetik meg választott hazájukban.

Az első, talán a legjelentősebb áttelepülő Gheorghe Lazar, aki néhány fölvilágosultabb nagybojár ¹⁰³ támogatásával 1818-ban Bukarestben a *Sfintul Sava* (Szent Száva) kolostor iskolájában megteremti a román nyelvű felsőoktatást. Moldvában ugyanez a feladat a tanulmányait Lembergben, Bécsben és Rómában végző – egy újabb adat szerint apai ágon szintén erdélyi származású Gheorghe Asachinak jut(1814). De míg a moldvai anyanyelvi oktatást kétszer is (így 1820-ban – igaz: erdélyi román tanárok, Vasile Fabian–Bob, I. Costea, I. Manfi, V. Pop bevonásával) át kell szervezni, mert alig látogatják, s csak 1828-ban a *Scoala Vasiliana* megnyitásával ver végleg gyökeret¹⁰⁴, addig „Lazar iskolájába”¹⁰⁵ 1818–1821 között majd 1824-es újramegnyitása után valósággal özönlének a románul tanulni vágyók. A jelenség megintcsak a két fejedelemség részben eltérő társadalm szerkezetével függ össze. Lazar öráit ugyanis a fölvilágosultabb bojárcsaládok (Bibescu, Golescu stb.) fiain kívül főként ama „bizonytalan származású”¹⁰⁶ középrétegek gyermekei keresik föl (sokan persze a román és a görög iskolát párhuzamosan látogatják), akiről már volt szó, és akik

bizonyára jó néhány fogódzót kaptak itt formálódó román tudatukhoz, I. Heliade-Radulescu, S. Marcovici, I. Pandeli, E. Poteca, C. Moroiu – valamennyien Lazar tanítványai, majd tanártársai és utódai lettek, újabb erdélyi román tanárokkal kiegészülve. Ez utóbbiak közül Florian Aaron (1805–1887) és a bánsági Eftimie Murgu (1805–1870) a legnevezetesebb. (Ő 1834–37 között Moldvában is tevékenykedett.) A „negyvennyolcas nemzedék” havasalföldi szárnyának tagjai azután kivétel nélkül a *Sfintul Sava* iskola növendékei: I. Ghica, a Tell fivérek, N. Balcescu, C. A. Rosetti, C. Bolliac, D. Bolinteanu, akik többnyire görög nyelven szerzett alapismereteik után itt tökéletesítik tudásukat. S ha azt is mérlegeljük, hogy a húszas, harmincas években Bukaresten kívül Craiovanban, Cimpulungban, Valenii de Munteban és Golestiben is alapítanak román tannyelvű iskolákat – ahol a tanárok jelentős hányada szintén erdélyi román (közülük a teológiai tanulmányait Pesten és Bécsben végző Ioan Maiorescu (1811–1864) a legjelentősebb) –, akkor fölmérhetjük, hogy az Erdélyi Iskola eszméi a harmincas-negyvenes években mennyire elterjedhettek Havasalföldön.

Keveset tudunk arról, hogy a tananyagban vagy az órákon kívüli beszélgetések során milyen arányban és gyakorisággal eshetett szó konkrétan az erdélyi románság gondjairól. A források inkább csak azt emelik ki, hogy „befolyásuk igen nagy, némileg választékosabb műveltségüknek és tevékenyebb szellemüknek köszönhetően”¹⁰⁷ (Woronitz lengyel ügynök, 1838). Mégis elgondolkoztató, ahogyan az egyik Erdélyből elszármazott román tanár értékelte népének helyzetét az 1840-es évek elején egy erdélyi magyar utazónak – magyarul – adott nyilatkozatában: „...Nemzetem ott (Erdélyben) gyűlöli földesurát, mert az kutyafajzatnál is alább tekintvén gyűlölteti magát – nem szereti hazáját, mert nincs néki benne mit szeressen – nincs ami leláncolja annak szeretetéhez – csak élnek benne, mint a barmok, de csak mint a teherhúzásra alkalmazott barmok, nem mint olyanok, melyet a magyar nemesít akkor, midőn nemzetemet helyökbe neveli – élnek tehát ők is – élnek, mert éltetik szabadító reményeik – higgye el az úr!... Oláhország is siratja másokkal együtt az erdélyi nemzedékünk pörgyermekeit...”¹⁰⁸ Adatok hiányában csak föltételezhetjük, hogy hasonló elemzés a diákság előtt is elhangozhatott, s az is elképzelhető, hogy a hallgatóság rokonnak érezte saját környezete fanariótaellenes hangulatával. Az értékelés érzelmi töltése azzal is magyarázható, hogy sokan közülük beilleszkedési nehézségekkel küszködtek, idegen volt számukra ez a „késő-fanarióta” világ. Szerényebb származásuk, puritánabb életfelfogásuk, németes műveltségük egyaránt berzenkedett a bojárok fényűző életmódjától, könnyedebb erkölcsseitől, görög-francia nyelvtől, a középrétegek mohóságától. Van rá adatunk, hogy román voltukat is kétségbe vonták. Mintegy válaszul előfordult, hogy környezetük is idegeneknek, *ungurenieknek* (erdélyieknek, „magyaroknak”), s (részben) görögkatolikus vallásuk miatt „pápistáknak” tekintette őket. Így a források híradásával ellentétben nemegyszer úgy érezték, nem veszik elég komolyan őket, nem hallgatják meg tanácsaikat. Ez egyfajta elbizonytalanodást eredményezett, s oka lehet túlzásaiknak. (Egyikük, Ioan Maiorescu, 1838-ban nyilvánosan is hangot adott elégedetlenségének, s hevesen bírálta a havasalföldi közállapotokat – a túlzó anyagiasságot, a ledér erkölcsöket, a művelődés helyzetét stb. – s mindezt a „francia materializmus egyoldalú hatására” vezette vissza.¹⁰⁹ Emiatt sok ellenséget szerzett magának, 1842-ben állásából is elmozdították, s azt csak állításainak megalázó visszavonása után nyerte vissza.)

Moldvában ezzel szemben Asachi iskolájába csak néhány előkelő bojárivadék jár, s azt – érdeklődés hiányában – a konzervatív görögbarát párt 1819-ben be is zárhatja. Ily módon, minden jel szerint, itt eleve kevesebben kerülnek kapcsolatba az *Erdélyi Iskola* tanaival. A „negyvennyolcas nemzedék” moldvai képviselői közül tudomásunk szerint csak Mihail Kogalniceanunak és Vasile Alecsandrinak volt erdélyi, pontosabban máramarosi tanára, egy Gherman Vida nevű szerzetes személyében. De ő is csak egy esztendeig (1827–28) tanította őket az Alecsandri család iasi-i házában. (Igaz, könyvei között Gh. Sincai krónikájának – *Hronica romanilor si a mai multor neamuri ...* – kézirata is megtalálható.) Constantin Negruzzi viszont a „triász” legnagyobb hatású képviselőjének – Petru Maiornak – fő művéből (*Istoria pentru inceputul romanilor in Dachia*, Buda 1812) tanulta meg a román betűvetést, miután a görög és a francia nyelvet már előzőleg elsajátította.¹¹⁰ Abból a könyvből, mely Kolagniceanu későbbi értékelése szerint „mint egy új Mózes, fölébresztette (a románok) nemzeti szellemét..., s neki köszönhetjük azon hazafias impulzus nagy részét, mely azóta elindult a régi Dácia mindhárom tartományában.”¹¹¹ Az *Erdélyi Iskola* eszméi tehát Moldvában is hatnak, de ez a hatás, az ismertetett okok következtében éppúgy más, mint a görög és a francia esetében.

A Moldva, Havasalföld, valamint Erdély eltérő történeti fejlődéséből, szociokulturális struktúráinak különbözőségéből eredeztethető, nehezen összeegyeztethető tendenciákat azonban a román nyelvújítás körüli vitákban vehetjük legkönnyebben szemügyre.

Az Erdélyi Iskolát alkotó történészek, nyelvészek, irodalmárok – mozgalmuknak a többi erdélyi „nemzettel” egyenjogúságra törekvő rendi jellegéből és szociális (a magyar földesúr – román paraszt félig reális, de leegyszerűsítő, sokáig burkolt ellentétét magába foglaló) töltetéből¹¹² következően – úgy vélték, hogy a román nyelv kétségszövegbevonhatatlan latin eredetét még erőteljesebben ki-domboríthatják, ha kiküszöbölik belőle a nyelv- (azaz történelmi) fejlődés során belekerült nagyszámú szláv, a nyelv szövetében mélyen beágyazódott magyar, kisebb számú kipcásák-török (besenyő, kun), oszmán-török, újjörög elemet, s az időközben „deformálódott” latin töveket visszaigazítják az eredetihez. A román nyelv mesterséges visszalatinosításával¹¹³ kívánták tehát igazolni az erdélyi történelmi fejlődés addigi következményeként hátrányos helyzetbe került román paraszttömegek (ösztönös) szociális, valamint papi, kismemesi származású szűk értelmiségi rétegük (nyílt, tudatos) rendi törekvéseit.¹¹⁴

A dinamikusabb polgári jellegű fejlődést mutató Havasalföldön viszont, mivel a szellemi élet nyitottabb, kompenzatív görcsök kevésbé fékeznek, s a francia hatás – bizonyos mértékig a fanarióta kor örökségeként – igen jelentős és bázisa is itt a legszélesebb, a nyelvújítás a francia nyelv normái szerint veszi kezdetét.¹¹⁵ I. H. Radulescunak egy rövid ideig tartó olaszosító korszakát leszámítva¹¹⁶ (legalábbis a szókészletet tekintve), zavartalanul tart napjainkig. Az erdélyi latinizáló irányzat ugyan ide is átsugárzik, követői is akadnak, de természetesen nem képes versenyre kelni a kortársa új-latin Európa irányába tájékozódó, azzal szinkronba kerülni igyekvő, rugalmasabb helyi irányzattal, mely néhány évtized alatt a román nyelvfejlődés általános tendenciájává válik.

Addig azonban a moldvai értelmiség – Moldva hajdani hatalmából, viszonylag zavartalanabb fejlődéséből eredeztethető kulturális fölényét érvénye-

sítve – még eljuttassa mérséklő, egyensúlyozó „kritikusi” szerepét. A negyvennyolcas reformnemzedék moldvai képviselői gyanakodva figyelik az erdélyi és havasalföldi „nyelvmívelők” mesterkedéseit, és eme „eltörökösített, elgörögösített, elmagyarosított, elszlávósított”¹¹⁷, de (s így) román nyelv védelmében nyíltan – sokszor egyenesen drasztikusan – szembeszállnak vele.

Alecu Russo (1819–1859), aki a moldvai „kritikai szellem” fő ideológusa, érvrendszerének kidolgozója volt, az erdélyi román nemzeti gyűlés előadójának lobogó szónoklatait hallgatva¹¹⁸ döbbenet tapasztalta, hogy az 1848. május 15–16-án Balázsfalván összegyűlt román paraszttömeg nem ért valami túl sokat a felszólalók többségének patetikus, latinos kifejezésektől nehézkes nyelvezetéből.¹¹⁹ Az eseményre visszaemlékezve írja: a paraszton illő alázattal hallgattak, s időnként, sehogyan sem értve a úz, nyakatekert szavakat, ezt mormogták maguk elé: „Igen, úgy lehet, biztosan úgy van...!”¹²⁰ Mivel álláspontja a moldvai progresszió, a negyvennyolcas nemzedék moldvai szárnya csaknem minden tagjának véleményét híven tolmácsolja, kissé bővebben idézünk belőle:

„...a moldvaiak azt mondják, hogy a balázsfalvi mezőn elhangzott politikai prédikációkat az összegyűlt negyvenezer román számára ismeretlen nyelven tartották... Balázsfalva olyan tribün volt, ahonnan sok vezető inkább egy skolasztikus rendszerért látszott küzdeni, mint a román nemzet jogaiért...” Sőt, még az is fölrémlett előtte, hogy ha a nyelvrontás tovább tart, az a román nemzetet is megoszthatja: „... Az erdélyi grammatikusok úgy gondolják, hogy Románia megmentése és boldogsága csupán a nyelvi rendszerekben (szisztémákban) rejlik; ezért arra ítélték magukat, hogy véglegesen két nemzetté váljanak; emiatt egyetlen olyan könyvet sem nyomtatnak Erdélyben, melyet az egész románság megérthet és olvashat...”¹²¹

Jellemző a moldvaiak eltökéltségére, hogy Mihail Kogalniceanu 1855-ben, amikor kérvényt nyújt be Mihail Sturdza uralkodóhoz új lapja (*Steaua Dunarii*) megindítása érdekében, a megjelölt célok között (második helyen!) a következőket olvashatjuk: „...A román nyelv megvédése az erdélyi neologizmus túlzásaitól, melyek rövidesen oda vezetnek, hogy nem lesz többé nyelvünk...”¹²² Erdélyi kortársai törekvéseiről maga Kogalniceanu is nyilatkozik a iasii *Academia Mihaileana* (Mihail Sturdza, 1834–1849, moldvai fejedelem nevét viselő, rövid ideig működő felsőoktatási intézmény) történelem-katedrájáról tartott nevezetes „bevezető előadásában”: „... Bennem egy román foglakni, de sohasem addig, hogy hozzájáruljak a római mánia terjedéséhez, vagyis ahhoz, hogy rómaiaknak nevezzük magunkat; e szenvedély elsősorban Erdélyben uralkodik és néhány havasalföldi írónál... Ez a mánia odáig terjedt, hogy még a régi rómaiak tetteit és történelmét is kisajátítják, Romulustól Romulus Augustulusig... Óvakodjunk, uraim, ettől a betegségtől, mely nevetségessé tesz bennünket az idegenek előtt. Jelenlegi helyzetünkben legelső kötelességünk, legfontosabb tulajdonságunk a szerénység kell, hogy legyen...”¹²³ (1843). „Ha erősek leszünk, műveltek – tette hozzá egy évvel később – tisztelni fognak (bennünket) akkor is, ha Dzsingisz kán hordáinak utódai volnánk.”¹²⁴ Érvelését szervesen egészítik ki A. Russo maró gúnnyal fogalmazott szavai: „... a világ előre megy, s nem fordítható vissza; a fiú nem lehet szülője apja vagy testvére... Kézenfekvőbb és logikusabb lenne tehát a latinizmus iránti szeretetünkben, hogy hagyjuk el a román nyelvet és vegyük át a latint, következésképpen pedig cseréljük át a nadrágot és a kabátot

tógára, nevezzük magunkat *Cincinnatusnak* és *Brutusnak* Costachi és Dimitrachi helyett és követeljük vissza a hajdani viláгурalmat...”¹²⁵

Ezek az idézetek arra vallanak, hogy a moldvai köznemesek egyelőre nem tudnak mit kezdeni erdélyi testvéreik túlzásaival. Nehezen fogják föl, miért kell túlhangsúlyozni ami magától értetődő tény, azt t. i., hogy románok. Társadalmi töltetét nemigen érzékelik, viszonylag épen megőrzött történelmi tudatuk s kritikai érzékük pedig egyenesen tiltakozik aránytévésztéseik ellen. A vita során egy ízben meg is kapják Baritiutól, az erdélyi román progresszió egyik vezéréntől, hogy nem értik az erdélyi románság problémáit. – Mindez azt jelzi, hogy a moldvai fejlődésben megvoltak a csírái egy másfajta rendi- (nemesi) nemzettudatnak is, melyet találóan jellemez egy szintén moldvai kortárs, George Sion alábbi, önkritikus véleménye: „Mi moldvaiak, többé-kevésbé arisztokratikus eszmék és szokások között felnővén, országunkban nem volt igazi fogalmunk a román nemzetről és népről: szerettük mi a népet, mint a század eszméjét, mint költői fantáziát, mint idegen írásokból megismert, elvont elvet. Annak ellenére, hogy (talán) mindig kapcsolatban voltunk népünkkel, de a nép akkor (1848-ban), mint ma is (1861-ben) messze volt tőlünk; a kizsákmányolástól eldurvulva, örökké nyomorúságos állapotban, bárdolatlanul s tanulatlanul s jogainak és méltóságának tudata nélkül, a mi moldvai népünk teljesen más elemnek tekintette magát, mint a miénk: megszokta, hogy mindig felsőbbrendű lényeket lásson bennünk, olyan embereket, akik arra rendeltettek, hogy urai vagy zsarnokai legyenek. Mi pedig, bármilyen emberségesek, bármilyen bölcsék, bármilyen hazafiak, bármilyen nacionalisták lettünk légyen is – csupán szánalmat ébresztő lényeket láthattunk abban a népben, s nem közeledhettünk hozzá minden jóakarattal, mely meglett volna bennünk.”¹²⁶

Ilyennek látja tehát magát az öntudatos, „régí dicsőségére” s a kiváltságaira egyaránt büszke moldvai bojárság, melynek tipológiai hasonlósága a magyar köznemességhez még feltűnőbb, ha tekintetbe vesszük: nekik is vannak idegen jobbágyaik, és ezek legtöbbször éppen *magyarok*, csángók! Illetve, amennyiben már elrománosodtak, „pápiszták”, s csupán katolikus vallásuk emlékezteti a történezt, hogy az Árpád-házi és az Anjou-királyok magyar telepeseinek és az Erdélyből kiszivárgó székelyeknek az utódai¹²⁷, s renddé válásuk éppúgy megrekedt, mint az erdélyi románságé! Létükről – számukat 1859-ben mintegy százezer főre becsülve – Kogalniceanu is megemlékezik korabeli parlamenti beszédeiben, bár szerinte magyar papjaik miatt nevezik *magyaroknak* őket. Fölhívja viszont hallgatósága figyelmét, hogy őshonosoknak tekintendők, hiszen már Nagy István (1457–1504) uralkodása előtt Moldvában éltek, és számuk tovább gyarapodott Dél-Besszarábia 1856-os visszacsatolásával.¹²⁸ Az elmondottakból következően a szabadparaszti közösségeiből kiemelkedők az Erdélyből ismeretes folyamat tükörképeként, a moldvai (nemesi) nemzetbe olvadtak be,¹²⁹ amit Kogalniceanu idézett beszéde is alátámaszt: maga is megerősíti, hogy sokan bojári rangra emelkedtek közülük, hivatalt viseltek, s mind privilégiumaikat, mind funkcióikat az orosz uralom alatt is megtartották. A leginkább valószínűsíthető esetek közül elegendő talán csak a Tautu¹³⁰ (Tóth?), Bals, (Balos, Balog?) vagy éppen a Kogalniceanu famíliával is rokonságba keveredő Gherghel (Gergely) családot említeni. Román voltukat természetesen éppoly téves lenne kétségbe vonni, mint a Mailáthok, Jósikák, Drágffyok stb. magyar tudatát meg-

kérdőjelezni! Azon viszont elgondolkodhatunk, hogy a bojártság felé vezető út első lépcsőfokának tekinthető szabadparaszti állapotot a magyar eredetű *razes* (részes) szóval jelöli a moldvai román nyelv¹³¹ és ősisége (s románsága) önérzetes bizonyítékának tartja a moldvai köznemes, mint Kogalniceanu is, aki egy vita során ezt vágja a szintén régi moldvai, de kissé elgörögösödött nagybojár családból származó Grigore Sturdza (M. Sturdza fia) szemébe: „Sturdza kancellár úr azt mondta, hogy román, és úgy beszél, mint román; meg fogja engedni nekem, hogy tudomására hozzam, és is román vagyok, sőt, inkább mint őurasága. Valamennyi őszám román; szabadparaszt (*razes*) vagyok, régi tősgyökeres birtokos a Cogalnic mentéről”.¹³² S ha az erdélyi és moldvai viszonyok között korántsem lehet egyenlőségjellet tenni, az mindenesetre tény, hogy az erdélyi románok által terjesztett s később történeti érvként oly sokszor fölhozott (magyar) úr – (román) paraszt leegyszerűsíthető sémának épp a fordítottja igaz a moldvai állapotokra s szemléletesen mutatja rendi gyökereit. Mint ahogy azt is, hogy a magyar (erdélyi) és moldvai román köznemesség valóban számos rokon vonással rendelkezik, s az elfogulatlan szemlélőnek hasonló társadalmi szerepű, lényegében ugyanolyan súlyú képződménynek látszik. Képviselőinek nem lesz okuk tehát, mint látni fogjuk, hogy az 1850-es 60-as évek román-magyar egyezkedései során akár fölényben, akár hátrányban érezzék magukat magyar partnereikkel szemben. Ez a „kritikusabb” nyelvművelő magatartás és mérséklő szándék ugyanis természetszerűleg a politikai porondon is érvényesül. A moldvai liberális politikusok valójában ugyanazt szeretnék, mint türelmetlenebb, hevesebb vérű havasalföldi, és nekikeseredett, meghasonlott erdélyi román kortársaik! Dácia alatt ők is a hajdan politikailag egységesnek gondolt román nyelvterületet értették, az számukra is az összes románok együvé tartozásának szimbóluma volt, amelyet a polgári átalakulás célkitűzéseinek megvalósításával együtt újjá kell teremteni. De ennek módzataiban és időpontjának megválasztásában – a fentebb elemzett folyamatokkal összefüggésben – már nem egyezik a véleményük. Emellett a moldvaiak szinte kivétel nélkül¹³³ óvatosabbak, igyekeznek megtartani a fokozatosság elvét.

„... Hazámnak tekintem azt a területet, ahol románul beszélnek és nemzeti történelemnek a szétszabdalása előtti egész Moldva, Havasalföld és az erdélyi testvérek történetét...”¹³⁴ – jelenti be a huszonhat éves Kogalniceanu 1843. november 24-én, említett „bevezető előadásában”. Természetesen a majdan lét-rehozandó „új dák királyság” is foglalkoztatja, és (1837-ben) úgy véli, hogy az (megvalósítása esetén) „nagy súlyt jelentett volna Európa mérlegében”. De zsenge kora, (húszéves ekkor) ellenére is jól érzékeli a régi akadályokat, mert néhány sorral följebb ezeket írja róla: „... A hajdani Dácia három részének újraegyesítése (már Mihai Viteazul [Vitéz Mihály] – 1600 – korában is) nagy és nehéz vállalkozás volt; nem volt rokonszenv e három fejedelemség lakói között: úgy gyűlöltek egymást, mintha nem ugyanazon ősoktól származtak volna, nem ugyanaz a vér folyt volna ereikben, mintha nem lett volna ugyanaz a nyelvük, ugyanaz a vallásuk...”¹³⁵ Így, mintegy hangsúlyozva, hogy az egységes álláspont kialakításáért a küzdelem egyelőre kulturális (főként nyelvészeti és irodalmi) téren folyik, 1840-ben *Dacia Literara* (Irodalmi Dácia) címen alapít rövid életű folyóiratot. Ennek bevezetőjében – első lépésként – meghirdeti az egységes román nyelv és irodalom megteremtésének (az eszmék és értékek megrostá-

lásának) szükségességét. A román nemzeti célok szempontjából egyelőre csupán Moldva és Havasalföld egyesülését tartja reálisnak (úgy tekinti, „mint az égboltozat zárókövét, mely nélkül a nemzet egész épülete összeomlana...”¹³⁶) De tiltakozik azon vád ellen, miszerint (1848-ban) „dáko-román királyságot” szeretnének. Még nem tartja ugyanis időszerűnek: „... Mintha Moldva és Havasalföld, melyek saját földjüket, azon kevés jogukat, melyek még megmaradtak, sem tudják megvédeni, abban a helyzetben lennének, és elkövetnék azt az őrülséget, hogy egyszerre szállnának harcba Ausztriával, Magyarországgal és Oroszországgal, s mindezt azért, hogy helyreállítsuk a régi Dáciát!...”¹³⁷

Még a legnagyobb – és soha vissza nem térő – egyetértés időszakában is, 1856–1859 között, amikor Moldva és Havasalföld egyesülése érdekében minden vizzályt félretettek,¹³⁸ egyes megoldandó problémákat (először is az agrárkérdést) elnapoltak, Kogalniceanu azon sajnálkozik a havasalföldi Dumitru Bratianuhoz intézett, 1857. október 18-i keltezésű – francia nyelvű – levelében,¹³⁹ hogy félreértések vannak közöttük. Ennek oka – folytatja gondolatmenetét a havasalföldi liberálisokra célozva – történelmi fejlődésük több évszázadra visszanyúló különbözősége. Emiatt lehetetlen, hogy mindannyian egyszerre ugyanazt csinálják. „Mindannyiunknak megvannak a helyi körülményei, melyeket figyelembe kell vennünk” – állapítja meg Kogalniceanu, madj fölhívja akkori harcostársai (néhány év múlva esküdt ellenségei) figyelmét arra, hogy taktikusabban járjanak el. Ne akarjanak mindent egyszerre, máris túl sok „negyvennyolcas” (azaz az európai közvélemény szemében forradalmár) politikust neveztek ki a kormányba. Óvja őket, nehogy beteljesedjenek a konstantinápolyi angol nagykövet, Sir Henry Bulwer baljós szavai: „Uraim, vigyázzanak, nehogy egy nagy misztifikáció áldozataivá váljanak!”¹⁴⁰

Történész is lévén, meg is indokolja a moldvai és havasalföldi politikusok közötti különbséget: „...Hogyne lennének különbségek ugyanazon nemzet ágai között, melyeknek négszáz vagy még több éven át különböző törvényeik, különböző központjaik, különböző kormányzataik voltak, s különböző földrajzi viszonyaik mindkét országban? A moldvai liberális akarja mindazt, amit a havasalföldi liberális, ám különböző utakon: mi, moldvaiak, hidegebbek vagyunk..., mi először és inkább a gyakorlattal foglalkozunk mint az elmélettel, mi északibb nép vagyunk...”¹⁴¹ Majd ő is megállapítja: a különbségeket az is tovább növeli, hogy a havasalföldiek jobbra Franciaországban, a moldvaiak pedig inkább Németországban végzik tanulmányaikat. Érdekes egyébként, hogy a különbségeket a kortársak is érzékelik, s nagyjában-egészében hasonló okokkal magyarázzák, mint maguk a moldvaiak. Az erdélyi származású Ioan Maiorescu például (1838-ban) így ír: „A moldvaiak felülmúlnak bennünket és felül is múltak. A *nemzeti érzés* nem olyan tompa, mint nálunk (Maiorescu Havasalföldön él). Igaz, nincs annyi *hangzatos címük*, de van józan eszük és hasonló hajlamaik. Ifjaik, akik Németországban tanulnak, nem térnek haza annyi önhittséggel, annyi fennkölt gondolattal saját magukról, mint a mieink Párizsból, ahol mindent megtanulnak, csak azt nem, amire mint románoknak szükségük lett volna.”¹⁴²

Ám Kogalniceanu valóságérzékelésének, történelmi érzékének, s a korabeli politikai légkörnek – egyszersmind a moldvai enyhén konzervatív, óvatos, úgynevezett „mérsékelt liberális” szellemiségnek – talán legjobb összefoglalója ez az alábbi (egy 1863. február 9-i parlamenti beszédéből származó) idézet:

„...Hogy képzelik uraim, hogy a fejünk felett elvonuló, megpróbáltatásokkal teli századokat óhatatlanul követő nagy dekadenciából, s visszaélések és gyarlóságok ingoványából, melybe sülyedtünk, mintegy varázsütesre átalakulhatunk és a tökéletesség szintjére juthatunk? Hogy alkotmányos rendszerünk, mely alig tegnap jött létre, néhány éven belül az angol parlament magasságába fog emelkedni? Hogyan, önök még az átmeneti korszakokat, a próbaéveket sem fogadják el? Mit, azt akarják, hogy csecsszopókból hirtelen felnőtt emberré váljunk? De vajon a civilizáció ilyen gyorsan halad-e? Nem, az erkölcsök világában, miként a fizikáiban is, a dolgok nem mennek ennyire sebtében. Mindegyik nemzedéknek megvan a maga küldetése; mindegyik csupán egyetlen követ rakhát le a jövő épületéhez. A tökéletességet, melyre vágyunk, csak az eljövendő nemzedékek fogják majd látni, s örvendenek majd jótéteményeinek. Önök a Szervezeti Szabályzatok érájának fiai és unokái! Emlékezzenek micsoda megaláztatások várták szüleiket, amikor Konstantinápolyba mentek, hogy beiktassák őket; földig hajtották fejüket, és megcsókolták a szultán talpa alatt a port. Hasonlítsák össze Alexandru Ioan Cuza látogatását és fogadtatását a Portánál azzal, ahogyan korábban fejedelmeinket fogadták, még azokat is, akik a Szabályzatok korában uralkodtak, s csak aztán síránkozzanak a jelen miatt! És ha az ország fejedelmei, akik a kardot és a jogart a kezükben tartották, a megaláztatás ilyen mélyére zuhantak, s mindezt nemcsak a szultán színe előtt, de mindegyik pasa előtt is; ha a fejedelem ennyire lealjasodott, milyenek kellett, hogy legyenek a bojárrok, milyen kellett, hogy legyen társadalmunk többi osztálya? És egy tegnapi, ennyire lealacsonyító múlttal, ma Nagy-Britannia pairjeinek köpenyét akarjuk magunkra öltetni? Az angol szabadság és alkotmányosság napját dédunokáink fogják majd meglátni, mi érjük be annyival, hogy első sugarait üdvözölhetjük!...¹⁴³ Ami pedig az elért eredményeket illeti, tekintsenek csak az egyesülésre, és mondják meg: 1856-ban hittük-e mi, hogy napjainkban, a szemünk láttára fog az egyesülés megvalósulni? Hittük-e, hogy mielőtt fejünk őszbe csavarodna, látjuk majd Nagy István (Stefan cel Mare) és Vitéz Mihály (Mihai Viteazul) trónjainak egyesítését? Hittük-e, hogy négy éven belül részünk leend az egyesülésben, s vérontás, kár, megrázkódtatás nélkül, mi pedig, havasalföldiek és moldvaiak, egyetlen (ország)gyűlésen fogunk találkozni, s mint egyetlen nemzet követői, hogy egyetlen ország, egyetlen haza, Románia dolgairól határozzunk? Hajtsák le fejüket, s mondjanak hálát az Istennek, mert kevés nemzedéknek adatott meg, hogy hogy azt lássák, amit mi láttunk, s elérjék azt, amit mi elértünk...”¹⁴⁴

Ilyen körülmények között érthető, hogy az Erdéllyel kapcsolatos tervezéseknek, jóllehet ezek Moldvában is megdobogtatják a szíveket, Havasalföldön jóval nagyobb tábora van, s az első konkrét elképzelések is itt öltönek testet.

Az erdélyi-havasalföldi kapcsolatok – hála a Havasalföldön, Bukaresten átvezető fontos kereskedelmi útvonalaknak és a dél-erdélyi (szebeni és brassói) szász, görög, makedo-román (később fokozatosan elrománosodó) kereskedők tevékenységének¹⁴⁵ – egyébként is intenzívebbek a moldvaiaknál. A karavánok nemcsak árut szállítanak, hanem eszméket, könyveket és folyóiratokat is hoznak-visznek. A román kultúra legfontosabb művei – Budán kívül – sokáig a dél-erdélyi nyomdákban készülnek.¹⁴⁶ A sűrűn ismétlődő pusztító orosz–török háborúk, pártvillongások vagy zendülések (utoljára éppen a Tudor Vladimirescu-féle

zavara, majd az 1848-49-es bukaresti és iasii forradalmi események idején) a havasalföldi – s kisebb részben moldvai – bojárok „asyluma” hagyományosan Brassó és Nagyszeben. Béke idején pedig Borszék, Kovászna, de főleg Előpatak (Vilcele) fürdői francia, román és görög szótól hangosak: ide járnak a fejedelemségek előkelőségei, (a moldvaiak is) egészségüket ápolni és kikapcsolódni. De a „negyvennyolcas nemzedék” tagjai is itt beszélnek meg teendőiket és egyeztetik terveiket.¹⁴⁷ S ezekbe már igen korán, az 1830-as évek második felében az erdélyi románság néhány vezetőjét is bevonják, legalábbis beavatják. Mindenekelőtt a Kárpátokon-innen románok legfontosabb politikai fórumának számító brassói *Gazeta de Transilvania* főszerkesztőjét és szellemi irányítóját Gheorghe Baritot.¹⁴⁸

Így aztán nem meglepő, hogy a havasalföldi ellenzék vezetőiben hamarosan fölmerül az „erdélyi testvérekkel”¹⁴⁹ való politikai együttműködés, illetve – adott esetben – egyetlen államban történő egyesülés gondolata. Igaz, ennek módozatait nem tisztázzák, és jó ideig az is vita tárgya, hogy milyen keretek között és kinek (kiknek) a segítségével üssék nyélbe.

Ez a habozás, gondolati tisztázatlanság tapasztalható az Ion Cimpineanu vezette havasalföldi „liberális nagybojár” csoport¹⁵⁰ 1838–39-es tapogatózásai során. Maga Cimpineanu és Felix Colson,¹⁵¹ a bukaresti francia követség korábbi attaséja, bizalmatlanul tekintenek ugyan Ausztriára, s a román egységtörekvéseket az angol és mindenekelőtt a francia érdekekhez kívánják kapcsolni. Ám adott esetben attól az ötlettől sem zárkoznak el, hogy az összes románlakta területek a Habsburgok jogára alatt egyesüljenek. (Feltéve, ha a két európai vezető hatalom komoly szerepet szán Ausztriának oroszellenes elképzeléseiben.) Erre lehet következtetni F. Colson 1839. januári iasii tárgyalásainak anyagából, amikor is megbízáói a (havasalföldi „liberális nagybojár”) nevében nemcsak Havasalföld trónját kínálja föl Mihail Sturdza moldvai fejedelemnek, hanem csaknem minden románlakta terület, Moldva, Havasalföld, Erdély, Besszarábia, a Bánság egyesítésének tervét is szóba hozza előtte (esetleg Ausztria fennhatósága alatt). Ezt azonban, mint egyelőre kivitelezhetetlent, az óvatos moldvai hoszpodár elveti.¹⁵² Sőt, két évvel később, amikor Ion Ghica (Cimpineanu unokaöccse), ezúttal a havasalföldi liberális ellenzék fiatalabb nemzedékének (a „negyvennyolcasoknak”) szószólójaként is, megismétli – most csak a havasalföldi trón elfogadását tartalmazó – ajánlatát, Sturdza, ezt is időszerűtlennek nyilvánítva, elutasítja azt. (Érdekességként megjegyezzük, hogy a megbeszélésen jelen volt a moldvai fejedelem titkáráként az akkor őrnagyi rangban levő Kogalniceanu is.)

Közben ugyanis Anglia, Oroszország, Ausztria és Poroszország egyoldalúan, az 1838-40-es válságban jelentősen érdekelt ötödik fél, Franciaország előzetes tájékoztatása nélkül 1840 júliusában garantálja a török birodalom területi sérthetetlenségét. A kül- és belpolitikai elképzeléseiket elsősorban a francia diplomácia célkitűzéseivel igazító 1840-es, Dimitre (Mitica) Filipescu-féle, újabb havasalföldi mozgalom („összeesküvés”) résztvevői pedig már rács mögött ülnek, vagy, mint Nicolae Balcescu – a román reformmozgalom havasalföldi szárnyának egyik vezéralakja s az 1849-es magyar–román megbékélési kísérlet főszereplője – kolostori száműzetésben morzsolgatják napjaikat.

Mindenesetre a „negyvennyolcas nemzedék” legjobb erőiben már ekkortájt tudatosodott, hogy külpolitikai célkitűzéseik eléréséhez, a nyugati hatalmak rokonszenvének és támogatásának elnyerése – azoknak a délkelet-európai

társégbé irányuló érdekein kívül – az is szükséges, hogy a román társadalmat közelítsék a nyugat „szabad és alkotmányos”¹⁵³ berendezkedéséhez. Azaz: elengedhetetlenek a reformok. A Filipescu-féle mozgalom amellet, hogy az 1848-as havasalföldi (bukaresti) forradalom főpróbájának tekinthető, s lényegében azonos annak radikális balszárnyával,¹⁵⁴ azért is különösen fontos, mert a Cimpineanu vezette szervezkedéssel ellentétben – és a havasalföldi társadalomfejlődés fő tendenciájának következményeként – már jóval nagyobb arányban vesznek részt benne a társadalomszerkezet „plebejusabb”, polgári érdekű elemei (melyeket többek között Balcescu, D. Macedonski, Mario Serghiescu-Nationalu, Telegescu neve fémjelez). S már-már „hagyományos” francia tagja, a román nemzeti törekvéseknek később is igen nagy szolgálatokat tevő Vaillant¹⁵⁵ mellett van egy, az erdélyi s magyarországi viszonyokkal tökéletesen tisztában lévő résztvevője is: a bánági Eftimie Murgu. Talán megengedhető föltételezés, hogy nem kis részben tőle származik a tervezett havasalföldi fölkelés bánági román határőrezredekkel történő megsegítésének erősen illuzórikus ötlete. És, ha lehettek is főntartásai, ekkoriban tőle sem egészen idegen¹⁵⁶ az összes románlakta terület „Ausztia atyai gondoskodása alatti” egyesítésének gondolata. Ezt végsősoron az erdélyi román parasztság és a belőle kivált papi, kismemesi származású értelmiség eszmevilágában szívósan élő „jó császár” legendára,¹⁵⁷ s az erdélyi hatalmi viszonyokat rendi alapon megkérdőjelező,¹⁵⁸ de burkoltan földesúr- (azaz: ösztönösen magyar) ellenes érzelmeire¹⁵⁹ vezethetjük vissza. E bonyolult s ellentmondásos érzelmeket pedig kezdettől fogva csak nehezen képes ellensúlyozni a magyar liberális reformmozgalom erősödése, illetve ennek talaján az újabb (1848–49-ben sikerrel kecsegtető) alternatíva: a Duna-konföderáció formájában megvalósítandó magyar–román szövetség fölcillanó lehetősége.¹⁶⁰

Mert a havasalföldi „új emberek”, a föltörekvő „plebejus” (kis- és középbójár, kereskedő, szabadfoglalkozású) rétegek, a majdani román polgárság képviselői, bár némi gyanakvással figyelik a magyarországi fejleményeket, inkább sikereinek örülnek és természetes szövetségest látnak a magyar forradalomban, sem mint leendő ellenfelet. Sokáig előítéletmentesek, nem hiányzik belőlük sem a megegyezési hajlandóság, sem a kezdeményezőkézség, különösen a magyarországi jobbagyfölszabadítás törvénybeiktatása után.¹⁶¹ Ennek adata nagyszerű tanújelét Nicolae Balcescu 1849 tavaszán-nyarán (igaz, már a bukaresti forradalom leverése után), s jószándékú igyekezetüknek máig példamutató dokumentuma a szegedi *Projet de Pacification* (megbékélési tervezet, 1849. július 14.). Csakúgy, mint társa, az ugyane rétegből származó *Cezar Bolliac Espatriatul* című, a békülésre s együttműködésre buzdító brassói lapja.¹⁶² Ám lendületüket fékezi, lelkesedésüket lelohasztja erdélyi származású, Havasalföldön korábban megtelepedett megbízottaik (Ioan Maiorecu, A. T. Laurian, Axente Sever stb.) szkepticizmusa, majd a valóban kirobbanó véres testvérharc.¹⁶³ És nem kis mértékben azok a kiábrándító tapasztalatok is, melyeket a magyar vezetőkkel folytatott, egyébként is megkésett tárgyalásaik során Erdély és az erdélyi románság politikai státusa tárgyában szereztek. Mindez erdélyi sorstársaik kételyeit és előítéleteit látszott – a magyar és a román nemzettudat, valamint a magyar–román együttélés szempontjából egyaránt tragikus módon – igazolni, s igen alkalmas volt arra, hogy azok türelmetlenségét, ingerlékenységét s intranzigenciáját fokozatosan átvegyék.¹⁶⁴ Ebben az összefüggésben is igen figyelemreméltó Marco

Antonio Canini véleménye: „...a magyarellenes elem Bukarestben nem a bennszülött; ez, s főképp a román arisztokrácia érzi, hogy támaszra van szüksége az orosz befolyás ellen, s hogy azt leginkább a magyaroknál találhatná; a népet azok izgatják fel leginkább, kik Erdélyből Havasalföldre vándoroltak ki, s ott nem találnak olyan elismerést, minőt várnak, s elkeseredésükben szidják a magyart és szítják a nagy román birodalom eszméjét, mely egyrésztől Erdélyt s Magyarországot nagy részét, másrésztől meg a makedóniai cincár kucovlachokat magába foglalná. Csak azáltal veszedelmesek, hogy majd mind tanári állást nyertek...”¹⁶⁵

Ezt a mindkét résztől fokozódó türelmetlenséget olvashatjuk ki Irányi Dániel és a havasalföldi D. Bratianu nevezetes 1851-es sajtóvitájából.¹⁶⁶ Ennek során Irányi Kossuth, Bratianu viszont – egyre ingerültebben – az erdélyi román-ság álláspontját képviselte. Az elkeseredést csak növelte Kossuthnak 1850-ben az ugyancsak havasalföldi A. G. Golescuval, s 1853-ban magával D. Bratianuval folytatott tárgyalásai idején Erdély kérdésében tanúsított hajthatatlansága.¹⁶⁷ Ily módon még legmesszebb látó, s talán legrokonszenvesebb képviselőjünkben, N. Balcescuban is – noha kortársait messze megelőzve, elsőként fogalmazta meg, hogy a „nemzeti szabadság nem jöhet császári udvarokból, sem a császárok és zsarnokok kegyétől, hanem kizárólag az összes románok szoros összefogása, valamennyiük együttes és az összes népekkel közös felkelése útján...”¹⁶⁸ – ott kísért, még 1850-ben is, az Ausztria keretein belüli román nemzeti egység eszméje. Az erdélyi származású Ioan Maiorescu pedig a havasalföldi ideiglenes kormány képviselőjeként (1848 őszén) hivatalosan kéri a frankfurti német nemzetgyűlés támogatását a Moldván és Havasalföldön kívül Erdélyt, Bukovinát és Besszarábiát magába foglaló román királyság létrehozásához – az osztrák monarchián belül, s a német birodalom védnökségének elismerése mellett!¹⁶⁹

S bár az erdélyi román tanárok tevékenysége az 1850-es években tovább folytatódott, korántsem állítható, hogy a havasalföldi társadalom általunk bemutatott vezető rétegeiben a magyarellenes érzések és előítéletek – egyelőre – elmélyültek volna. A hangulatra legalább olyan jellemző a már említett „alapregény” szerzője, a görög (makedo-román?) származású N. Filimon (N. Papadonatu [1819–1865] állásfoglalása. A magyarsággal s a magyar kultúrával szembeni barátságos, megértő, előítéletmentes havasalföldi magatartásra kiváló példaként, amikor 1858-as dél-németországi és olaszországi körútja során Magyarországon és Pesten is átutazik, igen meleg hangon emlékezik meg tapasztalatairól s egy Kövesdy János nevezetű, románul jól beszélő, erdélyi magyarhoz fűződő barátságáról.¹⁷⁰ A két nép kapcsolatának viszont nem igen használt, hogy – mint egy 1855-ben keletkezett levél tanúsítja ¹⁷¹ – a két fejedelemséget 1854 és 1857 között megszálló osztrák csapatok magyar katonái nagyon rossz benyomást tettek a bukaresti lakosságra. A levél szerzője, a Klapkával élete végéig szívélyes kapcsolatban levő Ion Balaceanu szerint a bukarestiekben „oláhokat”, azaz ellenséget láttak, akiknek vissza lehet valamit fizetni az 1848–49-es erdélyi atrocitásokért.

Az előzmények ismeretében ezek után talán nem tekinthető teljesen váratlanoknak, hogy míg az erdélyiek általában elvetik a magyar–román megegyezést, s az „ausztró-dákoromanizmust” (I. Tóth Zoltán kifejezése) részéssítik előnyben, a havasalföldiek pedig ingadozó magatartást tanúsítanak, s többnyire várakozó álláspontra helyezkednek, addig a moldvai Mihail Kogalniceanu műveiben, fönmaradt parlamenti beszédeiben, illetve beszédtröredékeiben –

eddigyi ismereteink szerint – egyszer sem bukkan föl a Habsburg-birodalom kötelékében tető alá hozandó román egység gondolata. Ellenkezőleg, már 1837-es, ifjúkori nagy művében (*Histoire de la Valachie, de la Moldavie et des Valaques Transdanubiens*, Berlin 1837.) az „Ausztria jogara” alatt megvalósítandó, Havasalföldet, Moldvát, Szerbiát és Bulgáriát magába foglaló konföderáció eszméje ellen fordul, mivel mint írja: „... a dunai népek és az osztrákok közötti gyűlölet lehetetlenné teszi e tervet, és ha ez a protektorátus meg is valósulna, nem válna a mi javunkra...”¹⁷² S ellenszenvét csak növelik a moldvai osztrák okkupáció (1854–57) idején gyűjtött személyes tapasztalatai.

A magyarság iránt érzett eredendő rokonszenvét alighanem növelte, hogy a magyarországi jobbágyfelszabadítást több (moldvai) szempontból is modellnek tekintette. Parlamenti beszédeinek tanúsága szerint közel állt hozzá az érdekegyesítés magyar koncepciója. Elismerő hangon beszélt a magyar nemesség politikai érzékéről és hazafiságáról, s persze valószínűleg számolt a magyar törekvések korabeli európai presztizsével s esetleges sikerével is.

Ám, jóllehet a modern román állam születésének szinte minden fontos eseményénél ott bábáskodott, a magyar–román egyezkedések kimenetelébe alig volt beleszólása.

A külügyeket ugyanis a belső erőket kiegyensúlyozó, a (többségében havasalföldi) liberálisok és (főként moldvai) konzervatívok ellentétére építő, azokat – sőt, a liberális csoportokat is – egymás ellen sokáig ügyesen kijátszó Cuza¹⁷³ mindvégig személyesen irányította. Csupán egy-két bizalmasa tanácsát hallgatta meg. Ezek közé tartozott az 1860-as évek elején az erdélyi Mezőségről elszármazott, hajdani marosvásárhelyi „kancellista” (ügyvédbojtár), Alexandru Papiu Ilarian (1827–1877) is. A történetírás csaknem egyöntetű álláspontja szerint a magyar–román viszony és Erdély kérdésében ő hatott leginkább a moldvai köznemesi családból származó román uralkodó nézeteire.

Aránylag ritkábban idézett adat, hogy az 1848 kora tavaszán Iasiban csírájában elfojtott zendülés után a török hatóságok kezére adott s fogságukból 1848 májusában Erdélybe (főleg Brassóba) menekülő – „görögül és franciául beszélő”,¹⁷⁴ németül csupán értő – moldvai bojárok között az akkor mindössze huszonnyolc esztendőös leendő uralkodót, A. I. Cuzat is ott találjuk.¹⁷⁵ Társaival, köztük Alecu Russoval együtt ő is részt vett a május 15-i balázsfalvi román nagygyűlésen, s nem lehetetlen, hogy már ott megismerkedett az ugyancsak jelenlévő, a magyar–román együttműködést már akkoriban mereven elutasító ifjú Papiuval.

Papiu, bécsi és padovai tanulmányai befejeztével először Moldvában tevékenykedett, de úgy látszik, nem érezte igazán jól magát Iasi kifinomultabb, előkelőbb nagybojárj létkörében. Hajdani tanárával és példaképével, a korán megöregedett, a moldvai viszonyokhoz jobban alkalmazkodó S. Barnutiával is szembekerült, így örömmel fogadta a havasalföldi Rosetti család ajánlatát: szegődjék el hozzájuk nevelőnek. Ez a választás rendkívül gyümölcsözőnek bizonyult. C. A. Rosetti ugyanis – „fanarióta”¹⁷⁶ nagybojár származása ellenére – nemcsak a (jórészt görög eredetű) havasalföldi (bukaresti és általában városi) kereskedőpolgárság egyik legtipikusabb képviselője és a bukaresti kereskedőtestület vezetője (staroste)¹⁷⁷ volt, hanem egyben a moldvai szemmel „szélsőséges” nézeteik miatt „vörösöknek” titulált havasalföldi liberálisok szó-

csövének, a *Romanul* című lapnak a főszerkesztője is. Papiu elképzelései ezáltal állandó fórumhoz jutottak.

– (Írt különben a *Nationalul*, a *Reforma*, valamint az Iasiban megjelenő *Tribuna Romana* és *Dacia* című lapokba is, hol I. P. Valerianu, hol Bucur, hol Ilariu P. Valerianu szignóval, hol saját nevén.) – Nézetei hosszú éveken át meghatározói a román liberalizmus legfontosabb sajtóorgánumának. Legalábbis a Kárpátokon-túli románság sorsával, azaz a magyar–román együttéléssel kapcsolatos kérdésekben.

A két férfi találkozása emellett szinte jelképesnek tekinthető, hiszen személyükben a havasalföldi és erdélyi román társadalomfejlődés és mentalitás (Ion Bratianu, illetve Simion Barnutiu mellett) talán két legtipikusabb képviselője fogott kezét egymással: mintegy realizálva az együttműködés régóta érlelődő s Moldva és Havasalföld egyesülése (1859. január 24.) után immár az ifjú román állam erejével is „megtámogatott” föltételeit.¹⁷⁸ Papiu személye ugyanis a központi hatalom legfőbb képviselőjének, Cuzanak a figyelmét is magára vonta. Először, még a két fejedelemség egységes adminisztrációjának kiépítése (1862) előtt, a moldvai állam jogtanácsosának nevezte ki,¹⁷⁹ majd 1860 nyaratól mind gyakrabban kérte ki véleményét Erdély kérdésében. Az „Erdélyi Iskola” eszméin fölnövő, az erdélyi feudális (rendi) viszonyokkal (a bomló magyar rendi hegemoniával s a magyar-szász kulturális fölénnyel) végképp meghasonlott, 1848–49-es tragikus eseményei nyomán megkeményedett Papiu ugyanis 1860 januárjában terjedelmes memorandummal fordult a fejedelemhez.¹⁸⁰ Ebben összegezte az erdélyi román politikai gondolkodás csaknem minden eredményét, de Erdély sajátos viszonyaiban gyökerező elfogultságait is. Gondolatmenetének rekonstruálása és néhány jellemző részlet kiragadása ezért is hasznos lehet. Így legalább arra is mód nyílik, hogy a moldvai Kogalniceanu föntebbi fejtegetéseivel és egyáltalán gondolkodásmódjával egybevevessük őket.

Papiu gondolatainak talán az a legnagyobb tanulsága, hogy a magyar nemzeti törekvések (*maghariasmul*) és a polgárosodás követelményeit illetve esetleges következményeit összemosza, a kettőt azonosnak, s a román nemzet érdekeivel ellenkezőnek tekinti. Legalábbis ez derül ki abból, amit Széchenyi híres, 1825-ös akadémiai följajnlásával kapcsolatban írt: „...Soha és sehol nem volt egyetlen Akadémiának sem akkora jelentősége a nemzeti ügyre, mint a magyar Akadémiának. Ez az Akadémia, mely egyesítette az egész magyar értelmiséget a társadalom valamennyi osztályából, megfogalmazta a magyarizmus nagy tervét, vagyis azt a tervet, hogy először *elmagyarosítsanak* minden szlávot és minden románt, s aztán földet adjanak valamennyinek, és *mint magyarokat* részeltessék őket az ország minden jogában...”¹⁸¹

Ez az érvelés nagyon hasonlít mestere, Barnutiu 1848 májusában, Balázsfalván (Blaj) tartott beszédének gondolatmenetéhez, aki egyebek között kijelentette: „tudom, mit mondanak az unió patrónusai, vagyis, hogy az unió nemcsak nem veszi el senkitől a tulajdont, hanem ellenkezőleg, azokat is tulajdonossá akarja tenni, akik mostanáig nem voltak azok. Erre én megjegyzem, hogy a magyarok csak maguknak adnak tulajdont, akik úgy tesznek, mintha a románoknak adnák: mert abban az órában, amikor ki fogják hirdetni az uniót, eltörölvén a szolgaságot, ugyanakkor a nemzeteket is el fogják törölni, a magyaron kívül; csak az marad eleven és törvény előtti tulajdonos... ha a magyarok vissza

akarnák adni a tulajdont az igazi uraknak, miként dicsekednek vele, hogy megteszik, akkor először elismernék a nemzetek létét, akik velük élnek..., hanem a magyarok semmit sem akarnak tudni a többi nemzetről a magyaron kívül; tehát amikor úgy tesznek, hogy tulajdont adnak az egyéneknek, akkor valójában elveszik azt a nemzetektől és a magyar nemzetnek adományozzák...”¹⁸²

Az egyéni szabadságnál és a polgári tulajdonnál ezek szerint fontosabb a nemzet elismerése, a polgári nemzetté válás társadalmi és nemzeti oldala szembe kerül egymással, a feudális és polgári nemzet közötti átmenet érzékelése csaknem lehetetlen. Ezért az érvelésben ott bujkál a régi rendi világból örökölt félelem: most már nem csupán *egyese*k, a román jobbágytömegekből kiválók vesznek el a románság számára, (magyar) nemessé válva, hanem (polgári) földtulajdonosi minőségben *minden* román elveszti nemzetiségét. Adott tehát a súlyos dilemma: a polgári haladás táborában a forradalmi Magyarország mellé, vagy nemzeti mivoltuk remélt védelme érdekében a Habsburg-reakció oldalára álljanak-e.

Nagyjában-egészében ugyanezek a gondolati tisztázatlanságok és belőlük adódó következtetések találhatók Papiu további – ugyancsak Barnutiu szellemében írt – szavaiban: „Ma ismét nagy mozgalom van Ausztriában, különösen Magyarországon és Erdélyben ... A magyarok ismeretes energiájukkal megint küzdeni akarnak Nagy-Magyarországért, és mindenáron azt követelik, hogy a románok tüstént legyenek magyarok; nem akarnak tudni semmit Erdély önállóságáról, semmit a hárommilliónyi erdélyi román és a Tiszáig nyúló román vidékek egyenlőségéről és nemzeti önállóságáról... A magyarok jól tudják, hogy a románok nem szeretik a németeket, s ezért nem akarnak engedni állítólagos történelmi jogaikból. Viszont a németek is tudják, hogy a románok nem akarnak magyarokká válni, éppen ezért a német kabinet a magyarok valamennyi, a románokat elnyomó követelését teljesíti, biztosak lévén a németek abban, hogy ily módon bizonyára új harcot fognak provokálni a magyarok és románok között ... A legfőbb harc a magyarok és románok között nem csupán a román nemzetiség elismeréséért folyik, hanem emellett aztán még Erdélyért is. A magyarok nem akarnak tudni egy Erdély nélküli Magyarországról. A románok ellenben, nemcsak hogy nem akarják Erdélynek Magyarországgal való fúzióját, hanem a bánsági, bihari és máramarosi románok egyesítését követelik Erdéllyel, a Tiszáig... A magyarok attól félnek, hogyha Erdély Magyarországtól független lenne, akkor az ötszáz ezer erdélyi székely-magyar elenyészne a románok között, akik csupán Erdélyben egymillióan vannak. Ezenkívül attól is félnek a magyarok, hogyha Erdély Magyarországtól független maradna, másrészt pedig Magyarország elszakadna Ausztriától, akkor többé semmi sem gátolná meg Erdélyt, hogy akivel akar, például a Fejedelemségekkel egyesüljön ... Ami az erdélyi románokat illeti, ők éppúgy, mint 1848-ban, ma is tiltakoznak Erdélynek Magyarországgal való uniója ellen, mert Magyarországgal egyesülvén, teljesen elenyésznek, míg Erdélyben nagy számuknál fogva ők a helyzet urai... Másfelől a románok megértik azt is, hogy Erdély önállósága nem csupán az erdélyi románok különleges érdeke, hanem az összes román általános érdeke is ... Aztán meg Ausztriának sem érdeke Erdély és Magyarország egyesülése, mert ezáltal Magyarország nagyon megerősödne. De mindezek ellenére Ausztria, miként 1848-ban, úgy hiszen most is meg fogja engedni a magyaroknak Erdély unióját. És miért? Csak azzal a céllal, hogy a románokat most is a magyarok ellen uszítsa és örökös harcra kényszerítse, mint 1848-ban...”

Majd fölvezetja az általa elképzelt román állam jellemzőit: „Nemzeti tekintetben a románok ideális állama az egyik leghomogénebb lenne Európában. Lakói mind románok; valamennyien kompakt tömegben; mindnyájan ugyanazt a nyelvet beszélik, tájszólás nélkül; a Máramaros szélén élő román megérti a galaci vagy brailai román szavát... Erdélyben egymillió román van, akik között elszórva él mintegy kétszázezer német és szász és alig ötszázezer székely és magyar. A Bánságban, Biharban, Máramarosban a Tiszáig újra van valami másfélmillió román, az idegenek pedig hasonlíthatatlanul kevesebben. Igaz, hogy a magyarok és a szászok gazdagabbak és intelligensebbek is, mint a románok, másfelől viszont a románok túlnyomó számúak, s vitézség tekintetében sem múlják fölül a magyarok a románokat...”

Még érdekesebb és igen termékenynek bizonyuló az a gondolata, amelyet Erdély földrajzi, stratégiai helyzetéről és fontosságáról ír: „Erdély Dácia közepén emelkedik, mint valami igazi természetes vár, a legerősebb és legfontosabb. Középpontban lévén, természetes módon uralja a Bánság és Bihar síkságait a Tiszáig; uralja Moldva dombjait és völgyeit és Havasalföld mély lapályát. Aki ennek a stratégiai központnak, Erdélynek ura, az egy kis bölcsességgel a körülményekhez képest uralkodhatik a Tiszáig és a Fekete-tengerig... Aki tehát Erdély ura, az ura egyszersmind a román fejedelemség(ek)nek is...”

Végül az alábbi, axiómaszerű megállapításokkal összegezi eszmefuttatásait: „Az Egyesült Fejedelemségeknek Erdély nélkül nincs jövője Európában ... Erdély nélkül bizonytalan és kétséges a léte, mely addig fog tartani, míg az európai államok versengése és változó érdekei. Erdélynek a Fejedelemségekkel való egyesítése megmenthetné a haláltól, ... mind történelmi, mind nemzeti jogunk sokkal erősebb, mint a magyaroké: egy ilyen állam Európa érdekeinek is jobban meg felelne, mint a magyarok történelmi Magyarországa, mely magyarokból és horvátokból, szerbekből és szlovákokból, románokból és más népekből tevődne össze, vagyis ennyi heterogén elemből, amelyeknek egyetlen magyar államban való egyesítése valamiféle magyar Ausztriát eredményezne, mely minden pillanatban újra megzavarná Kelet-Európa nyugalmát.

Tudom, hogy beszélnek egy olyan Romániáról, mely a Kárpátoktól a Haemusig (a Balkán hegységig) terjedne. Csakhogy Bulgária szláv nyelvet beszél, s aztán meg, ez a Kárpátok és a Haemus közötti völgy sem a Kárpátok, sem Észak urai ellen nem tarthatná fenn magát. Erdély, és nem Bulgária a legszebb és legéletképebb rész a román nemzet széttépett testéből...”¹⁸³

Ezzel az emlékirattal az egész problematika is új erőterbe került, hiszen most már nem egy egyszerű tanár terjesztette diákjai körében, hanem egy új állam tisztviselője fordult vele a hatalom letéteményeséhez, az uralkodóhoz. (Papiu hatását s jó kapcsolatukat mutatja, hogy Cuza a memorandumban megfogalmazott, itt nem részletezett tanácsait a lehetőségekhez mérten megvalósította, őt magát pedig 1862-ben a Semmitőszék ügyészévé, majd igazságügyminiszterré nevezte ki; e tisztségét 1863. október 12–1864. február 27. között töltötte be.) Az „erdélyi kérdés” nagy lépést tett tehát az „intézményesülés” útján. De hogy a formálódó nemzettudatban végül is milyen hely illeti majd meg, az korántsem volt még lezárt ügy. A nemzetközi helyzet alakulásán kívül, ha kisebb mértékben is, a magyar emigráció erőfeszítéseitől is függött. A tárgyalások, egyezkedések hatással lehettek alakulására, még ha az emigráció kísérletei maguk is az európai

politika mozgásait követték, erőviszonyait közvetítették. Viszont nagyon is valószínűnek látszik, hogy a történelmileg, szociológiailag különféle eredetű, jónéhány vonásukban eltérő, egyebek között időbelileg sem teljesen egybeeső havasalföldi, erdélyi és moldvai román társadalmi és ideológiai fejlődés és politikai gondolkodás szálai – az egységes román nemzettudat előlegezve – ezzel a memorandummal találkoztak – egyelőre a külpolitika síkján.

A XIX. század derekának román szempontból legfontosabb éveiben vagyunk tehát (1853–1866). Abban a mozgalmas másfél évtizedben, amikor Havasalföld és Moldva egyesülése a szerencsés külpolitikai konstelláció (krími háború, a cári birodalom balkáni előrenyomulásának megakadályozását célzó nagyhatalmi érdekek s érdekellentétek stb.) s nem utolsósorban e nemzedék erőfeszítése nyomán megvalósult. Az I. Alexandru Ioan néven uralkodó fejedelem családi nevééről „Cuza-korszaknak” nevezett hét esztendő (1859–1866) során már „csak” az unió tényét kellett a garantáló hatalmakkal elismertetni és az (1858. évi párizsi egyezmény által is előírt) társadalmi reformokat kellett végrehajtani. Ez azonban távolról sem volt egyszerű feladat.

Mert bár az alapföltételek részben adottak már a társadalmi és nemzeti célkitűzések megvalósításához, egyelőre sok még a bizonytalansági tényező is. Változatlanul hatnak a régi erők, beidegződések, s a kétségtelenül előremutató folyamatok is rendkívül ellentmondásosak. Hiszen csupán az ötvenes évek közepe táján dőlt el egyáltalán, hogy a román nemzeti célokat végül is sikerül a nyugati hatalmi érdekekhez kapcsolni. Így nem csoda, hogy némelyek várakozó álláspontra helyezkedtek, és – apáik, nagyapáik példáját követve – török szolgálatba léptek. A „negyvennyolcas nemzedék” idősebb tagja és tanítómestere, I. Heliade-Radulescu, 1853–54-ben Omer pasa táborában volt, s fiatalabb emigráns társai megrökönyödésére Heliade bejként török egyenruhát öltött magára.¹⁸⁴ Ion Ghica még tovább ment: 1848 és 1858 között a török birodalomban tartózkodott, s 1854–1858 között Számosz szigetének bégje (kormányzója) volt. Még barátai is éltek a gyanúperrel, hogy tisztségét, miként ősei a dragomán posztját (a Ghica csa-lád több fejedelmet is adott Moldvának és Havasalföldnek!), a havasalföldi (vagy moldvai) trón megszerzésére akarta fölhasználni. S amikor, csaknem tizenegy év után, mint az egykorú forrás mondja: „hatalmasan és erősen” hazatért, magával hozta – G. Zane román történész szavaival – „nagy tapasztalatát, melyet a bizánci diplomácia kifinomult iskolájában szerzett, s amelynek nagyrabecsült emlékéit tartalmaz életének végéig őrizni fogja”.¹⁸⁵

Maga Cuza, a leendő uralkodó helyzete is érdekes, hiszen egy időben a rossz emlékezetű moldvai kajmakám (helytartó), a fanarióta görög Nicolae Vogoridi¹⁸⁶ (Vogorides, 1857 március–1858 október) környezetéhez tartozott. Vogoridi kinevezte adjutánsának, s rekord idő – tíz nap – alatt hadnagyból őrnaggyá léptette elő. A tehetséges, karakán fiatalember megnyerésének szándékán kívül ehhez nyilván az is hozzájárult, hogy a család bizalmasának tekintették, s görögösen Cuzachinak szólították. S még későbbi, látványos szakításuk is Cuza jövőjét egyengette, neve ettől vált szélesebb körben ismertté, s nagyban hozzájárult fejedelemmé választásához.¹⁸⁷

Ebben a cseppfolyós hatalmpolitikai helyzetben és a vázolt társadalomtörténeti folyamatok közepette érthető, hogy a Cuza-korszak, különösen első éveiben, egyelőre nem is annyira jellegében, mint inkább eredményeiben külön-

bözik a régítől. „Bár igazságtalan lenne elhallgatni vagy tagadni – állapítja meg Canini későbbi visszaemlékezéseiben –, hogy javulás, lassú fejlődés van Romániában, sőt még az erkölcsökben is a jobbulás néhány jele tapasztalható”.¹⁸⁸ A régi hagyományokat követve azonban Cuza, akárcsak elődei, a „honi fejedelmek”, szükség esetén továbbra is igénybe veszi a fanarióták gazdasági, családi és politikai kapcsolatait.¹⁸⁹ Ennek megfelelően diplomáciája is végeredményben az előző rezsim örököse. Legsikeresebb diplomatája, konstantinápolyi megbízottja – Costache Negri – lényegében a korábbi kaptika (a fejedelem képviselője a Fényes Portánál) funkcióját gyakorolja. A célkitűzések megváltoztak, kiterjedtek, a módszerek viszont – nagyjában-egészében – maradtak.

A politikai helyzet bonyolultságát mutatja a görög kolostorok ügye. Amikor nagy diplomáciai vihart kavartva Cuza 1863 végén bejelentette államosításukat, a lappangó – s továbbra is ellentmondásos – görögellenes érzések ismét föllobbantak. Ennek ellenhatásaként a görög szerzetesek még a fejedelem meggyilkoltatását is fontolóra vették.¹⁹⁰ 1864-es konstantinápolyi látogatása során viszont a pátriárka ünnepélyesen fölkente, elismerte fejedelemnek, Fanar lakosságára pedig meleg rokonszenvtetéssel fogadta.¹⁹¹

A „negyvennyolcas nemzedék” is Cuza idejében élte virágkorát. A hozzáférhető levéltári források (parlamentari képviselők, pártcsoporthoz tartozók névsora stb.) szerint – az előzőekben vázolt folyamatoknak megfelelően – igen sok volt közöttük a görög vagy görögös nevű. Ha netán már román nevet viseltek is, vagy apai ágon román származásúak voltak, a görög rokonság sok esetben kimutatható, például a következőknél: Ion Ghica¹⁹² (1816–1897), I. H. Radulescu (1802–1872), Costache Negri (1812–1876), Ion Balaceanu (1828–1914), C. A. Rosetti (1816–1885), az Alecsandri fivérek (Vasile: 1821–1890, Ion: 1826–1884), C. Boliac (1813–1881), A. I. Cuza (1820–1873) stb. A nemzedékből talán legjobban kiemelkedő N. Balcescu (1819–1852) is előbb tanult meg görögül írni-olvasni egy archimandritától, mint anyanyelvén, s újkörög nyelvből kiváló érdemjegyet szerzett. Ugyancsak jó (jeles) került görögéből Vasile Alecsandri bizonyítványába is. Sőt, még a fölkészültségében, szellemiségében külön szint és színvonalat képviselő M. Kogalniceanu (1817–1891) is – aki tanulmányai jó részét Berlinben végezte (1835–1838) – görögös műveltségű volt, olyannyira, hogy diáktársai, bizonyára nem véletlenül, *der schwartze Griechenek* hívták.¹⁹³ Az önálló román államiság megteremtéséért majd intézményrendszerének megszilárdításáért oly sokat és eredményesen fáradozó – szintén Párizst járt – Bratianu testvérpár (Dumitru: 1818–1892, Ion: 1821–1891) apja, Dinca (Constantin) Bratianu, viszont mintha csak Filimon alapregényének lapjairól lépett volna le: még a nevük is azonos (*Dinu Paturica*) – ez egyaránt lehet véletlen egybeesés és (*inkább*) tipikus karrier.

Ez a nemzedék intézte a zsenge román állam kül- és belügyeit.¹⁹⁴ Ők töltötték be a legfontosabb posztokat. Jórészt rajtuk állt vagy bukott az önálló román államiság jövője. Kevés kivétellel valamennyiükről elmondható, hogy „született” diplomata volt. Nem állítjuk, hogy a származásnak eleve mindent meghatározó jelentősége van a képességek és tulajdonságok milyenségében és minőségében. Az viszont az ő példájukkal is valószínűsíthető, hogy a lényegileg hasonló körülmények (és az előző generációk által szerzett tapasztalatok átadása) bizonyos gondolkodás- és magatartásformákat újratermelhetnek, s elősegíthetik, hogy régi

hagyományok szívósan továbbéljenek.¹⁹⁵ E nemzedék ősei megszokták a nehéz föltételeket. Tudták, hogy a szultáni vagy a nagyvezíri kegy szeszélyes, az intrikák¹⁹⁶ viszont mindennaposak, a hoszpodárok pedig nem mindig töltik ki kialakított hivatali idejüket. S ez, a fejedelemségekben később is általános állandó lét- és vagyonbizonytalansággal tetézve a politikai érzéket egyenesen létkérdéssé növelte.¹⁹⁷ A fejével játszott az, aki hibázott, vagy nem volt jártas a csel-szövésekben.¹⁹⁸

Mit jelent mindez? Azt, hogy ennek a valóban nagy nemzedéknek a tagjai a fejedelemségekbeli társadalomfejlődés és politikatörténet következményeként úgy lettek európeérek, úgy sajátították el a nyugat-európai műveltséget, nyelveket, úgy illeszkedtek koruk követelményeihez, hogy közben régebbi beidegződéseiket is megőrizték: átmentették őseik diplomáciai kifinomultságát, kitar-tását, rátermettségét. Mindez egyfajta kétarcúságot eredményezett, amit nyugat-és közép-európai szemmel (beállítódással) nemigen lehetett követni, s nem-egyszer félreértésekre, túlzott reményekre, téves következtetésekre teremtett alkalmat. Vagy – azok részéről, akik ismerni vélték – tápot adott az előítéletes gondolkodásra, rosszhiszemű általánosításokra. [Ilt meg kell jegyeznünk, hogy e je-lenségre az erdélyi románság Havasalföldre került képviselői is nagyjából hason-lóan reagáltak. A levelezésükben, utijegyzeteikben (második nemzedékük, pél-dául Slavici műveiben) előforduló *bizantinus* jelző erre utal, mint ahogy fordítva, valószínűleg az sem tekinthető véletlennek, hogy a „regáti” (fejedelemségekbeli) gondolkodás alaposnak, jószándékúnak, megbízhatónak, de „pedánsnak”, némiképp merevnek és (ezért) kissé nevetségesnek tartja a Kárpátokon túlról érkezett román értelmiséget. Épp azt a hajlékonyságot, kifinomultságot, rugal-masságot hiányolja belőle, melynek túlzásait, vadhajtásait (*a bizantinusságot*) amazok a havasalföldieknek fölhánytorgatják.¹⁹⁹]

Az elmondottakból talán nyilvánvaló: az éppenhogy létrejött, súlyos belső-és szervezeti gondokkal küszködő Cuza-féle államalakulat diplomáciáját – melyben, egyelőre tanácsadói minőségben, ott vannak már az erdélyi románság képviselői is – korántsem lehet valamiféle kezdetleges képződménynek tekinteni. Sokkal közelebb járunk a valósághoz, ha megállapítjuk: a magyar emigráció Ha-vasalföldön és Moldvában tartózkodó tárgyalóképes tagjai, megbízottai lényegében a „bizánci politikai iskola” kései, európaizálódott képviselőivel kerültek szembe, hogy a magyar–román együttélést újabb hosszú időszakra meghatározó alapkérdésekben megpróbáljanak egyezsége jutni.

Jegyzetek

1. Az utóbbi években megjelent művek közül fontos elméleti fogódzkodót kínál a kérdéskör megítéléséhez, jóllehet román vonatkozásait nem érinti Szűcs Jenő: Vázlat Európa há-rom történeti régiójáról, (Bp. 1983.) c. tanulmánya, mely a HARMATTAN kiadó Domaines danubiens sorozatában 1985. óta franciául is olvasható. L. még Szűcs Jenő–Hanák Péter: Európa régiói a történelemben, Bp. 1986., és Vitányi Iván: Az „Euró-pa paradigma”, Bp. 1986. A legújabb román „megközelítések” közül igen figyelemre méltó, bár vitatható konklúziókra jutó mű Ilie Badescu: Sincronism european si cultura critica romaneasca. Contributii de sociologie istorica privind cultura moderna roma-neasca, (Bucuresti, 1984.) c. könyve.

2. L. újabban Trócsányi Zsolt összegezését a szerző „A románok története a XVIII. sz. elejétől 1821-ig” c. kéziratos tanulmányában.
3. A román agrárviszonyok máig megkerülhetetlen összefoglalását adja Niederhauser Emil klasszikusnak számító monográfiája: A jobbágyszabóadás Kelet-Európában, Bp. 1962., 242–272. (a továbbiakban: Niederhauser); fontos új adalékokat és kiegészítéseket tartalmaz Miskolczy Ambrus: „A forradalmak és a reformok kora a román nép történetében” c. egyelőre kiadatlan tanulmánya.
4. Vö.: Niederhauser 242–243., 250.
5. Zane, G.: *Economia Principatelor Romane in perioada 1775–1831*, in.: Zane, G.: *Studii*, Buc. 1980., 38.
6. A lengyel hatásra ld.: Garabet Ibraileanu: *Spiritul critic in cultura romaneasca*, Iasi, 1970. (II. kiadás); D. V. Barnoschi: *Originile democratiei romane*, Iasi, 1922., 31–37.; Makkai László: *Magyar-román közös múlt*, Bp. 1948., 34. (a továbbiakban: Makkai)
7. Vö.: Mikecs László: *Csángók*, Bp. é.n. (1941), különösen 158–159., 178.; Elekes Lajos: *A román fejlődés alapvetése*, Századok, 1940., 283–313., 361–404.; Makkai 40–45.; Nyelvi következményeit I. Tamás Lajos: *A rumén nyelv magyar kölcsönszavainak művelődéstörténeti jelentősége*, in.: Deér-Gáldi: *Magyarok és románok*, II. köt. Bp. 1944., 337–383.
8. Vö.: Gáldi L.: *XVIII. sz.-i humanizmusunk és a románság*, Bp. 1940., 43–46–53.; Újabban, egyébként igen logikusan, egy neves román történész, a moldvai őshonos (autochton) bojári rétegek önmagára eszmélését, rendi tudatának kibontakozását a lengyel és a magyar (erdélyi) nemesség példáján kívül az eredetileg többnyire nem nemesi eredetű, de a fanarióta fejedelmek kegyelméből magas hivatalokba jutó s utóbb „nemesített” görög-levantei (gyakran epiruszi) jövevények kihívásának tulajdonítja. Ld.: Andrei Pippidi: *Traditia politica bizantina in tarile romane in secolele XVI–XVIII*. Buc. 1983., 111. Itt kell megjegyeznünk, hogy Moldvában, ráadásul (földrajzi fekvéséből következően) az ukrán és orosz (pravoszláv) hatás is egyre nagyobb mértékben érvényesült, s ez nem egy vonásában más volt, mint a konstantinápolyi ugyancsak ortodox mezbe öltöztetett, Havasalföldön fokozatosan (s inkább) tért nyerő görög-bizantin szellemiség. Vö.: Nagy Béla: *Dimitrie Eustatievici (1730?–1796?) élete és munkássága*, Kézirat, 45–66., 88., 251.; D. Russo: *Studii istorice greco-romane*, Buc. 1939., I. 10–11.
9. A moldvai társadalom rendi jellegű vonásaira már Makkai László is fölhívta a figyelmet: Makkai 256. A magyar (erdélyi) – moldvai kapcsolatok rövid, de igen alapos összefoglalását adja legújabbban Benda Kálmán: *A moldvai magyarok (csángók) a XVI–XVII. században c. tanulmánya*. In.: Benda Kálmán: *Moldvai Csángó-Magyar Okmánytár, 1467–1706, I–II*. Bp. 1989.; *Paleologu, Alexandru: Spiritul si litera*, Buc. 1970., 10–11.; l. legújabbban Trócsányi idézett összefoglalóját is.
10. D. Berindei: *Orasul Bucuresti resedinta ai capitala a Tarii Romanesti*, Buc. 1963.; 48.
11. A bérlők és a kasznárok többsége pedig akárcsak uraik, görög vagy egyéb balkáni-levantei jövevény. Vö.: St. Ionescu: *Bucuresti in vremea fanariotilor*, Cluj, 1974., 66.
12. A bérleti rendszerről s a két fejedelemségbeli agrárrendszer további különbségeinek plasztikusan tömör leírását nyújtja Miskolczy idézett kézirata. Előzményeihez l. még Trócsányi i.m.
13. A nyugat felé nyitottabb havasalföldi állapotok, „politikussabb” szellemi légkör, valamint a francia liberalizmus erőteljes hatásának tömör elemzését adja – a moldvai viszonyokkal is egybevetve – Eugen Lovinescu: *Istoria civilizatiei romane moderne*, Buc. 1972., (II. kiadás) 133–137. (a továbbiakban: Lovinescu); *Nyelvi következményeit I. Tamás i.m. 362., 377–378.*
14. *Istoria populului roman* (Szerkesztette A. Otetea; a továbbiakban: Otetea), Bucuresti, 1970., 181.

15. C. C. Giurescu: *Istoria romanilor*, III. Bucuresti, 1942., 226. (a továbbiakban: Giurescu); Otetea: 182.
16. A. D. Xenopol: *Istoria romanilor din Dacia Traiana*, 5. (Epoca fanariotilor), Iasi, 1892., 518–519., 536., 539., 666. (a továbbiakban: Xenopol); Giurescu: 225.; D. Onciul: *Din istoria Romaniei*, Buc. 1914., 88. (a továbbiakban: Onciul).
17. Pompiliu Eliade: *Influenta franceza asupra spiritului public in Romania*, Bucuresti, 1982., 77., 117. (a továbbiakban: P. Eliade) Ezt az értesülést azonban Xenopol: *Istoria Romanilor din Dacia Traiana* (III. kiadás) VI. köt. Buc. é.n., 32. (102. jegyzet) cáfolja.
18. I. H. Radulescu: *Opere I.*, Buc. 1939., (D. Popovici előszava) 21–22. (a továbbiakban: I. H. Radulescu); Zirkuli P.: *A román felvilágosodás, Kézirat* (a továbbiakban: Zirkuli); Ez a gondolat a „Hetéria” (Hateireia) mozgalom célkitűzései között is megtalálható. Vö.: Jancsó Benedek: *A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota*, II. köt., Bp. 1899., 341. I. újabban: Mircea T. Radu: *T. Vladimirescu si revolutia din Tara Romaneasca*, Craiova, 1978., 368–370., 555.
19. P. Eliade 95.
20. Belia György: *A román irodalom története, Kézirat*
21. L. Saineanu: *Influenta orientala asupra limbei si culturai romanesti*, Buc. 1900., LXXVI–LXXVII. (a továbbiakban: Saineanu)
22. Veress Sándor: *Románia története, Kézirat MTA Könyvtára, Kézirattár (Ms 40.491/7) 40.fol.* (A továbbiakban: Veress)
23. Cornelia Papacostea Danielopolu: *Intellectualii romani din Principate si cultura greaca 1821–1859.*, Buc. 1979., 7. (a továbbiakban: Danielopolu); *A fanarióta kor igen érzéketlen – és forrásértékű – összefoglalását adja A. Ubicini: Provinces d’origine roumaine. Valachie, Moldavie, Bukovine, Transylvanie, Bessarabie. "L’Univers, Histoire et description de tous les peuples. Provinces danubiennes et roumaines"*, Paris, é.n., (1856) c. kötet, II. rész, 86–130. lapjain; L. még Trócsányi i.m.
24. P. Eliade 32–35.
25. P. Eliade 76–77.; A görög (és szerb) szerzetesek és írástudók (majd kereskedők s leendő „bojárok”) bevándorlásának s megtelepedésének folyamatára l. még: A. Pippidi: *Traditia politica bizantina in tarile romane in secolele XVI–XVIII.*, Buc. 1938., 53–56.
26. Veress 40. fol.
27. E. Stanescu: *Préphanariotes et Phanariotes dans la vision de la societé roumanie des XVIIe–XVIIIe siècles*, in.: *Symposium „L’epoque phanariote” Thessaloniki, 1974.*, 347–358.; Vö.: A. Pippidi: *Hommes et idées du Sud-Est Europeen a l’aube de l’age moderne*, Bucuresti–Paris, 1980., 342–343., és u.ő.: *Traditia politica 215–217.* l. még Trócsányi i.m.
28. Jancsó szerint a nagybirtokosok és főbb tisztviselők Olténiában többnyire görögök még 1820 táján is. Ld.: Jancsó 339., Zirkuli u.o. – *A vel camaras* általában görög eredetűre vonatkozó értesülésért Andrei Pippidinek tartozom köszönettel. Dan Berindei kutatásai viszont nem támasztják alá, hogy a fanarióta korszakban a vistier tisztségét görögök töltötték volna be. (D. Berindei szíves közlése) Egy másik román történész úgy tudja, hogy ellenkezőleg, a főtármokmesteri tisztséget a fanarióta korban inkább moldvai és havasalföldi román bojárok kapták, akik jobban ismerték az adóbehajtás módját. (St. Ionescu: *Bucurestii in vremea fanariotilor*, Cluj, 1974., 64.)
29. Calinescu 128.; A görögység újabb és újabb hullámairól és a görög származású fejedelemségekbeli értelmiségiek és politikusok tevékenységéről l. még Xenopol 53.; Danielopolu 27–29., 32–35., 103–105.
30. Xenopol 528–529., 610., 627., 652–658., 661–663.; Onciul 92.; N. Cartojan: *Cartile populare in literatura II. köt.* Buc. 1938., 10.; Zirkuli Péter: *A felvilágosodás kora a dunai fejedelemségekben*, in.: Zirkuli: *Találkozások*, Bp. 1988., 23.

31. Vö.: Dictionarul limbii romana moderne, Buc. 1958., 673.; Mic dictionar enciclopedic, Buc. 1972., 761., illetve Ariadna Camariano: Spiritul revolutionar francez si Voltaire in limba greaca si romana, Buc. 1946., 73.; Xenopol 539.; Gáldi–Makkai 179., 239.; Zirkuli uo.
32. L. Alecu Vacarescu esetét, Cornea 63., 140–141.; Zirkuli uo., valamint Zirkuli Péter: Találkozások, 23–24., 26.
33. Calinescu 67., 70–71., 91.; Ist. lit.rom II., 1968., 12–13.; A. Dutu: Sinteza si originalitate in cultura romana, Buc. 1972., 101–102.
34. A szinte szétválaszthatatlanul összefonódó görög–francia hatáshoz l. még A. Camariano: Spiritul revolutionar francez si Voltaire in limba greaca si romana, Buc. 1946.
35. Azaz kezdetét veszi az elgörögösödött román bojártság „elfranciasodása”. Vö.: I. Masoff: Teatrul romanesc, I. köt. Buc. 1961., 73.; Danielopolu 23.; Xenopol 669–671., 673.; Gáldi–Makkai 278. L. még P. Eliade (különösen 116–145. és 161–227.)
36. P. Eliade 141–144.
37. P. Eliade 152–153., 156–157. Zeltuhin, Oroszország teljhatalmú megbízottja a két fejedelemségben például kertelés nélkül azt kérdi a havaselvi bojáraktól: „Vajon mikor fogjátok ezeket az undorító török rabszolgáruhákat a civilizált népek öltözékére cserélni? Mikor szabadultok meg rút szakállatoktól?” D. Berindei: Orasul Bucuresti ... 188. Az orosz tisztikar „civilizáló” szerepéhez az elhúzódo hadjáratokon kívül két másik tény is hozzájárult. Az egyik az, hogy a cár legfőbb tábornokainak engedélyezte, hogy asszonyaikat magukkal vigyék, a másik a havaselvi és moldvai bojárnők „hajlandósága”, szabadosabb életstílusa. Így például csak 1849–50-ben több mint százötven bukaresti bojárasszony kötött házasságot orosz tisztekkel s követte férjét Oroszországba (s bizonyára nem oroszul, hanem franciául társalogtak – hiszen egy korabeli magyar szemtanu is megerősíti, hogy „az orosz tisztek .. nem tudnak románul”. Az már más lapra tartozik, hogy e frigyek gyakorta nem voltak hosszú életűek. Ugyanez a jelentés ugyanis arról is beszámol, hogy sokan szakítottak urukkal, annyira rosszul bántak velük. L. H. Narty-Czajkának (Sadyk pasa), Bukarest 1850. aug. 23., Czartoryski Múzeum Levéltára, Krakkó. 5430.
38. Az idézet pontos szövege egyébként az alábbi: „Aussi peut-on affirmer, que dans aucun pays situé a l’Est d l’Europe, on cultive notre langue avec plus de succes qu’en Moldavie”. Huber–Molé, Yassy (Iasi) 23 mars 1838. In.: Hurmuzaki, Documente, vol. XVII., 693.
39. Xenopol 664., 674., 676.; Gáldi László: Les mots d’origine neo-grecque en roumain a l’époque des phanariotes, Bp. 1939., 24., (a továbbiakban: Gáldi)
40. Nyelvészeti vonatkozásait, különös tekintettel a görög–román kétnyelvűségre s a román nyelv máig megőrzött görög elemeire, de az egész fanarióta-kor történetére is l. Gáldi
41. N. Camariano: Sur l’activité de la „Société littéraire gréco-dacique” de Bucarest, 1810–1812, in.: Revue des études sud-est européennes, VI. (1968) Nr.1., 39–54.
42. V. A. Urechia véleményét l. Xenopol: Ist. rom. X. 214.
43. Vö.: V. Maciu: Caracterul miscarii lui Tudor Vladimirescu, in.: De la Tudor Vladimirescu la rascoala din 1807, Craiova, 1973., 9–37. L. újabban Miskolczy idézett összefoglalását is.
44. Xenopol 458–491.; Otetea 221–231.; Radu R. N. Florescu: The struggle against Russia in the Roumanian Principalities, 1821–1854 (IV. fejezet), in.: Acta Historica tomus II., Roma, 1962.
45. Szállóigévé vált verssorai: – „Örökségül hagyom rátok /Ti Vacarescu-unokák: / a román nyelvet ápoljátok / És szeressétek a hazát” – (Szemlér Ferenc fordítása) – egyetlen kézikönyvből sem hiányoznak.

46. Ion Lungu román irodalomtörténész szerint unokaöccse, Iancu Vacarescu is vele tartott; Ion Lungu: *Scoala ardeleana*, Buc. 1978., 235. Ezt az adatot azonban más források, például Andrei Otetea alapvetőnek számító monográfiája (Tudor Vladimirescu si revolutia din 1821. Buc. 1971.) nem erősítik meg.
47. A korszak egyik meghatározó személyisége Chesarie Rimnici püspök és írástudó, 1825. ápr. 5-én így fohászkodik e sorsfordító hónapokra emlékezve: „Ó te év, az Úrnak 1821-ik esztendeje! Bár megjelenéssel te valóban keserűséget is okoztál a Románoknak, de hirtelen ébresztőt is fújtál... Ezért minden emberi lény, akiben román lélek rejlik, köteles neked szentelni élete legszebb perceit”, idézi E. Virtosu: Tudor Vladimirescu. – *Glose, fapte si documente noi*, Buc. 1927. 5.
48. A. Pippidi: Fanariotii – mituri si realitati, in.: *Romania literara*. XIV. évf. 25. sz., 1981. jún. 18., 19.
49. M. Iorgulescu: Firescul ca exceptie, Buc. 1979., 8–9. A fanarióta-kor máig sokban érvényes mérlegét Xenopol vonta meg: *Ist. rom. in. Dacia Traiana*, X. köt. 93–229., 273–303.
50. A. Otetea: Tudor Vladimirescu si rev. din 1821., 9.
51. I. H. Radulescu 3.
52. N. Adaniloaie: Boierii si rascoala condusa de Tudor Vladimirescu, Buc. 1956., 52.
53. Danielopolu 36–37.; Galinescu 233., 253.; I. H. Radulescu 3–5.
54. I. H. Radulescu 4.; Giurescu: Contributiuni ... 56–57.
55. Trócsányi i.m., Vö.: Xenopol i.m. X. 151–155.
56. Igaz, erre is akad példa, l. például Miskolczy i.m.
57. Vö.: Rosetti: Pentru ce s’au rasculat taranii, 262–264.
58. D. Ralet: Suvenire si impresii de calatorie, Buc. 1979., 22.
59. Az arumén (aroman, macedo-román, cincár, kuco-vlach) bevándorlásnak különösen nagy lökést adott, hogy a XVIII. sz. végén növekedtek a török hatóságok visszaélései a birodalom balkáni tartományaiban (pl. a harács növelés), egyik központi településüket az Észak-Epirusz területén fekvő Moscopole-t pedig két ízben is, 1769-ben és 1788-ban pusztító (albán-) török támadás érte az 1768-ban, ill. 1788-ban kitörő orosz-török háborúk következményeként. Vö.: N. Iorga: *Ist. comertului romanesc. Epoca mai noua*. Buc. 1925., 133., Trócsányi i.m. és Giurescu 425–430.
60. A heterogén fejedelemségekbeli polgári érdekű középrétegekre l. még Calinescu: I. E. Radulescu si scoala sa, Buc. 1966., 5; Cornea 43.; Lupas 199.; A. Otetea: *Ist. Romaniei III.*, Buc. 1964., 603.; Iorga: *Ist. romanilor in chipuri si icoane*, Craiova, 1921., 245., 266.; l. még M. Kogalniceanu 1857. nov. 12-i parlamenti beszédét, mely szerint a középosztály, az, amelyről Sieyes azt mondta, hogy egy nemzetben a minden kell legyen, teljességgel hiányzik, különösen Moldvában, ha pedig van (orvos s különösen kereskedő), az idegenek közül kerül ki. Kogalniceanu: *Discursuri parlamentare in epoca Unirii*, Buc. 1959., 37–38. és *Texte social-politice alese*, Buc. 1967., 192–193.
61. A moldvai zsidóság helyzetére és körülményeire l. még. V. Alecsandri: Iorgu de la Sadagura c. színművét, ahol a korabeli (1830-as, 40-es évek) moldvai társadalom jellegzetes figurái között felbukkan a zsidó uzsorás és a német „polgár” (orvos, mérnök stb.) Érdekes, hogy a román népnyelv az „európai ruhát” viselőt „Neamtule” (német!) néven ismerte, egyebek között Gh. Lazari is így nevezte. Vö.: Gh. M. Stancu: *Gheorghe Lazar – pedagog national*, Brasov, 1936., 136.
62. L. a „Gazeta de Moldavia” 1850. márc. 9-i számát.
63. Ld.: Ion Ghica: *Scrisori catre V. Alecsandri*, Buc. 1976. („Ioan Cimpineanu”) 321.; Vö.: Xenopol: *Ist. partidelor politice in Romania. Dela orogini pana la 1866*, Buc. 1910., 171. A két moldvai bojári osztály (réteg) elkülönülésére l. Bamoschi 20–23., 28–29., 304–305.

64. Bevezetés (A Dacia Literara c. folyóirathoz), Iasi, 1840. január 30. Mihail Kogalniceanu: Texte social-politica alese (Válogatott társadalmi-politikai szövegek). Buc. 1967., 100.
65. Uo. 107.
66. Vö.: Filitti, Ioan C.: Domniile romane sub Regulamentul Organic 1834–1848, Buc. 1915., 636–641.
67. Vö.: Filitti i.m. 253., 262., 408.; Rosetti: Pentru ce s’au rasculat taranii, 262–264., 433–435.; St. Zeletin: Burghezia romana. Orogina si rolul ei istoric, Buc. é.n. (1925) 52., 56–57.
68. Xenopol: Ist.rom. din Dacia Traiana, XI. Buc. é.n. (1930), 95–124.; Otetea, Andrei: Insemnatarea istorica a Unirii, Studii, 1959. 1. sz. 29., Vö.: u.ő. Geneza Regulamentului Organic, in.: A. Otetea: Scrieri istorice, Cluj-Napoca, 1980., 229., 238–240.; Gheorghe Platon: Geneza revolutiei romane de la 1848, Iasi, 1980., 77–82.
69. Platon 80.
70. Vö.: P. Eliade 151–152.; Gáldi–Makkai 236–237., 258., 268.
71. Vö.: Miskolczy A.: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom, Századok, 1973. 2. sz. 412.
72. Lovinescu i.m. 97., 99. Értelemszerűen nem csak az orosz befolyás, hanem az utóbb ezzel összefonódó „fanarióta” örökség ellen. Vö.: P. Eliade 299.
73. Vö.: Barabás Miklós önéletrajza 70.
74. Az első, „plebejus” származású havasalföldi ifjak (E. Poteca, I. Pandeli, C. Moroiu, S. Marcovici) egy itáliai kitérő után 1823-ban érkeznek Párizsba. L. D. Berindei: Legaturi si convergente romano-franceze, Revista De Istoire, 1979 - 3., 406.
75. A. Otetea: La révolution de 1848 et les paysans roumains, Revue d’Histoire Compaère, 1948, n:1., 22–23.
76. Pl. Dimitrie Bolintineanu (1819–1872), a havasalföldi hazafias költészet egyik jelentős képviselője, aki apai ágon aromán (makedo-román). Vö.: Calinescu 215.; Scriitori romani, Buc. 1978., 87. és a román (havasalföldi) liberalizmus vezéralakja: Nicolae Balcescu (1819–1852). L. I. Tóth Zoltán azonos című tanulmányát a Magyarok és románok c. kötetben (Bp. 1966) 293.
77. Olyannyira, hogy némelyek közülük anyanyelvüket is elfelejtették (P. Eliade: Histoire de l’esprit public en Roumanie au dix-neuvieme siecle, I. Paris, 1905., 263) és hogy ez a veszély valóban fennállt, jó példa, hogy egyikük, a havasalföldi Constantin Brailoiu román könyveket kért apjától, „hogy a nyelvet el ne felejtse” (Xenopol i.m. XI. 219.). Így nem egészen véletlen, hogy N. Iorga moldvai származású, konzervatív román történész, a romániai népnemzeti irányzat egyik vezéralakja, saját személyes – végsősoron a havasalfölditől több vonatkozásban eltérő társadalom-szerkezet és – fejlődésre visszavezethető – ellenszenvének is hangot adva, egy 1906. márc. 13-i konferencián a zömében inkább havasalföldi (és láttuk: jórészt görög) eredetű ún. negyvennyolcas nemzedékről a következőképpen nyilatkozott: „Azok az urak visszatértek Párizsból, tökéletesen beszéltek franciául, tökéletesen írtak franciául, ismerték Párizs valamennyi nagy és kis utcáját, ismerték valamennyi intézményét és a korabeli párizsi élet minden pletykáját. Büszkén tértek vissza, lenézték szüleiket, lenézték őseiket, lenézték a román föld barbár parasztságát... Azzal a gondolattal jöttek be az országba, hogy fölemeljék a háromszínű zászlót (trikolorot), mely ilyen körülmények között csupán egy rongydarab lehetett, és föl-emelték rongydarabjukat, köréje gyűjtötték az embereket három idegen szót kiáltva, melyeket a tömeg nem értett: szabadság, testvériség, egyenlőség. Helyettük régi román szavakat kellett volna hallaniok: emberség és igazság.” Idézi Lovinescu 130.; Vö.: P. Eliade 295!
78. P. Eliade: Histoire de l’esprit public, I. 261., 263.

79. Eredeti helye: Hurmuzaki: Documente, XVII. 693–694. Idézi Lovinescu 137.; Vö.: Gáldi–Makkai 332.
80. Az újjörög nyelvnek a román nyelvfejlődésre gyakorolt erős hatásának – a jelenség társadalomtörténeti összefüggésével együtt – érdekes monográfiát szentelt Elisabeth Close: *The development of Modern Rumanian. Linguistic Theory and Practice in Muntenia 1821–1838*, Oxford University Press, 1974.
81. Xenopol: *Istoria partidelor politice*, 259–260.
82. Aurélie Ghika (de Soubiran): *La Valachie moderne*, Paris, 1850., 90. (A Pippidi szíves közlése) Az újjörög nyelv és kultúra erős meggyökeresedését Veress Sándor is tanúsítja, aki az 1850-es, 60-as években Havasalföldön szerzett tapasztalatai alapján a francia beszéd és műveltség rohamos terjedése ellenére is jó történelmi érzékkel úgy ítél, hogy „most még sem annyira francia a bojári osztály, mint a minő görög volt a fanarióta fejedelmek idejében.” Veress 39. fol.
83. M. Kogalniceanu: *Scrisori. 1834–1849.*, Buc. 1913.
84. Dr. Oroszhegyi Jósa: *Román élet*, Kolozsvár, 1942., 44. Sőt, Cuza fejedelem csak 1863 tavaszán vezeti be – uralkodói rendelettel – a román nyelvű istentiszteletet az újjörög szertartás helyett: „Alig negyven éve mellőzték a görög nyelvet az iskolákban és a hivatalokban, ám egy különös anomália folytán a városok csaknem minden templomában használatos maradt a liturgiában” – jegyezte föl Eugéne Lamy francia megfigyelő.
85. Giurescu: *Contributiuni* 97.
86. A. Pippidi: *Hommes et idées ...* 346.; Vö.: Georgescu: *Ideile politice si iluminismul in Principatele romane*, Buc. 1972., 20.
87. Ionascu, Ion: *L'influence des Grecs des Principautés Roumaines*, in: „Symposium: l'époque phanariote”, Salonique, 1974., 217.
88. Danielopolu 31–35. Íme, egy erre vonatkozó levélrészlet: „A másik birtokot is el akarja adni egy bizonyos Dionisie Cavadia nevű kefallonitának (ti. Kefallinia nevű görög szigetéről származó egyénnek), aki csak most folyamodott a kis honosításért, azzal a szándékkal, hogy az illető birtok tulajdonosává váljék...”, K. Petrescu – M. Kogalniceanu, Braila, 1864. jún. 2., B.C.S. (Bukarest), *Colectia Kogalniceanu*, XCVI/16.
89. Calinescu 233.
90. Calinescu 253.
91. Vö.: Ioan Maiorescu és V. Aaron megnyilvánulásaival (N. Iorga: *Ist. romanilor din Ardeal si Ungaria*, Buc. 1915., 108–109) és – később – Slavici: *Cel din urma arnas*, Buc. 1923., c. regényével.
92. Eminescunak a román polgárosodás jellegéről vallott nézeteit I. Scrisoarea III. (Harmadik levél) c. költeményében (Eminescu: *Poezii*, Buc. 1965., 123–231.), melyben az asszimilálódásban erősen előrehaladt havasalföldi (főként bukaresti) polgári érdekű rétegek képviselőit „Fonar undorító, gyülevész jöttmentjei”-ként aposztrofálja. Egyik 1874–1877 között megjelent hírlapi cikkében pedig – ugyanerről – ezeket írja: „...Művelt osztályunk legnagyobb részt *nem román*. A városainkban megtelepedett görögök és bolgárok fiaikat Párizsba küldték tanulni, és ezek – *román* ifjakként tértek haza. Semmiképp sem értvén az országot, a nemzeti nyelv helyett egy francia-bolgár zsargont beszélvén, nem ismervén az ország történelmét és törvényeit, nem tudván, hogy e kettő mennyiben tehető fejlődésünk alapjává, ezekből az ifjabból teljesen hiányzik a *történelmi érzék*.” M. Eminescu: *Scieri politice si literara*, I., Buc. 1905., 232.
93. V. Georgescu: *Din corespondenta diplomatica a Tarii Romanesti*, Buc. 1962., 117. Idézi: A. Pippidi: *Hommes et idées...* 346.
94. Canini, Marco Antonio: *Vingt ans d'exil*, Paris, 1868., 160.

95. Vö.: L. Saineanu: Dictionar universal al limbei romane, Ed. „Scrisul Romanesc”, Craiova, é.n., 515–516.; Dictionarul limbii romane moderne, Buc. 1958., 661.
96. I. Ghica: Scrisori... („Scoala acum 50 de ani”), 50–57.
97. Niculescu 73–74., 83–84., 86., 94.; A. Pippidi: Hommes et idées ... 349.
98. A. Pippidi: Hommes et idées ... 349–350.
99. (Gherman) „Vida Maramuresanul”, Stefan Metes: Emigrari romanesti din Transilvania in secolele XIII–XX., 2. kiad. Buc. 1977., 323.
100. Vö.: I. Tóth Zoltán: A soknemzetiségű állam néhány kérdéséről az 1848 előtti Magyarországon, in: I. Tóth Zoltán: Magyarok és románok, Bp. 1966., 79–106.
101. I. Tóth uo. 90–91. A nemesi életforma vonzóerejét s ennek az erdélyi románságra gyakorolt hatását I. még Erdély története I. köt.: a kezdetektől 1606-ig (szerk.: Makkai László–Mócsy András) Bp. 1986., 329., 343–349. (Makkai L. szövege), 492. (Barta Gábor szövege).
102. Az erdélyi román nemzettudat XVIII. századi fejlődését főként I. Tóth Zoltán klasszikusnak számító, Az erdélyi román nacionalizmus első százada 1697–1792. (Bp. 1946.) c. műve alapján követem nyomon. Legutóbb Zirkuli Péter is foglalkozott vele Az erdélyi románság a felvilágosodás korában c. tanulmányában (Zirkuli P.: Találkozások, Bp. 1988., 39–61.) E bonyolult társadalmi-ideológiai folyamat legnagyobb igényű román összefoglalóját I. I. Lungu: Scoala ardeleana, Buc. 1978.
103. Constantin Balaceanu, Ion Vacarescu, Gr. Ghica, Alex. Mavrocordat, Iordache Golescu, ld.: Istoria invatamintului din Romania. Compendiu. Buc. 1971., 56–57.
104. Niculescu 74–75.
105. Uo.: 75., Vö.: I. Ghica: Scrisori 51.
106. E réteg egyik tipikus képviselőjéről – Ion Heliade Radulescuról – írta G. Calinescu: „Iesea din aceea obscura patura de tirgoveti care avea sa rasbata printre marile familii boieresti” (Abból az obskurus városi rétegből származott, amely be fog hatolni a nagy bojárcsaládok közé.) G. Calinescu: I. Eliade Radulescu si scoala sa, Buc. 1966., 5.
107. Metes 190. Egyikük, Florian Aaron, nemcsak az elsők között állítja a római származás tanát a nemzeti célok szolgálatába – nagy hatást téve ezzel növendékeire, köztük N. Balcescúra – hanem a még mindig erős görög kulturális (és politikai) hatást ellensúlyozandó – Romania címmel indít – 1838-ban! – rövid életű folyóiratot.
108. Ürmösi Sándor (utazása után írta): Az elbújdosott magyarok Oláhországban, Kolozsvár(t), 1844., 63–64. Az idézet folytatása: „... azért országunk gyűlölettel emlékezik a magyar nemzetre, pedig úgy-é, a szomszédoknak jól kellene egymással élni? Nem hiszem, az úr is ne vette volna észre, hogy itt a magyarok milyen gyűlötségben vannak az oláh nemzet előtt, de itt azért még sem sanygattatnak a magyarok, mint a magyarok között az oláhok... itt a fő nemzet pórnépe nagyon is terheltek, de a magyar panasz nélkül húzza itt életét – hazájában meg szegényedik: itt megvagyonul – onnan sorsúztettek, mindenkor menedékre talál...” uo. 64–65.
109. G. Barit si contemporanii sai IV. 124., Vö.: N. Iorga: Ist. rom. din Ardeal si Ungaria...108–109.
110. G. Calinescu: Ist. lit. rom., 205–206.
111. M. Kogalniceanu: Cuvint pentru deschiderea cursului de istorie nationala, in: M. Kogalniceanu: Opere, I., Buc. 1946., 646.
112. A burkolt, latens ellentétek fokozatos élesedését és tudatosodását rendkívül érzékletesen elemzi Makkai 165–167., L. még I. Tóth Z.: A magyar-román szövetség kérdése 1848-ban, Századok, 1948. 1–4. sz., 255–256., 280–281; Miskolczy Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, Századok 1975. 5. sz., 860. E

törekvések mesterként, erőltetett voltát és túlkompenzáló jellegét már Alecu Russo, az erdélyi latinizáló iskola első „teoretikus” ellenfele is észrevette: „... a latin szisztémák alatt, melyekkel a nyelvet megváltoztatják, nem enyészhet el a Fejedelemségek elfranciásodott stílusa; az a különbség, hogy a bukarestiek kevésbé, a jászvásáriak jobban átítatják ihletüket a nemzet élő nedveivel, az idegenszerűséget legalább igyekeznek román, vagy románban elavult szavakkal palástolni, míg az erdélyiek, kiknek stílusa oly szegényes, mint a parasztoké, a mitológiával és latinizált szavakkal igyekeznek elrejteti szegénységüket...” A. Russo: Cugetari, Craiova, é.n. 144–145. (a továbbiakban: Russo)

113. Legszelemből megnyilvánulásai A. T. Laurian: Tentamen criticum in originem, derivationem et formam linguae romanicae in utraque Dacia vigentis vulgo Valachicae, Vindobonae, 1840., és A. T. Laurian–I. Massim: Dictionarul limbii romane, Buc. 1871–1876. Ez utóbbit századunk egyik legnagyobb román nyelvésze, I. Iordan, így jellemezte: „... a nacionalista szemlélet legimpozánsabb, de egyben legabszurdabb emléke...” Id.: Iordan: Lingvistica romaneasca, Discurs de receptie, Ed. Academiei Romane, Buc. 1946., 20.; vö.: Al. Nicolescu id. mű és uő.: Scoala Ardeleana si limba romana, Buc. 1971., valamint – ellenhatásként – T. Maiorescu korabeli kritikáit: Despre scriserea limbii romane (1866.), Contra scoalei Barnutiu (1868), Limba romana in jurnalele din Austria (1868.), Neologisme (1881.) Vö. még: I. Breazu: Patrunderea ideilor janimiste in Transilvania, in.: Studii de literatura romana si comparata, Buc. 1970., 203–254.
114. Makkai 183–187.; Lungu 89–93.; I. Tóth Z.: Az erdélyi román nacionalizmus kialakulása. In: Deér–Gáldi: Magyarok és románok, II., Bp. 1944., 77–78., 85–86.; uő.: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790–1848), Bp. 1959., 18–22.; Ennek további következményeit l. uő.: A magyar-román szövetség kérdése 1848-ban, Századok, 1948. 1–4. sz. (összefoglalása 279–282.); Miskolczy Ambrus: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, Századok, 1979. 5. sz., 860.
115. A nyugat felé nyitottabb havasalföldi állapotok, „politikussabb” szellemi légkör, valamint a francia liberalizmus erőteljes hatásának tömör elemzését adja – a moldvai viszonyokkal is egybevetve – Lovinescu, id. mű 133–137.; Vö.: Ibraileanu 31. – Nyelvi következményeit l. Tamás Lajos: A rumén nyelv magyar kölcsönszavainak művelődéstörténeti jelentősége. In: Deér–Gáldi: Magyarok és románok, II., Bp. 1944., 362., 377–378. A jelenség árnyalt, rendkívül alapos szocio-kulturális szempontú elemzését l. Nicolescu 55–98.
116. D. Popovici: Romantismul romanesc, Buc. 1972., 166–170., 172–173., 209–210.
117. Russo 156., 165., 174.
118. Vö.: Asztalos Miklós: Kossuth Lajos kora és az erdélyi kérdés, Bp. 1928., 112.
119. „A balászfalvi gyűlés látványa, a szabadság mezején elhangzó szavak és A. Papiu úr könyvének (Ist. romanilor din Dacia superioare, Vienna, 1851.) elolvasása azt a gondolatot ébresztette bennem, hogy a nyelvi szisztémák jó néhány eszes román fejét megszedítették, olyannyira, hogy úgy tetszik, ezek sem írni, sem olvasni nem tudnak többé. Ilariu (Papiu) úr történelme egy szisztéma megszemélyesítése; ez a történelem nem szolgáltantárgyként (tanulmányként) a románok számára, hiszen a nyelv szisztémája megfojtja a témát...” Russo 113.; Vö.: Gáldi László: Az erdélyi román nyelvújítás, Bp. 1943., 85.
120. Russo 112.
121. Russo (sorrendben) 161., 114., 113.; A nyelvi vitákról l. bővebben: Gáldi László: Az erdélyi román nyelvújítás, Bp. 1943.
122. Idézi N. Iorga: M. Kogalniceanu, Buc. é.n. 18.
123. Mihail Kogalniceanu: Opere I. Buc. 1946., 646–647.
124. Részlet Kogalniceanunak a G. Baritiu által szerkesztett Foae pentru minte, inima si literatura c. lapjában megjelent egyik írásából. Idézi Arató Endre: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon 1840–1848, Bp. 1960., I. 320.
125. Russo 120.

126. Gh. Sion: *Suvenire contimporane*. Revista Carpatiloru, II. 1861., 160–161.; Vö.: Rosetti, R.: *Pentru ce s'au rasculat taranii*, Buc. 1907., 12–13.
127. A Kárpátokon túli magyarsággal foglalkozó munkák közül mindmáig talán a legfontosabb Mikecs László: Csángók c. műve (Bp. é.n.). Lásd még Elekes Lajos: *A román fejlődés alapvetése*, Századok, 1940. 283–313., 361–404. és Makkai 40–45.
128. Mihail Kogalniceanu: *Opere*, III. Partea I. Buc. 1983., 58.
129. Makkai 31–32., 40–45. A környező román lakosság „papistasi”-nak nevezte a moldvai magyarokat.
130. Constantin Sion: *Arhondologia Moldovei* (Moldva nemesi névjegyzéke), Iasi, 1892., 367–370.
131. Makkai i.m. 41. Vö.: Rosetti: *Pamintul ...* 168–169
132. Kogalniceanu 1959., 29.
133. A nagy kivétel éppen A. Russo, aki bizonyára a magyar hatóságoktól elszenvedett zaklatások hatására (Désen letartóztatták, megmotozták és be is börtönözték, s csupán barátai közbenjárására, akik egyenesen Szemere Bertalan belügyminiszterhez fordultak, bocsátották, meglehetősen hosszú idő után szabadon, I. Russo XXVI–XXVIII.) 1848. júl. 4-i, N. Balcescuhoz intézett levelében ugyanolyan hangnemben nyilatkozik a magyar törekvésekről s a magyarságról, mint az erdélyi román politikusok nagy része. Vö.: A. Russo-M. Balcescu, Nagyszeben, 1848. júl. 4.; Russo LVII–LVIII.
134. Mihail Kogalniceanu: *Opere*, I. Buc. 1946., 647–648.
135. M. Kogalniceanu: *Histoire de la Valachie de la Moldavie et des Valaques transdanubiens*, Berlin, 1837.
136. *Anul 1848 in Principatele Romane*, Buc. 1903., 109.
137. Uo. 127 – Kogalniceanu programjának részletes elemzését és a havasalföldi liberálisok un. iszlai kiáltványával való egybevetését adja Lovinescu 117–119.
138. Az egységes és hatékony fellépés különben Kossuth elismerését is kivívta. Ld.: Kossuth: *Irataim ...* I. köt. 380.
139. Al. Cretzianu: *Din archiva lui D. Bratianu*, vol. II., Buc. 1934., 214–217.
140. Bulwer szavai: „... Messieurs, prenez garde de ne pas devenir les victimes d'une grande mystification...”, I. Kogalniceanu: *Texte ...* 205.
141. Részlet Kogalniceanu „Programa de la Mazar Pasa” c. parlamenti beszédéből (1883. jan. 26–27.). Idézi: R. Dragnea: M. Kogalniceanu, Cluj, 1921., 226–227., és uő. II. kiad. Buc. 1926., 28., 141.
142. G. Barit *si contemporanii sai*, I. Buc. 1973., 218.
143. Xenopol: *Ist. romanilor din Dacia Traiana*, XIII. köt., Buc. é.n., 157.; L. Radulescu–Pravat: *Activitatea lui M. Kogalniceanu pina la 1866*, 201.; Hasonlóan vélekedik a fanarióta örökségről V. Alecsandri is: „... A török barbárság, a görög romlottság és a gyakori orosz megszállások siralmas nyomokat hagytak a társadalom erkőcsein és szellemén, román jellege úgy foszlott semmivé, ahogy a föld tűnik el a tél hótakarója alatt. Románia lapja sápadtan fénylett, hiányzott belőle a nemzet heve...” V. Alecsandri: *Proza*, Buc. 1967.
144. Xenopol: *Ist. rom. din D. traiana*, XIII. köt., Buc. é.n., 155.; Kogalniceanu hátrahagyott egyik iratcsomójában egy valamilyen könyvből kitépelt nyomtatott lapra (297. folió) bukkantam, amelyn az alábbi szövegrész olvasható: „Románia újjászületett, de vajon Rómaihoz méltó-e az idegenek ajtaja előtt alázatosan sündörögni, hízelegni és kéregetni. Egyetlen hang sem hallatszik mely jogaikra figyelmeztetné a Rómaiakat: miféle méltóságot várhat el az ország (haza) olyan emberekkel, akik hajdan oly botránnyosan prostituálódtak Oroszország érdekében, mint a mi bojárjaink? Ők, akik rabnak születtek

- és úgy cseperedtek fel, hogy semmilyen érzés sem fűzte őket hazájukhoz, nem tudnak egyebet, mint másoknak felajánlani szolgálatkészségüket, melyre Oroszország, minthogy nincs jelen többé, nem tart már igényt. Hallj oda Rómaiak! Hallj oda hazafiak! Egyikük Ali Pasa előtt hull térdre, a másik Poroszország előtt, a harmadik egyik nagykövet előtt, a negyedik egy másik előtt; mások Párizsba utaznak és nemzetével senki sem gondol. Ó! a bűn szerencsétlen fajzatai! miért nem tudtok hasznára lenni hazátoknak, semmint saját romlásotok virágai maradni, meddig lésztek még a Nemzet terhére és gyalázatára? Nagyon igaz, hogy mindazok, akik a hon elveszejtésén munkálkodtak, a muszkákkal az elsők lesznek, kik mások segítségével fogják tönkre tenni. A Nemzetnek föl kell már ébredenie végre, és sebtében ítélőszék elé kell állítani őket.” (A lap alján ez olvasható: „1856. febr. 22., Penza város”), B.C.S.(Bukarest), Fond Kogalniceanu, V/4.
145. I. Tóth Z.: Az erdélyi román nacionalizmus kialakulása, In.: Deér-Gáldi: Magyarok és románok, II. Bp. 1944., 89–90.; uő.: Az erdélyi és magyarországi román nemzeti mozgalom (1790–1848), Bp. 1959., 15–16., és (magyarországi szerepükre is) 89–93.; Danielopolu 37–38. L. újabban Cicanci, Olga: Companiile grecesti din Transilvania si comertul european in anii 1636–1746, Buc. 1981. (főként 96–118.) és legújabban: Miskolczy Ambrus: A brassói román levantei kereskedő-polgárság kelet-nyugati közvetítő szerepe (1780–1860), Bp. 1987., 43–59.
146. Danielopolu 37.; A budai Egyetemi Nyomda ezirányú szerepére l. Veress Endre: A budai egyetemi nyomda román kiadványainak dokumentumai, 1780–1848, (válogatta, sajtó alá rendezte, a bevezető tanulmányt írta Domokos Sámuel), Bp. 1982., és Köpeczi Béla cikkét: A Budai Egyetemi Nyomda szerepe a közép- és kelet-európai népek közművelődésében, Magyar Nemzet. 1977. szept. 16.
147. Bíró S.: id.mű 136–137.; Miskolczy Ambrus: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom, Századok, 1973. 2. sz., 409–410.; A fejedelemségekbeli román vezető rétegek által kedvelt erdélyi fürdőhelyek légkörének érzékletes leírását l. V. Alecsandri: Proza, 1967. („Borsec”) 162–172.; Vö.: egy Karacsy levél részletével: „.... senkit sem küldhetek, míg magam Bukarestbe vagy Jassyba nem találok vagy egy afféle feredőkre járó Boérta, kit ott esmernek...” Karacsy–Klapka, Konstantinápoly, 1859. máj. 10., OL R 295. 6. d.
148. Bíró S. uo. és 139., 153.; Makkai 206.
149. Részlet az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom kiáltványából. Közli : Miskolczy id. mű 410.
150. L. részletesen: Miskolczy Ambrus: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom, Századok, 1973. 2. sz., 406–427.; Vö.: Makkai 206.
151. Colson még ugyanabban az évben könyvformában is népszerűsíteni igyekezett a román ügyet. Munkájának címe: De l'état présent et de l'avenir des Principautés de Moldavie et de Valachie, Paris, 1839. Hasonló jellegű és célkitűzésű könyv Saint Marc–Girardin: Souvenir de voyages et d'études, Paris, 1832. c. munkája is.
152. Miskolczy A. id.mű 415–417.
153. Ion Ghica kifejezése, idézi Zane 380., 381., 383., 405.
154. Miskolczy A. id.mű 406.; P. Barbu: Oltenia in perioada premergatoare lui 1848, Rev. de ist., 1979/1., 157.
155. V. Curticeanu: Alexandru Ioan Cuza si Transilvania, in.: Cuza Voda in memoriam, Iasi, 1973., 426.; Vaillant későbbi szerepéhez l. Buda–Klapka, keltezés és helymegjelölés nélkül (1862), OL R 295. 6.d. 22. és Irányi–Klapka, Turin, 1862. jan. 29., uo. 7.d. 22.t.
156. Minthogy a hatóságok kezébe került, a mozgalom célkitűzéseit összefoglaló kiáltványuk – Miskolczy A. szerint is kollektív termék – Murgu – legalábbis részbeni – egyetértése aligha vonható kétségbe. Vö.: Miskolczy A. id. mű 409–410.
157. Vö.: egy Wesselényitől származó levélrészlettel: „... századok óta nyomás szülte alattomos bosszúérzet, úrbér s azáltali könnyítés utáni vágyak s igényeik gúnyos kiját-

- szása általi ingerültség, azon hit (miatt), hogy őt császárhoz védi...” Közli: Miskolczy A.: Társadalmi és nemzeti kérdés az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, Századok, 1979. 5. sz., 874.
158. S. Barnutiu 1848-ban az alábbi – még mindig alapjában véve rendi jellegű – érvekkel lép föl az unió ellen: „... Hát a román mit tesz? Ettől függ élete, halála... Örökre átkozott legyen az a román, aki uniót mer kötni, míg el nem lesz ismerve a román, mint politikai nemzet...” idézi: Makkai 211.
159. Makkai 165–167.
160. Miskolczy A.: A román nemzeti egység kérdése és az 1840-es havasalföldi forradalmi mozgalom, Századok, 1973. 2. sz., 422–425.; Részletes elemzése: I. Tóth Z.: A magyar–román szövetség kérdése 1848-ban, Századok, 1948. 1–4. sz., 252–282.; Vö.: Stan 145.
161. Clopotel 38–39.; ld.: Alecsandru Golescu–Negru (Anul 1848 in Principatele Romane, III. köt. 432.), valamint M. Balcescu (uo. 629.; vö.: Kovács 274–275., 280.), nyilatkozataival, valamint Kogalniceanu 1861. febr. 15-i s 1862. május 25-i parlamenti beszédeivel (teljes szövegük: Kogalniceanu: Discursuri parlamentare in epoca unirii, Buc. 1959., 292–293. és uő.: Opere, Craiova, é.n. 236., 239.) Vö.: I. Tóth Z.: A magyar–román szövetség kérdése 1848-ban, Századok, 1948. 1–4. sz., 258–264.
162. Vö.: O. Papadima: C. Boliac, Buc. 1966., 164–178., és I. Tóth Z.: Magyarok és románok, 236., I. újabban: Miskolczy Ambrus: Román és magyar megbékélési törekvések a magyar függetlenségi harc végnapjaiban, in.: Erdély története, III. köt., 1420–1424.
163. Talán a legobjektívebben I. Makkai 220–223. és Miskolczy A.: Társadalmi és nemzeti kérdések az utolsó erdélyi rendi országgyűlésen, valamint újabban: Miskolczy Ambrus: Az ellenforradalom támadása és a polgárháború kirobbanása (uo. 1389–1407.) és Az érc-hegységi román ellenállás és a „román Ausztria” igénye (uo. 1415–1419.).
164. I. Tóth Z.: A magyar–román szövetség... 259–260., 262., 264., 271., 280–281. – A fejedelemségekben megtelepedett erdélyi román értelmiség „közvetítő” szerepére I. még Veress S.: A magyar emigráció a Keleten, Bp. 1878., II. köt., 409., és D. Berindei: Epoca Unirii, Buc. 1979., 235–236.; a havasalföldi liberálisok (a mérsékelték is!) türelmetlenségéről I. Stan 147–150. Ez olyan mértéket ölthetett, hogy néhány esetben akár szerepcserére is sor került: legalábbis erre vall a havasalföldi Alexandru Golescu–Negru-nak az erdélyi A. T. Laurianhoz intézett, valószínűleg román nyelvű 1848. júl. 19-i levele, amelyben ő izgat az unió ellen és módszereket ajánl (saját, a szászok megnyerése, stb.) a magyar törekvések ellensúlyozására. A. G. Golescu – A. T. Laurian, Bécs, 1848. júl. 19/31, francia nyelvű „irodalmi fordítás” másolat, OL R 295., 7. d. 22. t. (Karacsay S. írása)
165. Puluszky Ferenc: Életem és korom, II., Bp. 1958., 296–297.
166. Lettres hongro-roumaines, Paris, é.n. (1851) kiad. Henri Valleton. Dumitru Bratianu válaszait – Irányi levelei nélkül – román fordításban újra közli N. Colinianu: Transilvania in facia pretensiunilor Ungariei, Bucuresti, 1861.
167. Asztalos i.m. 157., Kovács i.m. 290–291., 312–313.
168. Miskolczy: A román nemzeti egység kérdése... 425. N. Balcescu: Opere, I. Buc. 1953., 335.
169. Frankfurti tevékenységére I. bővebben: Metes i.m. 213–214–215
170. N. Filimon: Opere, I. Buc. 1975. (Escursiuni in Germania Meridionala II–X. fej.) 33–53.; Vö.: G. Calinescu: N. Filoimon, Buc. 1959., 24–28. Ugyanez a hangvétel jellemző a Magyar Nemzeti Színház bukaresi vendégjátéka alkalmából bemutatott Hunyadi László c. Erkel operáról, ill. Donizetti Lammermoori Lucijáról írt tárcáira is, Nationalul, 1860. jún. 2. (43. sz.) és 46. sz.
171. Balaceanu – Klapka, Constantinople, le 10. Février 1855. OL R 295. 6. d., 22. t.
172. Kogalniceanu: Opere, II., Buc. 1976., 160.

173. Stan 67–68., 74., 77., 95., 100., 161–162.
174. Bíró S. 145.
175. Bíró S. uo.; D. Ivanescu: Contributii la biografia lui A. I. Cuza înainte de domnie, in.: Cuza Voda in memoriam, Iasi, 1973., 67., 86.; Gh. I. Bratianu 177.: I. még Berzenczey László hagyatékát, OL P 50. 2. cs. 2. t.
176. Nem tekinthető véletlennek, hogy az említett magyar emigráns – Veress Sándor –, bár megítélésünk szerint nem elsősorban a szóbanforgó román vezetőréteg görög származására, (hiszen ez a Bratianu-család esetében nem is bizonyított) hanem a rossz emlékezetű fanarióta korból öröklött reflexekre, politikai beidegződésekre, módszerekre utalva ezt írhatja az 1848-as havasalföldi forradalomról: „Az 1848-diki események itt is idéztek elő egy kis rezgést, a fanarióta Rosetti Brattiano (sic!), Eliadi (sic!) s néhány fellengzős theoretikus fejében köztársasági ábrándok ébredtek...” Veress i.m. 31. fol.
177. A staroste – tisztségre 1858. szeptember 15-én választották meg. V. Netea: C. A. Rosetti, Buc. 1970., 239.
178. Vö.: Makkai 243–245.
179. Megjegyzendő, hogy minden bizonnyal szolgálatai elismeréseképpen Papiut Cuza igazságügyminiszterre nevezte ki az 1863/64-es Kogalniceanu-kormányba. V. Curticeanu 434.; Tevékenységére I. még Bíró S. 152., 157.
180. Memorand facut in luna ianuarie 1860 pentru Pr. (incipie). Nyomatásban először a „Revista Carpatilor” 1861. január 1-i (más vélemények szerint május 1-i) számában látott napvilágot „Idealuri nationale ale Nemtiloru Slaviloru si Romaniloru” címmel, majd a „Revista pentru istorie, archeologie si filologie” I. (1882.) c. folyóiratban jelent meg „Memorand despre raporturile romanilor cu nemtii, cu slavii, cu ungiurii, in timp de pace si in cazul unei revolutiuni in rasaritul Europei, presentat Principelui A. I. Cuza in 1860” (Emlékirat a románoknak a németekkel, szlávokkal és magyarokkal való viszonyáról úgy békében, mint egy Európa Keletén kitörendő forradalom idejében, benyújtva A. I. Cuza fejedelemnek 1860-ban”, vö.: Asztalos 166.) címmel. – Bár az emlékirat, címe alapján januárban íródott, Ion Clopotel román történész szerint Papiu csupán 1860 nyarán nyújtotta be a fejedelemnek az egyetlen éjszaka alatt szerkesztett (Clopotel 75.) dokumentumot. Clopotel 81.
181. A. Papiu Ilarian: Memorand despre raporturile romanilor cu nemtii, cu slavii si cu ungiurii, in timp de pace, si in cazul unei revolutiuni in resaritul Europei presentat Principelui A. I. Cuza in 1860. (Emlékirat a románoknak a németekhez, a szlávokhoz és a magyarokhoz fűződő kapcsolatairól béke idején és egy kelet-európai forradalom esetén, A. I. Cuza fejedelemnek bemutatva 1860-ban.) Revista pentru istorie, archeologie si filologie, I. Buc. 1883. (2. kiad.) 137.
182. S. Barnutiu: Romanii si ungiurii (Discurs rostit in catedrala Blajului la 2 (14) Maiu 1848) cu introducere si comentariu de C. Bogdan-Duica ōRománok és magyarok (A balázsfalvi székesegyházban 1848. május 2-án (14-én) tartott beszéd). C. Bogdan-Duica bevezetőjével és kommentárjaival. ű Cluj, 1924., 26.
183. Papiu i.m. 138-143.
184. Calinescu 139.
185. Zane 391.
186. A Vogorides-klán 1850-es évekbeli erős sztambuli befolyására utal egy lengyel ügynök jelentése, miszerint: „Azt állítják, hogy Lascaris úr, Vogorides Herceg veje azon működik, hogy moldva hoszpodárja (fejedeleme) legyen”. Ld.: Gradowicz havasalföldi lengyel ágens sifírozott levelét, Bukarest, 12 Lutego 1853, Czartoryski Múzeum Levéltára, (Krakkó) 5599, 281. fol.
187. P. Paltanea: Alexandru Ioan Cuza: Pircalab al tinutului Covurlui, in.: Cuza Voda in memoriam, 94–98.

188. Canini 157.
189. Seherthoss-Klapka, Konstantinápoly, 1864. jún. 26., közölte: Borsi-Kálmán Béla: Klapka, Cuza és Arthur Seherthoss: 1864 (Szemelvények egy 19. századi magyar-román megfigyelési kísérlet dokumentumaiból), Századok, 1985. 3. sz. 794–796.
190. Irina Radulescu-Valasoglu: Alexandru Ioan Cuza si politica europeana, Buc. 1974., 115.
191. Irina Radulescu-Valasoglu 159.
192. A román történelemben igen komoly szerepet játszó Ghica família albán eredetű, mely először elgörögösödött, elfranciásodott, majd fokozatosan románná vált. Vö.: Xenopol 668.
193. Calinescu 170.; Danielopolui 65.; Gáldi–Makkai 288. Görög nyelvismeretére utalhat, hogy az egyik nagy bukaresti könyvtár (B. C. S.) kéziratárának Kogalniceanu-gyűjteménye egy olyan iratsomót őriz, amelyben újjörög nyelvű dokumentumok és levelek találhatók, ld.: B. C. S., Colectia Kogalniceanu LXXVII/2. és LXV/5–9.
194. Vö.: D. Vitcu: Diplomatii Unirii, Buc. 1970.
195. Vö.: IH. Radulescu, 4., 21–22.
196. Az intrikák továbbéléséről, ill. újratermelődéséről I. L. Radulescu–Pravat: Activitatea lui M. Kogalniceanu pina la 1866, Buc. 1913., 23.
197. A románság vitalitásának és politikai érzékének frappáns apológiája olvasható M. Kogalniceanu fia, Vasile M. Kogalniceanu. Acte relative la 2 maiu 1864., (Buc. 1894.) c. művének D. A. Sturdza által írt előszavában. Íme egy részlet: „A történelmi igazság az, hogy kedvező körülmények segítettek bennünket; de ugyanolyan bizonyos egy más(ik) történelmi igazság, hogy mi profitálni tudunk ezekből a körülményekből, és kevés nép húzott adott körülményekből olyan nagy hasznot, mint mi. Éppen ebben a hozzáértésben és rugalmasságban rejlik a román nép géniusza, melyet megacéloztak a szerencsétlenségek, de soha sem törték, vagy semmisítették meg a kegyetlen megpróbáltatások, melyeken keresztül ment.”
198. A kegyvesztés ugyanis nem egyszer valóban lefejezéssel párosult, l. Giurescu 257., 307., 320.
199. Vö.: M. Ralea: Caragiale vétke. in.: Korszellem és önismeret. Válogatás a két világháború közötti román esszéirodalomból, Bukarest, 1988. (kiadta és fordította Horváth Andor) 97–98.

Béla Borsi-Kálmán: Die Entwicklung des rumänischen Nationalbewußtsein hüben und drüben der Karpaten im Spiegel der Vorbereitung einer Generation

Die Studie ist der erste Abschnitt der Doktorarbeit des Verfassers, deren Titel ist: "Der Begriff »Nation« und Nationalstrategien. Zur Geschichte der Beziehungen zwischen der Kossuth-Emigration und der rumänischen Nationalbestrebungen".

Der Verfasser beschreibt ausführlich, welche ökonomische und gesellschaftliche Faktoren zu der Entwicklung des einheitlichen rumänischen Nationalbewußtseins in den beiden Fürstentümern, in Moldva und Havasalföld in der ersten Hälfte des 19. Jh. beigetragen haben, und was für theoretische und ideologische Wirkungen auf die Intelligenz- und Politikerschicht ausgeübt haben. Er beweist, daß das Bojarentum in Havasalföld – nicht wie in Moldva – wegen des schweren Lebens und der Unsicherheit des Vermögens nicht in die Richtung der ständischen Entwicklung geht, sondern Stadtbewohner wird, und so als eine der Grundlagen der bürgerlichen Umgestaltung dient.

Einen bedeutenden Teil der entwickelnden Beamtenschicht geben die Griechen, und die griechische Wirkung ist so stark, daß sich hier auch eine hellenisierte Elitgruppe verwirklicht hat. Dieser Vorgang hört in den 20-er Jahren des 19-en Jahrhundert auf, und dann begann die rumänische Nationalbewegung bedeutend ihre eigene Entwicklung.

In dieser Zeit aber ist für diese verbürgerlichten Schichten die westliche, und vor allem die französische Orientation charakteristisch. In Frankreich studiert auch jene junge Intelligenz, die 1848 im Zentrum des politischen Lebens steht, und mit dieser Generation müssen die Mitglieder der ungarischen Emigration in den 1850-er Jahren Verhandlungen führen.

MISKOLCZY AMBRUS

EGY ROMÁN JÓKAI-REGÉNYHŐS VISZONTAGSÁGAI 1848–49-BEN

Ki tagadná, hogy igazában csak szépíró tudja felvázolni a népek közötti viszálykodás tragikumát. És ki tagadná, hogy Jókai Mór ezen írók közé tartozott. Fantázia és humánus avatta ilyen tollforgatóvá. De gazdag volt az anyag is; többször is megfordult Erdélyben az 1848–49-i testvérharcok véres színhelyein, személyes közelségbe kerülvén emberrel és természettel. (Az akkori magyar olvasó Jókaitól is megtudhatta, hogy a magyar forradalom és szabadságharc sok minapi román ellenfele, ha a császár nevében s az ellenforradalom szövetségeseiként is, de szintén a szabadság eszményéért harcolt.) Miután pedig regényhősök nemcsak a regényekben éltek, több valóságos alakot ismerhetünk fel költött figurákban, és a néven nevezett személyek bizony sokkal többet tettek, mint amiről az író szólt.

Így vagyunk a román Iosif Mogával is.

Az *Egy az Isten*-ben amolyan mord, de szótartó hadfiként találkozunk „regényhősünkkel”, igaz, csak mint mellékszereplővel.¹ De aztán vegyük elő a *Csataképeket*. Mert annál többet éltet tovább az igazi Moga személyiségvonásaiból és magatartásából a *Bárdy család* című elbeszélés feledhetetlen Numa tribunja, a közönséggel azonosuló, tömegeket irányító s egyben tőlük függő „népvezér”: a szabadságészme megszállottja. Csakhogy, amíg Numának az önmegsemmisítés megrázó példájával kellett tanúságot tenni elkötelezettsége tisztasága mellett – akkor, amikor gyilkossá süllyedt csapatát önmagával együtt felrobbantotta –, a valóságos Mogának – aki egyébként csapatait mindig rendben tudta tartani – a való élet kínálta választási lehetőséggel kellett élnie.

Különös egyéni életutat járt be a nemesi származású Iosif Moga de Felsőköhér. Mint aranybányai jegyző, tagja annak a fiatal román – magát büszkén intelligenciának nevező – értelmiségi rétegnek, mely a hivatalnoki pályán kereste érvényesülését és társadalmi-nemzeti hivatását. Amolyan, a pesti divatlapok tudósításaiból ismert, vidéki úri fiú lehetett. A biedermeier idill íratlan szabályai szerint udvarolgatott a jómódú zalatnai Horvatovits polgárcsalád Cecília lányának, aki aztán cédulácskán kérte, hogy senkinek ne szóljon a köztük lévő „kis viszonyról”, aminek a történelem kíméletlenül véget is vetett.²

Moga 21 éves volt mindössze, amikor 1848 tavasza a történelem színpadára állította. Ekkor, az európai forradalom diadalútja láttán, Erdély méh-kasként bolydult fel.³ Egyén és közösség egyaránt új távlatokat keresett. Amíg a magyar reformmozgalom vezérékara egységes, jól átgondolt taktikával kormányozta Erdélyt a polgári átalakulás feltételeit biztosító Magyarországgal való „unió” felé, a román nemzeti mozgalmat a programkeresés és az egységes nemzeti álláspont megfogalmazásának igénye fűtötte. Lázasan másolhatta hát és másolta Moga is a Marosvásárhelyről kapott és egymásnak még több vonatkozásban ellentmondó román kiáltványokat. Először a Simion Barnutiút, amely nagyon is

meggyőzően fejtegette, hogy „nemzet nélkül a köztársaság is csak átkozott zsarnokság”, de a román nemzeti sérelmeket olyan történeti keretekbe ágyazva sorakoztatta fel, hogy a magyar liberálisok iránti bizalmatlanság fokozásával a polgári forradalom menetét az adott történeti keretek és feltételek közepette csak a polgárháború felé terelhette ő is. A császár iránti hűségre szólított, már március végén, akkor, amikor a császár nevében az udvari körök az alkotmányosság esélyeinek korlátozásán fáradoztak. Mindenesetre Moga alighogy lejegyezte Barnutiunak uniót elutasító szavait, már folytatta is a „Román Testvérek”-hez intézett unióra szólító kiáltvánnyal, melyről tudta, hogy a pesti ifjúság munkája, és – ami a legfontosabb – így jelenti az unióval beköszöntő új világ hajnalát:

„Az örökkévaló Igazságnak napfénye, a szabadság kibútt ... ma egy nép sem találhatik rabságba, hanem mindnyájan részesednek egy édes és mondhatatlan Szabadságba, ma nincs több úr és rab, csak szabad emberek egyformán.”⁴

Moga pátriájának, az Érchegységnek addig is lázongó népe ekkor már nemcsak észrevette, hogy körülötte megváltozott a világ, hanem élt is a változás adta lehetőségekkel. A bányauradalmak földesúri szolgálattal tartozó úrbéresei kezdték megtagadni szolgáltatásaikat, és egyre kevésbé titkolták, mennyire vágnak az uradalmi erdők szabad használatára. Érdekeiket képviselő ügyvédekre, vagy az ügyvéd szerepét játszó személyekre volt szükségük, akik velük azonosulva az urak világában is otthonosan mozogva, köztük és a főhatalom: „a jó császár” között közvetítő szerepet játszhatnak. A bebörtönzött Varga Katalin volt „a mi úrnőnk”, Avram Iancu „hűtős ügyvéd” pedig „a havasok királya”, akit a magyar sajtóban egyik hazai utazónk „erényes”, és „köztetszésű” magaviselete kiemeléseivel arra hozott fel példának, „hogy mit tehet a nevelés az alsóbb helyzetben lévőkre nézve is”.⁵ Most viszont az egykori hivatalos közvélemény nagy rémületére „azon vidéki nép ... teljes hatalmában áll, mely szavainak vakon engedelmeskedik”. Mert azt mondta, amit hallani akartak; az a vidék „minden erdeivel, köveivel, vizeivel, legelőivel és egész határaival az ők saját tulajdonuk lenne”. Bátorságáért népmesei hőst illető odaadás lett a jutalma és a sorsa. Ugyanakkor csendességre intette a népet, de azzal a szándékkal, hogyha a május végére összehívott kolozsvári diéta nem szabadítja fel a jobbágyokat, „az úrbéli mentességet úgy meg nem adja mint azt a magyarországi gyűlés az odaválóknak megadta, akkor azt erővel is szerezzük meg magunknak.”⁶ S bár a jobbágyságot Erdélyben is eltörölték, június elején Iancu – azután, hogy a törvényesség megszilárdítása végett székely határőrkatonákkal törték le a mihálcfalvi földfoglaló paraszti megmozdulást – fegyverbe szólította a topánfalvi és környékbeli románságot. Moga – mint egyik barátjának írta – „a nemzetiség tüzétől elragadva” követte Iancu példáját.⁷ Fegyverbe szólította az aranyosbányai és környéki románokat.

Az érchegységi fegyverkezés az általános erdélyi fegyverkezési nekibuzulás egyik tünete volt, készülődés valamire, amiről még talán maguk a fegyverbe szólítók sem tudták egészen pontosan, hogy ki és mi ellen. Azt viszont már nagyon is tudták, hogy miért: önálló erővé akarták tenni a paraszti elégedetlenségben bázisra találó román nemzeti mozgalmat, pontosabban a Balázsfalván május 15-én függetlenségét kinyilatkoztató erdélyi román nemzetet. Hiszen, amint az érchegységi román szervezkedés egyik hangadója Ioan Buteanu látta, „az ausztriai birodalom nagyon meggyengült s úgy látszik, hogy teljes bomlásnak

indult. Párizsban a franciák, Frankfurtban a németek nemzeti congressust tartanak”, s ezek „ha látandják, hogy mi is mozgalomnak jó jeleit adjuk, bizonyosak lehetünk, hogy részeltetni fognak bennünket az édes szabadságból.”⁸ Így, miközben a magyar liberálisok elsősorban a reakciótól, az ellenforradalmi mesterkedésektől féltek és azok elhárításán fáradoztak, a polgári átalakulást szintén igenlő románok körében sajátos optimizmus vett erőt, és amitől a magyarok féltek: a katonai reakciótól, attól ők egyáltalán nem tartottak. Pedig a sorkatonaság tisztjei korántsem hátsó gondolatok nélkül igyekeztek kibújni a gubernium és a megyék erőteljes „rendet” teremtő fellépést sürgető felszólításai alól. Ha egyelőre nem akartak, mert nem jött rá parancs, fellépni a forradalomból született magyar kormány ellen, arra vigyáztak, hogy Erdélyben, ezen a fontos felvonulási területen a parasztságnak, a császári katonák iránti rokonszenvét ne játsszák el, a jó császárhoz vetett hitet – hiszen a császár hűségére Balázsfalván esküt is tettek – ne rendítsék meg. A készülődés és készenlét jeleként mindenestre Gyulafehérvárat ostromállapotba helyezték.

Moga június 10-én el is ment megszemlélni a félErdélyt uraló erődtéményre „kiszegzett” ágyúkat. Aztán egy hét múlva egyik ott szolgáló kadett ismerőst a magyar újságokból vett hírek alapján „fájdalommal” tudósította, hogy a „Radetzky újra igen nagyon megverte a mi olasz testvéreinket”, és hogyha a magyarok, akik „minket is megtámadtak”, megerősödnek, „a szép Itáliát az ellenség kezébe adják.” Hősünk naivságán mosolyoghatuk, de őszinteségében ne kételkedjünk; a hírek sajátos megrostálásának megnyilvánulása viszont annál inkább figyelemreméltó. A társadalmi és nemzeti mozgalmak feltörése, mi tagadás: polgárháborús hangulatot szült. Mindegyik fél a másik egyoldalú hegemoniájától tartott. Félő volt, hogy Iancu szavait idézzük – „most, mindön a nemzetek magok közt azt a nagy békét akarják kötni, könnyen részletes kihágások történhetnek.” Márcsak azért is mert – akkortájt, amikor Kolozsvárt esetleges román felkeléstől tartottak a magyar politikusok –, június 19-én és 20-án az Érchegységben olyan rémhírek hallatára, hogy rablók járják a havasokat, félreverték a harangokat, nők, gyerekek jajveszékelve menekültek, a férfiak pedig fegyvereiket kapták elő. A tömeghisztériából erődemonstráció lett. „Ha láttad volna, testvér, a románokban felgyúlt tüzet, amelynek én is tanúja voltam, sírtál volna örömdben”, – írta egyik barátjának Moga, aki az aranyosbányai felkelt népe feleskette, hogy „öt utolsó csepp véréig el nem hagyandja”. A román fegyverkezést kezdeményező – némi túlzással: – vezérkar, ennek az Érchegységen is túl „minden békés polgárt legnagyobb rémulésbe” hozó „felkelésnek” az élére állt, aztán le is csendesítette.

Nemsokára Iancunak menekülnie kellett, többeket, köztük Mogát, őrizetbe vettette a katonasággal felvonuló főkormányászéki vizsgálóbizottság, mely a maga brutális módján megpróbálta kinyomozni a történeteket. Annál súlyosabb hibának bizonyult, hogy ezt az eljárást a magyar kormány több érchegységi helység román „közönségének” kérése ellenére sem vizsgálhatta felül. Az elfogottakat is csak ősszel, a polgárháború küszöbén engedték szabadon. S nemsokára az ellenforradalom eszközeként felhasznált román népfelkelés élére álltak. Tudjuk, szubjektíve nem ellenforradalmat akartak. Sok vonatkozásban ők maguk is inkább részesei, mint alakítói voltak az eseményeknek. Hiszen, hogy kirobbanthatják-e Erdélyben a polgárháborút, vagy sem, az nem itt dőlt el, ahol csak szenvedni kellett

tőle. Az pedig, hogy Galíciában 1846-ban maguk a parasztok vérfürdőbe fojtották a lengyel nemesség nemzeti szabadságharcát, Lombardiában pedig a monarchista illúzió jegyében is inkább az osztrák katonaságot támogatták, mintsem a nemzeti egység ügyét, csak megerősíti azt a feltételezést, hogy a román értelmiségiek nélkül is sikerülhetett volna a császári tiszteknek a magyar kormány elleni tömeg-lázadást felidézni. Az értelmiségiek ezt nemzeti szabadságharcként próbálták kibontakoztatni. A császári tisztektől kapott fegyverekkel úgy ahogy ellátott és a sorkatonaság támogatására életre hívott Landsturmot „római példára” szervezték, római személyneveket véve fel, római módra nevezve a tisztségeket. Amikor pedig harcra került a sor, általában igyekeztek a fegyveres népet a fegyvertelenek kíméletére bírni. 1848 őszén Moganak kellett volna lefegyverezni Zalatnát. Tudjuk, akkor őt máshová szőlította a kötelesség. Ha ott van, talán el lehetett volna kerülni a katasztrófát. Tribunként harcolt, amíg Bem felszabadító csapatai az észak-erdélyi osztrák erőkkel együtt Bukovinába nem űzték ki, hogy onnan másként látva a világot, de mégis a réginek maradvá, hamarosan visszatérjen hazájába; és minapi fegyvertársait próbálja megnyerni a nemzeti megbékélés ügyének. Egyenesen „a havasok királyához”, Avram Iancuhoz fordult.⁹

Moga méltán kezdhetette tehát Iancuhoz intézett – július 19-én Marosportuson kelt – első levelét annak hangsúlyozásával, hogy „te – mióta csak ismeresz – jól tudod, mennyi energiával, nemzetem iránti odaadással, s azt is tudod, milyen bátorsággal vezettem a rám bízott népet, amíg a szerencse rám mosolygott”. Saját egyéni tapasztalatai birtokában pedig úgy érezhette, joggal figyelmeztethetett a múlt felülvizsgálására, mert „az út, amin elindultunk, nagyon meredek ahhoz, hogy célhoz érjünk”. Ráadásul milyen árat kellett fizetni ezért a felismerésért. Amíg Erdélyben – Buteanu kifejezésével – „az álnok barátot” ismerték meg a román értelmiségiek az osztrák katonai vezetésben, Moga még ilyenfajta „álnok” barátságot sem tapasztalhatott Bukovinában. Urban, a naszódai román határőrezred parancsnoka, aki a maga részéről Erdélyben a lehető legtöbbet tett a román népi elégedetlenségnek a reakció szolgálatába állítása érdekében, ugyan „akkor sem szerette a románokat, most pedig nem tudja elviselni őket”. Sőt vele együtt menekült értelmiségieket még meg is alázta. Mert amikor ezek pénzt kértek tőle, akkor „adjátok el az Erdélyből hozott rablott holmit, vagy fogjatok fegyvert” – hangzott katonás, de korántsem bajtársias válasza. Nyomasztó volt még a környezet is ott, Bukovinában, azon a Moldvától elcsatolt tájon. Főleg a bürokrációt sokalta a volt aranyosbányai jegyző. „Az ország tele van a nép ve-rejtekéből élő revizorokkal, a diplomatikai nyelv német, még falusi bíró sem lehet, aki nem tud németül, ritkaság számba megy az iskolába járó gyerek.” És amint lehetet, Moga ment is tovább. Márciusban Moldovába, majd onnan a cári megszállás mellett még török alatt is álló Havasalföldre. Ahol aztán be is börtönözték, annyira rossz szemmel nézték az erdélyi menekülteket a további intervencióra készülő cári katonai hatóságok. Urban egyik tisztjének közbenjárására ugyan szabadon engedték, de ebben sem sok öröme tellett, amikor még a románok is „nemzetárulónak” tartották, mondva, hogy a szászok és a kamarilla ér-dekeiket védték.

A környezet taszítása miatt hősiünk Erdélybe tért vissza. Vajdahunyadon jelentkezett, honnan a katonai parancsnok a Gyulafehérvár ostromát vezető Stein Miksa ezredeshez kísértette, aki Erdélyben elsőként fogadta igazán jól.

Stein báró különös egyéniség volt.¹⁰ A Monarchiában oly jellegzetes „katonadinasztiák” egyikének sarja, 20 évi szolgálattal a háta mögött, amíg a magyar hadügyminisztériumban az állampolgári kötelességtudásban oly következetes Mészáros Lázár jobbkézéként nem lett igazán ismeretes. A magyar forradalom egyik krónikása, Kővári László sokak véleményét tolmácsolta, amikor úgy írt róla, hogy „csakis esküje által látszott a magyar ügyhöz kötve lenni”, de végül is a békepárttal való átmeneti együttműködés után vállalta a Függetlenségi Nyilatkozatot is, mint aki a szabadság, a polgári alkotmányosság katonájának tartja magát. Amikor pedig egyszer Kossuth felelősségre vonta, úgy nyilatkozott, hogy ha az iránta való bizalmatlanság lemondásra kényszeríti, akkor közlovasként fogja „Magyarország jogait tovább védeni”. A Bem apó sikereihez szokott erdélyi közvélemény némi gyanakvással figyelte Gyulafehérvár ostromának kissé ope-retháború jellegét, de hát ő, a magyar hadsereg egyik legképzettebb mérnök-kari tisztje, a legszükségesebb ostromszerekben is hiányt szenvedett, a kor egyik legkorszerűbb erődítményével szemben. Ugyanakkor Erdélybe jövén, a polgárháborúnak a jó érzésű hivatásos katonát mindig elszomorító hadszínterére került. Amennyire tőle tellett, igyekezett is elejét venni az ellentétek további elfajulásának, szigorúan büntetve katonai túlkapásait, természetesen hasonló magatartást várva az ellenféltől is. Úgy érezte, hogy miután nem tartozik sem a román, sem a magyar „nemzetiséghez”, sőt miután mind a magyarokat, mind a románokat „saját nemzetiségének” tarthatja, „nagyobb nyugalommal tudja megítélni a helyzetet, mint bárki más”. Abból az anyanyelvén – németül – írt leveléből idé-zünk, melyet augusztus 9-én, tehát a bemutatásra kerülő epizódunk után intézett Axente Sever, román tribunhoz.¹¹ Nem tagadta, „jog és jogtalanság jellemzi mindkét oldalt, ostobaság és méltánytalanság, oly sok vonatkozásban éppen azt értéktelentítette, ami azért mégsem egészen lebecsülendő, mert nem egészen szabad engedményként kellett elfogadni”. Stein a magyar nemzeti liberális közvéle-ménynek arra a tételére utalt, miszerint a jobbágyfelszabadítás a magyar nemes-ség, a magyar nemzet önzetlen ajándéka lett volna. Elhatárolta magát az erőszakos magyarosítás igényétől, méltán jelezve, hogy azok az idők már elmúltak. „De amikor az alkotmányosság alapját lefektették, és arra az igazi szabadság épületét kellett volna felhúzni, akkor egy démon sárkányfogakat vetett közénk, és az aratás: romok és holtak ezrei.” Jó lelkiismerettel, a méltányosság tudatában szólít-hatta a magyar forradalom ellen harcoló románokat a közös cél követésére. „Szi-vünk egyaránt az emberi jogokért dobog”, harcoljanak hát együtt „jogokért és világosságért, a zsarnokiga és a kancsuka ellen” – írta az egyébként csípős szarkazmusáról is ismert katona.

Stein eme megnyilatkozásában Moga hatását is érezhetjük. Hiszen Moga az 1848 őszi erdélyi román magatartás – részleges – igazolásaként nem is késett „felfedni” Stein ezredes előtt – persze a maga igazát bizonygató kortárs sajátos ér-velésével – mint Iancunak írta – „a magyarok által elkövetett igazságtalan-ságokat, a románok ellen máig tartó terrorizmust, egyszóval mindazt, ami lel-keken feküdt”. Még hozzá nem is eredmény nélkül, mert az a Moga, akinek szí-gorú örizetben tartását a teljhatalmú országos biztos is elrendelte, büszkén jelez-hette, hogy Stein ezredes elengedte politikai foglyait. De korántsem tulajdonítsuk mindezt Mogának. Kezdeményezése szorosan összefonódott a havasalföldi forradalmi emigrációnak a nemzeti megbékélést és összefogást célzó törekvéseivel.

Hiszen Moga említést tesz a magyar táborban tartózkodó havasalföldi emigránsról, aki 1848 őszén Konstantinápolyba menekült, ahhoz a komitéhez, „mely a román nemzet javának előmozdítására Magyarországra jött, hogy belépjen a Román Légióba, melyet éppen a magyar kormány hozott létre, nevet és tiszta román tiszteket adván neki.” Ime: a magyar–román kibékítési tervezet csak öt nappal ezelőtt írta alá Kossuth Lajos, valamint Nicolae Balcescu és Cezar Boliac. Most pedig úgy látszik, tanúi lehetünk a tervezet gyakorlati megvalósítása felé tett első lépésnek. Nem tudjuk, nem derül ki a levél szövegéből, ki volt a magyar táborban tartózkodó havasalföldi. Ion Balceanu? akit Nicolae Balcescu éppen a román légio szervezésével bízott meg, vagy maga Balcescu? Amit ír róla, szinte mindkettőjükre érvényes, mert „nagyon-nagyon csodálkozott vakságunkon és tetteinken”. és bármelyiküknek is tulajdonítható az, hogy a havsalföldi forradalmi emigráció szabadságkultusza és európai tájékozódása beleszövődött az Iancuhoz intézett levél érvelésébe: „Európa ellenünk van, Európa rosszul beszél rólunk ... és mi mégis vérünket szívó zsarnokokat akarunk fenntartani.

Itt az idő, itt az idő barátom! hogy boldoggá tegyük nemzetünket, most felvirágoztathatunk egy nemzetet, mely századokon keresztül a sötétségben élt, most, vagy sohasem szabadíthatjuk fel Kárpátokon túli testvéreinket az orosz kancsuka alól, mely alatt ma is nyögnek. De nem azon az úton, melyen elindultunk, kezdet kellene fognunk magyar és lengyel testvéreinkkel, akik tárt karokkal várnak minket.”

Az erdélyi románoknak az európai horizontokat mindig is aggódalmasan figyelő tájékozódására való tekintettel is hangsúlyozta Moga, „hogy Erdély a Magyarország ügye, nem partikuláris ügy, hanem egész Európa támogatja”, annál is inkább, mert „Napoleon prófécija szerint 50 év múlva, vagy köztársaság lesz egész Európa, vagy a pánszlávizmus” azaz a cári terjeszkedés áldozata, ahogy azt az akkori, forradalomra váró közvélemény is látta. Moga szerint pedig Ausztria még Erdélyt és Galiciát is az intervenció ellenszolgáltatásaként a cárnak akarta átengedni. Levélírónk tehát világtörténelmet alakító események részesének érezhette magát, amikor jelezte, hogy Stein és a nevezett havasalföldi emigráns Iancuval személyesen szeretnének találkozni. „Az ezredes úr amnesztiát ad mindazoknak, akik azt a kormányzó elnöktől, Kossuthtól megkapták. ... akik beismerik bűneiket, és nálad vannak, vagy távol a hazától.” Amikor pedig Moga jelezte, hogy Stein fegyvertelenül szeretne „körötökbe menni”, – méltán érezte szükségét a tragikus kimenetelű abrudbányai májusi véres események felemlítésének. „Meggyőződésem – írja némi joggal –, hogy amit Hatvani tett, amikor 1849 májusában csapataival bevonult Abrudbányára, ahol Ioan Dragos béketárgyalásokat folytatott Avram Iancuval arra nem volt utasítása sem a kormánytól, sem mástól, és mint több magyartól tudom, őt le is tartóztatták, katonai bíróság elé állították, és megfizet hitványságáért.”

S ha Moga Stein előtt a magyar „terrorizmusról” szólt, Iancunak azt hangsúlyozta, hogy „a magyar katonai kormányzat más irányt vett, nagyon jót, a tisztek művelt emberek, a magasabb tisztségeket főleg lengyelek [Moga Steint is lengyelnek tartotta] és civilizált magyarok töltik be, akik nagyon liberális gondolkodásúak, így bízhat sz bennük, nem fognak becsapni.” Természetesen az európai viszonyok közé ágyazva fejtegette Moga a nemzeti szolidaritás aktuális kérdéseit. Hiszen „itt az idő, hogy segítsünk Kárpátokon túli testvéreinken, itt az idő arra,

hogy bizonyítsuk, igazi románok vagyunk, testvéreink boldogságát akarjuk és a szent szabadságot. De ha legyőzik a szabadságért áhító nemzeteket, milyen jögon kérünk mi is jogokat, mi, akik fenntartjuk a pánszlávizmust, tedd kezed a szívedre, ítéld aszerint, és gondoldj arra, hogy a Mindenható előtt kell számot adnunk tetteinkről”.

E július 19-én kelt levelére, melyet az egyik miklóslaki legény vitt Iancuhoz, nem jött válasz. Ezért néhány nap múlva Moga újabb felszólítást intézett Iancuhz, hangsúlyozva benne, hogy „egész Európa” a magyarok segítségére siet.

Nem tudjuk, hogy Iancu adott-e valami választ. Moga mindenesetre nekivágott a havasoknak, annak ellenére, hogy a magyarokat egyre inkább elhagyta a hadiszerencse. A volt tribun pedig olyan hévvel próbálhatta meggyőzni Iancut, hogy az állítólag őrizetbe is vétette volna.¹² Lehet, hogy az érchegységek bizalmatlanok voltak egykori fegyvertársuk iránt. De árulónak mégsem tarthatták, hogy legalábbis nem akartak neki kellemetlenséget okozni később, amikor a magyarbarát magatartás nem tartozott az érdemek közé. Hiszen amikor 1850-ben közzétették Steinnek Axentéhez intézett levelét, akkor abból elhagyták a Mogát üdvözlő passzust.¹³

Ha Moga kezdeményezésének mérlegét akarjuk megvonni, akkor először is joggal hangsúlyozhatjuk, hogy az ismertett levelek azok közé a források közé tartoznak, melyek 1848–1849 tragikus mozzanataira figyelmeztetnek, akkor, amikor Nicolae Balcescu keserű és közismert szavaival – „a románok a szabadságért a legalávalóbb, legkegyetlenebb és elavultabb zsarnokság zászlaja alatt küzdöttek” a magyar forradalom ellen.¹⁴ Persze tudjuk, a forradalom és ellenforradalom keresztüztében a magyar és román nemzeti-népi szembekerülésnek a társadalomfejlődés és a nemzeti-nemzetiségi szerveződés lényeges mozzanataihoz kapcsolódó strukturális és konjunkturális okai vannak. Tudjuk, hogy jóval bonyolultabb történeti jelenségekkel állunk szemben, hogysem egykorú megnyilatkozások eseménytörténeti keretbe zárt idézgetése megoldhatná a történeti valóságból fekénk tóduló kérdéseket. Mégis a múlt valóságának arra a szintjére, illetve eseménysorozatára, melyhez a Moga-epizód is tartozik, éles fényt vetnek Iancunak július 15-én a „Magyar Testvérekhez” intézett keeserű sorai: „Mindkét részről látjuk a fenyegető veszélyt, mégpedig közlől, és mégsem tudunk meg-egyezni. Nem tudom mi ok, irigység, vagy talán dölyfösség forgatja a kardot közöttünk és köztetek, hogy még a haldoklásban sem tuduk közlől beszélni egymással.” Vajon lehetetlenre vállalkozott Moga is, amikor szembefordulva a népek szabadságtörekvéseit egymás ellen kijátszó reakcióval, közvetíteni akart a harcoló felek között, és a testvérharc helyett az emberi jogokért és a nemzeti önrendelkezésért kibontakoztatandó közös szabadságküzdelem zászlóbontását akarta elősegíteni?

Tudjuk, a Balcescu–Kossuth féle békítési tervezet gyakorlati célkitűzéseit nem sikerült megvalósítani. Már nagyonis késő volt, amikor a magyar szabadságharc leverése után az Érchegységben a császári „hálával” elégedetlen románok állítólag arról énekeltek, hogy Iancu és Bem együtt harcolnak. Viszont a békítési tervezet a magyarországi románok nemzeti jogainak biztosításával nemcsak az ún. nemzetiségi kérdés megoldhatóságának lehetőségeit tanúsító dokumentum maradt. Nem utolsósorban neki köszönhető, hogy 1849 nyarának végén nem lobbant fel újra a polgárháború lángja. És annak, hogy Jókai eszményei

regényhőseihez hasonlók nemcsak a regények lapjain éltek. Persze csak hasonlók, mert az írói alkotás természetéből következően a belső indítékú erkölcsi megtisztulásnak nagyobb meghatározó erővel kell dolgoznia a költött szereplőben, mint a kitűzött céljai és azok érvényesítési lehetőségei közötti viszony változásának, holott a történeti valóságban döntően éppen ez szabta meg az emberi magatartást. A Iosif Mogáét is, akinek változásáról sokan tudtak. Volt olyan harcostársa is, aki később árulónak tartotta.¹⁶ Levelei bizonyítják, mennyire nem volt az. Ha pedig Iosif Moga viszontagságaihoz hasonlókról olvastak volna a kortársak, talán nagyon sokan fantáziaszüleménynek tartották volna az egészet...

Jegyzetek

1. Mikó Imre: *Akik előttem jártak*. Bukarest, 1976. 321–324.
2. Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL) Erdélyi Gubernium, általános iratok 1848:9012. szám alatt találjuk az érchegységi román mozgalmakat kivizsgáló guberniumi bizottság iratait, közöttük a Iosif Mogára vonatkozó adatokat, az ő leveleit is.
3. Az 1848–49-i erdélyi fejleményekre: Miskolczy Ambrus. Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849). In: *Erdély története. III.* Főszerkesztő: Köpeczi Béla, Budapest, 1986.
4. A kiáltvány jelentőségére: i. m. 1352., 1799.
5. Székely Mózes: Utazási vázlatok. Kiskövet, 1846. Közli: *Az utazás divatja*. Szerk.: Egyed Ákos, Bukarest, 1973. 58.
6. MOL Erdélyi Gubernium, általános iratok 1848:9012.
7. Deák Imre: *1848. A szabadságharc története levelekben ahogyan a kortársak látták*. Budapest, é. n. 144.
8. Erre a levélre az érchegységi fejleményeket feltáró Trócsányi Zsolt: *Az erdélyi parasztság története 1790–1849.* című munkájában hívja fel a figyelmet. Budapest, 1956. 350.
9. Ugyancsak Trócsányi Zsolt hívja fel a figyelmet Iosif Moga leveleire, ill. azok sajátkezü másolataira. Lelőhelyük: MOL Erdélyi Kormányhatósági levéltárak. Teljhatalmú országos biztosok. Biztosok iratok. 5. cs.
10. Steinről: Bona Gábor: *Az 1848–49-es szabadságharc katonai vezetésének nemzetiségi összetételéről. Valóság*, 1979. 7. sz. 91., Gelich Richárd: *Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben*. Budapest, é. n. II. 215–217., III. 367. Kővári László: *Erdély története 1848-49-ben*. Pest, 1861. 233.
11. Steinnek az Axdentéhez írt leveléből közöl: *Die Romanen Der österreichischen Monarchie*. II. Wien, 1850. 213–214.
12. Ioan Ciuruleanu: *Fragmente istorice din anii 1848–49*. Bucuresti, 1887. 35–36.
13. Stein levelének teljes szövege George Barit hagyatékában olvasható: Biblioteca Academiei, Bucuresti, Ms.r. 1058. 313.
14. Nicolae Balcescu: *Opere*. I. Bucuresti, 1953. 333.
15. Al. Roman: *Documente la istoria revolutiunei ungar. din an. 1848/49. Transilvania*, 1877. 54–56.
16. Ciuruleanu: i.m. szerint Moga szinte készakarva vezette csapatait a magyarok csapdjába, aztán Bukovinába menekült, majd Bukarestbe, ahol oroszellenessége miatt el akarták fogni, mire Erdélybe menekült, közvetítés szándékával Iancuhoz ment, aki őt bebörtönözte. Ezért a dualizmus alatt magas nyugdíjat is kapott, amolyan Júdás-pénzként. Ehhez hasonló megnyilatkozásokat az 1848–49-es emlékiratirodalomban nem találtunk.

*Ambrus Miskolczy: Die Wechselfälle eines rumänischen
Romanhelden von Jókai in den Jahren 1848–49.*

Die Studie stellt ein unbekanntes Moment des Bürgerkrieges 1848–49 in Siebenbürgen dar. Nachdem General Bem die österreichische Armee aus Siebenbürgen hinausgetrieben hatte, floh Iosif Moga – einer der Führer des rumänischen Aufstandes im Jahre 1848 – in die Bukowina. Im Sommer 1849 kehrte er in seine Heimat zurück und unter der Mitwirkung walachischer Emigranten versuchte er, seinen ehemaligen Waffengefährten, der der Führer der im Erzgebirge in Siebenbürgen erfolgreich widerstehenden Rumänen war, zur Mitwirkung mit der ungarischen Regierung gegen die Willkür und die zaristische Intervention zu überreden. Die Hauptquelle des Aufsatzes bilden Mogas Briefe an Avram Iancu und die Schriften, die noch im Sommer 1848 von Moga in Beschlag genommen wurden. Aufgrund deren konnte die geistliche Welt und die Idealismus einer solchen rumänischen historischen Persönlichkeit dargestellt werden, die auch in einem Roman von Jókai Mór in „Egy az Isten” auftaucht. Mit dem Wachrufen einer unbekanntenen Episode trägt die Studie dazu bei, da man das Verhältnis zwischen der Welt des Romans und der aufgrund historischer Quellen rekonstruierten Welt besser erkennt.

ZAKAR PÉTER

EGY FORRADALMÁR PAP GÖRGEY TÁBORÁBAN

1849. február 27-én, a kápolnai csata második napján egy igen magas és karcsú, végtelenül előkelő kinézetű és mozgású pap ezüst kereszttel a kezében akarta rohamra lelkesíteni a magyar hadsereg oldalán harcoló olasz katonákat. A Velence körnéykérő sorozott Zanini-zászlóalj parancsnoka, Luigi Venturini honvéd őrnagy nem tartott igényt e váratlan segítségre. A jövevényt azzal a megjegyzéssel tiltotta el működésétől, hogy serege éppen eléggé lelkesült. A fiatalember éppen távozni készült, amikor kezdetét vette a Kápolna elleni roham. Ekkor – nehogy távozásával rossz következményeket idézzen elő – mégis ott maradt. A honvédek benyomultak a faluba, ahol Psotta Mór alezredes parancsára kitűzték a magyar zászlót. A legénység eközben a pap kezében lévő feszületet csokolgatta.

„Kevés perc múlva hallató volt az ellenségnek rohamot jelentő dobszava” – olvashatjuk a fiatal papnak a Hadügyminisztériumhoz (továbbiakban HM) benyújtott jelentésében. „Ezt követi mintegy 18 ellenséges katona. Kiket meglátván olaszaink feltartóztatlanul megkezdték a szaladást. Általános volt a zavar, többnyire házakba menekültek (Kápolnán), egy része a közel lévő malomba. A tiszték eltűntek mind.

Az ellenség egyenkint küldötte katonáit, azok is félénken, kullogva dugdosták fejüket előre, később többen s ismét többen jöttek határozatlan léptekben, gyávaóságuk kézzelfogható volt.

Egész tömegben csak akkor jelentek meg, mikor az olaszokat szaladni látták, megjelenésükkor kitűzván a sárga-fekete zászlót.”¹

Ebből a jelentésből is kiténik, hogy az utcai harcban az osztrákok kerekedtek felül. Az ifjú tábori lelkésznek is menekülnie kellett. Mindhiába! Egy ellenséges katona karon ragadta és rákiáltott: „Tisztelendő úr! Jöjjön velem!” Hősrünk nem veszítette el lélekjelenlétét. Masszív ezüst kereszttel fejbe vágta a támadót. A csapás nem volt hiábavaló: a kereszt alaposan meggörbült, a Schön-hals ezred I. zászlóaljának katonája pedig annyira meglepődött, hogy elengedte a fogoly kezét. Az alkalom nem maradt kihasználatlanul, a szökevény egy kapualjba futott és a házon, valamint néhány mocsáron túljutva elmenekült.

A fiatalember – Mednyászky Cézár – a Trencsén megyei Beckón született 1824. június 9-én.² Szülei – különösen édesanyja, Eleonore Richert de Vhir – kezdettől fogva papi pályára szánták. Tanulmányait Beckón kezdte, majd Győrött, Nagyszombaton és Esztergomban folytatta. 1847. június 20-án – annak ellenére, hogy nem érzett elhivatottságot az egyházi szolgálatra – pappá szentelték.

Ezt követően élénk társasági és politikai életet élt. A felső tábla tagjaként részt vett az 1847/48-as pozsonyi országgyűlésen, ahol fokozatosan a liberális eszmék hívévé vált. Az országgyűlés feloszlását követően Pestre érkezett. Az ország új politikai központjában is élénk figyelemmel kísérte a magyarországi

átalakulás minden mozzanatát.³ 1848 szeptemberében már adminisztrátor a Pozsony megyei Zohoron. Itt sem volt maradása. Az ellenség elől menekülve – édesanyja beleegyezésével – a feldunai hadtesthez sietett, hogy tábori lelkészként ő is résztvehessen a szabadságharcban.⁴

1849 januárjának első napjaiban az ország közhangulata „nem volt oly nemű, hogy abból ítélve hosszabb tartamot lehetett volna ígérni a nemzeti önvédelemnek”.⁵ Az ország jelentős területeinek elvesztése, az országgyűlésnek és az Országos Honvédelmi Bizottmánynak Debrecenbe költözése megosztotta a közvéleményt. A tisztikart sorozatos kilépések tizedelték.⁶ Ilyen körülmények között jelentkezett szolgálatra január 5-én Vácott Görgey tábornoknál. Görgey mindkét fivérét ismerte és a fiatalembert – miután az összegezte a hadlelkészekkel kapcsolatos elképzeléseit – tábori főpapként a tartalék sereghez osztotta be.

Ezzel egy meglehetősen hosszú huzavona vette kezdetét Mednyánszky kinevezésével kapcsolatban. Görgey január 28-án több más kinevezéssel egyetemben Mednyánszkyt is felterjesztette megerősítés végett a HM-hez. Február 15-én Luzsénszky Pál kormánybiztos tolmácsolta Kossuthnak a főlelkész kinevezésének kérelmét. Ennek ellenére Mednyánszky neve nem szerepel a HM-ben a tábori lelkészek rangjegyzékének és létszámának 1849. január 1.–március 15-ig terjedő kimutatásában. Görgey március 13-án Nagyfaluban kelt felterjesztésében megismételte kérelmét azzal a módosítással, hogy Mednyánszky Cézárt törzslélekési minőségben szeretné a főhadiszálláson alkalmazni. Mészáros Lázár hadügyminiszter válaszában méltányolta az „említett lelkész úrnak hazafiúi buzgalma”-t, de „minthogy hazánk jelen körülményei a tábori egyházi hivatalok rendezését még meg nem engedik”, minden eddig nem használt címek föllállítását idő előttinek tartotta, és feltételezte Mednyánszky „önzetlen hazafiságáról...”, hogy tábor lelkési minőségben sem fog eddig tanúsított hazafiúi buzgalomában meghülni, hanem a hadseregnéli további hasznos szolgálata által mindinkább érdemessé teendi magát arra, hogy a háládatos haza nemes önfeláldozását és honpolgári erényeit annak idejében érdemileg megjutalmazhassa.”⁷

A tábori lelkészek munkáját Vidasics Ede, a HM Hadlelkészi Osztályának főnöke öt pontban foglalta össze:

1. szónoklataikkal oltás a katonák szívébe a vezérek és minden felsőbb-ség iránti engedelmisséget, buzdítsák őket a katonai fegyelem megtartására.
2. Világosítsák fel őket harcunk igazságosságáról.
3. Ne vessék le egyházi jellemüket és evangéliumi életmódjukat.
4. Vegyenek részt a sebesültek vigasztalásában és ápolásában.
5. Az elhalálozottakról vezessenek pontos kimutatást, és azt egyéb más jelentéseikkel együtt minden hó 14-ig küldjék be a Hadlelkészi Osztálynak.⁸ Mivel Mészáros Lázár nem tartotta időszerűnek a tábori lelkipásztorkodás ideiglenes rendezését sem, ezért Vidasics csak a legfontosabb feladatokat említette meg.

Mednyánszky Cézár – feltehetően Görgey tábornok utasítására – tervezetet készített a tábori lelkipásztorkodás rendezése érdekében, de leszögezte, hogy „a törvényes egyházi hatalom hiánya miatt csak oly ideiglenes szabályokat hozhatunk, miket a szükség kivált hadjáratok ideje alatt parancsol.”⁹ A magyarországi tábori főlelkész egyházi előljárója a Bécsben székelő tábori vikárius volt,

aki természetesen nem járult hozzá a szabadságharc alatt tábori főpapok kinevezéséhez.

Mednyánszky tervezetében beépítette a Vidasics-féle követelményrendszert. Amint tervezetében olvasható: „Tábori lelkésznek papi állásáról soha sem szabad megfeledkeznie, s azért példás és szerény magaviselete által igyekezzék odahatni, hogy valamint a tisztikarnak, úgy a közvitézeknek szeretetét, tiszteletét, s így bizalmát magának megnyerhesse...” Ő is fontosnak tartotta a halottakról készült jegyzőkönyvek pontos vezetését, ezeknek a HM-be való beküldését, illetve a sebesültek látogatását.

Mednyánszky arra törekedett, hogy a tábori lelkészi kar feladatainak összességét, a magától értetődőeket is megemlítsse. Ezek közé tartozik például a szentségek kiszolgáltatása, a halottak eltemetése, illetve az istentiszteletek tartása. E szerint a minden egyes dandárhoz beosztott közlelkeszeknek (v. dandárlelkészeknek), amennyiben a hadi események lehetővé tették, minden vasárnap, illetve nagyobb ünnepnapokon istentiszteletet kellett tartaniuk vagy a helyi egyházban, vagy az ún. kápolnasátorban. Az előbbi esetben a helybeli lelkészt az istentiszteletről előre értesítenie kellett. A hadlelkésznek az istentisztelet előtti napon értesíteni kellett a dandárparancsokságot, s az istentiszteleten a dandár teljes állománya köteles volt megjelenni. „Az isteni tisztelet pedig – a tervezet szerint – rövid, s körülményekhez alkalmazott szónoklatból és sz. miséből álland.”

Mednyánszky legfontosabb újítása az volt, hogy a táborban működő lelkészek számára – saját gyakorlatának megfelelően – kötelezővé akarta tenni a csatákban való részvételt. A tábori lelkész „minden ütnközetnél, minden megtámadásnál papi öltönyben, s kereszttel ellátva jelen lenni tartozik, s a tűzbe menendő dandárt megáldván, azt rövid, körülményekhez alkalmazott szónoklattal lelkesedésre, s kitartásra buzdítani; tapasztalás mutatja, hogy ily rövid szónoklatnak sokszor a már csüggedni kezdett seregek fellelkesítésére nagy hatása volt. Midőn a csata megkezdett, a dandárlelkész minden félelem, vagy gyávaság jele nélkül hátravonulván, gondját a sebesültek ápolása, vígasztalása, vagy ha lehet a halottak eltakarítására fordítsa; eltávoznia azonban a csatatérről végképp nem szabad, hogy a veszély üdejében, ha szükséges, a sereget újra lelkesíthesse.” Mednyánszky arra is figyelmeztette a hadlelkészeket, hogy kizárólag saját hatáskörükbe tartozó ügyekkel foglalkozzanak, sőt a kinevezést követően az állomáshelyre való elindulás késedelem nélküli megkezdését is szorgalmazta.

Mednyánszky a nem katolikus vallásúakkal szemben is toleráns álláspont-ra helyezkedett. A tervezet fogalmazványában még ez áll: „minden egyes dandárnál egy katolikus lelkész alkalmazandó”. A tisztázatlan a „katolikus lelkész” kifejezés helyett a „hadlelkész” olvasható. Ebből következik, hogy „a nem katolikus lelkészek az isteni tisztelet tartásánál saját vallásuk szertartásait követendik”. Protestáns, illetve görög nem egyesült házasulandók esetében a szertartást az illető felekezet lelkésze illetve papja végezte az adott tábori lelkész írásos engedélye birtokában. A tervezet részletesen tárgyalja a „kórodai lelkészek” kötelességeit is. Figyelemre méltó az utasítás 3. pontja: „Ha nem kath. valláshoz tartozó betegek vagy sebesültek vannak a kórházban, s ezek saját vallásuk vígasztalásában akarnak részesülni, ezen esetre gondoskodik a kórházi lelkész, hogy a kórház parancsnoksága által a helybeli protestáns, g. n. egyesült, vagy izraelita lelkész a nevezett beteg vagy sebesült azonnali ellátásra felszólíttassék.”

Mednyánszky – Vidasicshoz hasonlóan – úgy vélte, „a hadlelkésznek, mint papnak, katonai rangja nem lehet”. Ami a ruházatot illeti, a tervezet itt is szerzőjének gyakorlatát tartotta szem előtt: „A papi öltöny csupán csak a szoros értelemben vett egyházi szertartásoknál használandó, minők: az isteni tisztelet tartása, a szentségek kiszolgáltatása, a temetés, és midőn a csatában a sz. kereszttel előremenvén a sereget lelkesíti. Különb. hivatalos egyenruhája ez: fekete attila egyszerű vörös selyem zsinórral, az attila bal oldalán fehér kis kereszt, fekete nadrag, magyar kalap.”

A tábori közlelkészek (dandár-, ill. kórházi lelkészek) kötelességeit áttekintve máris lehetőségünk nyílik egy rövid összegzésre. Mednyánszky tervezetének elkészítésekor három fő szempontot vett figyelembe:

1. a tábori lelkipásztorkodás hagyományos feladatait,
2. Vidasics idézett utasítását,
3. saját gyakorlatát.

Ezen gyakorlat rekonstruálása lesz a továbbiakban feladatunk, előtte azonban vessünk még egy pillantást a tervezetre, vajon hogyan kísérelte meg a tábori lelkészi kar irányítását megoldani!

1848-ban a császári-királyi hadsereg hadlelkészeinek munkáját az apostoli tábori helynökség irányította. Az apostoli helynök helyettesei a tábori főlelkészek (Feldsuperior) voltak. A monarchia 9 szuperiorátusa közül Magyarország, illetve Erdély 1-1 szuperiorátust alkotott. A katonák lelki gondozása leginkább az ezredlelkészekre hárult.¹⁰ A szabadságharc megindulását követően a juriszdkciónak szálak elszakadtak, így Mednyánszky tervezetében – ideiglenes jelleggel – újra fel kellett állítania a magyarországi tábori lelkipásztorkodás hierarchiáját.

A dandárlelkészek előjárói – Mednyánszky szerint – a törzsllelkészek lennének. Minden hadtestnél egy törzsllelkészt kellene alkalmazni, aki az adott hadtest lelkészi ügyeinek vezetője lenne. Kötelessége volna a HM-ből érkező rendeleteket a hadtest lelkészeivel tudatni és azok végrehajtásáról gondoskodni. Meg kellene győződnie arról, hogy a hadtest lelkészei lelkiismeretesen látják-e el feladatukat? Az e tárgyban készült jelentését más jelentésekkel együtt minden hó végén be kell küldeni a hadügyminisztériumi hadlelkészi osztályfőnökhöz. „Lakhelye az illető hadtest táborkari széke leendő, de evvel nem ellenkezik az, ha a főhadiszállás szomszédságában létező kórházak látogatása vagy a hadtest valamely részénél működő lelkészeire felügyelés s kellő ellenőrködés végett kisebb vagy nagyobb kirándulásokat teendő, de akkor az illető hadtest prancsnokának eltávozásának okát feljelenteni tartozik.” Két jegyzőkönyvet kellene minden törzsllelkésznek vezetni: az egyikbe a minisztériális rendeletek rövid tartalmát, a számát, illetve az érkezés időpontját köteles vezetni, a másikba – hasonlóképpen – a felügyelete alatt álló lelkészek felterjesztéseit kell rögzítenie. „Minthogy pedig a törzsllelkészi hivatal csupán a minisztériális rendeletek pontos s azonnali végrehajtása végett állíttatott fel, a törzsllelkész magától sem rendeleteket nem adhat ki, sem pedig más polgári vagy katonai hatósággal egyenes, s közvetlen hivatalos viszonyba nem léphet.”

A törzsllelkészek és az összes hadlelkész előjárója a tábori főlelkész, aki „központja az összes tábori lelkipásztorkodásnak, s minthogy egyszersmind a Hadügyminisztérium Hadlelkészi Osztályának főnöke, jogai, hatásköre, s kötelességei a többi minisztériális osztályfőnökök jogai, kötelességei, s hatáskörével ugyanaz.”¹¹

Áttekintve a tervezetet megállapíthatjuk, hogy rendkívül alapos munkával van dolgunk. Az utasítások részletességén túl még az a tény is erre figyelmeztet, hogy Mednyánszky még a tábori lelkipásztorkodás múltjáról is tájékozódott, s ezt – igaz, nem teljesen hibátlanul – tervezetének bevezetésében röviden összefoglalta. A fennálló gyakorlattal szemben, amely szerint a legkülönbözőbb nagyságú alakulatoknál működtek tábori lelkészek, a szerző dandáronként egy tábori lelkésszel számolt.¹² Ha a szerző tervei valóra váltak volna akkor a honvédség tábori lelkipásztorkodása nem csak áttekinthetőbb szervezettel rendelkezett volna, hanem minden valószínűség szerint feladatait is hatékonyabban tudta volna ellátni. Vidasics idézett utasítását és Mednyánszky tervezetét nem tartjuk összehasonlíthatónak, hiszen más volt a feladatuk. Vidasics Mészárossal egyetértésben elvetette a magyarországi tábori lelkipásztorkodás ideiglenes rendezését, míg Mednyánszky Görgeyvel összhangban éppen ennek megvalósítását szorgalmazta. Ezért nem meglepő, hogy a szabadságharc alatt Mednyánszky rendelkezett a tábori lelkipásztorkodással kapcsolatos legátfogóbb és legrészletesebb elképzelésekkel.

Vajon eleget tett-e maga Mednyánszky a fentebb vázolt kötelezettségeknek? A kérdés megválaszolásához át kell tekintenünk Mednyánszkynek a hadsereg kötelékében végzett munkáját. A fiatal pap a VII. hadtest, majd – Görgey ideiglenes fővezéri kinevezését követően – a magyar főhadsereg kötelékében tevékenykedő tábori lelkészek munkáját irányította. A VII. hadtestnél végzett munkájáról csak nagyon kevés információval rendelkezünk. Mednyánszky visszaemlékezései szerint már 1849. január elején előadta Görgeynek, hogy a csapatok harci elszántságát nagymértékben növelné, ha egy társuk, egy fegyvertelen pap vezetné őket rohamra. Szerette volna elérni, hogy a nép kereszt-háborúnak tekintse a harcot.¹³ Vallomásaiból arra lehet következtetni, hogy több ütközetben is részt vett. A kápolnai csatában tanúsított vitézségéről több kortársa elismerően nyilatkozott. Kossuth Lajos figyelmét sem kerülték el a kápolnai események: „Mednyánszkynek a kápolnai vitézségéért függessen Ön egy kis érdemkereszt jelt mellére”. – olvashatjuk Görgeyhez írt levelében.¹⁴ Mednyánszky tehát a saját tapasztalatai és a hozzá hasonló felfogású hadlelkészek (pl. Erdősi Imre) sikeres működését látva követelte meg a harctéri jelenlétet.

Mednyánszky törzskarhoz való beosztásának pontos időpontját nem sikerült megállapítanunk. Luzsénszky idézett február 15-i, Kassán kelt jelentésében még a „főlelkész” kifejezés olvasható, Görgey március 13-i HM-hez intézett jelentésében már „törzsllelkész” található. Ez pedig azt jelenti, hogy március közepére Mednyánszky már szakított a cs. kir. hadseregben rendszeresített lelkészi struktúrával, hiszen ez a „törzsllelkész” hivatalát nem ismerte.

Mednyánszky szerette a tábori életet, amelyhez a csaták mellett a bálók és ünnepségek is hozzátartoztak. A fiatal pap mindkét területen hősiessen helytállt. Meglehetősen világiasan viselkedett: katonaruhát hordozott, bajuszt és szakállt növesztett, a bálókban felszabadultan mulatozott. Még arra is volt ideje, hogy a fontosabb eseményekről feljegyzéseket készítsen.¹⁵ Mednyánszky tehát tervezetében a hadlelkészek viseletével kapcsolatban is a saját gyakorlatát tartotta irányadónak.

A törzskarhoz való beosztását követően – nem kis bosszúságára – csak távolról szemlélhette a küzdelmeket. Amint a visszaemlékezésében olvasható:

„Bálványoztuk Görgeyt, bár be kell vallanom, hogy mikor vele kellett maradnom, türelmetlenné tett az a szokása, hogy a csaták alatt a háttérben maradt s a harc vezetését hadosztályparancsnokaira bízta.”¹⁶

A főhadssereg lelkészi ügyeinek vezetésével kapcsolatos tevékenységéről sem szabad megfeledkezünk. Táborig lelkészek kinevezése érdekében a hadsereg főparancsnokságához fordult. Az általa javasolt kinevezéseket Görgey megerősítette. Arra is volt példa, hogy a főparancsnokság a hozzá befutott hadlelkészi állás iránt benyújtott folyamodványt véleményezés végett áttette hozzá. Az a hadlelkészi állásra pályázó, amit mellőzhetőnek tartott, nem számíthatott kérelme teljesítésére. Kinevezések esetén, amennyiben a folyamodó a honvédségnél szolgált, az illetékes parancsnokok véleményét is figyelembe veendőnek tartotta. Görgey rendre jóváhagyta Mednyánszky intézkedéseit, miután a fiatal pap megnyerte eszméinek. Arra is volt példa, hogy Mednyánszky maga sem tudta eldönteni, melyik katonai osztálynak van legnagyobb szüksége hadlelkészre. Ilyen esetben is az illetékes hadtestparancsnokhoz fordult. A HM Hadlelkészi Osztályának ugyanakkor nem küldött jelentéseket.¹⁷

Mednyánszky tábori lelkészi működése során mindvégig élénk érdeklődést tanúsított a magyar hadseregben szolgáló egyének házassági ügyeivel kapcsolatban felmerülő problémák iránt. Különösen a tisztek közül óhajtottak sokan megházasodni. Ugyanakkor a katolikus egyházban szokásos háromszori kihirdetés a hadjárat előre nem látható körülményei és a gyakori helyváltoztatás miatt csaknem lehetetlenné vált. 1849. május 29-én levélben fordult Horváth Mihály vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy az említett kihirdetés alól adjon számára felmentést „vagy bölcs belátása szerint ez ügyben” intézkedjék másként.¹⁸ A püspök-miniszter válaszáról nincs tudomásunk, Mednyánszky vallomásaiból mindenesetre úgy tűnik, hogy a fiatal pap példaképének tekintette Horváth Mihályt. Amint visszaemlékezéseiben olvashatjuk, a kultuszminiszter „...magukon a papokon keresztül akarta megreformálni egyházunkat, oly messzire menve, hogy a papok nőülését is engedélyezi. Igaza volt törekvéseiben, s ez utóbbi reform már magától kezdett életbe lépni”.¹⁹

Mednyánszky Cézár gondolat- és érzelmvilágában leginkább azok a felhívások engednek bepillantást, melyekben beosztottait lelkes munkálkodásra szólította fel. Az isaszegi csatát megelőző napon a III. hadtestnél működő lelkészekhez a következő felhívást intézte:

„Honunk sorsa fölött a csaták istene e napokban fogja elvetni a kockát. Minden ember, minden hazafi, kiben a haza s emberiségért egy tiszta szív dobog, nem maradhat el háttérben...”

A tábori papság magasztos feladatát... teljesítlenül nem hagyandja, mivel ezt a kötelességérzet, ezt fővezérünk világos rendelete parancsolja, s azért a magyar hadsereg összes papságát ezennel hivatalosan fölszólítom, hogy oktatással és példával buzdítva a küzdőket segítsék az eldöntő győzelem kivívását teljesen tettelesíteni, hogy ha majd egykoron a béke napjaiban múltunkra visszapillantunk, tiszta öntudattal s nyugodt lelkiismerettel elmondhassuk: Hazánk, megfizettünk mind, mivel csak tartozánk! Éljen a hon!”²⁰

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy Mednyánszky tervezetére döntő hatást gyakoroltak szerzőjének tapasztalatai. A harcéri jelenlét, a beosztottak buzdítása és a ruhaviselet tartoznak ide. Mindezek figyelem-

bevételével arra a következtetésre jutottunk, hogy Mednyánszky nagy vonalakban a tervezetében kollégáitól megkövetelt keretek között dolgozott. Nem hallgathatjuk el ugyanakkor azt sem, hogy a betegekkel és a halottakkal kapcsolatos munkájáról nincs adatunk, a minisztériumba pedig bizonyíthatóan nem küldött jelentéseket.

Görgey Artúr hadügyminiszter Mednyánszkyt 1849. július 1-jei hatállyal kinevezte a HM Hadlelkészi Osztályába igazgató tanácsosul évi 3000 pft. díj mellett. A kinevezésről Szabó Imre hadügyminisztériumi államtitkár június 19-én értesítette az érintettet először. Tőle tudjuk azt is, hogy Görgey a minisztériumban olyan tisztviselek alkalmazására törekedett, „kik a sereg közt tartózkodva illető szaktudományait a sereg bel- és külszerkezetének, valamint egész lelkületének esmeretével a gyakorlati téren merített tapasztalással bővítették...”. Mednyánszky június 20-án már a minisztériumban tevékenykedett. Görgey hadügyminiszterként a magyar hadsereg hatékony és szakszerű irányítását akarta megvalósítani. Tervezett reformjai mellett személyi politikája is ezt a célt szolgálta. Ez utóbbi keretében került Mednyánszky is a minisztériumba.²¹

Az új osztályfőnök egyik első lépése volt, hogy Charusz Lászlót, aki a táborban titoknoki minőségben működött mellette, ugyanazon feladatkör ellátására maga mellé vegye az osztályra. Szolgálati idejének rövidege nem tette lehetővé látványos eredmények elérését. Június 29-én a HM-től nyert engedelem birtokában „néhány napra” eltávozott Budapestről, s az osztály vezetését Charusz Lászlónak adta át. Figyelembe véve fivére kivégzésének időpontját (1849. június 5.), nincs kizárva, hogy hazalátogatott. Hivatali munkájához a minisztérium költözése és a hadiesemények miatt csak július közepén térhetett vissza.²²

Mednyánszkyknak osztályfőnökként több nehézséggel kellett megküzdenie. Elődjéhez hasonlóan igyekezett pontos képet kapni a tábori lelkészi kar létszámáról és állomáshelyéről. 1849 júliusában a HM vezetői több rendeletben is sürgették, hogy a miniszteri kinevezést nélkülöző hadlelkészeket kinevezés és megerősítés végett terjesszék fel a HM-nek. Ez is azt támasztja alá, hogy a minisztériumnak a szabadságharc bukását megelőzően sem sikerült a tábori lelkészi kar egészét ellenőrzése alá vonni.²³ Több ízben sürgette a tábori lelkészek fizetésének felemelését is. A fizetésemelés elméletben még áprilisban megtörtént, a valóságban azonban az egységesen megállapított 80 pengőforintnyi havi díj helyett egyesek csak 50, mások viszont 100 pengőforintot kaptak kézhez, ami az érintettek körében elégedetlenséghez vezetett.²⁴ A tábori lelkészi kar pontos számbavételének kísérletével, illetve a fizetésemelés sürgetésével Mednyánszky elődjének, Vidasics Edének a munkáját folytatta.

Az új osztályfőnök sikertelen kísérletet tett a házassági ügyek körül mutatkozó bonyodalmak tisztázására. Mednyánszky már tervezetében részletesen körvonalazta e kérdésben az álláspontját. Az egyházi és világi törvények betartása mellett katonai egyének házassága esetén – véleménye szerint – a hadügyminiszter engedélyére is szükség volt. Ha a közbejött akadályok miatt a háromszori kihirdetés lehetetlen, akkor felmentésért az illetékes parancsnokhoz kell fordulni, de szem előtt kell tartani, hogy a katonai hatóság csak katonáknak adhat dispensációt, a polgári egyéneknek az illetékes plébánoshoz kell fordulniuk. A házassági szertartást az adott felekezet lelkésze végzi. Ennek szellemében már június 22-én kérdést intézett a HM vezetéséhez avval kapcsolatban, hogy a katoná-

tisztekre nézve fenn akarja-e tartani a minisztérium a házassági engedélyezési jogot, vagy sem. Választ csak július 22-én kapott, amikor a hadügyminiszter megbízásából Molnár Ferdinánd ezredes, az Elnöki Osztály vezetője közölte vele, hogy ez ügyben külön szabályzatot fognak kiadni. Addig is, míg ez megtörténik, Molnár az éppen divatozó szokást rendelte fenntartani. A válasz aligha nevezhető kielégítőnek, hiszen így nem vált világossá vajon a parancsnokoknak jogukban áll-e házassági engedélyt adni? A gyakorlat éppen az volt, hogy miközben a hadlelkései osztály munkatársai szerint csak a minisztérium adhatott ilyen engedélyt, addig a seregparancsnokok maguk is éltek ezzel a lehetőséggel.²⁵

Elődjétől eltérően Mednyánszky a görög szertartású egyesült és nem egyesült egyházak híveinek lelkészekkel való ellátására is gondot fordított. Ez azért is figyelemre méltó, mivel a tábori lelkési állások a szabadságharcnak ebben az időszakában mind be voltak töltve. Mednyánszky maga figyelmeztette a pályázókat a Közlöny hasábjain, hogy csak akkor folyamodjanak tábori lelkési állásért, ha a hivatalos lap útján megürült, vagy új állomásra kapnak értesítést.²⁶ Popovics Bazil ungvári görögkatolikus püspök folyamodványára, amelyben görög egyesült tábori lelkési állások felállítását kérte, többek között a következőket válaszolta:

„Minél inkább szíven fekszik a Hadügyminisztériumnak, hogy szabadságharcunkban részt vevő minden vallásfelekezetű honfiak lelki vigasztalásáról kellőleg gondoskodva legyen, annál sürgősb teendői közé sorolta a hadtestek parancsnokait felszólítani: miszerint a hadtestekben alkalmazott, s figyelve a vallásfelekezetekre még ezentúl kinevezendő tábori lelkészek számát haladék nélkül jelentsék fel.” Biztosította a püspök urat, hogy mihelyt be fognak érkezni a parancsnokok tudósításai, a görög katolikus tábori lelkészeket ki fogják nevezni. Papp Jánosnak, a nagyváradi görög nem egyesült szentszék elnökének pedig a következőket írta: Elnök úr felterjesztését magamévá teszem, „kijelentvén, miképp nem csak kettőt, de több g. n. e. lelkészt is részint táborban, részint a kórházaknál alkalmazni kész vagyok.”²⁷ Mednyánszky Cézár vallási toleranciája tehát nemcsak tervezetében, hanem hivatali működése során is tetten érhető.

Mednyánszky osztályfőnökként sem feledkezett meg tervezetének valóra váltásáról. Igen részletes utasítást küldött Erdősi Imrének, akit a hadügyminiszter a IV. hadtest felügyelő tábori lelkészének nevezett ki. Ha az itt található pontokat összevetjük a tervezetében található követelményekkel, akkor világossá válik, hogy itt tulajdonképpen a törzislelkési állomás felállításáról van szó.²⁸ Tervezetének két fennmaradt példánya is ebből az időszakból való. Becsülettel kivette részét a minisztérium rutinmunkájából is. Irányításával az osztály az utolsó pillanatig ellátta feladatát. Ez nem jelenti azt, hogy Mednyánszky tipikus hivatalnokká vált volna. Továbbra is igen sajátos hangvételű felhívásokban buzdította beosztottait még lelkesebb munkálkodásra.

Mednyánszky ekkor sem volt hajlandó olyan egyéneket kinevezni, akiknek alkalmatlanságáról meg volt győződve. Ebből a szempontból tanulságos Dallos Pál kirvai lekipásztor esete. Dallos május 21-én kelt, elég zavaros hangvételű levelében arra kérte Görgeyt, nevezze ki bármely lovasezredhez káplánnak. A kérvényt áttették Mednyánszkynek véleményadás végett, aki május 25-én a következőképpen összegezte véleményét: „A folyamodót közelebbről ösmervén, a kérését mellőzendőnek vélem.” Nem is érkezett meg Kirvára az óhajtott kinevezés,

de a folyamodó befolyásos pártfogóra talált Bayer József ezredesnek, a feldunai hadsereg vezérkari főnökének személyében. Bayer június 15-én kelt, Mednyánszkyhoz írt levelében sürgette Dallos Pál tábori lelkésszé való kinevezését. Mednyánszky azonban június 27-én kelt udvarias hangvételű válaszában ismét elutasította a kinevezést: „Azon őszinte szíves indulatnál fogva – olvashatjuk levelében –, mellyel tisztelt ezredes úr irántam viseltetik, lekötelezettnek érzem magamat ezredes úr kívánatainak eleget tenni. Azonban tudván, hogy ezredes úr a nevezett Dallos Pált csak azon föltétel alatt ajánlotta, ha a kérdéses hivatal elnyerésére érdemes és alkalmas leend, én közelebbről ismervén a nevezett egyént, őt sem ezredes úr ajánlatára, sem pedig a tábori lelkészi állomásra érdemes, s alkalmasnak nem találom, és hogy ezredes urat e részben megnyugtathassam, állításom bebizonyítására adatokkal is szolgálhatnék.” Hasonló éréllyel lépett fel az állomáshelyüket engedelem nélkül elhagyó tábori lelkészekkel szemben is.²⁹ Mednyánszky minisztériumi alkalmazottként is arra törekedett, hogy az adott feladatok ellátására érdemes egyének nyerjék el a kinevezéseket. A fentiek figyelembe vételével úgy véljük, Mednyánszky a minisztériumban is alapos és lelkiismeretes munkát végzett.³⁰

Végezetül szeretnénk néhány szót szólni Mednyánszky Cézárnak a katolikus egyházhoz, mint intézményhez fűződő viszonyáról. Adataink meglehetősen töredékesek, mégis érdemes néhányat megemlíteni. Annak ellenére, hogy Mednyánszky Cézár 1851 tavaszán kilépett a papi rendből, az általunk tárgyalt időszakban a hivatalos egyházzal szemben általában lojális magatartást tanúsított. A katolikus egyház hatáskörét igyekezett megőrizni. Már tervezetében is hangsúlyozta, hogy: „A vegyes házasságnál a kathol. anyaszentegyház, és az ország törvényei szem előtt tartandók.” Mikor Perczel tábornok egy rendeletével megsértette az egyházi szabályokat, az általa vezetett osztály erőteljesen követelte, hogy ezen előírásokat a hadi személyek egybeadásánál is tartsák tiszteletben. Gonczeky János tábori lelkésznek pedig világosan megírta, neki nincs hatalmas a böjt alá felmentést adni, és a folyamodót a csanádi püspöki helynökséghez utasította.³¹

Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy Mednyánszky több vonatkozásban is meglehetősen közömbösen viszonyult a katolikus egyházhoz. Papi ruháját csak hivatalos alkalmakkor viselte. Tervezetében beosztottait is erre kötelezte. A magyar viselet bevezetésének követelése a korban nem volt egyedülálló eset. Még 1848-ban 16 liberális beállítottságú budapesti pap memorandumot intézett Kunszt József esztergomi káptalani helynökhöz. Követeléseik között szerepelt az a pont is, amely szerint reverendát csak az istentiszteletek alkalmával lenne ajánlatos viselni.³²

Először még meglehetősen meglehetősen az a tény, hogy Mednyánszky szép számmal esketett katolikus papokat is. Visszaemlékezésében a következőket olvashatjuk erről: „A forradalmi érzület terjedése a nemzet körében abból is látható, hogy minden egyes táborhelyen jöttek hozzám jegyesükkel a papok egyházi áldásért, melyet én boldogan megadtam. Visszaküldtem őket a plébániájukra, hogy folytassák a szolgálatukat, s ezt követően ugyanúgy tisztelték őket mint annakelőtte. A táborban állandóan esküvők voltak, és nem is tudom megmondani, hány tisztet és papot eskettem meg addig, míg ott voltam.”³³ A fenti gyakorlat csak ma tűnik meglehetősen. A kor liberális papságának körében az egyik legnép-

szerűbb követelés volt, hogy: „Az Isten és a természet törvénye ellen behozott ceolibátus törültessék el.”³⁴ Figyelembe véve Mednyánszky Horváth Mihály iránti tiszteletét, minden kétséget kizáróan megállapíthatjuk, hogy a fiatal hadlelkész az adott korszak liberális papságának tipikus képviselője, aki a katolikus egyház életét demokratikus alapon nemzeti egyházzá szeretne volna átalakítani. Ezért számos dogmatikai kérdésben szembekerült a katolikus egyház hivatalos álláspontjával. A reform elmaradása az egyházon belül logikusan vezetett az egyházi rendből való későbbi kilépéséhez.

Mednyánszky Cézár a szabadságharc bukásáig hivatalában maradt, a kormánnyal együtt Szegedre, majd Aradra menekült. Innen – Görgey felhívására – Világosra érkezett, ahol orosz hadifogságba került. Szerencsés körülmények között megszökött, és családjának támogatásával külföldre menekült.

Tevékenysége a magyarországi tábori lelkipásztorkodás kiemelkedő alakjává avatta. Munkáját tervezetével összhangban nem mindennapi hivatástudattal végezte. Új gyakorlatot honosított meg a magyarországi hadlelkészek körében. Liberális és demokratikus elveinek megfelelően toleráns volt a más felekezeti hívekkel szemben, nacionalista és romantikus beállítottságának megfelelően tevékenyen vett részt a szabadságharcban, a harctéren és a hivatalában is állandóan kintartásra buzdítva a honvédeket, valamint beosztottait. Minden méltatásnál plasztikusabban érzékelhetjük törekvéseinek és önzetlen hazaszeretetének rövid foglalatát abból a felhívásából, amelyet 1849. július 17-én közölt a kormány hivatalos lapja.

„Az összes magyar hadsereg tábori lelkészeihez.

A haza veszélyben van. A világ leghatalmasabb zsarnokai hazánk szabadsága, s függetlenségének megbuktatására szövetkeztek. De ügyünk igazsága, seregeink vitézsége, s népünk akarata kezeskedik arról, hogy porba tiporjuk nemsokára a zsarnokokat, s megmentjük az elárvult, szent hazát. Önök, tábori lelkészek, kik nem haszonvágyból, hanem a honszeretet szent tüzetől áthatva siettek vitéz seregeink diadalmas zászlói alá, e nehéz, de dicső harcokban kitűnő szolgálatot tehetnek a honnak. Seregünk vallásos, mint maga a nép; seregünk nem áll önző s vallástalan zsoldosokból, seregünk honszerető keblének tiszta sugallatát követvén, vérét a hazáért ontani kész. A történet mutatja, miszerint a vallásnak nagy hatása van a seregek lelkesítésére, kivált oly harcokban, melyek a szabadságért vívatnak. Legyőzhetetlen az a sereg, mely a szabadság és vallás fogalmait ugyanazonosítja. Legyőzhetetlen, ha élén oly lelkészek állanak, kik megvetvén a gyáva életet, a harc legdühösebb pillanataiban rövid, de lelkes szavakkal a csüggedő vitézeket kintartásra budítják. Figyelmeztetem önöket a branyiszközi csatára, hol Erdősi tábori lelkész a már hátrálni kezdett zászlóaljkat a szabadság s diadal jelképével – a szent kereszttel – új rohamra, s így győzelemre vezette. Önök értik szavaimat, tegyünk mindent, mit hazánkért tehetünk, hogy egykor a teljes győzelem nagyszerű pillanataiban nyugodt kebellet mondhassuk: miképp a haza megmentésének nagy munkájához csekély tehetségünk szerint mi is járultunk.

Szeged, július 16. 1849.

Tábori főlelkész s Hadügym. hadlelkészi osztályfőnök
Mednyánszky Cézár”³⁵

Jegyzetek

1. Mednyánszky Cézár–Görgey Artúr. Kerecsend, 1849. március 29. Magyar Országos Levéltár (MOL) H 75. Hadügyminisztérium. Általános iratok. 1849:9115.; A Kápolnai csatáról Borus József: Dembinski fővezérsege és a kápolnai csata. Az ellentámadás problémája 1849 februárjában. Bp. 1975.; A menekülésről Mednyánszky Cézár: The Confessions of a Catholic Priest. London, 1858. 40–41. (a továbbiakban: Confessions.) Pontatlan fődítása Dr. Óvári–Avary Károly: Báro Mednyánszky Cézár az 1848/49. évi honvéddhadsereg főpapjának emlékezései és vallomásai az emigrációból. Bp. 1930.
2. Mednyánszky Cézár életéről: az 1848 és 1849-ik évi szabadságharcban résztvett római és görök katolikus paphonvédek albuma. Szerk.: Ambrus József kisoroszi plébános. I. k. Nagykikinda, 1892. 51–52.; Dr. Óvári–Avary Károly: Báro Mednyánszky Cézár az 1848–49. évi magyar hadsereg főpapjának pályája és műve. In: Protestáns Szemle. 1927. szeptember 419–431.; Uő: Br. Mednyánszky Cézár Emlékezései és Vallomásai hitelessége és magyar nyelvű kiadásának viszontagságai. További szövegmagyarázó megjegyzésekkel és képekkel. Bp. 1932–1950. Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Kézirattár. MS 5351–2.; Báro Mednyánszky Dénes: Mednyánszky családfejéhez okmányolás. 1900. Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) Kézirattár Fol. H. 1845.; Kozma György: Az 1848–49-iki magyar szabadságharc szereplőinek lexikona III. k. 336–337. OSZK Kézirattár Fol. H. 2092/3.; Rozsnyay Kálmán: Kalandos Mednyánszky Cézár. OSZK Kézirattár Fol. H. 2157.
3. Confessions 28–29.
4. Ipolyi Stummer Arnold – Atyjához. Komáromszentpéter, 1848. szeptember 15. „A napokban egy felhívást kaptam gróf Pálffy Leopoldtól Stomfára, Mednyánszky Cézár egy tőlekapott plébánián Stomfa mellett van (Zohor) s. a. t. s. a. t.” A forradalom és szabadságharc levelestára. Szerk.: V. Waldapfel Eszter. II. k. Bp. 1952. 51.; Magyar Hírlap 1851. szeptember 23., illetve 1852. május 7. (Idéző végzés valamint haditörvényszéki ítélet.); Mednyánszky menekülését említi: Luzsénszky Pál–Kossuth Lajos. Kassa, 1849. február 15. Luzsénszky Mednyánszkyt – tévesen – volt stomfai lelkészként említi. MOL H 2. Országos Honvédelmi Bizottmány 1849:3588. (Ezúton fejezem ki köszönetemet Hermann Róbertnek az irat átengedéséért.)
5. Horváth Mihály: Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. Genf, 1865. II. k. (a továbbiakban: Horváth II) 223–224.
6. A tisztikar válságáról Bona Gábor: Tábormokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848–49. Bp. 1987. 26–30.; A feldunai hadtestre, illetve Görgey Artúr váci tevékenységére nézve Hermann Róbert: Görgey Artúr váci nyilatkozata. Hadtörténelmi Közlemények, 1988/2. 247–292.
7. Görgey Artúr – Hadügyminisztérium. Rózsahegy, 1849. január 28. MOL H 75. 1849:3553.; Mednyánszky Cézár vallomásaiban (tévesen) 1849. január elsejére teszi a magyar hadsereghez való csatlakozásának időpontját. Confessions 35.; Mednyánszky Cézár fivérei közül László Görgey egykori testőrtársa, Ede pedig parancsőtisztje volt.; Luzsénszky Pál–Kossuth Lajos. Kassa, 1849. február 15. MOL H 2. OHB 1849:3588.; Hadügyminiszter (Mészáros Lázár) – Görgey Artúr. Debrecen, 1849. március 19. MOL H 75. 1849:6923.; A tábori lelkészek rangjegyzékének és létszámának kimutatása 1849. január 1–március 15. MOL H 86. Hadügyminisztérium. Tábori Lelkészi Osztály. 1. d.
8. Hadügyminisztérium Hadlelkészi Osztály (a továbbiakban: HMK) osztályfőnöke (Vidasics Ede) – A magyar hadsereg minden lelkészei. Debrecen, é. n. MOL H 75. 1849:7997. Ismerteti dr. Hermann Egyed. A magyar hadsereg tábori főlelkészei 1848–49-ben. Katolikus Szemle 1931. január. 12–23.
9. Mednyánszky tábori főpap, s Hadlelkészi Osztály főnökének a tábori lelképásztorkodást rendező terve. MOL H 75. 1849:21641. A tervezet másik változata, amely kissé eltér az előbbtől, megtalálható MOL H 86. 1. d.

10. Dr. Hermann Egyed: A magyar hadsereg tábori főlelkészei 1848–49-ben. Katholikus Szemle 1931. jan. 12.
11. Lásd. a 9. számú jegyzetet.
12. A hadlelkészek kinevezéséről: HMK – Erdélyi főhadiparancsnokság. Debrecen, 1849. május 24. MOL H 75. 1849:16401; valamint: Kimutatása a tábori lelkészek rangjegyzéke s illetőleg létszámának, kik 1849 év január hótól a magyar hadsereghez kinevezettek, vagy mint régebben kinevezettek, ez idő alatt a Hadügym. Hadlelkészi Osztályának hivatalosan tudomására estek. MOL H 86. 1. d.
13. Confessions 35–36.
14. Kossuth Lajos – Görgey Artúr. Debrecen, 1849. március 23. In: Kossuth Lajos Összes Munkái XIV. k. Kossuth Lajos az Országos Honvédelmi Bizottmány élén. Második rész. 1849. jan. 1.–ápr. 14. S. a. r. Barta István Bp. 1953. 694.; Mednyánszky részvételéről a kápolnai csatában lásd: Klapka György: Emlékeimből. S. a. r. Katona Tamás. Bp. 1986. 204. Dembinski is említi, vö.: Borus József: i.m. 258. Horváth II. 289. Gelich Rikhárd: Magyarország függetlenségi harca 1848–49-ben. Bp. é. n. II. k. 430. Csatában való részvételére lehet következtetni Confessions 37–38.
15. Confessions 38.; A feljegyzésekről: Mednyánszky Cézár – Horváth Mihály. Cohnár, 1850. június 5. MTA Kézirattár MS 364/132.
16. Confessions 42. A törzsnél, ill. Görgey közelében való jelenlétéről tesz említést még Confessions 192., valamint Rónai Jácint: Napló-töredék. Magyar Sajtó 108. szám 1861. május 11.
17. A kinevezésekkel kapcsolatos gyakorlatról: Mednyánszky Cézár – A magyar hadsereg főparancsnoksága. Komárom, 1849. április 27. MOL H 115. Görgey Artúr 1848–1849. 1. d.; Mednyánszky Cézár – A magyar hadsereg főparancsnoksága. Buda alatt. 1849. május 8. MOL H 147. Vegyes iratok. 11. d.; Mednyánszky Cézár – Nagy Sándor. Svábhegy, 1849. május 18. Hadtörténelmi Levéltár (HL) Az 1848–1849. évi forradalom és szabadságharc iratai. 28/405.; A jelentések hiányáról: Vidasics Ede – Görgey Artúr. Bp. 1849. június 16. MOL H 75. 1849:123c.
18. Mednyánszky Cézár–Horváth Mihály. Buda, 1849. május 29. MOL. H. 56. Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium katolikus egyházi osztály 10 d. 1849: 123C.
19. Confessions 38.
20. MOL H 115. 1. d. 1849:250G.
21. Szabó Imre – Mednyánszky Cézár. Bp. 1849. június 19. MOL H 75. 1849:21641.; Szabó Imre – Mednyánszky Cézár. Bp. 1849. június 20. MOL H 75. 1849:21546.; Tisztrendelvény Mednyánszky Cézár úrnak. MOL H 75. 1849:21886. (Több más, a kinevezéssel kapcsolatos irattal együtt.) A kinevezés megjelent (Görgey aláírásával) a Közlöny 142. számában. Bp. 1849. június 27.; Görgey álláspontjáról a tisztviselők kinevezésével kapcsolatban: Szabó Imre – Horváth Mihály. Bp. 1849. június 19. MOL H 62. Vallás és Közoktatásügyi Minisztérium. Debreceni iratok. 1849:1029.; A június 20-án kelt fogalmazvány, amelyet Mednyánszky szignált: HMK osztályfőnök – Vukovics Sebő. Buda, 1849. jún. 20. MOL H 75. 1849:21409.
22. HMK osztályfőnök – HM. Buda, 1849. június 21. MOL H 75. 1849:22738 (tisztázat), ill. 1849:21623 (fogalmazvány).; Mednyánszky távollétéről: HMK osztályfőnök – HM. Bp. 1849. június 28. MOL H 75. 1849:24006. HMK (Charusz László) – HM. Bp. 1849. június 29. MOL H 86. 1. d.; Charusz kinevezéséről: HM Elnöki Osztály – HMK. Bp. 1849. június 28. MOL H 75. 1849:22738.
23. HMK osztályfőnök – 4. huszárezred parancsnoksága. Buda, 1849. június 24. MOL H 75. 1849: 22036.; HMK osztályfőnök – Vajda Ignác. Buda, 1849. június 23. MOL H 75. 1849: 22036.; Szabó Imre rendelete a Közlöny 151. számában. Szeged, 1849. július 17.; Hadügyminiszter (Aulich Lajos) – Vetter Antal, Perczel Mór, Vécsey Károly. Szeged, 1849. július 23. MOL H 75. 1849:25967.

24. HMK osztályfőnök – HM. Szeged, 1849. július 19. H 86. 1. d.; MK osztályfőnök – Hadügyminiszter. Szeged, 1849. július 22. MOL H 75. 1849:22543.
25. HMK osztályfőnök – HM. Bp. 1849. június 22. MOL H. 86. 1., d.; HMK Elnöki Osztály – HMK/HM Igazságügyi Osztály. Bp. 1849. június 27. MOL H 75. 1849:22725.; HMK osztályfőnök – Ecsey János. Szeged, 1849. július 27. MOL H 75. 1849:26431.; HMK osztályfőnök – Ungvári György. Buda, 1849. június 26. MOL H 75. 1849:22780.
26. Közlöny 152. sz. Szeged, 1849. június 18. A folyamodók nagy száma onnan adódott, hogy az ellenség által elfoglalt területekről elmenekült papok alkalmazás végett a HM-hez fordultak.
27. HMK osztályfőnök – Popovics Bazil. Szeged, 1849. július 26. MOL H 75. 1849:26325.; HMK osztályfőnök – Papp János. Szeged, 1849. július 27. MOL H 75. 1849:26355.; Lásd még: HMK osztályfőnök – Kmety György. Szeged, 1849. július 24. MOL H 75. 1849:25956. (Érdeklődik, hogy a seregben szükség van-e protestáns vagy g. n. e. lelkészekre.)
28. HMK osztályfőnök – Erdősi Imre. Szeged, 1849. júl. 24. MOL H 75. 1849:25546.; Erdősi kinevezési oklevelének fogalmazványa: MOL H 75. 1849:26195.
29. Dallos Pál – Görgey Artúr. Kirva, 1849. május 21. MOL H 115. 2. d. 1849:53G.; HMK osztályfőnök – Bayer József. Buda. 1849. június 27. MOL H 75. 1849:23111.; Mednyánszky rendelete az engedelem nélkül eltávozó hadlelkészekkel kapcsolatban: Közlöny 152. sz. Szeged, 1849. július 18.
30. Nem értünk egyet Hermann Egyed álláspontjával, aki Mednyánszkyról a következőket állapította meg: „Az irodai munka nem ízlett neki, az adminisztrációval nem törődött sokat... Tábori főlelkészi működésének tulajdonképpen nincs nyoma az iratokban.” Dr. Hermann Egyed: A magyar hadsereg tábori főlelkészei 1848–49-ben. Katolikus Szemle 1931. január 21.; Illetve Hermann Egyed: A katolikus egyház története Magyarországon 1914-ig. Második, javított kiadás. München, 1973. 429.
31. Perczel rendeletével kapcsolatos iratok: HMK – HM. Szeged, 1849. július 23. MOL H 75. 1849:25837.; HM Elnöki Osztály – HMK. Szeged, 1849. július 26. MOL H 86. 1. d. 1849:23040.; HM Elnöki Osztály – HMK. Szeged, 1849. július 26. MOL H 86. 1. d. 1849:25039.
32. A követeléseket részletesen tárgyalja dr. Meszlényi Antal: A magyar katolikus egyház és az állam 1848/49-ben. Bp. 1928. 48–55.
33. Confessions 38.
34. A liberális katolikus papi mozgolódásról lásd még Török Jenő: A katolikus autonómia-mozgalom 1848–1871. Bp. 1941. 43.
35. Közlöny 151. sz. Szeged, 1849. július 17.

Péter Zakar: Ein revolutionärer Pfarrer im Görgeys Lager

Am 5. Januar 1849 – nach seiner Konsekration – schloß sich Cézár Mednyánszky dem Oberdonauer Armeekorps an, das unter dem Befehl des Honvédgenerals Artúr Görgey stand. Bis zum 19. Juni 1849 war er der Vorgesetzte der Feldkapläne dieses Korps, dann der Hauptarmee, ab 20. Juni 1849 der Ministerialdirektor der Abteilung der Feldkapläne im Kriegsministerium. Er war ein ausgezeichnete Organisator, der von seinen Untergeordneten neben den gewohnten Aufgaben der Feldkapläne auch die Anwesenheit auf dem Feld erforderte. In seiner Person lernt der Leser einen liberal gesinnten katholischen Pfarrer kennen, der die seelische Fürsorge auch den protestantischen und orthodoxen Honvéden sichern wollte. Die Studie bewertet seine Tätigkeit und stellt die Probleme dar (Trauungssachen, die Gehaltserhöhung der Feldkapläne usw.), deren Lösung er versuchte.

Cézár Mednyánszky, der seine Arbeit immer mit gründlichem Sachverstand und Fleiß verrichtete, war nach der Niederlage des Freiheitskrieges in die Emigration gezwungen.

MISKOLCZY AMBRUS

ARRÓL, AMIT AZ ERDÉLY TÖRTÉNETÉBEN ÍRTUNK...

(Mítoszok és modellek között: Erdély 1848–49-ben)

Alighanem egyetérthetünk abban, hogy mítoszokban és modellekben gondolkodunk, mégis ezt nem tudatosítottuk eléggé, és talán a kelletténél többet vergődünk közöttük és szenvedtünk tőlük. Ezért jelentett a kelet-közép-európai történész számára esztétikai élvezetnél is többet, amikor boldogabb nemzetek történelmi szemünk láttára rombolták le az elavult gondolati konstrukciókat. Hiszen rólunk is szólt, ahogy Thomas Nipperday kifejtette azt, hogy 1848-ban Németországban a – jobb- és baloldali pólus közötti ideológiai és politikai mezőt elfoglaló – liberális közép önálló entitás és nem kisburzsoá mocsár.¹ Elgondolkozhatunk azon, ahogyan Francois Furet ízekre szedte a posztjakobinus történelemszemléletet, és a nagy francia forradalom epizódjait, azon belül, a kisebbség uralmát a történelmi folyamatosság és változás dialektikájának elemzésével jellemezte.² És miért esnénk kétségbe, ha az angol ún. revizionisták mellett érvelnek, hogy az 1840-es évek polgárháborúja felkeléssel és nem forradalommal kapcsolódott össze.³

Nem célunk annak vizsgálata, hogy marxista történetírásunk egyes termékeiben mikor, miért és miként fonódott össze a nemzetellenes formalizmus a nacionalista akarnoksággal és hiúsággal. A bolsevizmus rövid történetéből is kölcsönzött dogmákkal szemben valószínűleg a kisebbik rossz elve magatartásunk egyik kulcsa. Ezt saját példammal érzékelttém. Amikor az egyik kedves barátom elolvasta az *Erdély története* című gyűjteményes munkába írt 1848-as fejezetemet, egyébként konstruktív kritikái észrevételeit azzal zárta, ha nem idézem azt, amit Marx a magyar forradalomról mondott, beírja ő, mert legalább egyszer az életben valami hasznunk legyen a marxizmusból. Amikor az idézett munkámban Marx álláspontját jeleztem, nem elsősorban a – nemzeti érdekké szublimált – hasonlóság vezetett, hanem inkább az a – szintén nem túl fennkölt – taktikai szempont, hogy ha netán nem idézem Marxot, akkor ezt a román kritikusok olvassák a fejemre, megtoldva még ál-Marx idézetekkel, hiszen 1964-ben Bukarestben Marx műveként adták ki Marxnak Éliás Regnault magyarellenes munkájából készült jegyzeteit.⁴ Egyébként aligha volt Marxnak olyan sikere mint akkor, a könyvet napok alatt elkapkodták. És talán keresve sem találunk jobb példát arra, hogy amennyire pozitív is lehetett a marxizmus, mint módszer, annyira káros volt a történelemszemlélet alakító politikai droktrínaként. Mert – román példánál maradva – gondoljunk csak a már kilencvenéves Henri H. Stahlra, akitnek elméje 1944 után nem egyik napról a másikra világosodott meg: az 1930-as években is hivatkozhatott a marxi módszerre, amelynek jegyében az 1980-as években mindenkinél jobban meg tudta ragadni a román társadalomfejlődés – sokat emlegetett – sajátosságait, a társadalmi parazitizmus formációelméleti leírását adva, és leleplezve a szenvedéskultuszt és a rezignáció magatartásformáját

erősítő mítoszképzést, amely oly boldog vadházasságra lépett a nacionálkomunizmussal.⁵ Az már megint általánosabb kelet-európai jelenség, hogy a kutatás helyét elfoglalta az értékelés, és háttérbe szorult az, amit Hajnal István vagy Francois Furet a tudomány hajtóerejének tart, az önzetlen vagy öncélú kíváncsiság.

Ez a kíváncsiság az 1848–49-i erdélyi fejlemények feltárásában sajnálatos módon ritkán, és nemegyszer kerülő utakon érvényesülhetett, hiszen az esetek többségében ezek a fejlemények nagyon is célirányos diskurzusokba épülve kerültek megjelenítésre. Mindez nem jelenti, hogy aufklár magasságokból, az éppen aktuális politikai élcsapat nézőpontjából pálcát lehetne törni bárkinek is a munkája fölött, aki új adatokkal és szempontokkal gazdagította ismereteinket. Tanulni kell minden magyarázati kísérletből, még akkor is, ha nem értünk azzal egyet.

Ha számba vesszük a historiográfiai örökséget, akkor hamar kiderül, hogy Erdély már csak azért is izgalmas terep, mert ott kultúrák és civilizációk találkoztak, miközben több nemzeti történelem is magáénak vagy magáénak is vallja. Az ebből adódó kérdésekre úgy szeretnék rátérni, hogy egyben röviden jelezni szeretném azt, ahogy a forradalmak genezisének és menetének értelmezési modelljei alkalmazhatók. Mint Rod Aya a különböző magyarázatokat és értelmezéseket rendszerezte, három ismert modellről van szó, a vulkánikus, az agitátor és a politikai modellről, és úgy tűnik, nincs kortárs tanú vagy történetíró, aki óhatatlanul, tudta és akarata nélkül, vagy éppen tudatosan, ha kellett megszállottan ne ezek egyikében gondolkodott volna, ill. gondolkozásának logikája ne lenne leírható velük, vagy valamiféle kombinációjkkal.⁶

Azok, akik a vulkánikus modellben gondolkoznak, úgy vélik, hogy az évszázados nyomor, a megaláztatás, elnyomás és kizsákmányolás gerjesztette a dühöt és a haragot, hogy aztán éppen az 1848-ik esztendőben szabaduljanak el a szenvedélyek. A meggyőződés és a meggyőzés indulatával a kortársak maguk is vallottak hasonlót. Avram Iancu, mikor népét fegyveres fellépésre buzdította, vagy Wesselényi Miklós, amikor a jobbágyfelszabadítást és annak a parasztság számára kedvezőbb változatát sürgette. De már korábban is többen érezték a puszkaporszagot a levegőben, hogy aztán a legerősebben az 1860-as években érezzék, amikor nem történt végül is semmi 1848-hoz fogható. Tudományos mezbe a vulgár-marxizmus öltöztette ezt a vélekedést a termelési erők és a társadalmi viszonyok közötti összhanggal és annak hiányával manipulálva. Egyrészt eltúlozta az ipari fejlődés terén bizonyos új elemek jelentkezését, másrészt úgy dimenzionálta az elmaradottságot, hogy bagatellizálta a liberális reformpolitika történelmi jelentőségét. A regionális sokszínűségről nem vett tudomást, vagy regionális sajátosságokat általánosított, így valamiféle egységes nemzetgazdaság képzetét teremtve meg. A séma laposságát pedig üdvtörténeti pátosszal ellensúlyozta. Így elmosódott az az erdélyi sajátosság, hogy sehol a Kárpát-medencében az archaikus kultúra és az ún. magaskultúra nem élt olyan szoros közelségben, mint Erdélyben. A fejletlenség fejlődésének drámája valamiféle teleologikus folyamattá állt össze. A rendelkezésre álló adatok valóban amellet szólnak, hogy miután a megművelt földterületek kiterjedése már nem nőtt, a lakosság viszont soha nem látott ütemben gyarapodott, viszonylagos túlnépesedési válság köszöntött be. Viszont úgy tűnik, hogy az 1860-as években ez még minden korábbinál nagyobb adóterhekkel párosult, és mégsem tört ki forradalom vagy felkelés.

A vulkánikus modell alkalmazásának leírását azzal záránk, hogy ha a társadalmi keretek 1848 előtt nem sokat változtak – mint Imreh István és Csetri Elek is hangsúlyozza – mégis „igen fontos minőségi változás ment végbe”, amikor „a tudatnak a tartalma változott meg”.⁷

Ezt a változást természetesen a kortársak is észrevették. De amikor egyéneknek, kiscsoportoknak tulajdonították a mozgalmakat és a kollektív erőszakot, akkor már az ún. agitátor modellben gondolkodtak. Különösebb hocus pocus historicusra sincs szükséges aztán a történészeknek, hogy az ügynökből aljas ellenséget vagy példamutató hőst kreáljon. Komolyabb forrásfeltárára sem, mert a kortársak emlékirataiból ömlik az anyag. Az ügynökmodell alapeleme a veszélyeztetettség, és ami ebből következik: az erőszak nosztalgiája, vagy éppen legitímálása. Magyar klasszikusa Jancsó Benedek, aki jótollú elemzőként a dolgok mélyére is tudott tekinteni, és tisztában volt az írott szó súlyával, 1892-ben még „ámulva” látta, hogy „milyen szoros volt e két nemzet között minden tekintetben egész a XVII. sz. végéig a kapcsolat”, és már játszott az ötlettel, hogy felcsap „oláh–magyar historikusnak”.⁸ 1916 áprilisában már a háborús antihumanizmus szelelmében így írt Márki Sándornak, miután elolvasta a kolozsvári professzor Iorgudáról szóló kritikáját: „Az oláh tudomány, és erre újabb bizonyíték Iogra tudományos működése javíthatatlan, és a magyar vagy nem magyar tudós, amikor helyreigazítja a tévedésöket, a szerecsen mosdatás hálátlan munkáját teljesíti. Legjobb megoldása lenne az egész oláh kérdésnek, ha egy új Tatrangi Dávid valahonnan az őshazából félmillió magyar katonát hozna és azt egy okos hadvezér Románia ellen vinné, és ezt az egész országot is Szerbia sorsára juttatná. No, de Tatrangi Dávid sincs, félmillió magyar katona sincs az őshazában, így fegyver helyett tollal kell verekedni. Én már letettem ezt a fegyvert is, és nevemet, tekintettel a kozákká leendő Európára, Nemirovics Benedekre változtattam évek óta.”⁹ Azt hiszem célszerűbb, ha nem Jancsó öniróniáján, cinizmusán és kannibalizmusán botránkozunk több kevesebb képmutatással, miközben azon törjük a fejünket, hogy román részről ilyen és hasonlóbb megnyilatkozások mikor és milyen mennyiségben hangzottak el, hanem inkább azon a helyzeten tündünk el, amely ilyesmiket szült. Egyébként Jancsó, ha a történelemnek olyan szakaszáról írt, amikor nem érvényesült önnön ideológiájának kényszerítő ereje, valósággal ódat zengett a magyar–román sorsközösségről. Így II. Rákóczi Ferenc koráról, a román nemzetiségi kérdéstről 1896-ban írt nagy művében. Alapkonceptiója azonos a keménykezű miniszterelnök, Bánffy Dezső álláspontjával: a román egyszerű nép, jó és szeretetre méltó, az értelmiségi ellenség, mert veszélyes, irredenta nemzeti célokat követ. Mégis boldog kor ez. Még messze van a faj mítosza. Jancsó pedig az ellenfélnek, ha annak jellegét és erkölcsiségét, mint az Avram Iancuét tiszteletre méltatónak tartotta, megadta a tiszteletet.¹⁰ Ugyanakkor abban a korban még már álláspontok is érvényesülhettek. Így Jancsó barátja, Márki Sándor, a tízkötetes millenáris magyar történetben olyan 1848–49-et írhatott, amelyet a hazafias pátoz, a mások iránti megértés és a lehetőségekkel való számvetés szépírói eszközökkel és tudósi egyszerűséggel való ötvözése máig élvezetes olvasmánnyá tesz.¹¹ Jancsó munkáinak gazdag anyagából pedig Jászi Oszkár is bőven meríthetett, humánusabb világ illúziójának vonzásában.¹²

Az ügynökmodellben való gondolkozáshoz kapcsolódik a román nemzeti egység megítélése is. A történészek sokáig a kortársak fejével gondolkoztak. [A kortársak közül a legtoleránsabbak egyébként az osztrák katonatisztek és politikusok voltak, mert ezeket a román egységtörekvéseket nem tartották akkor számukra igazán veszélyesnek.] Jancsó Benedek dákoromán törekvéseket hangsúlyozó szemléletének a visszája a Silviu Dragomiré. A rendkívül felkészült román történész az 1940-es években tagadta az egységtörekvéseket, úgy állította be, hogy csak a magyar kormányzat hivatkozott rájuk a kemény fellépés legitimálása érdekében. Ugyanakkor a magyar féllel való román együttműködési törekvéseket károsnak és tévesnek minősítette, Simion Barnutiu-nak a magyar kormányzattal fegyveres konfliktusra készülő vonalát tartotta mércének.¹³ Paradox módon Jancsó és Dragomir is nemcsak forrásokra hivatkoztak, hanem nyílt kártyákkal játszottak. Ennek az ideológia eluralkodása vetett véget, az értékelésben fő szerepet kapott premisszák és axiómák mitizálása. Az ügynök modell abszurd diadalaként a magyar kormányzat került a vádlottak padjára az első sorban, majd az erdélyi magyarság kollektív ügynökként, a román nemzeti egység elleni aknamunka címén.

Végigtekintve azonban, amit eddig szóvá tettünk, és ha mítosz alatt azt értjük, amit Mircea Eliade, a dolgok eredetét kinyilatkoztató és példával szolgáló történetet,¹⁴ modell alatt pedig néhány magyarázati elem kombinációját, valamiféle képletet, akkor elmondhatjuk, hogy annyi van belőlük, hogy azt sem tudjuk vannak-e egyáltalán történeti tények, és olyan történeti ítéletek, kijelentések, amelyek a történelemtől beszélnek és nem a narrátor történelmet hasznosító aktuálpolitikai céljairól árulkodnak.

A mitikus elemekkel manipuláló és a két fent jellemzett modellhez igazodó gondolkodási stílus Scyllája és Charübdiszé között a politikai modellel jellemzett tájékozódás ígér menekvést. Rod Aya szerint ebben a modellben a kollektív erőszak nem spontán elszabaduló dühkitörés és nem bűjtogatók műve, hanem belső racionalitással bíró politikai cselekedet. Amint „a háború a politika folytatása más eszközökkel”, a forradalom és a kollektív erőszak is az. A tömeggé összeverődött és összeállt emberek együttes politikájáról van szó. Erdélyt az tette jellegzetessé, hogy a tömegek kezdettől fogva főszereplőivé váltak az eseményeknek. A falu lett a mozgósítás alapegysége. A falvak megbízottai és küldöttei jártak az értelmiségiek által szervezett népgyűlésekre, amelyek a nemzeti mozgalmak seregszemléivé lettek. Amikor aztán 1849-ben az egyébként békés grófok megkérdezték az egyébként békés falusi honfitársaikat, hogy miért akarták őket lemészárolni és miért dúlták fel otthonukat, a válasz úgy hangzott: az egész falu tette. Nem véletlen, hogy a felelősen gondolkodó magyarok, románok, sőt a császári katonatisztek is tartottak a tömegek mozgósításától, miközben mozgósították őket.

Ma már aligha az a kérdés, hogy ki lőtt először, hanem az, hogy miért lóttek először. Hogyan jutottak el odáig? Alighanem Nicolae Iorga az első nagy formátumú és modern történész, aki máig is sok tanulságot kínálva, bevezet a tömegek gondolkodásának a világába, méghozzá abban az 1915-ben megjelentetett művében, amelyet az erdélyi és magyarországi románok történetéről írt, s amelyet Domanovszky Sándor két évtized múlva céltáblának használt, amikor Iorga-nelles pamfletjében gondosan kiemelte belőle a magyar történelem diszkreditálását

is célzó szándékokat.¹⁵ Márpedig szintén Iorga volt az első, aki az erdélyi világot a közép- és délkelet-európai összefüggésekben tudta beágyazni. 1915-ben politikai szándékai, történetírói realizmusa és megelevenítő képessége szerencsésen ötvöződtek. Miután a román kulturális egységen már túlmutató politikai egység megteremtése volt a célja, éppen ennek érdekében igyekezett megragadni az erdélyi sajátosságokat, és ebben segítettek még ellenérzései is az erdélyi román politikai ellittel szemben, amely a maga részéről még kritikusabban viszonyult a romániai állapotokhoz. Igaz, míg a Horea-felkelés megelevenítése annyira mesteri, hogy számos vonatkozásban összevág D. Prodan hatalmas kétkötetes művének következtetéseivel,¹⁶ az 1848–49-ei fejlemények tárgyalása elnagyoltabb, miután a források feltárása sem kezdődött még el komolyan. Így például nem látszott az, hogy 1848-ban a határőrséghez való jelentkezés éppen olyan tömegjelenség, mint 1784-ben, a mozgósítás fő formája a románok körében. De intuíciója nem hagyta cserben, amikor a különböző erőket és azok összjátékát jellemezte, még akkor sem, ha valami rejtett irigység vagy éppen célzatos írói-politikusi fogás jegyében, a magyar–román örök antagonizmust vallva, a magyarokat példaként állította a románok elé. Dicsérte az arisztokráciát, az írókat, a magyar nemzeti lelkesedést, a politikusok felkészültségét és elszántságát. Felismerte a román paraszti monarchizmust, bár idegenkedett tőle, éppen azért, mert látta, hogy komoly erő, hiszen vele legitímálta a parasztság a maga céljait. Ugyanakkor lesajnálta az erdélyi román értelmiséget, áldozatkészségét bagatellizálta. Paradox módon szubjektivitásában rejlik objektivitása, amennyiben ezalatt kritikus és oknyomozó szemlélet érvényesülését is értjük. Iorga abban is útmutatónak bizonyult, amikor jelezte az értelmiségi és a paraszti törekvések autonómiáját és összefonódását. És ugyancsak D. Prodan elevenítette fel ezt a szempontot, amelynek kimunkálása még várat magára.¹⁷

Ha áttekintjük Erdély 1848–49-ei historiográfiáját, úgy tűnik, az elnyomottak vagy képviselők nyújtották a legtöbbet. Goldoljunk a katedrjától megfosztott Silviu Dragomir lancu életrajzára, mely egyben jelzi, melyik az a nacionalista szemlélet, amely lezárja a vizsgálódások távlatait, és gondoljunk Egyed Ákos Háromszék-monográfiájára, amely a helytörténet, ill. a konfliktusok helytörténeti szinten való vizsgálataiban rejltő távlatokat jelzi.¹⁸

Az aligha a történészek érdeme, hogy ma az erdélyi 1848–49 kutatásának egyik fő kérdése a szereplők lelki drámája. Bár újabban több olyan bölcs tanácsok kapunk, – például a Magyar Nemzet 1990. március 15-ei számában –, hogy jobb lenne elfelejteni a történeteket, ám ahhoz, hogy legyen mit elfelejteni, fel is kell idézni. A kérdés csak az, hogy miként vesszük számba az áldozatokat. Az Umberto Eco által oly fontosnak tartott ars oblivionisnak ez a döntő mozzanata. Természetes, hogy a kortársak politikai csatározásaikban eltúlozták a veszteségeket. Kemény István kéziratban kerengő ún. *Fekete könyve*, amely a magyar emberveszteségekről adott képet, elérte célját. Kegyetlen pamflet volt a neoabszolutista rendszer ellen, és annak jó néhány arisztokrata funkcionáriusa megtépzott idegekkel hagyta ott Erdélyt. A román fél 40 ezerre nagyította áldozatai számát. [Ezt elfogadva Iosif Sterca-Sulutiu 100 ezer magyar áldozatról szól].¹⁹ A legbiztosabb az egyik kortárs statisztikus becslése, amely 18 ezerre becsülte a rendkívüli emberveszteséget, a háborús viszonyok miatt elharapodzó tífusz áldozatait is ideszámítva. A fizikai pusztulásnál azonban súlyosabb következményekkel jár-

tak a lelki károsodások és megrázkódtatások.²⁰ A veszélyeztetettség mindennapos életérzés lett. Boér Antal, aki az 1830–40-es években Teleki László mellett mozgósította a követválasztás alkalmával a fogarasi román boéereket,²¹ és 1848-ban úgy választották meg, hogy román származását hangoztatta, néhány évvel később azon tűnődött – kiadatlan – naplójában, hogy jobb lenne, ha a mi ázsiai népünk – természetesen vele az élen – a Kárpát-medencéből, a gyűlölet világából Amerikába költözne.²²

Mert milyen is volt 1848–49 Erdélye? Bármennyire is szeretjük hőseinket és fájjaljuk szeretteinket, igazat kell adnunk annak, amit Makkai László, az oly sok vonatkozásban remekbe sikerült *Magyar–román közös múlt* című művében írt: „Tiszteletreméltó önfeláldozás és visszaborzasztó bestialitás, mesébe illő hősiesség és tragikomikus gyávaság képei kavarnak szétválaszthatatlan forgatagban a visszanéző szem előtt.” Célirányos természetesen Makkai László jellemzése is. Műve mondanivalója az, hogy le kell mondani az erőszakos asszimilációról, a nemzeti érzés, etnikai tudatosság és állami lojalitás váljanak el egymástól, hogy ne kerüljenek konfliktusba. ne válasszanak el bennünket „vérző határok”.²³

És rögtön felvetődik a kérdés, ha lemondunk a francia forradalom terhes örökségéről, nemzet és állam azonosságáról, nem tagadjuk-e meg múltunkat? Netán alábecsüljük az ősök helytállását? De vajon tudunk-e szakítani azzal, hogy több mint 100 éve harcoló őseink fejével gondolkozunk? És ha igen, ami még nem biztos, hogy eredmény, túl vagyunk-e azon, hogy versenyt fussunk valami olyasmért, aminek a birtokában a másik felet lekezelhetjük, alacsonyabbrendűnek minősíthetjük? Versenyt fussunk például a forradalmi jelzőért! Vajon az ilyen minősítési viták akkor érnek véget, amikor véget ért a történelem? Hiszen a történész sem szakadhat el saját korától és közösségétől sem, még akkor sem, ha ez képzelt közönség. Ennek érzékeltetésére Hajnal István tevékenységéből idéznék fel néhány mozzanatot.

Amikor 1846-ban Hajnal István az *Új történelemszemlélet* című – kiadatlan – rádióelőadás-fogalmazványaiban a Marc Bloch-i kérdésre kereste a választ, hogy „mire jó a történelem”, arra a következtetésre jutott, hogy „a történet legyen újra mese, megrendítő, mert igaz mese.” És ez a mese, „a történelem meséje akkor tökéletes, ha a mindigvaló embert formaszervezetek törvényszerűségeiben vándoroltatja végig. A névtelen embert, ezeréveken, kultúrákon keresztül egyetlen összefüggő mesében. Hogy miként választja ki az emberi élet saját sorsának formáit, eszközeit, miként boldogul velük, miként esik hatalmukba, lázad fel ellenük, lassú ellenkezésekkel és hirtelen forradalmakkal.”²⁴ Ez az ember mintha Albert Camus lázadó embere lenne. Talán Hajnal István is az volt. Az 1950-es évek elején nagy tanulmányt írt a magyar forradalom külpolitikájáról.²⁵ Egyszer szólt a nemzeti önvédelemről és a nacionalista mohóságról, e kettő összefonódottságáról, és arról, hogy 1848 őszén, az agresszor nyílt fellépésekor nem lehetett más reálpolitika, mint a fegyveres harc vállalása a Népek Tavasza eszményeinek jegyében. Elkészülte után a mű természetesen nem jelenhetett meg. Viszont akkor sikerült kiadni, amikor a legaktuálisabb volt, 1957-ben, immár a többször megalázott szerző halála után. Ugyanakkor bizonyos részek kimaradtak az újrakiadásból. Azt lehet mondani a szerző üzeneteiből kimaradt ugyan valami, de szelleme ott lobogott az egész műben. Kimaradt Hajnal elmél-

kedése a poseni kérdés kapcsán arról, hogy mennyire igazságtalan volt a bécsi kongresszus békerendszere, milyen káros következményekkel jár népek fel-darabolása, néptöredékek ide-oda csatolása. Benne maradt, hogy brutális birodalompolitika és elzárkózó nemzetállamosdi helyett új integrációra van szükség. Kimaradt annak tételes jelzése, hogy a magyar forradalom értelme az volt, hogy egy időre megvertük a zsarnokságot, de ezt makkor már mindenki újratapasztalta.

Hajnal Istvánt tehát saját korának problémái is foglalkoztatták, amikor 1848-ról írt, mégsem lehet aktualizálással vagy olcsó propagandával vádolni. Olyan tér és időszemléletben gondolkozott, amelyben múlt, jelen és jövő között nincsenek éles határok. Ezért vallhatta 1946-ban, hogy „sohasem szabad a múlt emberében a szabadság jogáról, méltóságáról lemondott embert látnunk. Ellenkezőleg: a legkisebket is állandó küzdelemben, hogy önmagát élhesse. Lát-szólag talán megadóan; sokszor épp ez a legmélyebb forradalom, csak túrése a hagyományos formáknak, valójában menekülés tőlük, észrevétlenül zajlik újfajta formák kialakulása a tömegek mindennapi életében. Nincs hatalom, ami ezt megakadályozhatné. Éppen az egyéni életnek ez a szabadsága a kezessége a fejlődésnek.”²⁶

Bennünket, magyarokat és románokat 1848–49-ben az erdélyi hadszíntereken elválasztott a politika. Ugyanazt akartuk, csak más eszközökkel. És ma, történészek, ugyanazt akarjuk: az igazat megírni. Nyugodtan lemondhatunk a kényelmes sémákról. Ha a szabadságra törő ember a történelem hőse, a gyilkosok és pártfogóik óhatatlanul a helyükre kerülnek. Az embert eszméi és tettei minősítik, nem kell a haladás elvont mércéje. Nincs szükség a történészmun-ka nemzetpolitikai vagy nemzetellenes egyeztetésére. Elhagyhatjuk a barátság-ról szóló émelyítő ömlengéseket. De nyugodtan írhatunk nemzeti eposzt is, ha nem hamisítunk. Az emberi sorsok alakulása, a pusztulás testben és lélekben jelzi, hogy hová vezet az eposz. És végül látni fogjuk azokat, akik tanulnak a tragédiák-ból és azokat, akik indulataikba merülten újabbakat készítenek elő. A mítoszok és a modellek között a történész számára csak vigaszt és biztatást jelenthet az, hogy a múlt éppen olyan talányos, mint a jövő.

Jegyzetek

1. Thomas Nipperdey: *Deutsche Geschichte 1800–1866*. München, 1984.
2. Francois Furet: *Penser la révolution française*. Paris, 1978.
3. J. C. D. Clark: *Revolution and Rebellion. State and Society in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Cambridge, New York, 1986.
4. Miskolczy Ambrus: *Erdély a forradalomban és a szabadságharcban (1848–1849)*. In: *Erdély története*. Főszerk.: Kőpeczi Béla. III. Bp., 1986. 1390.; K. Marx: *Insemnari despre romanii*. Szerk.: A. Otetea, s. Schwann. Bucuresti, 1964.
5. Miskolczy Ambrus: *Henri H. Stahl – a kelet-európai népekt egy román szociológus-történész kutatója*. *Ethnographia*, 1984. 3. sz.; *Henri H. Stahl: A régi román falu és öröksége*. Bp., 1992. (megjelenés alatt)
6. Rod Aya: *Theories of Revolution Reconsidered. Contrastig Models of Collective Violence*. *Theory and Society*, 1979, 1. sz.

7. Csetri Elek – Imreh István. Erdély változó társadalma 1767–1821. Bukarest, 1980. 70.
8. Jancsó Benedek– Márki Sándornak, Bukarest, 1892. III. 27. MTA Kézirattár, Ms. 5162502.
9. Uo. Ms. 5162545.
10. Jancsó Benedek: A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I–II. Bp., 1896, 1899.
11. A magyar nemzet története. X. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp., 1898.
12. Jászi Oszkár: A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés. Bp., 1912.
13. Silviu Dragomir: Studii si documente privitoare la revolutia romanilor din Transilvania din anii 1848–1849. I–III., V. Cluj-Sibiu, 1944–1946.
14. Mircea Eliade: aspects du mythe. paris, 1963.; Ivan Strenski: Four theories of Myth in twntieth–Century History. Cassirer, Eliade, Levi-Strauss and Malinowski. London, 1987.
15. Miskolcgy Ambrus. Iorga-paradoxonok. tiszatáj, 1991. 2. sz.
16. D. Prodan: Rascoala lui Horea. I–II. Bucuresti, 1984.
17. Uo.: Supplex Libellus Valachorum. bucuresti, 1967.
18. Silviu Dragomir: Avram Iancu. Bucuresti, 1965.; Egyed Ákos: Háromszék 1848–1849. Bukarest, 1978.
19. I. Sterca Sulutiu: Din istoria muntilor apusensi. Gazeta Transilvaniei, 1891. 18.
20. Miskolcgy: Erdély a forradalom, 1805–1806.
21. Miskolcgy Ambrus: Teleki László szereplése a reformkori Erdély politikai életében. In: Teleki és kora. Szerk.: Praznovszky Mihály, Rozsnyói Ágnes, Salgótarján, 1987.
22. Emlékek, szenvedélyek, szenvelgések. (Ismeretlen erdélyi emlékiratok) Szerk.: Miskolcgy Ambrus. (megjelenés alatt)
23. Makkai László: Magyar–román közös múlt. Bp., 1948 222.
24. MTAKK Ms.538861–62.
25. Hajnal István: A Batthyány-kormány külpolitikája. Bp. 1957.; ua. Az előszót írta és sajtó alá rendezte Urbán Aladár. Bp., 1987.
26. lásd a 24. jegyzetet.

EGY KORSZAKZÁRÓ ÉS ÁRULÓ – MÍTOSZT TEREMTŐ FEGYVERLETÉTEL

(Duka Tivadar emlékirata a világosi fegyverletételről)

„A szerencsétlen harcok után, amelyekkel Isten a legközelebbi napokban meglátogatta e nemzetet, nincs többé remény, hogy az egyesült osztrák és orosz nagyhatalmasságok ellen az önvédelem harcát siker reményével folytathassuk.” (Kossuth Lajos kiáltványa a nemzethez, Arad, 1849. augusztus 11.)

„Szegény szerencsétlen hazánk elesett. Elesett nem ellenségeink ereje, hanem árulás s alávalóság által... Ó, hogy ezt megértem, s mégsem szabad meghalnom.

Görgeit felemeltem a porból, hogy magának örök dicsőséget, hazájának szabadságot szerezzen. És ő a hazának gyáván hóhérjává lőn.” (Kossuth Lajos levele az angliai és franciaországi magyar követekhez és diplomáciai ügynökségekhez, Vidin, 1849. szeptember 12.)

Kossuth két megnyilatkozása között augusztus 13-án Görgei Artúr honvéd tábornok az utolsó még ütőképessé – de az osztrák és orosz haderő erejéhez viszonyítva elenyésző létszámú – magyar hadsereg élén Világosnál letette a fegyvert Rüdiger gróf, orosz lovassági tábornok csapatai előtt. A hadtörténelemben addig is és azt követően is számtalan esetben előfordult, hogy egy hadsereg – vagy egy ország – felélve erőtartalmait, a számban, felszereltségben és ellátásban nála lényegesen erősebb ellenfele előtt kapitulált. Ha csak a korszakunkban maradunk, az észak-amerikai polgárháborúban 1865. április 9-én az Appomattox folyónál Lee tábornok, a déli hadsereg főparancsnoka ünnepélyesen átnyújtotta kardját Grant tábornoknak, s elismerve az északiak erőfölényét csapataival letette a fegyvert. Tettét mégsem követte kiátkozás, megkövezés, s a déli államokban mindmáig minden jelentős településen őrzik emlékét, biznyság erre számtalan lovaszobra. A napjainkig létező Lee-kultusz jól bizonyítja, hogy egy fegyverletételt – ha mégoly fájdalmas is az – el lehet fogadni realitásként, elkerülhetetlen tényként is, s ehhez nem szükségeltetik más, mint felismerni és elfogadni a háborúk, hadjáratok „játékszabályait”, a vágyakat és érzelmeket félretolva számot vetni a szembenálló felek felkészültségével és erejével.

A szabadságharc *leverése* után Magyarországon és az emigrációban egyaránt a számvetés ideje következett el. Szembe kellett nézni a lefolyt szabadságharc küzdelem eseményeivel, s magyarázatot kellett találni – a résztvevők és a nemzet számára egyaránt – a vereség okaira.

Az okkeresésben az a Kossuth járt elől, aki az elmúlt időszakban végig az események pulzusán tartotta a kezét, s most – immár török földön, emigráns magyar politikusként, családjától elszakítva – úgy érezte, hogy az az energia, amit a nemzet, s az a szervező-teremtő munka, amit ő kifejtett, Görgei fegyverletételével értelmetlennek, eredménytelennek bizonyult. Ezt az alternatívát tagadva, s a jövő, a – reményei szerint – pár hónap múlva újraindítandó (újraindítható) szabadságharc érdekében a nemzetnek be kívánta bizonyítani, hogy nem az erők volt cse-

kély a függetlenség kivívásához és megtartásához – az egyesült osztrák–orosz hadsereggel szemben is képesek lettünk volna sikerrel megvívni a harcunkat –, hanem belső árulás, Görgei becstelen árulása döntötte romba reményeinket. Az eljövendő szabadságküzdelem érdekében, amelyre a nemzetet fel kellett készíteni, Kossuth leszámolt a múlttal, leszámolt Görgeivel, s a volt fővezér világosi fegyverletételében megtalálta az árulás legnyilvánvalóbb bizonyítékát, s Görgei szabadságharc alatti működését is ezen az optikán keresztül értékelte. Hogy véleményének nagyobb súlyt és hitelt biztosítson, visszavonta lemondását is, azt állítva, hogy törvénytelen módon csikarták azt ki tőle, s a megszerzett hatalmat Görgei törvénytelen célokra használta fel. Az emigránsok többsége – függetlenül a Kossuthhoz fűződő viszonyuktól – egyetértett a Görgei árulását középpontba helyező múltértékeléssel, s a szabadságharc „bukását” a volt fővezér tevékenységével hozták szoros összefüggésbe. A mítosz – Görgei árulásáról és a világosi fegyverletételről – azóta erősen áthatotta történetírásunkat és történeti tudatunkat is. Voltak ugyan kísérletek – már a múlt században is – Görgei cselekedeteinek objektív, tényszerű értékelésére, azonban Kossuth szavainak és ítéleteinek hitele, a Kossuth-kultusz, s olykor-olykor az irányt szabó aktuálpolitika minden esetben megvétózták ezen törekvéseket.

A világosi fegyverletételt megelőző napok eseményeinek, ill. Kossuth és Görgei terveinek pontos értékelését kétségkívül megnehezíti az a tény, hogy utolsó személyes találkozásukról, az ott elhangzottakról csak kettejük beszámolóiból értesülhetünk, a két beszámoló pedig több pontban nem fedi egymást. A szabadságharc utolsó másfél hónapjának eseményei azonban az elkerülhetetlen fegyverletétel, a háború szükségszerű befejezésének irányába mutatnak.

Az 1849. július 29-i minisztertanács döntése értelmében az ország területén lévő magyar haderőt Szeged környékén kellett koncentrálni. Görgei minden idegszálával ellenezte a tervet, amely megvalósítás esetén véleménye szerint csak a biztos vereséget eredményezheti, hiszen lehetőséget biztosít az osztrák és orosz hadseregek egyesülésére, s ezzel szemben már nem lehet elegendő létszámú magyar haderőt felvonultatni. Ennek ellenére engedett Kossuth, és az őt – a kormányzó megbízásából – Komáromban felkereső Csány László miniszter, Aulich Lajos tábornok és Kiss Ernő altábornagy érveinek, s vállalta, hogy a parancsnoksága alatt álló hadsereget levezeti Szegedre. A szegedi összpontosítással kapcsolatban azonban nemcsak ő fejezte ki komoly fenntartásait, hasonlóképp vélekedett erről az erdélyi magyar csapatok főparancsnoka Bem József tábornok is, Ludvig János kormánybiztos pedig a következőket írta Kossuthnak:

„Parancsod végrehajtása ellenszegülésre nem talál, a sereg el fog indulni, mivel megparancsoltad, hogy ha Szegedig eljut, ott temetessék, s vele együtt a kormány és a nemzet szabadsága. Én katona nem vagyok, s ítéletet mondani nem akarok, de meggyőződésemet kimondom, hogy temetkezni megyünk, miszerint magunk is eltemetessünk. Bár e parancsolatot soha ki nem adtad volna, mert abban a nemzet halála van aláírva... Ha vesszünk kell, ne vesszünk oly terv következtében, minőt nekünk csak ellenség javasolhatna.”

Görgeit a seregösszpontosítás helyére történő levonulásában két – nem elhanyagolható – tényező akadályozta: a július 2-i komáromi csatában szerzett életveszélyes fejsebe, melynek következtében olykor napokig szolgálatképtelen állapotban volt, s az útjában élő falként tornyosuló jóval több, mint százezer főt

számláló orosz főserég. Mindezek dacára a vezetésére bízott hadtestek augusztus 9–10-én megérkeztek Aradra, a koncentráció új helyszínére. Komáromtól Aradig tartó sikeres hadjáratáról I. Miklós orosz cár is megdöbbenve értesült. „Sehogy sem tudok napirendre térni afölött, hogy Görgei Komárom elhagyása után hogyan kerülhette meg hadseregünknek előbb a jobb-, aztán a balszárnyát, hogyan tehetett ilyen hatalmas kört, hogyan teremhetett délen, hogyan egyesülhetett az ottani erőkkel! S mindezt az általad vezetett százhuszezer főnyi bátor és fegyelmezett hadseregünk ellenére” – írja augusztus 6-án Paszkevicz tábornagynak. A cár értesülései – sajnos – egy vonatkozásban pontatlanok voltak: az Aradra megérkező Görgeinek és hadtesteinek nem volt kívül egyesülni. A déli magyar haderő főparancsnoka, Dembinski altábornagy ugyanis közel hatvanezer fős hadseregével szinte kardcsapás nélkül feladta Szegedet, meg sem kísérelte megakadályozni Haynau osztrák csapatainak átkelését a Tiszán, s a kormány utasítása ellenére nem Aradra, hanem a török határhoz közelebb fekvő Temesvárra vonult vissza. Augusztus 9-én döntő csatára került itt sor, melyben a túlerőben lévő magyar hadsereg katasztrófális vereséget szenvedett.

Az Aradra megérkező Görgei augusztus 10-én találkozott hosszú idő után újra, s életében utoljára Kossuthtal. A temesvári csata kimeneteléről még semmi biztosat nem tudtak, Kossuth hitt a győzelemben, Görgei a szállingózó hírekből úgy ítélte meg: veszítettünk. Győztes csata esetén azonban – s ezt közli is a kormányzóval – az osztrákok ellen folytatja hadműveleteit, de ha beigazolódnak a terjedő hírek, s Temesvárnál veszítettünk, leteszi a fegyvert az oroszok előtt. Kossuth – és a kormány tagjai is – mint a fuldokló az utolsó szalmaszáliba, úgy kapaszkodtak az oroszokkal július végén megkezdett tárgyalásokba. Bízta abban – mert valamiben reménykedniük kellett –, hogy talán sikerül megbontani az osztrák–orosz szövetséget, s ennek érdekében a koronát is felajánlották a cári család egyik nagyhercegének. Csalódnniuk kellett. I. Miklós nem fordított hátat szövetségeseinek, hiába viseltettek az orosz tisztek fokozott szimpátiával a magyar honvédtisztek iránt. „Oroszország a jelenlegi körülmények közt semmi esetre sem tárgyal a forradalom idejéből származó kormánnyal. Oroszország csak a hadsereget ismeri el, és csak ezzel érintkezik. Oroszország a hadsereget le akarja fegyverezni, a békét helyre akarja állítani, de feltételeket nem engedélyez. Oroszország, mint Ausztria szövetségese, nem lép diplomáciai összeköttetésbe Magyarországgal” – összegezte tapasztalatait az orosz táborban követségben járt Poeltenberg tábornok.

Kossuth és Görgei találkozója után megérkezett Aradra a biztos tudósítás: a temesvári csata elveszett. Másnap reggel Görgei értesítette Kossuthot, hogy elhatározott szándéka szerint folytatni kívánja az oroszokkal megkezdett tárgyalásokat – immár a fegyverletételről –, s ehhez kéri a politikai és a katonai főhatalom ráruházását. A reggeli órákban összeülő minisztertanács ki is nevezte Görgeit fővezérré, s felhatalmazta a tárgyalások folytatására. Görgei – a fegyverletétel előkészítése és lebonyolítása érdekében – elégtelennek tartotta ezt a meghatalmazást, s kérte Kossuth és a kormány lemondását, mellyel a miniszterek többsége egyetértett. Délután 2 órakor Kossuth megírta a maga és a minisztérium lemondásáról szóló okiratot, s egyben a katonai és politikai főhatalmat Görgeire ruházta át. És megírta már idézett kiáltványát a nemzethez is. Ezt követően hintóba ült, és elindult Törökország, az emigrációt jelentő idegen föld felé.

Görgei még aznap haditanácsot hívott össze, melyben egyhangúan úgy határoztak, hogy a fegyverletétel elkerülhetetlen, a harc további folytatása értelmetlen. Arról is döntöttek, hogy nem Haynau, hanem az orosz csapatok előtt teszik le fegyvereiket. Igazolni kívánták ezzel az európai közvélemény előtt, hogy nem egy törvénytelen lázadás résztvevői hódolnak be a sikertelen szabadságharc végén törvényes uralkodójuk előtt, hanem Európa két legerősebb hadseregével szemben volt képtelen megvédeni jogos vívmányait Magyarország.

A fegyverletételt előkészítő Görgei reménytelennek ítélte saját sorsát. Úgy hitte, a várható megtorlás első – s reményei szerint egyetlen – áldozata ő lesz. Ő adta ki a parancsokat, a tavaszi hadjáratban ő vezette azokat a hadtesteket, amelyek megalázó vereségeket mértek a fekete-sárga hadseregre. Személyes tragédiája, hogy ebben tévedett. Az orosz cárnak nem sikerült ugyan meggyőznie az ifjú császárt, Ferenc Józsefet, hogy Magyarországon az uralkodói erények közül a megbocsátás alkalmazása a legcélszerűbb és legkívánatosabb, Görgei életének biztosításához azonban feltétlenül ragaszkodott.

Kossuth emigrált, s az emigrációban Magyarország jövőjét készítette elő; Görgeit Klagenfurtba száműzték. A Kossuth által megálmódott jövőben Magyarországnak azonban szüksége volt egy árulóra. Az emigrációban kergetett délibábokért ezért feláldozta a XIX. század legnagyobb magyar hadvezérének becsületét.

A visszaemlékezés szerzője, Duka Tivadar 1825-ben született Dukafalván. Jogakadémiát végzett Sárospatakon, majd Pesten 1846-ban ügyvédi vizsgát tett. A Batthyány-kormány megalakulása után fogalmazó Kossuth pénzügyminisztériumában, a fegyveres harcok azonban őt is a harcmezőre szólítják, s önkéntesként részt vesz a Jellacic elleni harcokban. 1848 novemberében nevezik ki honvéd hadnaggyá, s ekkor kerül Görgei mellé parancsörtsitznek, mely beosztásban a fegyverletételig megmarad. Vitézségéért a 3. osztályú katonai érdemjellel tüntetik ki, 1849 júniusában pedig századossá léptetik elő. A fegyverletétel után ő is emigrál, Londonban orvosi vizsgát tesz, s katonaorvosként a brit kelet-indiai hadseregénél teljesít szolgálatot. 1877-ben őrnagyként nyugalmazzák. Ő is tisztos öregkort ért meg, akárcsak egykori tábornoka, 1908-ban hunyt el Bournemouthban.

Visszaemlékezésének kézirata az Országos Levéltár R 295. (Klapka György iratai) 1. csomó 4. tételében található meg.

A világoosi fegyverletétel

Minekeltötte augusztus 12-e és 13-ának részletes leírásába fognék, szükséges egypár szóval habár, arról is megemlékezni, ami a seregnek komárombóli útján történt.¹

Az előcsapat (Nagysándor² hadteste) minden ellenállás nélkül Vác birtokába jutott, ámbár néhány nappal ezelőtt kozák patronillok³ száguldoztak már a bal parton is majdnem a Visegrád ellenében fekvő vidékekig. Amint a főtábornok suitejével⁴ a csatatérre (este felé július 6-án)⁵ megérkezett, az ágyúk mindkét oldalról erősen dolgoztak, az oroszok azonban tetemes veszteségük dacára pozíciójukat el nem hagyák. Amint Nagysándor Vácra érkezett, a szőlők még üresek voltak, s hallám, hogy Nagysándor tábornoknak hibájául rovatott föl, hogy azokat el nem foglalta. A csata utáni másnap a fővezér a csatatért szemlélte, körülbelül

30 személy (tiszt s közhuszár) volt kíséretében. Duka helység tájáról (III. hadtest rayonja;⁶ balszárny) a szőlők alatt Nagysándor hadteste felé (jobbszárny) indulunk; a csatatéren maradt számos halott, fegyver s kozák dzsida, s különösen néhány (úgyhiszem 3–4) háromlovas puskaportalyiga, mely ámbár egészen tele volt, s az oroszok által el nem vitetett, ámbár már déli 10–11 óra lehetett, arra mutatott, hogy a mieink jól viselték magukat. A főtábornok lovakért küldetett a kocsik elszállítására, s közeledvén mindinkább az ellenség előőreihez egy chasseur-tiszt⁷ kiszágul a szőlők közül, s egyenesen Görgeinek tart, ki ekkor is veres köntösében volt; Kempelen⁸ kardot rántva elfogadására készült, s a tábornoknak – aki szinte nekiment – azt mondá: „Zurück, Herr General!”⁹ A tiszt a suite kellő közepére érkezett, Görgei azt parancsolja: „fogjátok meg”, s egy huszár rásütötte pisztolyát. Kempelen azonban, aki legközelebb volt hozzá, elkiáltja magát: „ne bántsátok”, s így a chasseur-tiszt időt nyert, s lovát megsarkantyúzva továbbillant. A tiszt kezében pisztoly volt, amelynek azonban hasznát nem vette, s így én, aki szinte jelen valék, s a kocsik továbbszállíttatásával foglalkozám, most sem tudom megmagyarázni, mi szándoka volt ezen tisztnek. Megjelenése közöttünk annyira meglepett bennünket, hogy Kempelennel együtt sokan azt hitték, hogy át akar jönni; lehet azonban, hogy orosz patronillnak hitt bennünket, mivel majdnem minden huszár s tiszt egy-egy kozák dzsidát szedett fel a csatatéren, s így egy kozák csapathoz hasonlítottunk.¹⁰ A fővezér mindnyájunkat nagyon kiszidott, hogy ellillanni engedjük a muszkát.

E nap dél felé egypár ágyúlövés történt a jobbszárnyon; este felé Görgei parancsot adott, hogy Dukát s a szőlőket ha ostrommal is, be kelle venni. Az első rohamot a német légióknak (Weisz¹¹ őrnagy) kellett képezni; a csapatok már indultak, amint Nagysándor, Poeltenberg, Leiningen¹² tábornokok a fővezérhez érkeztek, s a centrum rayonjában fekvő egyik vasúti épületben haditanácsot tartottak, melynek következtében a roham elmaradt, s az éjjelre a visszavonulás Vadkert felé elhatározottat.¹³ A visszavonulás minél nagyobb csendbeni végrehajtása volt megparancsolva, s minél nagyobb sebességgel s rendben, hogy Vácot éjjel tökéletesen elhagyja a sereg, azonban az éj elmúlt, s poggyászkocsiink nagyobb része, néhány üteg ágyú, tetemes mennyiségű lőszer még a városban volt,¹⁴ s a kozák csapatok erősen ostromlák a várost, s nagy része máris birtokukban volt, amint a fővezér maga személyesen néhány divízió huszárral (ahol különösen a Hunyadiak – Kupa alezredes¹⁵ – kitüntették magokat) a kozákokat visszaverte, s feltartotta az ostromot s előrenyomulásukat addig, míg a mieink mindenestül kivonultak. Görgei itt ismét egy hős bátorságával, mint egy közlegény küzdött, s ez volt utolsó csatája.

A kozák csapatoktól üldöztetve seregünk este a Rétságon túli dombokon pozíciót foglalt. Még most is borzadályal emlékszem vissza ama estére. Fővezérünk, aki Komárom óta folytonos sebláza miatt majdnem mindig kocsin vitetett, a nap fáradalmi s az elmúlt éjnek átvirrasztása állapotát már ekkor is felette komollyá tevék, s később annyira, hogy az orvosok (Orzovenszky¹⁶ s a t.) ajánlatára Losoncon egy hely után néztünk, ahol (ama vidéken) a tábornok számára egy menedéket találjunk, mivel továbbutaznia majdnem lehetetlen volt. Rétságon innen (Vác felülről) az oroszok vettek pozíciót, s napszálat volt, amidőn a fővezér Leiningen tábornok jelenlétében, ki szinte hideglázal küzdött (s Czillich¹⁷ ezredesnek, ki lovával elesvén lábát nagyon megsértette kellett a III. hadtest parancsnok-

ságát átvenni), legnagyobb paroxismusában¹⁸ dideregve diktálta egy búzakereszt alatt a holnapra napra diszpozícióit.¹⁹ E jelenet a legszívrepesztőbbek egyike volt reám nézve, amivel az egész katonai pályámon találkoztam. Hazánknak napról napra szomorúbbá váló sorsa a fővezérnek vég kétségbeesítő helyzetére által, majdnem minden reménytől megfosztott egy jobb jövőre. A főhadiszállás számára *Vadkert* volt kijelölve, de a fővezér a sereg mellett akart maradni, s csak akkor bírhattuk őt rá szobában venni nyughelyet, amidőn a paroxizmus tökéletesen ellankasztotta. Hogyan ért a pozíciótól jó messzire fekvő *Vadkertra*, nem tudom, mivel engem Poeltenberg tábornokhoz küldött, s amidőn visszatértem, a főhadiszálláson találtam őt; az éjt azonban, mint egészséges állapotában, szokása szerint egy karszékben ülve tölté. Másnap reggel tudta, hogy szükség lesz reá, úgy, mint tegnap, ismét lóháton indult meg *Vadkertről*, de alig lovaglott egy negyedórát, amidőn egy orvosi kocsi után nézetett, mert ereje majdnem egészen elhagyá. Ez szerencsétlen visszavonulásunk szomorú kezdete, s főtábornokunk nem előbb, mint Biharban ült ismét lóra, megkísérteni, vajon sebe nem akadályozandja-e lovaglásában. Ipolyságon keresztül Losoncra értünk, ahol a fővezér állapota, amint említém, igen komollyá vált. A sereg üldöztetve az ellenségtől rendben vonult ugyan vissza, de ez nap Bayer ezredes is hagyag s nehézféjű levén, diszpozíciót nem csinált, s lováról leesvén ő is orvosi gond alá adta magát.²⁰ Következő nap reggelig a fővezér láza enyhült annyira, hogy kocsi tétethetett. Bayer ezredes helyett Árminnal²¹ maga a fővezér csinálta meg a diszpozíciókat, s elindultunk Rimaszombat felé; itt a nép s különösen a magisztrátus (megyei és városi) részéről a legnagyobb készséggel találkoztunk. Danielisz²² (akit Görgei itt felette lehordott előttünk iszákossága s hanyagsága miatt) nem igen célszerűen rendelkezvén a sereg élelmezéséről, a fővezér általam s társaim által tétette meg az e részbeni rendelkezéseket. Rimaszombat városa s a Gömör megyei tisztviselőség három napra tökéletes élelmezés terhe elviselésére *önként* ajánlkozott, sőt arra is, hogy egy szállítmány kenyeret s zabot Borsod megyébe is küldend a sereg után, mivel ott már oroszok által tett magisztrátus lévén keveset remélhattunk.

Seregünk utócsapatja az oszgyáni pozíciót foglalta el, itt történt azon szerencsétlenség, mely iránt még e percig sem vagyok tisztában, ahol a Császár-huszárok körülbelől kétszáz lovat veszítettek az éjszaka úgy, hogy másnap minden bíbelődés dacára is csak egy csekély részét lehetett a fel s alá bújdosó lovaknak összefogdosni.²³ Rimaszombaton jelentek meg az első orosz parlamenterek, gróf *Rüdiger* (a generális rokona) és huszár kapitály *Kottlaroff*.²⁴ Pongrácz őrnagy²⁵ hozta őket a főhadiszállásra. A főtábornok megkérdezvén küldetésük célját, azt kívánságára következő pontokba foglalta a németül tudó *Rüdiger*: a sereg tegye le a fegyvert az orosz sereg előtt, s ennek következtében tökéletes amnesztia biztosítatik; a közlegények szabadon bocsáttatnak hazájukba, s a tisztok, akik szolgálani akarnak az orosz hadseregben, ugyanazon ranggal, melyet akkor viseltek, kapnak alkalmazást. A parlamenterek erre egyenes és *azonnali* választ s alkuba bocsátkozást sürgettek, előadván, hogy egy sereg utunkat fogja állani Miskolcnál, s így jobb, ha az ajánlat elfogadatik, amelynek mikénti sikeresítés iránti tanácskozás végett huszonnégy órai fegyverszünetet ajánlottak. A fővezér a pontokra azt felelte, hogy nem tőle függ egyenes választ adni addig, míg azokat a többi tábornokokkal nem közli. Különben ha békét kötni akar az orosz sereg, akkor forduljon herceg Paszkevicshoz²⁶ a magyar kormányhoz. Görgei maga részéről az orosz

cárnak csak azon biztosítékot tudná megígérni, hogy ha fiainak egyikét a magyar trónra teszi, s az alkotmányt megerősíti, úgy ő meg fogja azt minden segítség nélkül védeni az osztrák ellen. A fegyverszünet ajánlatát pedig visszautasította. A parlamenterek – azon válasszal, hogy mielőbb írott választ várhat fővezérjük az ajánlatra – visszakísértettek egypár órai mulatás után, az első egy *nemzeti tábori szalaggal*, a másik egy *huszártársollyal* ajándékoztattak meg fővezérünk által. A nevezett pontok minden tábornokkal hivatalosan közöltettek oly meghagyással, hogy véleményüket írásban adják be. Ez megtörtént, s Sajószentpéterről oly válasz küldetett, hogy a sereg békekötési alkuba nem bocsátkozhatik, s azt csakis az 1848-i törvények épen tartásának feltétele alatt tehetné.²⁷ A levelet egy honvéd altiszt vitte át, aki a tábornoknak az orosz generálisok egyikétől egy pár pisztolyt hozott ajándékol,²⁸ minnek viszonzásául Görgei Gesztelyből gróf Esterházy huszárcapitány által szinte egy párt küldött át.²⁹

Miskolcra az orosz egészen kivonulván s Harsánynál ütvén tábort, a mi seregünk minden ellenállás nélkül Miskolcra ért. A miskolci pozíciót Harsány felé a VII. hadsereg foglalá el, jobbszárnyunkat (Szikszó) Nagysándor hadteste képezé. Az orosz sereg csak Losoncig üldözött bennünket, ez egy része volt azon csapatnak, mely Vácánál harcolt ellenünk, a másik rész Gödöllőnek sietett a miskolci tábor erősítésére, s illetőleg a Tiszának fürednél elfoglalására, mivel az ellenség azt hitte, hogy arra veendjük utunkat; a parlamenterek eszerint csupán azért ajánlották a 24 óra fegyverszünetet, hogy azalatt a váci sereg Miskolcra jöhetend előbb, mint mi. Hogy Miskolc birtokába csata nélkül juthassunk, nem hittük, mivel az orosz erő nem volt kisebb, mint a miénk, s amint ez mégis megtörtént, Görgei azt mondá: „most látom, hogy az oroszok is alkalmasint az osztrákokkal egy úton akarnak járni, s csak azon esetben támadni, ha tízszeres erejök van”.

Seregünk Miskolc elfoglalásával a zaklatott üldözéstől s a fenyegetett veszélytől megszabadult, s itt volt az idő, ahol kissé szabadabban lélegzettünk, s a sereg egypár órai nyugalomnak örülhetett, azonban az élelmezés igen sok akadályokra talált, mivel Miskolc s tájéka egyike volt azoknak, melyek a hadjárat alatt legtöbbet szenvedtek. A kormány pénzt nem küldvén, erről is gondoskodni kellett, s Bónis kormánybiztos³⁰ egy tetemes kölcsönt vett fel a miskolciaktól, azonban ami a legnagyobb akadály volt, az az *aprópénz hiánya*. Szívem vérezett, amidőn patronillokat láttam kirendelve Danielisz ezredes által, s járni házról-házra Miskolc városában, kik erőszakosan váltották fel a *magyar százasokat*, melyeknek becsők annyira leszállott, hogy néhány nappal ezután nem többet, mint nyolc magyar tizezt lehetne kapni egy százasért. Az aprópénz hiánya napról-napra érezhetőbb volt, s seregünk zsoldját nem húzhatá.

Július 26-án a főhadiszállás Szerencsen volt, ahová egy futár a kormányzótól levelet hozott a fővezérhez azon felszólítással, hogy a hajdúvárosok egyikében (a neve eszembe nem jut) tartandó értekezés végett jelenjen meg, ahol Mézáros altábornagy³¹ is részt veend. A tábornok elindult, de vissza kelle térnie, mivel Tiszafüred az oroszok kezeiben levén már azon várost is elfoglalá.

Seregünk Tokaj felé indittatott, s a Tiszán átkelvén³² minden nehézség nélkül Nagyfalu, Nyíregyháza, Nagykállónak vevé útját. Abonyban két miniszter – gróf Batthyány s Szemere – érkeztek meg a főhadiszállásra;³³ a tábornok még mindig szenvedő állapotban volt, úgyhogy csak másnap reggel értekezhetett ve-

lök. Az I. hadtest levén az előcsapat, feladata volt Debrecent elfoglalni, hogy se-regünk, ágyúink s nehéz poggyásunk a már nagyon előrenyomult oroszok elől Vámospércs s Nagylétának elnyomulhasson. A főhadiszállás Vámospércsen volt; az ágyúzás Debrecen tájáról délutáni 1–2 óra között hallatszott. Seregünk mars-ban volt. Minden percben hírt várt a fővezér Debrecenből, mi azonban csak este érkezett meg Pongrácz őrnagytól, az I. hadtest tábornoki főnökétől, melyben meg-tudtuk, hogy a sereg Derecskének vevé útját.³⁴ Szerencsére azonban nem üldöz-te. E körülménynek okát már csak a fegyverletétel után tudtuk meg, s az volt, hogy azon tiszt, ki a csatát vezérlő orosz tábornoknak a parancsot vitte, egy ágyú-golyó által találtatván halva maradt, s a parancsot, ahol 3 lovasezred volt Nagy-sándor üldözésére kijelölve, át nem adhatta.³⁵ A debreceni csata után, mely főleg a tiszteknek táborbóli távolléte miatt ütött ki oly szerencsétlenül, még ami kevés reményünk volt is egy jobb fordulatra, mindinkább lehagoltattott.

A panaszok, hogy a kormány oly messzire engedé a dolgot jutni, s most már, midőn majdnem minden veszve van, békealkudozások végett küldé a két mi-nisztert a főhadiszállásra, a legnagyobb elkeseredettségre fakasztá mindazokat, akik az ügyet közéről s egészen átláthaták. A szegedi demonstráció, s az ország-gyűlés kívánsága – Görgeit látni az összes seregek élén – Nagyállón esett tudomásunkra Szűnyogh országgyűlési követ által,³⁶ azonban nemsokára meggyőző-dünk ismét, hogy Kossuth³⁷ eleibe egy gonosz szellem helyezte magát, mely lép-teit, tetteit Görgei ellen csak úgy intézé, hogy szent ügyünk oly gyalázatos, és nem jobb véget érjen, mint aminő néhány napok múlva tetteleg bekövetkezett. Kossuth nemhogy közeledett volna a seregek fővezéréhez, de magától minden lépten-nyomon idegeníté, s másrésről mégsem bírt annyi bátorsággal, hogy szemébe szállván a vezérséget tőle elvegye, s ez dönté sírba hazánkat; a világosi fegyverletétel csak visel *nagy nevet*, de azoknak, kik tanúi voltak mindazon vét-kes (hogy ne mondjam gazság) lapszusoknak³⁸ s szeszélyeknek, a világosi fegy-verletétel nem egyéb, mint természetes következménynek látszott a premisszák után, hisz a tábornok felszólított minden tisztet s általok felszólította a legény-séget is, hogy aki a fegyverletételbe beleegyezni nem akar, az társaival fegyveres *kézze* s ágyúval is ha kívánja, vegye útját amerre legjobbnak hiszi, s senki egy szót, egy betűt sem szólott. De nem akarom azt, amit később megemlítendek, *megelőzni*.

A miniszterek az alkupontok szerkesztésével foglalkoztak, s tanakodtak a fővezérrel is. *Biharon* egy orosz parlamentér jött ismét főhadiszállásunkra (neve, ha jól emlékszem Mihalevits),³⁹ visszahozá fővezérünk azon két pisztolyát, melyet az egyik orosz tábornoknak viszontajándékképpen Gesztelyből küldött, mivel – mint a parlamentér mondá – az osztrák császári biztosok rossz néven ve-szik, hogy az oroszok szimpátiát mutatnak irányunkba, s követelték a pisztolyok visszaküldését; erre a fővezér a kapott pisztolyokat szinte vissza akarván adni, a parlamentér azokat elfogadni nem akarta, hanem saját felelősségére a kérdéses pisztolyokat visszavinni ajánkozott. A parlamentér megjelenése a főhadiszállá-son levő minisztereknek szinte ajánkozó alkalomnak tetszett depeche-eiket átkül-deni, s így őt csak Nagyváradról küldtük vissza Kempelen kíséretében, de a de-pechet nem ő vitte.⁴⁰

Biharon oly hosszú idő múlva először ült lóra tábornokunk. Nagyváradon két futár érkezett a fővezérhez, az egyik Kazinczytól,⁴¹ a másik a kormányzótól.

Az utóbbi egy másolatot is hozott Bem⁴² és Kossuth közti levelezésből, ez következő tartalmú volt: „Ich wünsche den Russen, der nach Siebenbürgen eingebrochen, nicht herauszujagen, sondern ihn zu fangen, und um das auszuführen erwarte ich das Kazinzsche Corps”.⁴³ Kazinczynak ezen másolat futárjával elküldetett. A másik futár jelentést vitt a kormányzóhoz, hogy seregünk parancsolatai szerint – augusztus 7–8-án Aradon megjelenik.

Nagyváradot elhagytuk, el utolsó fegyver- s puszkaporgyárunkat, minden lőszerünk kocsikon; sóhajteli, de szívből fakadó „éljen”, melyet a Nagyváradból távozó fővezérünknek hoztak a számosan jelen volt nagyváradiak, volt utolsó istenhozzádja e város népének azon sereghez, mely őt küzdelmeiben most először s utoljára hagyá el.

Gyapjú, Szalonta, Nagyzerind, Simánd voltak a főhadiszállások aradi utunkban. Fővezérünk a kormánnyal tanácskozandó Nagyzerindről egyenesen Aradra hajtatott, ahol a várparancsnokhoz, Damjanich generálishoz szállottunk, ki még mindig ágyában feküdt, s mellette volt neje s egyik segédjén kívül a hadügyminiszter, Aulich tábornok.⁴⁴ Mindketten nagyon megörültek Görgeinek, hogy végre valahára megérkezék, s mondák, hogy Dembinski⁴⁵ is kapott parancsot Aradra nyomulni, s így aztán a két sereg egyesülve, bár az utóbbi sokkal számosabb ugyan (60 000 emberből álló), de mint Aulich állítá, nagyon le van hangolva, s így a Görgei serege belé is lelket öntend. A fővezér Aulichhal együtt a kormányzóhoz mentek.

Gyapjúból miniszteri depeche-ekkel 3 parlamenterünk ment az oroszokhoz: Poeltenberg tábornok, Bethlen gróf huszár kapitány s Beniczky ezredes,⁴⁶ mivel a civilből senki sem merte magát elhatározni. Mi volt a depeche-ekben, azt biztossággal nem mondhatom, mert azokat a miniszterek a lepecsételés előtt még fővezérünkkel sem közölték. Csak annyi jutott tudomásomra, hogy az egyik pont azt mondá, „miképp a magyar kormány kész az osztrák dinasztiaival békét kötni, de csak akkor fog ereszkedni alkuba, ha az orosz sereg, amely isteni és emberi törvények s jog ellen hazánkba tört, azonnal a határon túl takarodik”;⁴⁷ ezek lévén az indítványozott alkukötésrei felszólításnak szavai, Görgei kinevette őket, s így a depechet nélküle készítették el.

Az aradi várban miniszteri tanács tartatott,⁴⁸ melyben a fővezér választását kellett volna eldönteni; Vukovics és Horváth miniszterek⁴⁹ azonban kifogást tettek Görgei ellen, hogy addig a kandidatúrába jönnie nem lehet, míg a kormánnyal meg nem egyezik s számot nem ad tetteiről; Görgei erre késznek nyilatkozott, s vizsgálatot kért maga ellen, s minden vádra felelni késznek nyilatkozott, ha azt a kormány szükségesnek látandja most. A vitát azonban a kormányzó azon nyilatkozata, hogy Bem tábornokot nevezte ki a haderő fővezérévé, természetesen félbeszakasztá. Csány⁵⁰ s Aulich mindig Görgei mellett voltak, a többiek ellene, úm. Vukovics és Horváth. Szemere, úgy látszik, Görgei felé hajlott, mert Szegeden költ egyik levelében Görgeinek egyenesen felajánlá a diktatúrát, s azt mondván, hogy a körülmények szükségességének engedvén „ő maga készen van, ha kell, az első, hogy nyakát a diktatúra jármába tegye”; ezek szavai, a levelet én magam is olvastam, a napot tökéletesen meg nem határozhatom, úgy rémlik, július 9-e vagy 23-a volt, ez utóbbi valószínűbb.⁵¹

A mi hadtesteink augusztus 8-án Aradon voltak,⁵² s vártuk – a kormányzó szavai szerint – az aldunai hadsereg megérkeztét magunkat vele egyesítendő.

Görgei kijelenté, hogy Dembinski alatt, kiról mindig megvetőleg beszélt, szolgálni nem fog.

Az egyesülés helyett azonban a temesvári csatáról hírről érkezett meg éppen akkor, amidőn (11-én reggel) a sereg csatára volt parancsolva a Temesvár tájáról előrenyomuló osztrák sereg ellen, azon céllal, hogy utat törve a tőlünk elvágott-nak hitt aldunai seregnek módot nyújtsunk aradrai jutására. Görgei a dolgok állásáról felvilágosítást kért a kormányzótól, aki következő szavakkal felelt: „Barátom! Sereged bátorságát – mely most egyedüli támaszunk – tökéletesen lesújtani nem akartam azon hírrel, mi a temesvári csatáról jött, ím, olvasd Dessewffy tábornok levelét”. Ezen levélben az volt, hogy Dessewffy s Guyon tábornokok⁵³ augusztus 9–10 és 11-én (reggelig) a szétvert aldunai sereg maradványa összeszedésével bíbelődnek, s eddig az összes gyalog, lovas s artillériából⁵⁴ összesen nem többet, mint *hatezer* embert voltak képesek összeszedni. Ez augusztus 11-én dél tájban történt. Görgei erre Csány által felszólította Kossuthot, hogy nem levén hazánk, az ő hatásköre megszűnvn mondjon le, s meneküljön. Ez megtörtént.⁵⁵ Hogyan? A közzétett dokumentumból általánosan tudva van. Augusztus 11-én délután Görgei összehívá a körültre volt tábornokokat s törzstiszteket, s elmondá nekik a dolgok szomorú állását, hogy a kormány kijelentvén, miképp a hazát megmenteni nem lehet, lemondott, őt nevezvén ki utódának, s ezen hatalmat ő csak azért fogadá el, hogy a háborúnak minden áron mielőbb véget vessen, ami abból áll, hogy a fegyvert az orosz sereg előtt kívánja letenni, s azáltal nyilvánítani az egész világ előtt azt, hogy a magyar csak az orosz intervenció következtében győzetett le. A fegyverletétel mellett többen nyilatkoztak, ellene egy sem, Zámბelly ezredes azt az osztrák sereg előtt kívánván teljesíteni,⁵⁶ kívánságát azonban senki sem pártolta. Ez délután történt. 5–6 óra között Csány a kormány lemondását kézbesíté Görgeinek, estefelé 3 parlamentere – gróf Bethlen ezredes, gróf Schmeidegg huszár kapitány s gróf Esterházy szinte huszár kapitány – küldettek át az orosz főhadiszállásra a fegyverletételt tudtára adandó.⁵⁷ A zavar s aggodalom a jövő iránt a sok szőkevény családnál, kik számtalan kocsin követték a tábornokot, leírhatlan. Úgy látszik, hogy senki sem volt képes akkor még csak gondolkodni sem, s ki-ki engedte magát az örvény által vitetni, ámbár tudta, vagy legalább sejtítette, hogy sírja szélére fogja ragadni. Éppen elmenőfélben voltak parlamentereink, amidőn Poeltenberg tábornok társaival megérkezett az orosz tábornoktól, mondván, hogy bár a főparancsnokhoz elő nem bocsáttattak, mégis nagy rokonszenv van irányunkban az oroszoknál, s hogy Rüdiger⁵⁸ orosz tábornokkal azon óhajtást fejezték ki, hogy bárcsak az ég mielőbb a békét engedné élveznünk. A diszpozíció Világosra marsírozni el volt készítve Bayer ezredes által, ki most a fővezérrel ismét kibékülni látszott losonci viselete miatt, ámbár amint kérdém tőle, hogy miképp vagyunk, mit teendünk, s a t., s a t.? s én több törzstiszt előtt kijelentém, miképp ők semmi jót magokra nem várhatnak, s ha el kell vesznünk, legyen a sír nagyszerű, vesszünk el a csataterén, Görgey Kornél s a többiek mégis a fegyverletétel mellett voltak, Bayer azt nyilvánítá: „für meinen Kopf gebe ich keine fünf Groschen”.⁵⁹

Este én a várba mentem tábornokom térképéért Damjanichhoz. Ő a fegyverletételt elhatározottan nem hitte, s amint mondám neki, hogy egy óra alatt bizonyosan a nyomtatott diszpozíciót fogja megkapni, s abból megtudni, hogy Világosra indulunk, ő erre azt hagyja meg nekem, miképp tábornokomnak mond-

jam meg, hogy tartson Erdélynek, kísértse meg Iankuval⁶⁰ egyesülni, ő részéről Aradot utolsó emberig tartani fogja; még nincs minden elveszve, ó! bárcsak én mehetnék veletek – úgymond – vigyetek el kocsin magatokkal, hadd buzdítsam az én fiaimat (III. hadtestet) az eldöntő harcban. Könnyezve váltunk el egymástól, segédjének, Damaszkinnak (huszár kapitány) megmondám, hogy „veszve minden”, s kimentem a várból.⁶¹ Éji 10–11 óra között volt. Hidászaink a Maros hídját már bontották, úgyhogy csak nagy nehezen mehettem át gyalog rajta. Éjjél után a főhadiszállás is elindult Aradról az utolsó marsot megteendő. Augusztus 12-én reggeli 7–8 óra tájban Bohus udvarán⁶² voltunk. Az öreg Aulich s Csány voltak az elsők, kik Görgeivel együtt a kocsikról leszállottak. Ez volt utolsó napunk. Megkísértendem, minden legkisebb csekélységet körülményesen leírni, amennyire még emlékszem.

A minisztériumok egy része, úm. a pénzügyminiszter s a hadügy néhány osztálya s egyénei a kormány parancsára Aradról Lugosra tették át székhelyöket, még minekelőtte mi Aradra érkeztünk volna; ezek augusztus 12-én szinte Világosra érkeztek. Tudtuk mindnyájan, hogy augusztus 13-án mi virrad ránk, de nem akartunk vagy nem mertünk felette gondolkozni; menni, távozni senki nem akart, mindnyája vakon vonatta magát, s általában csak egy szellem lelkesíté mindzokat, akiket láttam, akikkel beszéltem, ti. hogy büszkeségnek tartandja, ha nyakát a hóhér pallosa alá nyújthatja. A seregben egy ellenkező szó sem hallatszott. Irányi⁶³ képviselőn kívül senki egy megjegyzést sem tett. Csány, Nyáry⁶⁴ hidegen nézték az egészet, az első mindenben megnyugodt, mert úgy tetszett neki is, hogy a dolog másképp nem lehet, az utóbbi a magyar haza egy biztosabb jövőjéről beszélt. Az ősz Perényi⁶⁵ keserűen panaszkodott a kormány tagjaira, s különösen Szemerére, hogy nem engedték menekülni néhány nap előtt, amidőn távozni akart, s most halálnál egyebet magára nem várhatand. Duschek⁶⁶ Kossuth politikáját átkozta, ha úgymond Görgeire bíztuk volna a dolgot annak idejében, úgy ma másképp állhatnánk. Remellay őrnagytól⁶⁷ azt hallottam, hogy Csengery Antal⁶⁸ – Kossuthnak régi barátja – Görgeivel egypár szót szólt, amelyben azt mondá, hogy Görgei ellen a kormányzóné által a legégrekiáltóbb cselek szövegetek, s azáltal temetjük most sírjába a szegény hont; Kossuthné⁶⁹ egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy „mindsem hogy Görgei mentse meg a hazát, inkább vesszen el” – fájdalom, én e jelenetnél a szobában nem valék.

Déltájban defilírozott⁷⁰ a sok ezer osztrák fogoly szemeink előtt Lugosra menendők, a sereg depot-i⁷¹ a helység házához tetettek le, s délelőtt megérkezett egy orosz generális⁷² s két segédje parlamentereinkkel. A tábornok azért jött, hogy a fegyverletétel módjáról határozzanak. Ebéd után visszamentek. Kempelen az orosz fogoly tiszteket kísérte az orosz főhadiszállásra; az osztrák tisztek – akiknek számára Görgei 10 000 pforint huszast adatott ki – szinte szabadlábba állítottak. Láttam néhányat, aki könnyezve vált el tőlünk.

A nap a hátralevő gage-k⁷³ kifizetésével s ezüstpénzrei váltásával tölt el. A főhadiszálláson szolgálatot tett tisztek fejenként 50 pftot válthattak be huszasra. Nálam levén a fővezér privát-kasszája én is számoltam, s a hátralevő 2000 pft bankót ezüstpénzre akartam váltani, mivel sem nekem, sem Kempelennek, sem a fővezér testvéreinek magyar papírpénznél egyébök nem volt, s a fővezérnek sem. Görgei a beváltást betiltá, mondván: „nehogy valaha valaki szemünkre vethesse, hogy enmagunkról gondoskodtunk”.

Estefelé lovakat nyergeltettünk, a fővezér utolsó szemlét akart tartani táborain, megmondandó mindenkinek, mi fog holnap történni!

A fővezér kísérete számos volt, számosabb s fényesebb mint valaha, hiszen halotti torra készültünk. Tábornokaink, Kiss altábornagy,⁷⁴ s a t. jelen. A sereg a helység alatti gyepen táborozott. Az országúton kilovagoltunk, s először az I. hadtesthez fordult a fővezér, az összes tisztikarát e hadtestnek összehívta, s elmondá, hogy hazáját megvédeni nem képes, s mind ember, mind hazafi kötelességének tartja a szenvedő hont minden áron a háborútól megszabadítani. Ugyanezt mondá aztán a III. hadtest tisztjeinek, „s hogy gyalázatos tette rábírnai nem akarok, ím, itt van Leiningen tábornok, Kiss altábornagy, Földváry,⁷⁵ Czillich, itt vannak összes vezéreitek, kik a halál veszélyét s az aratott dicső győzelmeket veletek együtt oszták meg, s ők is készek velem együtt a fegyvert letenni, a história előtt úgyis nem más, mint az én nevem fog e tettért felelni. Ha azonban valaki találkozna közöttetek, aki hiszi, hogy sikert teremthet még a haza számára, úgy jelentse magát, de ma még, nehogy holnap késő legyen; ma még egy útja mindenkinek szabadon áll (Erdély felé), holnap reggel e tábor az orosz erő által körül lesz véve; aki jelenti magát, válasszon, nem bánom, akármennyi társat, vigyen ágyút, lövészert, lovasságot magával, mert aki aztán itt marad, attól feltételetlen engedelmet követelek addig, míg fővezértek vagyok. A fegyverletételnél magam fogok jelen lenni, s követelem mindenkitől hazánk, nevünk s múltunk becsületére, hogy minden egyes hadtest, csapat, vitéz, komolyan és szomorúan bár, mint azt olyan esetenél feltenni lehet, de renddel s méltósággal lépjen ki a kirendelt tere, hogy megmutassuk a világnak, miképp fegyelmet ismerő katonák vagyunk, s hogy méltók valánk arra, hogy letiporjuk az osztrák bitorlását. Azért teszem pedig én le az orosz erő előtt a fegyvert, mert ennek engedni kénytelenek valánk, de én részemről, mint fővezértek, mint magyar, soha el nem fogom ismerni, hogy az osztrák legyőzött bennünket, mert hiszen jól tudjátok ti, hányszor taposatók porba fekete-sárga zászlóit, s amidőn az ellenség becsületéretére bizakodva feltétlenül tesszük le a fegyvert, tesszük ezt azért, hogy *annál nagyobb jogunk legyen az oroszoknak irányunkban tanusított loyaltását igénybe venni*. Azon pontokat azonban, melyek a sereget legközelebről érdeklik, írásba foglalva átadom az orosz parancsnoknak, s azok teljesítését sürgetendem, ezek: 1-ör, hogy a tisztek fegyvereiket megtarthassák, 2-or, hogy a tulajdon mentve maradjon, 3-or, hogy magyar pénzünk értékesíttessék, 4-er, hogy az osztrákoknak ki ne adassunk”. A fővezér a VII. hadtesthez ment utoljára, s ennek is mindazt elmondá, amit az előbbieknak szólt. Megkérte a tiszteket, hogy tudtára adják a legénységnek, mi lesz történendő holnap, megköszönte a sereg szeretetét, áldozatkészségét a haza iránt, melynek fájdalom! nem önhibánk miatt tovább nem szolgálhatunk, s elbúcsúzott a jelen voltak könnyhullatása kíséretében. Az est sötéten lealkonyodott s ellovagoltunk a főhadiszállás felé. Az est s az éj rövid volt, augusztus 13-a gyönyörű, tiszta egével virradt reánk, oly tisztával, mint amilyet a győzők diadalünnepjöknek kívánhattak.

Készültünk mindnyájan a nagyszerű katasztrófának szereplői s tanúi lenni. A sereg közül egyetlenegy ember sem jelentkezett a távozásra. Reggeli 9 óra tájban a nyergelt lovak készen állottak a főhadiszállás udvarán. Mindenki búcsúzni jött a fővezérhez, s e néhány negyedóra könnyek s búcsúkézsorítások között folyva el oly képet adtak, mintha a világ különböző részeibe – tán örökre – kény-

telenek lennének elválni azok, kiket a sors oly régóta együvé hozott. Végre a szolgálatot tevő főhadiszállási tisztek is „istenhozzádot” jöttek mondani a fővezérnek; a jelenet szívrepesztő volt, s ez volt másodszor, amidőn Görgeit könnyezve láttam.

Az idő haladt. Görgei lóra ült kíséretével. Veres tábornoki ruhában s gömbölyű magyar kalap, hosszú fehér tollal fejében. Ez utolsó nap a nagy bábolnai pejlövát lovagolta.

A sereg reggel korán indult meg, s Pankota és Szöllős közötti térre tartott. Görgei 9 és 10 között indult el Világosról s vágatva a kirendelt helyre érkezett; amint Pankotából kiért, Szöllös felőlről szinte egy kíséret Pankota felé haladt az országúton tartva Görgei suite-je felé. A két csapat egymáshoz közeledett. Egy lovas az ellen részéről előre vágat, Görgei tisztjeit néhány száz lépésre szinte elhagyva feléje siet; az ellen nem egyéb, mint Rüdiger volt, ki a hozzá érkezett Görgeinek jobbját nyújtva felszólítván őt, hogy kardját tartsa meg úgy ő, mint minden tisztje, s átvevé kezéből azon pontokat írásban foglalva, melyet Görgei, mint a sereg hő óhajátását neki ajánlá,⁷⁶ aki részéről minden jóval bízta. Görgei aztán tisztjeinek megmondá az orosz tábornok határozatát, hogy kardjaikat megtarthatják, s hogy privát vagyonok bántatlanul maradt, s ezáltal egy kis kielégítő érzet támad mindnyájunkban, mert ezt is mint kegyet fogadhattuk csak el ellenségeinktől. Arad tájáról az alatt (Zerind felülről) egy porfelleg vonult Világos felé, s közelgett mindinkább útrakész táborunkhoz. Nem csekély aggodalom lepett meg bennünket, mert azt hittük, hogy most az osztrák sereg jó, s hátulról támadandja meg seregünket. Csakhamar azonban az orosz ulánusok s kozákok láttatták magukat azon helyett, hol mi tanyáztunk, elfoglalandók. Engem a fővezér hátramaradni parancsolt, hogy a vonulás rendjére ügyeljek s ügyeltessek a Hunyadi-huszárokkal Kupa alezredes parancsnoksága alatt.

Délután én is elindultam Világosról s tábornokomat Szöllős alatt, a Pankota felőlről kökocsmán túl találtam. A sereg még mindig az országúton vonult, a III. és a IV. hadtest az országúttól baloldalra, az I. hadtest pedig, mely legutoljára érkezett, jobbra foglalt helyet. A csapatok zenével beérkeztek rendeltetésök helyére. A magyar és az orosz tisztek összevegyítve, most már egy csapatot formáltak Görgei s Rüdiger körül. Jelentés jött, hogy a hadtestek rendben állanak. Görgei megparancsolá, hogy a gyalogság piramisba tegye fegyverét, s a lovasság kardját a nyeregkápába akasztva leszálljon. A tisztek lóháton s fegyveresen maradtak. Megtörtént. Tábornokaink már most az orosz tábornok kíséretében végimentek a sorokon. Képzeltetni azon ezer és ezer érzelmeket egész tarkaságukban, melyek most annyi embert elfoglaltak. Magyar, orosz; győző s legyőzött. A sereg le volt fegyverezve. Görgei még egyszer látni akarta katonáit, még egyszer, hogy reájok pillantva visszaidézzé lelkének azon fénypontokat, melyeket – Isaszeg, Tápióticske, Komárom, Buda⁷⁷ – e sereg élén nevére s a hazára halmoztak. A lefegyverzett tábor még most is annyi szeretettel függött szerencsétlen fővezérén, mint azelőtt, még most is – tisztelete jeléül – egy utolsó „istenhozzád”, egy komolyan harsogó „éljen” harsogott keresztül a lefegyverzett sorokon. Senkinek eszé ágába sem juthatott akkor, hogy Görgeit árulással, gassággal vádolni lehetne, vagy hogy azt valaki tenni fogná, merné! Görgei kendőjével, mit zokogása közben szemeihez emelt, viszonozta az „istenhozzádot”, s oly kebelrázó volt ez utolsó búcsúja Görgeinek seregétől, hogy az oroszoknak is résztvevő könnyeket facsart szemeikből.

A civillisták egy lajstromot készítettek, mely Csánytól aláírva Görgeinek átadatott. Ebben mindnyájan orosz pártfogás alá ajánlották magukat, s hogy az osztrákok dühétől megmentessenek, Bezerédy István – ki mindig Görgei suitejében maradt – szorgalmazta, miképp Rüdigertől egy lovas patronillet eszközöljön ki a Világoson levő polgári egyének biztos továbbszállítására. A patronille Bezerédy á la tete⁷⁸ el is ment Világosra esti 7-8 óra tájban.

A privát kocsik s lovak az országútról (a kocsmán innen Pankota felülről) balra, az aerariális⁷⁹ kocsik s bagage-iák⁸⁰ jobbra parancsoltattak.

Beesteledett. Rüdiger Borosjenőre⁸¹ ment főhadiszállására. Görgei tábornokunk Kaufmann⁸² orosz generálissal szinte Borosjenőre kocsizott. A főhadiszállás s a tisztek csak másnap reggel indultak oda. Rüdiger lefegyverzett katonáinkat, kik a vidékből valók voltak, szabadon hazabocsátá még akkor nap.

Augusztus 14-én reggeli 9–10 óra tájban Borosjenőn valánk. Én a fővezér testvéreivel jöttem oda, tábornokunkat ott találtuk, a többi generálisok s tiszteink is lassanként odaérkeztek. Rüdiger ebédre hívta generálisainkat s őbesterünket.⁸³ Az ebédnél jelen volt gróf Zichy, az osztrák császári biztos.⁸⁴ Akivel Görgeit kibékíteni hiába törekedett egyébiránt Rüdiger maga is, néhány szót hallatott, melyek az osztrák ügy iránt részéről igen kevés tiszteletet tanúsítottak.

Az orosz tisztek a legnagyobb részvétel mutatták irányunkba, s azt mondták: ne féljetek semmit, mi császárunkat nem tisztelhetnők többé, ha benneteket *hóhérszaitoknak* kiadna – ő szigorú, de nagylelkű is. Az orosz tisztek huszárjainktól a jobb lovakat megvették, s ezért az osztrákok Rüdigernél panaszkodván, a gyűlölséget e körülmény ismét csak nevelé. Az orosz tisztek tökéletes megvetéssel viseltettek az osztrákok iránt, s míg velünk pajtáskodtak, amazokkal szót sem váltottak.

Estefelé fővezérünk testvéreivel – egy orosz tiszt kíséretében – Nagyváradra vitetett. A főhadiszállás annyiban organizálva maradt, hogy a parancsolatok Molnár ezredes⁸⁵ kezeibe juttattattak, ki azokat falragaszok által kihirdette.

Augusztus 15-én Zerindre indították táborunkat, ahonnan tiszteinknek Nagyváradra kellett volna menniök, azonban meglepetésünkre augusztus 16-án Sarkadra parancsoltattak. Én 16-án Zerindről Nagyváradra indultam a fővezérhez, Szalontán Kiss, Aulich, Leiningen tábornokokat találtam, kik oly megbízást adtak Görgeihez, hogy miután Sarkadra menendének, eszközölné ki Paszkevicsnél, hogy szabad legyen Gyula és Csabára is bejárniok. A megbízást végrehajtottam.

Orosz útlevelemmel néhány főhadiszállási tiszt s a fővezér cselédjei kíséretében augusztus 17-én Nagyváradra értem, egy hétig mellette mulatva; mivel egészségem napról hanyatlóbb kezdett lenni, akadályozva voltam kísérőjéül Oroszországba ajánlkozni,⁸⁶ s mivel végre útlevelet nyertem Pestre – október 23⁸⁷ – végbúcsút vettem tábornokomtól. Augusztus 24-én Nagyváradot elhagyám.

Augusztus 17-én Zsarnay főhadnagy depeche-t hozott Szemerétől Görgeinek, melyben Szemere felszólítja, hogy miután ő diktátor, pacifikáljon az oroszokkal, s ne csak a maga seregére, de az összes magyar hadi erőre kiterjesztőleg. Ezen depeche *Lugos, augusztus 14-ről volt datálva*.⁸⁸

Görgei sokszor hívatott Paszkevicshoz s Konstantinhoz.⁸⁹ Az orosz fővezér segédjei sokszor küldettek Görgeinéhez, hogy férjét reábirja orosz tábornok címet fölvenni.

Zerinden tisztjeink 5 pftot kaptak, a törzstisztek tizet. Úgy történt szinte Nagyváradon is.

Amint lefegyverzett katonáink Szöllősről Borosjenő felé mentek, az oláhság által a falukban megtámadtattak, több agyonveretett, s csak szétküldött kozák patronillok voltak képesek a vérengzést megállítani.

Összes ágyúink száma 154 darab volt; a lefegyverzett sereg 27 000 ember, ideszámítva azon csapatokat is, melyek Temesvárról jöve Szöllős alatt s Világosnál hozzánk csatlakoztak.

Görgei Világoson a seregnek mondott beszédében azt is megemlíti, hogy szerencsétlenségünk nem az, hogy Temesvárnál Dembinski elfogadta a csatát, de hogy mi Komáromot otthagytuk.

Gesztelyi főhadiszállásunkon egy különös eset adta elő magát. Egy nő kémképpen küldött át Görgei Rüdigerhez, levelet adván kezébe az orosz tábornok számára (Leiningen, Czillich s mások tudtával), melyben Görgei csak azon esetre reméli a pacifikációt kieszközölhetni, ha az 1848-i törvények biztosítva lesznek. A nő estefelé indulván el Nagysándor főhadiszállásán - Szikszón - töltte az éjt, s asztalára tevén a Rüdigernek szóló levelet Mesterházy ezredes megpillantotta, s a nő távol lévén szobájából, kezébe vette, s Nagysándor előtt felbontotta; a levél át-olvastatott, s hamarjában egy más boríték alatt azon asztalra, amelyről elhozott, visszatetett.⁹⁰

Bayer ezredes Nagyváradig a főhadiszálláson volt, s tisztében eljárta, ámbar a feszültség, mely közte s a fővezér között létezett, félreismerhetlen volt. Nagyváradon szabadságot kapván Aradra utazott.

Megjegyzendő, hogy Kossuth megbízta Görgeit egy az ellenséget, azaz az oroszokat a békekötésre felszólító oklevél elkészítésével (augusztus 10-én este), amit a tábornok megtevéen (én és Szabó ezredes írtunk diktálása után), azt általam éjjél utáni 1–2 óra között (augusztus 11-én reggel felé) a várba a kormányzóhoz küldé.⁹¹

Görgei az aradi bíró és tanácstól két üres útlevelet hozott Bakody főhadnagy által, s azokat Stuller⁹² által valószínűleg Kossuthoz küldé. (Augusztus 11-én estefelé.)

Nagyváradon néhány osztrák tiszt volt jelen, akik a magyar tiszteteket inzul-tálták. Az oroszok minden összeütközés kikerülése végett az egyenruha s fegyverünk letevését s átadását ajánlák. Minden tiszt, ki Nagyváradon útlevelet kapott s indult, az orosz előőrök által lefegyvereztetett.

Jegyzetek

1849. július 12-én és 13-án a következő magyar hadtestek indultak el Komáromból, hogy a kormány parancsának eleget téve levonuljanak az összpontosítás helyéül kijelölt Szegegre: I. hadtest (parancsnoka Nagysándor József honvéd tábornok), III. hadtest (pk-a Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok), VII. hadtest (pk-a Poeltenberg Ernő honvéd tábornok) és Görgey Ármin hadosztálya. A sereg összlétszáma 27 000 fő, főparancsnoka Görgei Artúr honvéd tábornok.
- Nagysándor József (1804-1849), nyugállományú huszár kapitány, a szabadságharc alatt nemzetőr őrnagy, később honvéd tábornok, aradi vértanú.
- járőrök
- kíséretével
- Helyesen július 15-én, a váci csata első napján.
- körzete
- könnyűlovastiszt
- Kempelen Károly (?-1857), a 13. (Hunyadi) huszárezred századosa, 1849 februárjától Görgei segédtisztje, a szabadságharc leverése után közlegényként besorozzák az osztrák hadseregbe.
- „Tábornok Úr! Vissza!” A július 2-i komáromi csatában majdnem halálos kimenetelű fejsébet kapott Görgeinek természetesen esze ágában sem volt az orosz tiszttel megmérkőzni.
- A vakmerő tisztt, Lucskin alezredes, az orosz előőrsök parancsnoka először valóban oroszoknak vélte messziről Görgeit és kíséretét, amikor azonban felismerte őket – saját bevallása szerint –, már csupán kíváncsiságból is közelebb merészkedett a magyarokhoz, hogy megszemlélje azokat: „A magyarok lovagias nemzet, gondolám, azok nem fognak annyian mind egy emberre menni. És nem is csalatkoztam, mert meg vagyok győződve, hogy az a közember nem parancsra lött rám”.
- Weisz, Franz (?-?), a bécsi forradalomban Messenhauser nemzetőrparancsnok segédtisztje, 1848 októberében Magyarországra menekül, 1849 márciusától százados, a német légión 1. zászlóaljának parancsnoka.
- Poeltenberg Ernő, lovag (1807-1849), a cs. kir. 4. (Sándor) huszárezred kapitánya, 1849-ben honvéd tábornok, aradi vértanú. Leiningen-Westerburg Károly, gróf (1819-1849), a cs. kir. 31. (Leiningen) gyalogezred számfeletti századosa, 1849-ben honvéd tábornok, aradi vértanú.
- Görgei – miután felismerte, hogy Vácánál jelentős orosz túlerővel áll szemben – kénytelen volt feladni a Gödöllő irányába tervezett áttörés koncepcióját – s ezzel együtt a rövidebb utat Szegegre felé –, s hadtesteit a Losonc-Miskolc–Tokaj kerülőútra vezetve kitért az orosz főerők elől. Tábornokaival erről tanácskoztak a 164. számú vasúti őrházban.
- A magyar csapatok elvonulását a sereget követő többezres kocsin, hintókon menekülő polgárok s családtagjaik székérkaravánjának összetorlódása akadályozta.
- A 13. (Hunyadi) huszárezredet 1848 októberében az Országos Honvédelmi Bizottmány állíttatta fel. Kupa Hümmér (1809-1868), kilépett főhadnagy, 1848-ban az alakuló Hunyadi huszárezredben osztályparancsnok, 1849-ben alezredes, majd az ezred ideiglenes parancsnoka, emigrál.
- Orzovenszky Károly (1815-1876), pesti orvos, a szabadságharc alatt honvéd törzsorvos.
- Czillich Ede (1812-1872), százados a cs. kir. 60. (Wasa) gyalogezredben, a honvédsereghoz csatlakozó zászlóaljával részt vesz a délvidéki harcokban 1848 nyarától, honvéd ezredes, hadosztályparancsnok a III. hadtestben, várfogságra ítélik.

18. betegségének rohamában
19. intézkedéseit
20. Bayer József (1821–1864), kilépett hadnagy, a szabadságharc alatt honvéd ezredes, Görgei vezérkari főnöke, várfogságra ítéltek. (Bajor Gizi színésznő nagyapja.) Bayer egyébként július 18-án enyhén ittas állapotban esett le lováról s jelentett beteget.
21. Görgey Ármin (1812–1877), kilépett hadnagy, a szabadságharc alatt egy portyázó csapat parancsnoka, honvéd ezredes, várfogságra ítéltek. (Görgei Artúr bátyja.)
22. Danielisz János (1800–1861) mezőgazdász, 1848 novemberétől a feldunai hadtest, 1849 márciusától a feldunai hadsereg főhadbiztosa, emigrál.
23. A cs. kir. 1. huszárezred a mindenkori uralkodó nevét viselte, ezért röviden csak Császárhuszároknak nevezték őket. A július 18-ról 19-re virradó éjjel az I. hadtest képezte a magyar hadsereg utóvédjét. Feladata volt az Ipolyt átívelő rárosi híd védelme. Éjjel a hadtest lovai megbokrosodtak és átgázoltak az alvó hadtesten, mire az az álhír terjedt el, hogy támadnak az oroszok. A vaklármára a hadtest egy emberként futamodott meg, átgázolva Losonc felé az alvó két másik magyar hadtesten is. Másnap Losoncon sikerült csak ismét helyreállítani a rendet. Görgei visszaemlékezésében az írja, hogy a veszteségük „emberben és lóban így is jóval meghaladta azt a mennyiséget, amelyet egy heves csata meg szokott követelni”.
24. Július 20-ról 21-re virradó éjjel jelent meg a két követ – Hruljov ezredes, a magyar főse-reget követő orosz különítmény parancsnokának megbízásából – Görgei főhadiszállásán. Rüdiger, Fjodor (1829–1890; 1856-tól gróf) orosz tüzerfőhadnagy. Unokaöccse volt Rüdiger gróf lovassági tábornoknak. Kottlaroff, orosz források szerint Kotljarovszkij huszár kapitány.
25. Pongrácz István (1821–1900), főhadnagy a cs. kir. 8. (Koburg) huszárezredben, a szabadságharc alatt honvéd őrnagy, 1849 júniusától az I. hadtest vezérkari főnöke, várfogságra ítéltek.
26. Paszkevics-Erivanszkij, Ivan Fjodorovics, gróf, Varsó hercege (1782–1856), orosz tábornagy, a Magyarországra betört orosz csapatok főparancsnoka.
27. A két orosz tisztt követjárásának iratait – az orosz parlamenterek „feltételeit”, Görgei ezt követő két levelét Paszkevicshez (Rimaszombat, 1849. július 21. és Sajószentpéter, július 22.), Görgei körrendeletét hadtestparancsnokaihoz, a III. és VII. hadtest parancsnokainak válaszleveleit Görgeihez – közli: Steier Lajos: Haynau és Paskievics. Bp. é.n. II. kötet. (a továbbiakban: Steier II.) 106–112.
28. Két orosz tisztt, Hruljov ezredes és Zassz altábornagy ajándékozta meg Görgeit pisztolyaival.
29. A két orosz tiszttnek küldött pisztolyokat Seher-Thoss Artúr és Esterházy István gróf huszár kapitányok vitték át az orosz táborba július 27-én. Esterházy István, gróf (1822–1899), 1848 nyarán nemzetőrtisztt a délvidéki harcokban, 1849 tavaszától parancs-őrtisztt Görgei mellett, kapitány a 2. (Hannover) huszárezredben, a szabadságharc levereése után közlegényként besorozzák az osztrák hadseregbe.
30. Bónis Sámuel (1810–1875), a tiszalöki kerület országgyűlési képviselője, Szabolcs vármegye majd a feldunai hadsereg kormánybiztosa, várfogságra ítéltek.
31. Kossuth Görgeihez szóló levelét (Szeged, 1849. július 24.) közli: Kossuth Lajos Összes Munkái. XV. kötet. Sajtó alá rendezte Barta István. Bp. 1955. (a továbbiakban: KLÖM XV.) 767–768. Mészáros Lázár (1796–1858) a cs. kir. 5. (Radetzky) huszárezred ezredese, a bajai kerület országgyűlési képviselője, a szabadságharc alatt honvéd altábornagy, hadügyminiszter, rövid ideig főparancsnok, emigrál.
32. 1849. július 29-én.

33. Nyilvánvaló elírás, Nyíradony a helyes név. Ide érkezett a két miniszter augusztus 1-én. Szemere és Batthyány a minisztertanács július 30-i határozata értelmében utazott Görgei táborába, feladatuk volt a főparancsnok politikai nézeteinek kipuhatolása és az oroszokkal való tárgyalások folytatása esetén a kormány képvisellete. Batthyány Kázmér, gróf (1807–1854), Baranya vármegye főispánja, kormánybiztos, külügyminiszter a Szemere-kormányban, emigrál. Szemere Bertalan (1812–1869), Miskolc országgyűlési képviselője, belügyminiszter a Batthyány-kabinetben, kormánybiztos, a trónfosztás után miniszterelnök és belügyminiszter, emigrál.
34. Augusztus 2-án Nagysándor tábornok hadtestével – Görgei utasítása ellenére – csatába bocsátkozott a jelentős túlerőben lévő oroszokkal Debrecennél, s komoly vereséget szenvedett.
35. A hadtest teljes szétverésére és üldözésére azért nem kerülhetett sor, mert az erre kirendelt orosz lovashadosztályt – egyes források szerint – a kalauznak felfogadott parasztszembert tudatosan tévútra vezette a várost körülvevő óriási kukoricatáblákban. Az orosz visszatekintők a parancsnok, Glasenapp altábornagy gyávaságát hangsúlyozzák ki.
36. A Szegedi Hírlap július 20-i számában jelent meg egy Görgei fővezéréért sürgető írás, valamint az országgyűlés július 27-i zárt ülésén is több képviselő – Csány László, Kovács Lajos, Kubinyi Ferenc – sikraszállt Görgei főparancsnoksága mellett. Ezekről számolt be a július 31-én megérkező Szűnyogh. Szűnyogh Rudolf, a nagykállói kerület országgyűlési képviselője, a szabadságharc leverését követően vizsgálati fogság után felmentik.
37. Kossuth Lajos (1802–1894), pest-belvárosi kerület országgyűlési képviselője, pénzügyminiszter a Batthyány-kormányban, az Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, a trónfosztás után kormányzóelnök, emigrál.
38. hibáknak
39. Helyesen Miloradovics gróf, orosz főhadnagy, aki augusztus 4-én érkezett Görgei főhadiszállására. Másik megbízatása az volt, hogy a fogoly orosz tiszteteket pénzzel lássa el.
40. Duka itt téved, mert a miniszterek által írt depeche-t, ezt az ún. „első államirat”-ot az orosz tiszt vitte el Görgei kísérelével együtt. Közli: KLÖM XV. 801–804.
41. Kazinczy Lajos (1820–1849), kilépett főhadnagy, a szabadságharc alatt honvéd ezredes, hadosztályparancsnok, a tizenötödik aradi vértanú.
42. Bem József (1794–1850), lengyel tábornok, a szabadságharcban honvéd altábornagy, az erdélyi csapatok főparancsnoka.
43. „Az Erdélybe betört oroszokat nem kiűzni, hanem elfogni szándékozom, ezért ide várom Kazinczy hadtestét.” Kazinczy hadosztályával, miután az oroszok tiszafüredi átkelése megakadályozta egyesülését Görgei hadseregével, Bem erdélyi táborához csatlakozott.
44. Damjanich János (1804–1849), százados a cs. kir. 61. (Rukavina) gyalogezredben, 1848 nyarától a 3. honvédszázalaj parancsnoka, majd honvéd tábornok, hadtestparancsnok. 1849. április 28-án a komáromi sáncokban kocsikázás közben lábát töri, július 10-én Kossuth kinevezi Arad várparancsnokává, aradi vértanú. Neje Damjanich Jánosné szül. Csemovics Emília (1819–1909). Aulich Lajos (1793–1849), alezredes a cs. kir. 2. (Sándor) gyalogezredben, a szabadságharc alatt honvéd tábornok, hadtestparancsnok, hadügyminiszter, aradi vértanú.
45. Dembinski, Henryk, gróf (1791–1864), lengyel tábornok, a szabadságharc alatt honvéd altábornagy, főparancsnok, hadseregparancsnok, emigrál. Augusztus 6-án Dembinski két levelet is kapott a hadügyminisztériumból, melyekben utasítják, hogy csapataival vonuljon Arad alá. Közli: KLÖM XV. 829.
46. Augusztus 7-én vitték el a magyar parlamenterek Rüdiger gróf főhadiszállására ezt az ún. „második államirat”-ot. Bethlen József, gróf (1824–1896), ügyvéd, 1848-ban hadnagy a 2. (Hannover) huszárezredben, később főszázados és századparancsnok, a szabadságharc leverése után közlegényként besorozzák az osztrák hadseregbe. Beniczky Lajos (1813–1868), Zólyom vármegye másodalispánja, 1848-ban kormánybiztos, honvéd alezredes, egy portyázó csapat parancsnoka, várfogságra ítélik.

47. Ebben téved Duka, ugyanis a Szemere és Batthyány Kázmér által szerkesztett államiratban – Kossuth augusztus 4-i levelének hatására – a két miniszter azt hangsúlyozta, hogy Magyarország inkább kész orosz uralkodót elfogadni, semhogy kibéküljön a dinasztiaiával. Az irat fogalmazványát ld. Országos Levéltár, Filmtár, Borsod-Miskolci Múzeum. Horváth Lajos hagyatéka. 3195. doboz 107. felvétel.
48. Az augusztus 10-i minisztertanácsról van szó.
49. Vukovics Sebő (1811–1872), a kisbecskereki kerület országgyűlési képviselője, 1848-ban teljhatalmú kormánybiztos a Délvidéken, 1849-ben ugyanaz a főszereg mellett, igazságügyminiszter a Szemere-kormányban, emigrál. Horváth Mihály (1809–1878), hatvani prépost, 1848-ban csanádi püspök, vallás- és közoktatásügyi miniszter a Szemere-kormányban, emigrál.
50. Csány László (1790–1849), kormánybiztos, közmunka- és közlekedésügyi miniszter a Szemere-kormányban, 1849. október 10-én Pesten kivégzik.
51. Szemere következetes volt a diktatúra felajánlatásában, mert július 25-én Görgeinek és Kossuthnak is felvetette ezt a lehetőséget. A leveleket ld. Steier II. 119–126.
52. Görgei az I. hadtesttel augusztus 9-én érkezett Aradra, a másik két hadtest 10-én ért oda.
53. Augusztus 9-én Temesvárnál a Dembinski majd Bem altábornagy vezette magyar főszereg katasztrófális vereséget szenvedett. Az erről beszámoló – Guyon tábornok által írt – jelentést Kossuth augusztus 11-én a reggeli órákban küldte el Görgeinek. A levelet ld. Országos Levéltár, P 295. A Görgey-család levéltára. 38. csomó, 15. fasciculus, 7. folio. Dessewffy Arisztid (1802–1849), nyugalmazott cs. kir. kapitány, a szabadságharcban honvéd tábornok, hadtestparancsnok, aradi vértanú. Guyon Richard, esquire (1813–1856), kilépett cs. kir. főhadnagy, a szabadságharcban honvéd tábornok, komáromi várparancsnok, hadtestparancsnok, emigrál.
- ..
54. tüzérségből
55. Kossuth és a kormány lemondólevelét, ill. Görgei kinevező okiratát, Kossuth kiáltványát a nemzethez közli: KLÖM XV. 844–846.
56. Zámბelly (von Bibersheim) Lajos (1815–1901), kapitány a cs. kir. 4. (Sándor) huszárezredben, a szabadságharc alatt honvéd ezredes, a VII. hadtest vezérkari főnöke, dandárparancsnok, várfogságra ítélik. Zámბellyn kívül volt még egy tiszt, aki az osztrákok előtti fegyverletételt szorgalmazta, Markovich Adolf honvéd alezredes.
57. Görgei augusztus 11-én este levelet írt Rüdigernek, melyben beszámolt a kormány lemondásáról, az ő diktátori kinevezéséről, s azon szándékáról, hogy kész föltétlenül letenni a fegyvert az orosz – de csak az orosz – csapatok előtt. A parlamenterek ezt az iratot vitték el. Szövegét ld: id. Görgey István: 1848 és 1849-ből. Élmények és benyomások. Bp. 1888. III. köt. 569–570. Bethlen Gergely, gróf (1810–1867), hivatalnok az erdélyi udvari kancelláriánál, 1848-ban szervezője a 15. (Mátyás) huszárezrednek, később az ezred parancsnoka, honvéd ezredes, az erdélyi hadsereg lovasságának főparancsnoka, emigrál. Schmidegg Kálmán, gróf (1827–1855), huszár kapitány, Damjanich, majd Görgei tábornok parancsörtisztje, emigrál.
58. Poeltenbergék egy levelet is hoztak Rüdigertől Görgeinek, szövegét ld: Görgey Artúr: Életem és működésem. Szerkesztette: Katona Tamás. Bp. 1988. II. köt. 405-406. Rüdiger, Fjodor Vasziljevics, gróf (1784–1856), orosz lovassági tábornok, a III. hadtest parancsnoka, főhadsegéd.
59. „Nem adnék a fejemért öt groschent.” Görgey Kornél (1819–1897), főhadnagy a cs. kir. 9. (Miklós) huszárezredben, a szabadságharc alatt honvéd alezredes, dandárparancsnok, várfogságra ítélik. (Görgei Artúr unokaöccse.)
60. Iancu, Avram (1814–1872), az erdélyi román népfőlkélok egyik vezére, ügyvéd.
61. Damjanich, az aradi vár parancsnoka is az orosz csapatok előtt tette le a fegyvert augusztus 17-én. Damaszkín István (1812–1866), verseci főszolgabíró, a szabadságharc alatt honvéd őrnagy, Damjanich segédtisztje.

62. Világos és környéke Bohus-birtok volt, a földbirtokos felesége, Bohusné Szögyény Antónia is megírta visszaemlékezéseit a „világosi szomorú napokról”. Közli: Aradi vértanúk. Szerk.: Katona Tamás. Bp. 1983. I. köt. 331–342.
63. Irányi (Halbschuh) Dániel (1822–1892), ügyvéd, a pest-lipótvárosi kerület országgyűlési képviselője, kormánybiztos, emigrál.
64. Nyáry Pál (1806–1871), Pest vármegye első alispánja, a ráckevei kerület országgyűlési képviselője, az OHB helyettes elnöke, várfogságra ítélik.
65. Perényi Zsigmond, báró (1783–1849), Ugocsa vármegye főispánja, a felsőház másodelnöke, az OHB tagja, a függetlenségi nyilatkozat után a hétszemélyes főtörvényszék elnöke, 1849. október 24-én kivégzik Pesten.
66. Duschek Ferenc (1797–1873), a magyar kamara alelnöke, a Batthyány-kormányban pénzügyminisztériumi államtitkár, a Szemere-kormányban pénzügyminiszter, várfogságra ítélik.
67. Remellay Gusztáv (1819–1866), ügyvéd, Újvidék főjegyzője, 1848-ban hadbíró, 1849-ben a feldunai hadsereg főhadbírája, honvéd őrnagy, várfogságra ítélik.
68. Csengery Antal (1822–1880), a centralisták csoportjának tagja, a Pesti Hírlap szerkesztője, 1848/49-ben a belügyminisztérium tanácsosa.
69. Kossuth Lajosné Meszlény Terézia (1810–1865). Több korabeli beszámoló tudósít arról, hogy Kossuth egyes politikai és személyi kérdésekben az őt körülvevő „asszonyi kamrilla” befolyásának engedve döntött.
70. vonult el
71. itt: készletei
72. A magyar parlamenterekkel délelőtt az orosz előcsapatok parancsnoka, Paradovszkij vezérőrnagy érkezett meg a világosi főhadiszállásra.
73. illetmények
74. Kiss Ernő (1799–1849), ezredes a cs. kir. 2. (Hannover) huszárezredben, 1848-ban a bánáti hadtest parancsnoka, majd Magyarország főhadparancsnoka, honvéd altábornagy, aradi vértanú.
75. Földváry Károly (1809–1883), kilépett hadnagy, a szabadságharc alatt a 3. honvédzászlóalj parancsnoka, dandár- majd hadosztályparancsnok, honvéd ezredes, várfogságra ítélik.
76. A Görgei által fogalmazott s a hadsereg kívánságait tartalmazó jegyzéket közölte Pach Zsigmond Pál: Kiadatlan Görgey-iratok 1849 augusztusából. Századok, 1957. évf. 217–225.
77. Görgei legnagyobb győzelmeinek helyszínei: Isaszeg, 1849. április 6.; Tápióbecs, április 4.; Komárom, április 26. és július 2.; Buda, május 21.
78. Bezerédyvel az élen.
79. kincstári
80. málháskocsik
81. Helyesen Kisjenőre, a továbbiakban is Kisjenő a helyes név.
82. Kaufmann, Peter von (Pjotr Fjodorovics Kaufman; 1784–1849), orosz altábornagy, a 7. gyaloghadosztály parancsnoka.
83. ezredeseinket
84. Zichy Ferenc, gróf (1811–1900), a helytartótanács alelnöke, a szabadságharc alatt Pozsony vármegye osztrák királyi biztosa, majd az orosz hadsereg mellett hadseregfőbiztos. Az ebédnél egyetlen magyar tiszt sem volt hajlandó a „muszkavezető” Zichy gróf mellé ülni, így mindkét oldalára egy-egy orosz tábornok telepedett le.

85. Molnár Ferdinánd (1802–1869), kilépett hadnagy, a szabadságharc alatt honvéd ezredes, Görgei főhadsegéde, a hadügyminisztérium osztályfőnöke, várfogságra ítélik.
86. Az oroszok tudatták Görgeivel, hogy Miklós cár kegyelemben részesítette, s ha ezt az osztrák uralkodó nem fogadja el, úgy őt Oroszországba viszik. A cár a trónörökös nagyherceget küldte Bécsbe Ferenc Józsefhez, hogy Görgei számára kieszközölje a kegyelmet.
87. Nyilvánvaló tollhiba, augusztus 23-a a helyes dátum.
88. A Szemere és Batthyány Kázmér által írt levél helyes dátuma augusztus 12-e. Közli: id. Görgey István: i.m. 514–516.
89. Konstantin nagyherceg (Konsztantyin Nyikolajevics; 1827–1892), I. Miklós cár másodszülött fia.
90. A korosodó hölgy – özvegy Bory Miklósné szül. Hellenbach Karolina bárónő – Rüdiger tábornok levelét hozta Görgeinek (közli: Görgey Artúr: i.m. 304–305.), s a magyar fővezér válaszat vitte vissza július 24-én (ezt közli: id. Görgey István: i.m. 235–236.). A gyanakvó Nagysándor tábornok valóban feltörette titokban a levelet, de nem Mesterházy, hanem Máriássy János ezredes volt a „tettes”. Duka egy kicsit kiszénezte a történetet.
91. Augusztus 11-én reggel Görgei – a temesvári csatavesztés hírének vétele után – írt ugyan Kossuthnak, de ebben a lemondásra szólítja fel a kormányzót. Szabó Imre (1820–1865), kilépett főhadnagy, 1848-ban segéd tiszt a hadügyminisztériumban, vezérkari tiszt a feldunai hadtestnél, majd a feldunai hadseregnél, honvéd ezredes, hadügyi államtitkár, emigrál.
92. Stuller Ferenc (1806–1874), Kossuth Lajos elnöki titkára, várfogságra ítélik.

A szöveget szerkesztette, a bevezetőt és a jegyzeteket írta: Pelyach István

AZ ERDÉLYI MAGYAR TÖRTÉNÉSZEK SAJÁTOS FELADATAI

Beszélgetés Csetri Elekkel

Professzor Úr! Kérem, ismertessen meg bennünket azokkal a „sajátos” körülményekkel, amelyek meghatározták gyermekkorát, s amelyek a későbbiekben a történelem, a történelmi hivatás felé fordították figyelmét.

Tordán születtem 1924-ben, az a Torda tehát a szülőhelyem, ahol „történelmi levegő” dominál. A város erősen iparosodott város volt ugyan, hatalmas cementgyár, szódagyár, mészgyár, üvegyár, s egyéb nagy, jórészt külföldi érdekeltségű üzem működött az Aranyos partján, de ahol én laktam, egy kicsiny utcácskában, ez közelébe esett azoknak a történelmi- és műemlékeknek, amelyek megszabják a belváros jellegét. A szomszéd utcában, a Jósika utcában, amelyet később dr. Ioan Ratiu utcának neveztek el – Jósika a város szülőtte volt, Ratiu pedig a Memorandum-mozgalom egyik vezetője, majd az ezt követő per résztvevője, s az ő háza a Jósika utcában állott –, ott van az ótordai református papi lak, amelynek oldalán egy Petőfi-emlék található, mely szerint Bem hadseregéhez igyekezve itt, Miklós Miklós református pap házában töltött néhány napot, kilátogatott a tordai hasadékba; az emléktábla egyébként ma is a helyén van, soha nem bántották, s a mai napig koszorúzzák. A közelünkben, a patak túlsó partján ott volt az ótordai várkastély, amely a fejedelmi palotát és az ótordai református templomot vette körül egy régi iskolaépülettel. A fejedelmi házat Báthori Zsigmond korában építették, nagyon szép műemlék, jelenleg múzeum, s máig megtalálható benne az az egész falat beborító festmény, amely azt ábrázolja, hogy az 1568-as országgyűlésen itt kimondták a vallásszabadságot. Azonkívül Torda környéke, a tordai hasadék, az ehhez kapcsolódó Szent László mondakör, s maga az, hogy ez egy régi, történelmi város, amelynek főtéri templomában tartották az országgyűlések egész sorát, közöttük az 1467-st, amikor Szentgyörgyi vajda összehívta társaival térdre borulva kért kegyelmet Mátyás királytól, mindez meghatározta gyermekkoromat. Édesapám már értelmiségi volt – pénzügyi kistisztviselő –, de a szülei hosszú nemzedékekre visszamenőleg iparosként éltek; anyai ágon erősen tartotta magát a legenda, hogy Kassai István kancellár leszármazotai, de ez biztosan nem igaz, a dévai levéltárban megtaláltam nemeslevelüket, eszerint az őss Kassai Farkas s generációkon keresztül tímármesterek voltak. Lényegesnek tartom, hogy bár apám tisztviselő volt, de rendkívül érdekelték a művelődés kérdései, nem nagy, de értékes könyvtára volt, közöttük az Akadémia kiadványai is.

Mikor és miért költözték el Tordáról?

A családban én voltam a harmadik, aki tanultam, a nővérem időközben már Kolozsváron járt a leányliceumba, a bátyám szintén Kolozsváron próbálkozott a román nyelvű gimnáziumban, de mivel nem tudott jól románul, nem is érvényesülhetett. Ekkor édesapám elhatározta, hogy mivel Tordán nem volt magyar iskola, idejekorán nyugdíjba megy, vállalja a kisebb jövedelmet, hogy mi tanul-

hattunk, így költöztünk be 10 éves koromban Kolozsvárra, s kerültem én első középiskolásként a református kollégiumba. Ez egy kiváló iskola volt: nagyszerű történelemtanárok, Gönczi László, Bíró Sándor – akiknek én nagyon sokat köszönhetek –, színvonalas irodalom íránt érdeklődő önképzőkör Nagy Géza tanár-elnök vezetésével, s hosszan sorolhatnám még a kollégium meghatározó oktató személyiségeit. Jellemzője volt ennek a társaságnak, hogy szabadgondolkodók voltak, egy részük szabadkőműves, demokrata gondolkodásúak, 1944–45 után szinte valamennyien a szociáldemokrata pártba léptek be, úgy érezvén, hogy ez biztosítja számukra a jogfolytonosságot, liberális nézeteik továbbélését. A fasiszta szellem soha nem tudott gyökeret eresztetni a kollégiumban, miképp a sovinszta nézetek sem tudtak lábra kapni, pedig nagyon szenvedett az iskola, nem egyszer a tanárokat sem tudták fizetni. A kollégiumban minden évben pályázatokat írtak ki történelemből, irodalomból és más tárgyakból is, melyeken én rendszeresen részt vettem történelmi témáimmal, és tulajdonképpen itt kezdtem beletanulni és beleszokni a tudományos munkába. Ebben az intézményben s ilyen szellemiségben tanítottak bennünket emberségre, értékeink, hagyományaink megbecsülésére, a nép és anyanyelvi íránt feltétlen elkötelezettségre.

Az Ön számára eleve adott volt, hogy magyar történelemmel, ill. Erdély történetével akar foglalkozni, s ezek a kollégiumi „szárnypróbálgatások” is ezen témákból tródtak, avagy egyetemes történelmi témákkal is foglalkozott?

Engem elsősorban Erdély története, gazdasága, társadalma érdekelt, ez volt a kiindulópont. Kolozsvár hangulata, történelmi „levegője” szerves folytatása volt gyermekkorom Tordájának, s ez mindenképpen ebbe az irányba befolyásolt. Bár be kell vallanom, hogy gyermekkoromban nekem Napóleon volt az ideálom. Ez nem azt jelenti, hogy hajbókoltam előtte és teljes egészében elfogadtam őt, de ennek kapcsán jöttem rá pl. arra, hogy Erdély történetének ez a szakasza mennyire ismeretlen, feltáratlan, s így kezdtem később hozzá a Napóleon korabeli Erdély történetének kutatásához. Az érdekelt, hogy a felvilágosodás, a forradalom, majd a császárság kora milyen hatással volt az erdélyi szellemi életre, az erdélyi reformerekre.

Ön 1943-ban kezdte meg egyetemi tanulmányait a kolozsvári egyetemen. Disszertációját Nagybánya 1848-49-es történetéből írta, majd mint fiatal történész Wesselényi Miklóssal, az erdélyi reformellenzék vezéralakjával kezdett el foglalkozni. Milyen lehetőségei voltak a kutatásra, sikerült-e elfogadtatni témáit az 50-es évek román történelemszociáldemokráciájával?

Az első önálló témám valóban Nagybánya 1848–49-es története volt. Ennek az anyagát másfél éves középiskolai tanárkodásom alatt a nagybányai levéltárban gyűjtöttem. A városnak nagyon jó, rendezett levéltára volt, még diákok is segítettek nekem olykor-olykor bizonyos dolgok másolásában. Ekkor készültünk a 48-as emlékévre, és én azt reméltem, hogy a megírt disszertációm vagy annak egyes részeit sikerült ez alkalomból megjelentetni, de a kedvezőtlen körülmények ezt lehetetlenné tették. A dolgozatból a mai napig csak egyetlen tanulmány jelenhetett meg – magyarul és románul – a megírása után jó két évtizeddel, ez a nagybányai munkások 1848–49-es tevékenységét tárgyalja. A második témám – miután 1949-ben visszakerültem az egyetemre immár dolgozni – Wesse-

lényi Miklós volt. Úgy gondoltam, hogy Wesselényi a magyar reformkornak olyan jelentős személyisége, aki feltétlenül megérdemel egy alapos monográfiát, és megérdemli, hogy levelezését megjelentessük. A kiváló politikus irat- és missilis-anyag szinte hiánytalanul megvolt az Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltárában, és ez egy kitűnően kezelt anyag volt. Meg kell azonban mondhatom, hogy már a kezdet kezdetén a legélesebb támadások érték ezt az elképzelést, Wesselényinek a román történetírásban napjainkig tartó negatív képe, az, hogy a román történészek úgy tekintenek Wesselényire, mint Erdélyben a magyarosítás élharcosára, lehetetlenné tette, hogy munkámnak kézzelfogható eredménye legyen, tehát publikálhassak belőle. Ekkor a politikus Wesselényiről a gazdasági szakember Wesselényi és a zsigó uradalom kutatására tértem át. Ő volt ugyanis az uradalmi racionalizálás élharcosa, és gazdálkodási módszereiből egy modell rajzolható ki. Uradalmában ugyanis felismerve, hogy a robotgazdálkodás tarthatatlan, gépeket kezdett el alkalmazni, többek között cséplőgépet, amely nem gőz-meghajtású volt még, hanem lovak hajtották, erről pedig bőséges forrást találtam. Sikertörténet is a témáról egy tanulmányt megjelentetnem Gépek és fejlett mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsigói Wesselényi-uradalomban 1848 előtt címmel. Az 1950-es évek vége felé azonban ez a téma is a legélesebb támadások kereszttüzébe került, román történészek ugyanis úgy vélték, hogy az uradalmak a XIX. században is a reakciós grófok és arisztokraták domíniumai voltak, nem érdemes és nem kell tehát ezzel sem foglalkozni. Így kb. 10 év kutatómunka és egy íróasztalnyi anyag összegyűjtése után ezt a témát is abba kellett hagynom, pár részlettanulmány jelzi csak e korszakomat, az előbb már említett gépekről szóló, ill. írtam Kelemen Benjáminról, Wesselényi jószágigazgatójáról, aki kiváló gazdasági szakember és reformer gondolkodású ember volt, és zseniális szervező.

Professzor Úr! Az eddig elmondottakból elég egyértelműen megfogalmazható, hogy Ön az 50-es években kényszerpályára került, témái elfogadhatatlanul politikusnak bizonyultak a hivatalos irányzat számára, újabb és újabb területeket kellett „becserkésznie”. Időben is váltania kellett, s ekkor kezdte kutatni Erdély gazdaságtörténetét a XVIII. század második felében. Eredményes volt ez a váltás?

Részben igen, de nem teljesen. Eredmények születtek – egy részüket Imreh István kollegámmal együtt készítettük –, több tanulmány jelent meg magyarul és románul is e témakörben. Megírtunk pl. egy nagyobb terejű összefoglalást Erdély mezőgazdaságáról 1711 és 1844 között, amellyel elég sokat dolgoztunk. Ennek a munkának be kellett volna olvadnia egy úgynevezett Románia gazdaságtörténete c. tankönyvbe, de tanulmányunk végül is nem jelenhetett meg. Ennek az az oka, hogy a román történetírás ekkor már azon a vonalon volt, hogy Erdélyt szigorúan be kell olvasztani Románia történetébe, és később az is felmerült, hogy nem is szabad külön Erdély gazdaságával foglalkozni, össze kell keverni Moldva és Havasalföld gazdaságtörténetével, ahol teljesen más volt a földtulajdonosi rendszer, más volt a szintje a termelésnek, a mezőgazdasági technikának. Mindenesetre az e témában végzett kutatások kapcsán sikerült megjelentetni bizonyos résztanulmányokat, így pl. Fridvászky Jánosról vagy az Erdélyi Mezőgazdasági Egyesületről. Elég egyértelmű volt tehát számomra, hogy újabb területre kell eveznem, s ekkor kezdtem el érdeklődni a gazdasági irodalom iránt.

Ennek kapcsán egy kötet számára megírtam egy tanulmányt az erdélyi magyar agrárirodalom történetéről 1800-ig. Ez egy kb. száz oldalas kézirat, amelyben én visszamentem a kezdetekre, az erdélyi fejedelemség korára. Ezt talán az Erdélyi Tudományos Füzetekben meg tudom valamikor jelentetni. A másik ide tartozó témám szintén egyfajta kényszer eredménye. Ehhez tudni kell azt, hogy a mi egyik legjobb sorozatunk a Kriterion Kiadó keretén belül az ún. „fehér sorozat”, melyben a régi erdélyi emlékirók feljegyzései, naplói kerültek kiadásra. Több mint tizenöt kötet jelent meg, a sorozatot azonban leállították. Úgy gondolták, hogy a nemzeti önismeret szempontjából ez túlságosan sokat ad, mert ezt szeretik és sokan olvassák. A naplókából és bevezető tanulmányokból minden kiderült. Ekkor nekem támadt egy mentő ötletem, mégpedig az, hogy próbáljuk meg a sorozat profilját megváltoztatni, ami nem megtagadása a múltnak, de mégis élővé teszi a sorozatot. Azt az ötletet vetettem fel Domokos Gézának, hogy én az agrártörténeti irodalom kutatása közben rájöttem arra, hogy én az agrártörténeti irodalom legrégebbi termékei az erdélyi méheskönyvek, erről én elkészíték egy kiadványt. Ezt el is készítettem Erdélyi méheskert címmel. Ez kb. 600–700 oldalas kézirat. Tudniillik ez a legrégebbi magyar agrárirodalom, erősen népi meghatározottságú, de akik írták, szakemberek voltak, pl. Rákóczi György főméhészmestere, uradalmi tisztek, gazdálkodó szakemberek.

A gazdaságtörténeti kutatások után újabb kényszerű témaváltás következik, figyelme a történeti segédtudományok felé fordul, Kolozsvár lakosságának alakulásával, történeti statisztikával foglalkozik. Ez sem tűnik politikamentes témának.

Én akkor úgy láttam, hogy járható út a segédtudományok művelése. Ez velünk szemben elvárás is volt, és egyfajta igény is. Láttuk, hogy lépnünk kell, különben történetírásunk behozhatatlan hátrányba kerül, főképp ezért kezdtük el az ezirányú kutatásokat Imreh Istvánnal együtt. Nyomon követtük pl. Kolozsvár lakosságának számbeli és társadalmi alakulását a kezdetektől szinte napjainkig, megírtuk Imréhvel az 1767–1821 közötti időszakot feldolgozó Erdély változó társadalma című munkát, amely 1972-ben románul, majd 1980-ban magyarul is megjelent, ennek folytatása pedig – az 1821–1848 közötti időszokról szóló tanulmány – nemrég jött ki a nyomdából, itt Magyarországon, egy Szabad György által szerkesztett kötetben. ide tartozik még egy téma, amit én erősen szorgalmaztam s lényegesnek is tartom, egy egyetemes technikátörténet adatokban, más szóval Technikátörténeti kronológia. Jenei Dezsővel ketten szerkesztettük, kolozsvári mérnökök vettek részt a megírásában; közel 1000 oldal kézirat – kiadásra vár. E munka előtt Bodor Andrással szerkesztettünk már egy kétkötetes egyetemes történeti kronológiát – közel tíz történész bevonásával készült –, előssorban azért, hogy az erdélyi magyarok számára legyen egy történeti áttekintést biztosító munka. Ami ebben a munkában engem külön inspirált, az az volt, hogy ennek keretein belül végre be lehetett mutatni Magyarország történetét is. Megcsonkítva, sajnos – Nagy Lajos és Moldva megalapítása egymás mellett, mint románia története –, de volt benne egy nagy pozitívum, ami engem arra készítetett, hogy beleegyezsek a csonkításokba: külön részek voltak a magyar történelemre. És itt nagyon vázlatosan ugyan, de legalább évszámokban megjelenhettek a leglényesebbek – pl. az uralkodók rendje is –, a kiadó a 20 oldalas kéziratot 8 oldalra fa-

ragta le. Erdély történetébe is sok magyar voantkozású adatot sikerült elhelyeznünk. Az uralkodók rendjébe pl. felsoroltuk az erdélyi vajdákat és fejedelmeket, és Erdély uralkodói között egy román uralkodó sem volt. Ez tehát nyilvánvalóvá tette a magyar orvasók számára, hogy Erdély végső fokon Románia része ugyan, de egyetlen gond azért van, összes vajdája és fejedelme magyar volt. Közben természetesen más témák is foglalkoztattak. 1980-ban volt pl. Bethlen Gábor születésének 400. évfordulója. Erre az alkalomra egy emlékkönyvet szeretnénk volna megjelentetni, és én kaptam a megbízást, hogy írjam meg Bethlen életrajzát. Bethlen személyisége már elég régóta foglalkoztatott, nagy lendülettel fogtam tehát hozzá a munkához. A kötet végül nem jelenhetett meg, én azonban folytattam a munkát 1982-ig, megírtam egy Bethlen életrajzot, amely most áll megjelenés előtt.

Az Ön történelmi pályáját nyomon követve kiderül, hogy munkásságát végigkíséri Kőrösi Csoma Sándor életének és tevékenységének kutatása. honnan ez a nagy vonzódás a kiváló tudóshoz, miért tér mindig vissza hozzá?

Ennek a kiindulópontja ugyanaz, ami engem egyes egyetemes történelmi témák felé is vonzott: keresni a helyünket a világban. Az ő személyiségében egy olyan nagy magyar tudós portréját akartam megrajzolni, aki teljesen belépül az egyetemes művelődéstörténetbe. Azon kevés magyarok közé tartozik ő, aki minden jelentősebb külföldi enciklopédiában, lexikonban szerepel, és szégyenletesnek tartottam, hogy a hazai – tehát erdélyi – éveiről és az indulása előtti időszakáról jóformán semmit sem tudunk. Rengeteg pontatlanság, mítosz, hamisítás volt csak ismert róla. És ebben nagy szerepet játszott az én segéd tudományokkal való foglalatosságom, és ezt rendszeresen tanítottam és tanítom a diákoknak is, vagyis, hogy a történész történelmi forráskritika nélkül nem dolgozhat. gy született meg az a két kismonográfia (Kőrösi Csoma Sándor indulása, 1979; Kőrösi Csoma Sándor, 1984), amit hosszas kutatómunka után sikerült végre meg is jelentetnem. Szerettem volna természetesen Göttingába is eljutni, hogy az ottani éveit is megismerjem és feldolgozzam, de sajnos hiába biztosított a német Akadémia háromszor is ösztöndíjat nekem, nem tudtam élni a felkínált lehetőségekkel.

Az elmúlt évtizedekben vissza-visszatérő panasz volt a magyar történészek körében, hogy Erdélyben nagyon mostohák a kutatási feltételek és lehetőségek. Gyakran a kért anyagokat képtelenség volt megkapni. Ön, aki ott élt, és jobban ismerte a helyi viszonyokat, kézhez kapta-e mindig a forrásokat?

Mi forráshiánnyal nem küszködtünk – bőségesen álltak ezek rendelkezésünkre –, ellenben korlátozások voltak, egyes levéltári állagokat mi sem kaptunk kézhez, ez kétségtelen. (Más kérdés persze, hogy mi a források jelentős részét hiába vehettük kézbe, publikálni ezeket és ezekből – mint az eddig elmondottakból már kiderülhetett – nem mindig sikerült.) Én azonban úgy gondolom, hogy ennek nem elsősorban politikai okai voltak, hanem kezelés és feldolgozás hiányosságai vezettek oda, hogy sok mindent a levéltárak nem tudtak a kutatók rendelkezésére bocsátani.

A kutatás szabadságában történt-e érzékelhető változás a fordulat éve, a forradalom után?

Mint oktató s mint kutató is mondhatom, hogy kevésbé szólnak bele a munkánkba. A történeti kérdésekben saját álláspontunkat képviselhetjük, ami tudósi lelkiismeretünknek megfelel, ebben nincs korlátozás. Az álláspontok világosan kirajzolódhatnak, s ez is óriási eredmény. A könyvkiadási lehetőségek is megvolnának, de itt állandó nyomda- és papírhiánnyal bajlódunk, ezért kiadványaink rendszeresen késnek. Ez pedig nagy baj, mert az erdélyi magyarságnak óriási az igénye saját múltjának megismerése iránt. A telejebb önmegismerés igénye pedig azt jelenti, hogy nemzetiségünknek megvannak a maga különleges történeti kérdései, és ez történéseinkre az általánosan túl, sajátos feladatokat is ró. Erdélynek végtelenül sokszínű a múltja. Magyar, román, német együttélés kölcsönhatásai érvényesültek, s a magyarság múltjának megismertetése – korszerű és szigorúan tudományos megközelítéssel – a mi feladatunk. S van még egy – talán mindennél fontosabb – feladatunk: tanárok és történészek képzése. Rengeteg új szakemberre van szükségünk, s ezek képzése bizony nem megy máról holnapra. De ha ezt nem tudjuk megoldani, az azt jelentené, hogy egy dión túl már nem képzett tanárok, történészek tanítanák történelmünket, s ennek a veszélyeit úgy hiszem nem kell ecsetelnem. Most már a régi, nyugdíjas szakembergárdánk is visszament tanítani, de sajnos egyelőre kevés a fiatal, késik az utánpótlás.

Professzor Úr! A Magyar Tudományos Akadémia 1990. évi májusi közgyűlésén Önt – sok határainkon túl élő magyar tudóssal együtt – külső tagjává választotta. Mit jelent az Ön életében ez az elismerés, és milyen tervei, elképzelései vannak arra, hogy bekapcsolódjon a Széchelyi István gróf alapította intézmény munkájába?

Az akadémia tagjai bizonyára úgy érezték, hogy azt a munkát, amit a romániai magyar történészek végeztek az elmúlt évtizedekben, azt valamiképpen méltányolni kell. Ez az elismerés szólt meg abban, amikor romániai magyar történészeket választottak külső taggá, ti. innen csak történészeket választottak. Én elmondtam a kollegáknak, a természettudomány és más tudományágak területén dolgozóknak, hogy talán azért esett ránk a választás, mert a mienk volt a legnehezebb pálya. De ez nem jelenti azt, hogy őket kevésbé méltányolják, kevésbé tartják számon. el kell ugyanis mindenképpen mondanom, hogy számtalan kiváló magyar tudós, magyar szakember él még Romániában. Ők talán kevesebbet publikálhattak magyar nyelven, mint mi, történészek, akiknek a Kriterion Kiadó hosszú ideig biztos lehetőségeket teremtett. Egy természettudós számára szűkebbek voltak a publikálási keretek. az én részemről óhaj és elvárás is, hogy ez a cím ne csak megtisztelő cím, rang legyen, hanem valóban cselekvő módon vehessünk részt az MTA munkájában. De itt nem elsősorban az akadémiai közgyűléseken és osztályüléseken való részvételre gondolok, hanem arra, hogy tevékenységünket, kutatásainkat érdemben és ténylegesen támogassák, hogy a szakkiadványokban jelen lehessünk, bekapcsolódhassunk olyan itteni kutatásokba, amelyek érintenek bennünket. Nem lehet vitás a jelenlegi helyzetben a romániai magyar történészek hídszerepe sem. Ennek kapcsán azt is fel kell mérnünk, hogy mit oldhatunk meg idehaza, mit a román és a magyar tudományosság feladataként, és mit az MTA keretein belül. Egészen biztos vagyok abban, hogy hasznosan közreműködhetünk az erdélyi gyűjteményekre alapozó forráskiadványok megjelentetésében, pl. Wesselényi Miklós iratainak és elvezetésének, Apor István kincstartó jórészt le-

másolt missilis anyagának, az erdélyi peregrináns diákok naplójának és levelezéseinek sajtó alá rendezésében és kiadásában. Talán én is be tudom fejezni néhány kényszerűen félbehagyott témámat, Teleki Sándor és Fridvalszky János alapos életrajzát, a Wesselényi uradalom modernizációját, és jó volna megírni gyermekkorom „történelmi levegőjű” Tordájának történetét is.

Köszönöm a beszélgetést, és kívánom, hogy az elkövetkező években, ha új témák felé orientálódik, ne a kényszer, hanem „csak” a tudósi kíváncsiság motiválja ebben.

**A beszélgetést készítette:
Pelyach István**

CSETRI ELEK BIBLIOGRÁFIÁJA

1. *Muncitorii din regiunea Baia Mare in revolutia din 1848–49.* in „Studii si referate privind istoria Romaniei”, Buc. Ed. Academiei R. P. R., vol. II, pp. 1107–1143.
2. *Gépek és fejlett mezőgazdasági eszközök meghonosítása a zsigóí Wesselényi-uradalomban 1848 előtt* (Introducerea masinilor si uneltelor perfectionare agricole in mosia de la Jibou inaintea anului 1848.) In volumul: Csetri Elek–Imreh István–Benkő Samu, *Tanulmányok az erdélyi kapitalizmus kezdeteiről* (Studii despre inceputurile capitalismului din Transilvania). Bucuresti, Ed. Stiintifica, 1956, pp. 1–44.
3. *A dekabrista felkelés néhány erdélyi emléke* (Citeva documente ardelene in legatura cu rascoala decembristilor). In: A Kolozsvári V. Babes és Bolyai Egyetemek Közleményei. Társadalomtudományi sorozat, an. I. 1956, nr.1–2, pp. 199–204.
4. *Citeva documente ardelene in legatura cu rascoala decembristilor*, in „Buletinul Universitatilor V. Babes si Bolyai Cluj”, seria Stiinte sociale, an. I, 1956. nr.1–2, pp. 243–244.
5. *Kelemen Benjámín, a haladó gazda* (Kelemen Benjámín, agricultor progresist), in volumul omagional Kelemen, Buc., Ed. Stiintifica, 1957, pp. 157–178.
6. *A Schönbern-uradalom története* (Istoria mosiei Schönbern) in Korunk, an. 1957, nr.5, pp. 627–630.
7. *Wass Pál mindennapjai* (Jurnalul lui Wass Pál. Fragmente din jurnalul inedit al lui Wass Pál). Utunk, an. 1958. nr. 9.
8. *O incercare de eliberare a iobagilor din anul 1832*, in „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, vol. I–II. (1958–1959), pp.79–90.
9. *Adatok az 1821. évi népi felkelés erdélyi visszhangjához* (Date privind ecoul din Transilvania al rascoalei miscarii populare din 1821), in Studia Unviersitatii Babes–Bolyai an. 1959, nr. 1, pp.67–79.
10. *A hazai levéltárügy fóruma* (Recenzie despre „Revista Arhivelor”) in „Korunk”, an. 1961, nr.2, pp.249–251. (In colab. cu A. Kiss.)
11. *Az árutermelés fokozódása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején* (Cresterea productiei de marfuri in agricultura Transilvaniei in perioada destramarii feudalismului), in „Studia Unviersitatii Babes–Bolyai”, series Historia, fasc. 1. (1962), pp.41–56. II. colab. cu St. Imreh.)
12. *Iratok az erdélyi parasztság 1851. évi mozgalmainak kérdéséhez* (Acte privind miscarile taranesti ardelene din anul 1831), in „Studia Unviersitatii Babes–Bolyai”, series Historia, fasc.1. (1962), pp.57–97.

13. *Aniversarea eroicilor lupte din 1933 in cadrul centrului universitar din Cluj*, in „Studia Unviersitatis Babes-Bolyai”, Series Historia, an.1963, fasc.1, pp.129–131.
14. *A kolozsvári történészek évkönyei* (Anuarele istoricilor din Cluj), in „Korunk”, an. 1963, pp.116–119.
15. *Erdélyi városok a feudalizmus alkonyán* (Orase din Transilvania in perioada de destramare a feudalismului), in „Korunk”, an. 1964.nr. 12, pp.1625–1633.
16. *Conscriptiile urbariale ale satului Chiochis din anii 1785-1821*, in „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, an. VII (1964), pp.239–266.
17. *Fridvalszky János, a természettudományok hazai úttörője*, (Ivan Fridvaldszky, pionerul stiintelor naturale din tara noastra), in „Korunk”, an. 1965, nr.11, pp.1521–1540.
18. *Táncsics-kézirat Kolozsváron* (Un manuscris al lui Táncsics la Cluj), in „Korunk”, 1966, nr. 4, pp.646–650.
19. *Prizonieri si refugiati ai rascoalei poloneze din 1830–1831 in Transilvania*, in „Studia Unviersitatis Babes-Bolyai”, series Historia, an 1966, fasc1, pp.67–89.
20. *Dezvoltarea oraselor din Transilvania*, in „Studia Unviersitatis Babes-Bolyai”, series Historia, an. 1966, fasc. 2, pp. 61–76 (in colab. cu St. Imreh).
21. *Adalékok Körösi Csoma Sándor életrajzához* (Contributii la biografia orientalistului Alexandru Körösi Csoma), in „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények” (Revista de lingvistica si literatura), an. X/1967. nr.1, p.31–46.
22. *Asupra relatiilor de proprietate feudala din Transilvania*, in „Anuarul Institutului de Istorie din Cluj”, an.IX (1967), p.109–126 (in colab. cu St. Imreh).
23. *A villamosroham diadalútja Temesváron* (Introducerea electricii in orasul Timisoara), in „Korunk”, an. XI (1967), p.682–690.
24. *Repartizarea masinilor agricole in Transilvania la sfirsitul secolului al XIX-lea* (in colab. cu I. Kovács), in „Acta Musei Napocensis”, an. IV. (1967), p. 265–280.
25. *Iratok Körösi Csoma Sándor göttingai tanulmányútjához* (Acte privind calatoria de studiu a lui Alex. Körösi Csoma la Göttinga), in „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények”, an. 1968, nr.1, pp.176–186.
26. *Képek a kolozsvári sport kezdeteiről* (Fragmente din istoria inceputurilor sportului la Cluj), in „Korunk”, an.1968, p.897–905.
27. *Wass Pál: Fegyver alatt* (Sub arme. Jurnalul nepublicat al lui Wass Pál.). (Publicatie de text, introducere, glosar si note. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó, 1968, 411 p.)
28. *Contributii la biografia lui Gh. Lazar*, in Limba si Literatura, an.1968, pp.59–69 (in colab. cu I. Dani).

29. *Fridvaldszky János. Egy XVIII. századi tudós népbarát.* (I. Fridvaldszky. Un savant apropiat de popor din sec.18.), in „Művelődés” an. 1968, nr.10, p.62–63.
30. *Munkások a népek tavaszán* (Muncitori in primavara popoarelor), in „Igazság”, 1968. apr. 30.
31. *Wass Pál: Fegyver alatt* (Wass Pál: Sub arme), in „Utunk” 1968. nov. 1.
32. *A legjobb politika a harc. Újabb adatok Balcescu negyvenkilences nagy missziójáról* (Politica justa este lupta. Date noi privind misiunea mare din 1849 a lui N. Balcescu), in „Igazság”, 1969. jun. 28.
33. *Petőfi Bem forradalmi seregében* (Petőfi in armata revolutionara a lui Bem), in „Művelődés”, an.1969, nr.7, pp.47–49.
34. *Naplósorok. Gyulay Lajos feljegyzései* (File de jurnal. Insemnarile lui Gyulai Lajos), in „Utunk” an. 1969, jul, 15, pp.6–8.
35. *Levelek Napoleon Európájából* (Scrisori din epoca napoleoniana), in „Utunk”, an.1969. oct.3., p.6–8. (in colab. cu K. Dani).
36. *Silvio Pellico: Börtöneim.* (Silvio Pellico: Inchisorile mele; Culegere, introducere si note). Bucuresti, ad. pt. Literatura, 1969, 208 p.
37. *Napoleon híre Erdélyben* (Faima lui Napoleon in Transilvania) in „Korunk”, an.1969, nr.11, p.1703–1710.
38. *Balcescu si emigratia poloneza. Noi contributi documentare* in „Studia et Acta Musei Nicolae Balcescu”. Balcesti pe Topolog, 1969, p. 87–111.
39. *Balcescu ismeretlen levele 1849-ből* (O scrisoare inedita a lui N. Balcescu), in „Korunk”, an. 1970, nr.4, pp.601–603.
40. *A régi Zsibóról* (Despre Jiboul Vechi), in „Művelődés”, an.1970, nr.6, p.56–58.
41. *Gyulay Lajos: Gondolatok a fourierizmusról* (Gyulay Lajos despre fourierism), in „Korunk”, an.1970, IX,11.
42. *Prima lucrare agronomica de specialitate din Transilvania* (publicat in l. latina si traducere romaneasca, cu o introducere si note in colab. cu C. Engel), Bucuresti, Centrul de Inf. si doc. pt. Agricultura si Silvicultura, 1970, 51 p.
43. *Prima lucrare agronomica din Transilvania*, in „Terra Nostra”, an.1971, pp.260–278 (in colab. cu C. Engel).
44. *Az 1821-es népi felkelés Európája* (Europa in timpul rascoalei populare din 1821) in „Igazság”, 1971. I. 5.
45. *Teleki Sándor születésének 150. évfordulójára* (In memoria nasterii ia 150 de ani a lui Al. Teleki), in „Igazság”, 1971. I. 27.
46. *Karlista volt-e Teleki Sándor?* (A fost oare carlist Al. Teleki?) in „Korunk”, an. 1971. nr.2, pp.280–295.

47. *Gyarmathi Sámuel leveleihez* (Noi scrisori inedite ale lui S. Gyarmathi), in „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények”, an. 1971, nr.1, pp.134–153 (in colab. cu I.Dani).
48. *A régi Torda nevezetességeiről* (Despre insemnatatea Turzii vechi), in „Művelődés”, an.1971, nr.6, pp.27–30.
49. *Petőfi Tordán* (Petőfi la Turda), in „Művelődés”, an. 1971, nr.7, pp.52–55.
50. *Az írkérdés történelmi hátteréről* (Espre aspectul istoric al problemei irlandeze), in „Korunk”, an.1971, nr.11, pp. 1727–1737.
51. *Történetírásunk feladatairól* (Despre sarcinile istoriografiei noastre), in „Utunk Évkönyv”, an.1972.
52. *Az erdélyi felvilágosodás egy kiváló tudósa* (Un savant renumit al iluminismului din Transilvania), in „Brassói Lapok”, 1970 IX.24.
53. *Táncsics Mihály: Életpályám* (Cariera mea de M. Táncsics; Publicare, introducere si note), Cluj, Ed. Dacia, 218.p.
54. *Gyarmathi Sámuel életrajzához* (Contributii la biografia lui S. Gyarmathi), in „Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények”, an. XVI. (1972), nr. 2, pp. 341–353 (in colab. cu I. Dani),
55. *Egy halhatatlan barátság* (O prietenie nemuritoare), in „Igazság”, 1972. XIX. 9.
56. *Tratificarea sociala a populatiei din Transilvania la sfirsitul secolului al XVIII-lea si inceputul secolului al XIX-lea*, in vol. „Populatie si societate. Studii de demografie istorica”, (res. St. Paceu), Cluj, ed. Dacia, 1972, pp.139–238 (in colab. cu St. Imreh).
57. *Chrestematie de istorie unviersala moderna*, vol I. (resp. coordonator C. Muresan), Bucurest, Ed. Pedagogica si Didactica, 1973 (munca in colectiv efectuat de catedra de istorie univiersala, spec. istorie moderna).
58. *Teleki Sándor – Petőfi koltói barátja* (Teleki Sándor – prietenul din Coltau al lui Petőfi), in „Előre”, 1972. febr. 11.
59. *Gyarmathi Sámuel „repülő golyóbisa”* (Balonul „zburator” al lui Samuil Gyarmathi), in „Almanahul Előre”, an. 1974. p.41–42.
60. *A bányavidéki munkásság választójogi harca 1848–1849-ben* (Lupta pentru dreptul la vot a minerilor in 1848–1849), in „Utunk”, an. 1973. nr.21. pp.1–4.
61. *Teleki Sándor: Emlékezzünk régiokról* (Memoriile si corespondenta lui Alexandru Teleki) (Publicare, ingrijire de text, introducere si note). Bucuresti, 1973. 575. p.
62. *Körösi Csoma Sándor, Budha élete és tanításai*. Nyelv és Irodalomtudományi Közlemények, an. XVII (1973), pp.388–390. Bibliografia istorica a Romaniei. III. Secolul XIX. Tom 5. Biografii. Bucuresti, Ed. Academiei RSR. 1974. (in colab.)

63. *Importanta primei lucrari agronomice de specialitate din Transilvania.* (Studiul inedit al lui Fridvaldszky, Dissertatio de agris fimandis et arandis pro M. Principatu Transilvaniae), in *Studia, Series Historia*, an. 1974, fasc. 1, pp.3–15 (colab C. Engel).
64. *Istoria populatiei Clujului in cifre*, in Stefan Pascu. Cluj, 1974. pp.70–75.
65. *A Nagybánya vidéki munkásság az 1848–49-es forradalomban.* (Muncitorimea din regiunea Baia Mare in revolutia din 1848–49), in 1848. Arcok, eszmék, tettek, Bucuresti, 1974.
66. *Kolozsvár népességtörténete számokban* (Istoria populatiei din Cluj in cifre), in *Utunk*, an. 1974. nr.23. p.1–5.
67. *Metamorphosis Koloswariensis*, in *Utunk*. an. 1974. nr.28. p.2–3.
68. *Bomlott Kolozsvár népesül* (Clujul pustiu se recreaza), in *Igazság*, an. 1974. VIII.9.p.3.
69. *Importanta primei lucrarii agronomice de specialitate din Transilvania.* Studiul inedit al lui Fridvaldszky János: Dissertatio de agris fimandis et arandis pro M. Principatu Transilvaniae (1771). Partea II-a. In: *Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia*. 1975. (XX), p.32-51.
70. *Gazdasági kérdések Apáczai műveiben.* In: *Korunk*. 1975. nr.5.p.356–362. (Probleme economice in operele lui Apáczai).
71. *Lelkemből óhajtom, hogy javíttassék a földnép állapota* (Doresc din suflet ameliorarea starii taranimii). In: *A Hét*, 1975. nr. 20.p.5.
72. *Kolozsvár népességtörténete – számokban*, in *Utunk Évkönyv* 1975. 64–67. Cluj, 7. ianuarie 1976.
73. *Történeti kronológia* (Cronologie istorica) vol. I–II. Bucuresti, 1976. (Colaborator si redactor). 553 409. p.
74. *Veress Sándor testamentuma* (Recenzie despre cartea: Beke György, Veress Sándor. Buc., Ed. Politică, 1976), in *Utunk*, 1976. n. 2. 24.
75. *Átfogó parasztságtörténet felé* (Recenzie despre cartea lui Egyed Ákos: A parasztság Erdélyben a századfordulón. Ed. Stiintifica si enciclopedica, 1975.), in. *Utunk*, 1976. nr. 31.
76. *Jakó Zsigmond 60. születésnapjára* (60 de ani de la nasterea lui S. Jakó), in *Utunk*, 1976. nr. 37.
77. *Egy fontolva haladó* (100 de ani de la moartea lui Mikó Imre), in *Igazság*, 1976. 24. octombrie.
78. *Proiectul lui Wesselényi privind intocmirea unei istorii a taranimii*, in *Studii de istorie a nationalitatii maghiare si infratirea ei cu natiunea romana*. Bucuresti, Ed. politica, 1976. vol. I. pp. 119–154.
79. *Wesselényi pályázati terve a parasztság történetének megiratására.* In: *A magyar nemzetiség története és testvéri együttműködése a román nemzettel*. Tanulmányok. Bucuresti, 1976. vol. I. pp. 126–162.

80. *Gazdag hagyaték* (Márki Sándorról.), In „Utunk”, an. 33/1978/ nr. 18. p. 1–2.
81. *Gazdag örökség*, In, „Igazság”, 1978. ian. 15.
82. *Kelemen Lajos öröksége*. In „Művelődés”, an. 31/1978/ nr. 4. pp. 44–46.
83. *Kőrösi Csoma Sándor nyelvtudása*. In „Utunk”, an. 33/1978/ nr. 12. p. 4–6; ibidem nr. 13. p. 2.
84. *Debuts de la science agricole en Transylvanie János Fridvaldszky*, In: Cshiers internationaux d histoire Economique et sociale (Napoli), an. 1978. nr. 9. pp. 229–254.
85. *Kőrösi Csoma Sándor indulása*. Bucuresti, Editura Kriterion, 1979. 310. p.
86. *Egy agrártudós a XVIII. századi Erdélyben*, in Korunk Évkönyv 1977. pp. 233–244.
87. *A kolozsvári csillagda története*, in Korunk, an. 1979. nr. 3. p. 220–221.
88. *Kőrösi Csoma Sándor Kolozsváron*, in Művelődés, an. 1979. nr. 4. p. 38–40.
89. *Pápai Páriz Ferenc szolgálata*, Igazság 1977. szept. 25.
90. *Művelődéstörténeti tanulmányok* (Studii de istoria culturii), redactare cu Jakó Zsigmond si Tonk Sándor. Bukarest, 1979.
91. *Az erdélyi Mezőgazdasági Egyesület*, in Művelődéstörténeti tanulmányok, Bucuresti, Ed. Kriterion, 1979. pp. 161–172.
92. *Kőrösi Csoma Sándor születési évéről és származásáról*, in Korunk, an. 1979. nr. 7–8. pp. 556–567.
93. *Ki legyen az a Varga Katalin?* A Hét, 1979. dec. 7. 49. sz. 5. 1.
94. *Lásza a világ, hogy... mi is tettünk valamit* (Vallomás életpályáról KCsS kapcsán) Korunk. 1979. nr. 12. p. 929–931.
95. *Az lakotás legnyugodtabb évei küszöbén* (Imreh István köszöntése), Korunk, 1980. nr. 3. p. 200–202.
96. *Erdély változó társadalma. 1767–1821*. Bukarest, Kriterion, 1980. 140. p. (in colab. cu Imreh István).
97. *A Szent Szövetség és a haladás*. A Hét 1980. aug. 15. (33. sz.). II. 1.
98. *A testamentum*. Igaz szó. 1980. 9. sz. 279–286. 1.
99. *Zolnierze powstania listopalewego w siedaiegrodzie* (A lengyel felkelés katonái Erdélyben(. Z. Dziejew Polske-Wgierskich Svosunkow Historicznych i Literachich. Warsava, 1980. 137–147. 1.
100. *Peregrinatio academica* (Tenk könyvének ismertetése). A Hét. 1980. okt. 24.
101. *Barangolások múltban és jelenben* (Beke György könyvének ism.). A Hét. 1981. június 12. XII. évf. 4. 1.
102. *Tanulmánykötet Erdély tőkés fejlődéséről*. (Egyed Ákos könyvének ism.) A Hét 1981. okt. 9. XII. évf. 10–11. 1.

103. *Gyarmathi Sámuel könyvtára*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XXV/1980. 2. sz. 181–185.
104. *Heinrich László: Az első kolozsvári csillagda*. B. 1978. (tudományos ellenőrzés). Kovács András: *Vallomás a székely szombatosok perében*. B. 1981. (tudományos ellenőrzés)
105. *A diák Kelemen Lajos. Új adatok egy pálya indulásáról*. A Hét 1982. máj. 7. 19. sz. 9–11. 1. (XIII. évf.)
106. *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés, Főszerkesztő: Balogh Edgár. I. k. B. 1981. (történelmi szakszerkesztő)
107. *Történészek műhelyében. Csetri Eleknél* (Kérdezett Páll Árpád) Új Élet XXVI. 1983. 7. sz. 13–19.
108. *Societatea ardeleana de agricultura. (1769–1772)*. Studia Universitatis Babeş-Bolyai. Historia. 1983. 24–31. (Engely Károlyal).
109. *Kiaknázatlan közlés Kőrösi Csoma felkészüléséről*. (Korunk XLII) 1983. 5. sz. 409–410.
110. *A naplótró, a kancellár és a Habsburgok*. A Hét 14/1983. szept. 23. 39. sz. 9. 1.
111. *Kőrösi könyvei itthon*. Művelődés XXXVI (1983. 11. november. sz. 38–39. 1.
112. *A János vitéz zeneszerzőjének tanulóévei*. Igazság 46. évf. 1984. január 11. 3. 1.
113. *Kőrösi Csoma Sándor's training for Oriental Studies in Transylvania in contributions on tibetan Language, History and Culture*, edited by Ernst Steinkellner and Helmut Tauscher. Proceedings of the Csoma de Kőrös Symposium held at Velm-Vienna, Austria, 13–19. september 1981. (Wien 1983) vol. I. pp. 39–43.
114. *Mind az övé lehet. Kétszáz éve született Kőrösi Csoma Sándor*. „A Hét” XV 1984. ápr. 5. 15. sz. 11. 1.
115. *Kőrösi Csoma sándor, a tudomány hőse és vértanúja*. Beke György: *Kolozsvári beszélgetés Csetri Elek professzorral*. Köznevelés 40/1984. ápr. 20. 16. sz. 21–22.
116. *Kőrösi Csoma Sándor*. Magyar Televízió 1. 1984. ápr. 11.; ismétlés 1984. ápr. 23. Közreműködik dr. Csetri Elek (Román Tudományos Akadémia, Kolozsvár), dr. Futaky István (Göttingeni Egyetem), dr. Heinz Bechert (Indológiai Intézet, Göttingen), dr. Champa Thupten Zongoe (Lásza, Tibet), dr. Sieglinde Dietz tibetológus (Göttingen), dr. Terjék József (Kőrösi Csoma Társaság), Somlai György (MTA, Keleti Gyűjtemény).
117. *Kőrösi Csoma Sándor*. Két előadás a kvári rádióban (ápr.–máj.)
118. *Kőrösi Csoma Sándor*. Bukarest, Kriterion 1984. 257. 1.
119. *Európai, sőt a világ embere*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 28/1984. 1. sz. 3–8. 1.

120. *Csoma de Kőrös's Life before his Oriental Journey*, in Tibetan and Buddhist Stu the 200th anniversary of the Birth of Alexander Csoma de Kőrös. Bibliotheca Orientalis Hungarica. vol. XXIX/1. Edited by Louis Ligeti. Budapest 1984. pp. 143–158.
121. *Kacsóh Pongrác Kolozsváron*. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 28/1984. évf. 2. sz. 145–150. 1.
122. *Despre orientalistul Kőrösi Csoma Sándor*. Studia Univ. Babeş–Bolyai, Historia, XXXI. 1. 1986. p. 67-72.
123. *Egy rejtőzködő régi könyv nyomában*. A Hét 1989. okt. 12.
124. *Aranka György két kiadatalan levele*. NyIrK. 23/1989. 2. sz. 186–187.
125. *Kétszáz év múltán (1789–1989)*. Korunk 48/1989. július. 489–493.
126. *Igazodás európai értékekhez*. Romániai Magyar szó 1990. jan. 11. 5. 1.
127. *Apáczai Csere János*. Szabadság 1990. jan 28. 4. 1.
128. *Mathias rex*. Szabadság 1990. márc. 31. melléklete Erdélyi Híradó I/3.
129. *Bethlen Gábor toleranciája*. Keresztény Szó 1990. 4. sz. 5–8. 1.
130. *Mátyás király és Kolozsvár*. Magyar Rádió I. hullám 1990. ápr. 4. este 9 óra (Rapcsányi László műsora.)
131. *Apáczai kollégiuma – Farkas utca* (magyar tévé. 1990. ápr. 8.)
114. *Bíró Vencel* (Egy igaz ember és történettudós portréjához) Keresztény Szó. I/1990. június 12. 7. 1.
115. *Válasz Wsselényi ügyben*. Szilágysági Szó. I/1990. jún. 29. 1. 1.
116. *Munkánk során adtunk a szakma becsületére*. Romániai Magyar Szó. Új so-rozat 1990. augusztus 7. 1–3. 1. (interjú)
117. *Emlékeim. Aranyos vidék*. I/1990. augusztus 9. 1.
118. „*Amit előtte egyetlen király sem tett...*” Művelődés 39/1990. április–május 36–39. 1.
119. *Ahogy ők látják... Nyilatkoznak az akadémia új külső tagjai*. Magyar Tudomá-ny. Új folyam 36. k. 3. sz. 285–288. 1. (válasz kérdésekre).
120. *4 kérdés - 48 válasz*. Kelet–Nyugat. 1990. ápr. 20. 9. 1. (válasz kérdésekre)
121. *Erdély társadalmi rétegződéséről (1821–1848)*. In: A polgárosodás útján (szerk. Szabad György). Bp. Tankönyvkiadó, 1990. (Imreh Istvánnal).

CSETRI ELEK

TELEKI SÁNDOR 1848–49-BEN

Múltunk eredeti és rokonszenves alakja Teleki Sándor. Forradalmi szerepe, vonzó egyénisége és varázslatos írásai miatt egyaránt számon tartja a történettudomány és az irodalom. Regényes élete, tudományos értékelése és írói munkássága nagyvonalakban ismert, életútja részleteiben azonban sok a homály és a felderítetlen terület. Életének talán legérdekesebb része 1848–49-ben zajlott le, azért nem árt, ha éppen ennek bemutatására vállalkozunk.

A széki Teleki családból származott, mely több neves személyiséget adott népünknek. A szerzteágazó családból származott Teleki Mihály, az Apafi-korszak jelentős politikusa; a könyvtáralapító és udvari kancellár Teleki Sámuel; Teleki József, a Magyar Tudományos Akadémia első elnöke, a kiváló történettudós és Erdély gubernátora, úgyszintén Teleki László, a szeptemberi fordulat után a magyar forradalmi kormányzat párizsi követe és demokrata politikusa.

Édesatyja modern gondolkodású arisztokrata, aki sármási birtokán nagy tejhozamú tehenészetet és korszerű gépeket honosít meg, anyja szintén művelt, felvilágosult asszony. A Teleki-házban uralkodó szellemnek tudható be, hogy az ifjú Teleki Sándor mellé Táncsics Mihályt kérték fel nevelőnek. „Első kalandja az első nevelője volt” – jellemzi a helyzetet Hatvani Lajos.¹ A „jámbor tót deák” – ahogy hősünk nevezi – a kolozsvári piarista tanárokkal együtt sem tudta vele a tudományokat megkedveltetni, de sokban rousseau-i nevelési elvektől és liberális eszmeiségtől áthatott személyisége nem maradt hatástalan a fogékony lelkű fiatalemberre. Ne feledjük, hogy Táncsics azt követőleg került Teleki mellé praepceptornak, hogy *Budapesti leveleit* – melynek egyik darabja éppen a cenzúra létjogosultságát kérdőjelezte meg, a másik pedig Bölöni Farkas Sándornak az észak-amerikai polgári demokrácia előtt zászlót hajtó könyvét méltatta – betiltották. A kolozsvári arisztokrata házban töltött időt Táncsics *Pazardija* kinyomtatására használta fel, hogy élesen támadja benne a rendiséget, az őseivel hivatkozó, pazarló földesúr típusát. Talán nem tévedünk, ha Táncsics nevelésének is szerepet tulajdonítunk abban, amit Sári László jegyzett fel, hogy megismerkedésükkor Teleki Sándor az *Egy dublini népbarát eszméi* című röpiratot nyomta kezébe, s „már középiskolás korában lelkesült híve volt a haladásnak”.²

A megadott irányban fejlődött tovább a kolozsvári jogakadémián, a marosvásárhelyi táblai joggyakorlaton és a berlini egyetemen hallgatott előadásokon. Nem is beszélve külföldi utazásairól, amelyek során Liszt Ferencsel bejárta az európai nagyvárosokat. Ha Táncsicstól népszerűtetet tanult, Párizs után a haladás melletti elkötelezettséget vállalta.³

Hazatérve az erdélyi reformerek oldalán szembefordult a Bécset támogató konzervatív erővel. Hogy a Wesselényi Miklós, Kemény Dénes és Szász Károly vezette ellenzék oldalán áll, bizonyította az 1846–47. évi erdélyi diétát előkészítő követválasztás idején. Román társával együtt Kővár-vidék követeként vett részt a kolozsvári országgyűlésen, és lelkes antifeudális beszédével tűnt ki. Mikor pedig

élesen szembekerül a konzervatív többségű diétával, megbízatásáról leköszön, és a kormánypárttal szemben román nyelvű szónoklataival, agitációjával Iosif Pap és Alexandru Buda követté választását viszi keresztül Kővár-vidéken.⁴

Elvi tartásának és demokratikus elveinek a következménye, hogy a „vad gróf” Teleki Sándor elnyeri Petőfi barátságát, és ő az egyetlen arisztokrata, akit a költő verssel tisztel meg. A közismerten könnyed, vidám cimbora Teleki, írók-művészek mulatópajtása, közvetlen modorával rokonszenves lehetett a társadalmi előítéleteket, rangokat nem kedvelő Petőfinek, a népfinak és a kunyhók költőjének. Közeli viszonyuknak az alapját mégis sokkal mélyebben, az őket összekapcsoló eszmei rokonságban kell keresnünk. Teleki vallomása („Én egész életemen át ... a szabadelvű párthoz tartozám”) teljes összhangban volt Petőfi eszmevilágával, aki ekkoriban a francia forradalomról szóló olvasmányaival és a magyarországi ellenzék legjavával összhangban hazája függetlensége, a jobbágyfelszabadítás és a polgári egyenlőség megvalósításáért szállt síkra. Barátságukat pecsételte meg Petőfi ismételt tartózkodása a koltói Teleki-kastélyban, köztük az 1847-es őszi látogatás, amikor a költő fiatal házasként vette igénybe pajtása vendégszeretétét. Eszmei síkon később Teleki más vonatkozásban is felzárkózott Petőfi mellé: a republika, a népek testvérisége és a világszabadság igénylésében. Halhatatlan barátságuk még jobban elmélyült az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc idején.

Március 15-e és azt követő események azoknak a politikai célkitűzéseknek a megvalósulását ígérték, amelyekért Teleki Sándor is küzdött. 1848 tavasza forradalmi hangulatában, április 13-án közölte Hosszú László főjegyző Batthyány Lajos miniszterelnökkel, hogy most, „midőn szemeink előtt tisztán kiderült az örök igazság az elve, miként csak közvélemény adhat lételt minden institúciónak”, Kővár-vidéke Teleki Sándort választotta főkapitánynak. „Vidékünk összes népessége általános kitörő nyilváníttással” „a hazafiúság és szilárd elvek bajnokát” választotta meg, „ki meg nem törhető bűzgósággal vívott különösen a legközelebbi időnkben reánk mért zsarnok önkény ellen ... Mi a szabadság érzetében, s a nép az iránti rokonszenvében látjuk alkotmányos átalakulásunk biztosítékát...” – érvelt Hosszú, és kérte Teleki főkapitányi választásának megerősítését.⁵ Méltán nevezte ki a Batthyány-kormányzat Telekit Kővár-vidék politikai-közigazgatási vezetését ellátó, a vármegye főispánjával egyenrangú főkapitányi tisztségbe.

1848 tavaszán Teleki Sándor már a forradalom baloldalán helyezkedik el. Igen jellemző ezzel kapcsolatban Bethlen János 1848. április 15-én kelt levele. Eszerint Bethlen Teleki Sándor (volt reformertársa) kinevezését csak úgy tartja ajánlatosnak, „ha becsületszavát adja aziránt, hogy a pesti clubbaln semmi nemű érintkezésbe nem jövend.”⁶ A mérsékeltek félelme nem volt alaptalan, hiszen a „vörös republikánus” Táncsics tanítványa rövidesen Petőfi és elvbarátai oldalán, a pesti ifjúsági klub orgánumban, a *Marczius Tizenötödiké*-ben áll ki a demokratikus szabadságjogok mellett.⁷

A főkapitányi tisztség elnyerése után Teleki még jobban aktivizálódott. Ennek jeleként azzal a javaslattal állt elő Nagybánya sz. kir. városhoz szóló átiratában, hogy Nagybánya, Felsőbánya és Kővár-vidéke közigazgatásilag egyesüljenek. „Egyesült vállakkal munkálni a hon javán egyedüli feladatunk, polgári kötelességünk” – írta.⁸ Javaslatával, a bányavidék csatlakozásával, Teleki Sándor minden bizonnyal erősebb gazdasági-politikai hátteret igyekezett

biztosítani az elmaradottabb, agrárjellegű Kővár-vidék fejlődésének. Egyesítési javaslatát Nagybánya városa élénken támogatta,⁹ annál inkább, mert az alakítandó megye székhelye ez a bányaváros lett volna, és az új szervezési forma nagy távlatot nyitott volna meg előtte. Érthető azonban, hogy a merész terv az adott helyzetben nem valósulhatott meg, de még napirendre sem kerülhetett.

Egyebekben is a nála megszokott letterővel teljesítette a forradalmi kormánytól rábízottakat, mindenben Hosszú Lászlónak, Kővár-vidék román származású alkapitányának legmesszebbmenő támogatását élvezve. Helyzetét sok tekintetben megkönnyítette, hogy Kővár-vidék közigazgatásilag az Erdélyi Nagyfejedelemséghez tartozott ugyan, de közvetlenül Magyarország határán helyezkedett el. A változások vonzásában kezdetben a vidék román népe üdvözölte a magyar forradalmi átalakulást, az úrbéri viszonyok megszüntetését, a közteherviselést és a forradalom vezetőit. „Kővár-vidéken egy oláh templomban a helység határozatából Kossuth Lajos képét a Megváltó mellé akarták függeszteni, s arcképe fénykörösze meg is rendeltetett egy festésznél...” – írja Teleki Sándor.¹⁰ Április közepén megtörtént a közteherviselés, adó és egyéb terhek elvállalása a kővár-vidéki nemesség részéről, ugyanakkor két követet jelöltek a megyei választmányba, a magyar Katona Miklós és a román Buda Sándor személyében. Az ünnepélyes gyűlés 1000 ember örömujjongása közepette folyt le, majd egy feliratot is szerkesztettek a miniszterelnökhöz.¹¹ 1848. május 22-én Nagysomkúton ünnepélyesen kinyilvánították Kővár-vidék visszacsatolását Magyarországhoz.

Az év őszére azonban itt is jelentős változás következett be. Ismeretes, hogy 1848 tavasza és nyara országosan a parasztmozgolódások időszaka volt a jobbágyfelszabadítás körének kiterjesztéséért, míg Erdélyben az úrbéri viszonyok megszüntetését csak késve, május végén mondta ki az utolsó rendi országgyűlés. A parasztság elégedetlenkedésével párhuzamosan nemzetiségi mozgalmak is kirobantak, egyidőben azzal, hogy a bécsi udvar megkezdte ellenforradalmi támadásának előkészítését Magyarország ellen. Végül is a forradalmi erők végső próbálkozásai a támadás elhárítására meghiúsulnak, a Jellacic vezette hadak betörnek Magyarországra, bekövetkezik a szeptemberi fordulat és Kossuth Lajos vezetésével megalakul a Honvédelmi Bizottmány.

Kővár-vidéken sajátos helyzet állott elő. Néhány tucat birtokossal és pár ezer nemes családdal szemben (1809-ben 1394 nemes családot, 1847-ben pedig 2776 egytelkes nemes családot tartanak számon,¹² számos falu népessége meg a határőrszervezetbe kapcsolódik), a lakosság további része feudális függőségben lévő paraszt. A forradalom után a kisnemesség egyrésze kiváltságos helyzetéhez ragaszkodott, és szembefordult az adófizetéssel. A jobbágyság helyzetének rendezését nehezítette, hogy ez a réteg a magyarországi jobbágyfelszabadítás eredményeiből akart részesülni, holott közigazgatásilag a Partium részeként Erdélyhez tartozott, itt pedig az úrbéri viszonyok eltörlése csak jóval később következett be.

A megoldatlan kérdések miatti feszültség Kővár-vidéken is érezte hatását és siettetta az ellenállást, mely a honvédszászlóaljok toborzása idején kezdődött. Az itteni románság egyrésze ragaszkodott határőrszervezetéhez, a nemesség közül sokan csak a nemesi bandériumok keretében voltak hajlandók hadbaszállni, ezért a honvédsereg részére történő újoncozással szemben mindkét részről erős ellenállás mutatkozott. Annál inkább, mert a bécsi kormánynak engeddel-

meskedő Karl Urban alezredes, a 2. (naszódi) román határőrezred parancsnoka mindent elkövetett a magyar forradalmi kormányzattal szembeni ellenállás megszervezésére. Tevékenységével méltán érdemelte ki a Teleki Sándor által ráragasztott „Erdély Jellasicsa” nevet. Ismeretes, hogy ekkor Erdélyben és a Részeken már fellángolóban volt a román fegyveres felkelés, s ebben a császári és román vezetők a két román határőrezred erőire támaszkodhattak. Kívált, miután e két határőrezred – nem utolsósorban császári tisztjeinek biztatására – kinyilvánította, hogy szembehelyezkedik a magyar kormánnyal, s mindenben a májusi balázsfalvi gyűlés határozataihoz és a Román Nemzeti Komité utasításaihoz kívánja tartani magát.¹³ Az egyszerű román határőrkatona vagy paraszt előtt az osztrák kétféjű sasos pecsét („pajura imparatului”) számított érvényesnek.

A kővári határőrök adott katonai szervezetüket tekintették sajátjuknak, a honvédségnek újoncozó sorozóbizottságokat a nemesség katonaszedőinek nézték és szembefordultak velük, a parasztnép pedig a birtokos nemesség ellen lázadt fel. A nehézségeket fokozta, hogy a központi magyar kormányzat nem ismerte eléggé az itteni helyzetet, a kőváriak hangulatát, Urban régóta folyó aknamunkáját a forradalom ellen. Érdekes fényt vet a Kővár-vidéki románság hangulatára az egyik korabeli sajtóközlemény. Arra a kérdésre, hogy mivel lázítja Urban a románokat, így válaszol: „Hát itt biz azt mondják a szegénynek, hogy a császár megadta a népnek a szabadságot, de ezért az urak megharagvának s most azért gyűjtnek katonát Vásárhelyt s Kolozsvárt, hogy a császárt verjék meg, s őket ismét hajtsák úrdolgára. Nagyon szép s a nép? hiszi szentül. Akár 100 nap beszéljen, ellenkezőt velek el nem hitet. És tovább. A székelyt az oláh, s ezt az ellen bujtogatják. Jönnek vészhirnökök az oláh s szász helyekre, s rémületen meztelen fővel lóhalálban nyargalnak s kiáltják, tolvaj! jönek a magyarok végpusztulást előidézni. És jönek Székelyföldre hirdetni az oláhok elleneki rohamát”.¹⁴ A régi rendszerre emlékeztető földesúri önkény is kísértett. Egy másik cikk a robot továbbélését emlegeti a jobbágyfelszabadítás bekövetkezése után: „Még most sem tudják felejteti sokan Szatmár megyében a hajdani földesúr kényuralmát és folytatában zsarnokoskodnak volt jobbágyaikon” – írja az egyik lap.¹⁵ Ugyanez a lap tudósít a honvédösszeírás körüli fenntartásokról is. Azt írja, hogy „...sokhelyütt a nemesség, s mi több az alkotmányos élet osztályrészesévé tett új polgárok is tetteleg ellenszegültek az összeírásnak. A nemesség még most is külön kasztot akar képezni, s nem akar a többi polgárokkal egy sorba iktattatni. Többen odanyilatkoztak, hogy a nemesség a régi banderiális rendszer szerint a tisztviselők vezérlése alatt szálljon táborba.”¹⁶

A Kővár-vidéki mozgalom megindulásában szerepe volt a zsbói parasztság megmozdulásának, akik földesuruk, Wesselényi Miklós birtokai ellen fordultak, elfogták az őket csendesítő református papot s Naszódra, Urban alezredes elé hurcolták. A szomszédságban lakó kővár-vidékiek is megmozdultak, a birtokosok és tisztviselők ellen fegyverkeztek s elfogták az ellenfeleiket pártfogoló széplaki és paptelki román papokat is.¹⁷ Sajátos egyébként, hogy a Kővár-vidéki román papok közül többen a magyar alkotmányos kormányzatot támogatták. A kormányzat javarészevel együtt Teleki csak e mozgalom nemzetiségi jellegét hangsúlyozta, társadalmi oldalát nem: „Vidékünkben is dolgozik a reakció – írta édesanyjának –, a naszódi machinatorok egyik ágazata, de ostobább a nép, mint sem fel tudja fogni, csak harang félreveréssel, fehér zászló járással és egyéb bibliai olvasásból áll az egész. De lehet veszedelmes.”¹⁸

A korabeli lap még hozzátézi: „Hazánk közellensége, a reakció, szomszédunk Kővár békés szellemű vidékét sem kímélte meg, s alacsony esz-közöinek, a naszódi bujtogatóknak sikerült e vidéket is nyílt lázadásra hozni annyira: hogy a vidék román ajkú lakói tisztjeiknek az engedelmességet nyíltan megtagadják, a harangok félrevertnek, csoportozások történnek, fenyegető-zéseket hallhatni a magyarok ellen, nemcsak, de már valósággal egy tömegbe olvadva külömbféle eszközökkel felfegyverkezve utonállókként barangolnak s az őket csendesítőket megtámadják és Naszódra hurcoltatással fenyegetik, amit már több tisztviselővel bizonyos hír szerint tettek is.”¹⁹

Mikor az ország 1848 szeptemberében a forradalom és ellenfeleinek táborára szakadt szét és megindult az ellenforradalmi csapatok támadása, Teleki Sándor nemcsak szembefordult a bécsi udvarral és támogatóival, hanem világosan a radikálisok mellett nyilatkozott. „Inkább a muszka, mint Ausztria, s inkább Madarász alatt véres respublika, mint Jósika kegyelem” – írta szeptember 22-én.²⁰ Ugyanakkor élesen elítélte a behódolókat, akiket az ellenforradalom szálláscsinálóinak tekintett. Közéjük tartozott gróf Teleki Ádám tábornok, aki – miután Jellasics átkelt a Dráván – minden ellenállás nélkül előbb Keszthelyre, majd a Balaton északnyugati partjára vonult vissza, és Jellasics előtt szabaddá tette az utat a főváros felé. Teleki Sándor felháborodottan robbant ki rokona behódolása ellen, és hirtelen haragjában megtagadta arisztokrata származását és ősi családneve megváltoztatását határozta el: „A Teleki név meg van becstelenítve, nem vagyok és nem voltam arisztokrata, de jobban fáj, mintha levágták volna jobb karom. Én nem hívatom magam többé Telekinek, előttem e név utálatos és okádalmas, az újságban fogom magam Garázdává változtatni, mit meg is teszek. Mily cudarság, mily ocsmányság, pökedelem. Bechtold vagy Rinzinger vagy Greifmüller, ha olyat tesz, Isten neki, de Teleki! fuj! az ember gyomra émelyedik. Én nem vagyok többé Teleki, legyen az, akinek tetszik.”²¹ És édesanyjának szóló levelét Garázda Sándor néven írja alá. Haragja csillapultával persze visszatért eredeti családnevéhez.

Teleki Sándor először főkapitányi, majd kormánybiztosi minőségben volt részese a Kővár-vidéki eseményeknek, tájékoztatott azok felől és kiegyensúlyozó erőként lépett fel. Intézkedéseit igyekezett összhangba hozni a bányavárosok vezetőségének lépéseivel. „Nincs kétségünk többé abban – írta Nagybánya magistratusának –, hogy hazánknak rég lesben álló közellensége, melynek reactionalis művelésén az ő sárga-fekete színe tökéletesen felismerszik, mindenüvé, hol izgulékony elemre talál, a polgári háború égő kanóciát veti, hogy e szép hon romjain mindenáron felüthesse hatalomravágyó sasfiai.” Átiratának más részletei is figyelemreméltóak: „A hazai veszély növekedtével Kővár békés szellemű vidékén is idegen befolyástól felzaklatva lábrakaptak immár a mozgalmak, melyek e tudatlan népnél inkább céltalan fanatizmus, semmint valamely politikai indok bélyegét viselik magukon: de napról napra komolyabb alapot vesznek fel.” „Megtagadtatik az engedelmesség, nincs tisztí tekintély, a naszódi bujtogatók tanácsára megbízottak küldetnek, a harangok félrevertnek, csoportozások történnek, fenyegetőzéseket hallani a magyarság ellen, szóval folytonos izgalomban a nép.” Teleki elővigyázatosságból jónak látja a szomszédos törvényhatóságokat erről értesíteni. A hadi készülődésekkel kapcsolatosan figyelmezteti Nagybánya közönségét, hogy a lőpormalomtól „jobb minőségű port készíteni rendeljen és

egyéb lőszereket akkora mennyiségben tartson készletben, hogy szükség esetén a vidéki hatóságok rendelkezésére álljanak.” Végül jelentette, hogy Mihályi Gábor kormánybiztos érkezését minden percben várja. A vidék lecsendesítésében Nagybánya is érdekelt volt, mert betöréstől tartott. Éppen ezért „még a békés olajágot is megvitte a városból a görög katolikus lelkész Fázsi János papi díszöltönyben, kettős kereszttel kezében, hogy saját nyelvükön megértesse velök a magyar testvériség igaz voltát és összetartás becsét és a széthúzás balkövetkezményeit. Az eredmény sikertelen volt.”²²

Mihályi Gábor, a galíciai és bukovinai határszél kormánybiztosa szeptember 25-én meg is érkezett Nagybányára, s Teleki Sándorral együtt folytatta munkáját Kővár vidékének lecsendesítésére: rövidesen közösen a felbolydult vidékre utaztak. Útjukról több forrás megemlékezik. „Megkísérlette ő magával hozott becsületes magyar érzelmű papok által a felvilágosítást; de hasztalan, mert útjában Törökfalvánál feltartóztatták” – írja az egyik lap.²³ Maga Teleki a magyar képviselőházhoz szóló *Nyílt levélben* rövidebben, édesanyjához írott soraiban pedig részletesen adja elő a Kővár-vidéki körút lefolyását. *Nyílt leveléből* azt emeljük ki, hogy a Kővár-vidéki nép nemcsak, hogy a kormánynak tagadta meg az újonccéltűtést, hanem az ellenséges Urban ezredesnek szolgáltat minden 100 ember után 2 katonát. Telekinek pedig azt üzenik: ahol kapják – megölik, mert ő adta el Kossuthnak a nemességet és az ő jogaikat 3 véka aranyért.²⁴

Édesanyjának így számol be: „Megindultunk Mihályival Kolozsvár felé, de Törökfalvánál mintegy 250 ember felfegyverkezve kaszákkal, fejszékkel, lándzsával és két puskával útunkat állják. Mi megállánk s Mihályi beszélni kezdett nekik. Nagyon fel voltak bőszüelve, mondván, hogy minden bajnak én és Hosszú László az oka, mert mi, mint követek, eladtuk az országnak és királynak a nemességet, hanem ők a császárral tartanak. Mi is a császárral tartunk, felelünk, erre csillapodtak; mondák, hogy ők katonát nekünk nem adnak, »inkább megölnék benneteket, mert Naszódon azt mondták«. Mihályi felelt, hogy míg a császár írását és pecsétjét nem látják, ne adjanak, senki sem kér tőlök egy katonát is. Ezen megnyugodtak, de tovább menni nem eresztettek, félvén, hogy Kolozsvárról katonákat hozunk rájuk.” Mikor már úgy látszott, hogy sikerült lecsendesíteni a tömeget, kétszer is izgatók léptek közbe. Az egyik azzal, hogy vigyék őket Naszódra, hogy ott hűséget esküdjenek a császárnak, a másik meg elfogatásukra és megnyúzásukra szólított fel. A kocsis ügyessége folytán sikerült elmenekülniök, de vasvillát és golyót röpítettek utánuk, szerencsére eredménytelenül. Mihályi kormánybiztos Nagybányára, Teleki meg Koltóra tért vissza. Másnap azonban a falvakban félreverték a harangot, mintegy 5000 fegyveres ember gyűlt össze, hogy Koltóra törve végezzenek Telekivel. A falu népe és a segítségül érkezett nagybányai nemzetőrök első nap védelmet nyújtottak ugyan neki, de kevesen lévén, a koltóiak rávették Telekit, hogy Nagybányára meneküljön értékeivel és lábasjóságával együtt. A lázadók több tisztviselőt elfogtak és Naszódra kísértek, a birtokosok menekülnek, az úrilakokat felperzselik, kifosztják. Az egész vidéken anarchia uralkodik. Nagybányát többszáz főnyi katonaság és nemzetőrség védelmezi.²⁵

Október első napjaiban Nagybányán találkozott Teleki az erdélyi toborzókörútra induló Petőfivel. A költő Pestről jövet Erdődön hagyta várandós feleségét és onnan érkezett a bányavárosba. Teleki régi barátjának elmondta,

hogy Mihályi kormánybiztossal alig menekülhetett „valami Jovics ezredes és Urban alezredes” által felfegyverzett és pénzelt felkelők elől, s hogy azok a költő útját is elzárták. Petőfi népfelkelésre szólította fel Szatmár vármegye népét és bátorságra buzdítva Danton 1792. szeptemberi beszédét idézte: „De l’audiace, encore de l’audiace: toujours l’audiace...”²⁶

Az erdélyi események méginkább kiélezték a Kővár-vidéki helyzetet. Az úrbéri viszonyok megszüntetése körüli zűrzavar és az újoncozás jó alkalomnak mutatkozott, hogy az erdélyi román mozgalom még jobban a bécsi udvar kiszolgálójává váljék. A szeptember 15-i újabb balázsfalvi román nemzeti gyűlésre érkezett tömeg kimondta, hogy az uniót és a magyar kormány fennhatóságát nem ismeri el, nemzetiségi arányszámuknak megfelelő erdélyi országgyűlés és kormányzat alakítását kérték, nemzeti követeléseiket azzal toldották meg, hogy a parasztok és földesurak közötti viták megoldására döntőbizottságot alakítsanak. A bécsi udvar iránti lépésként Erdélynek osztrák kormányzat alá rendelését kérték, annak megtörténteig pedig a szebeni Generalcommando irányítását ismerték el. Egyben külön román nemzetőrség létrehozását rendelték el, melynek felfegyverzését a szebeni főhadparancsnokságtól igényelték. A mérsékeltbb román vezetők békülési szándékai meghiúsultak, a szebeni Generalcommando október 17-én pedig a megsemmisítésükre törekvőkkel való fegyveres leszámolásra szólította fel a románokat. A szót a fegyverek vették át, megkezdődött az irtóháború a hegyek lábánál fekvő magyar városok ellen. A százok zöme szintén szembehelezkedett a magyar kormányzattal.²⁷

Kővár vidékén szeptember végén még nem dőlt el véglegesen a küzdelem a békés megoldás és a fegyveres harc hívei között. Nyolc itteni tisztviselő Magyarberkeszen szeptember 29-én kelt levelében Nagybánya városához fordult. Készek voltak kívánságaik békés és törvényes megoldására várakozni, amennyiben a bányaváros két kérésüket teljesíti: 1. a város nem küld katonaságot vagy nemzetőrséget Kővár vidékére; 2. a városban embereik „szidalom, fenyegetés vagy más bosszantás” nélkül járhatnak. Nagybánya nemcsak a maga, hanem Felsőbánya nevében is az évszázados együttélés és egymásraultalság szellemében már másnap békülékeny és testvéri hangnemű levélben ünnepélyesen vállalta a kőváriak által kérteket.²⁸ A felek azonban rövidesen egymást vádolták a megállapodás megsértésével.

Ekkor Vlad Lajos, a magyar népképviselői országgyűlés román származású, radikális nézeteiről ismert tagja Teleki Sándor azon felhívására válaszolva, hogy a román nemzetiségű képviselők segítsenek a román mozgalmak lecsillapításában, kifejtette: a román radikálisok ellene vannak a nép lázadásának és készek annak lecsendesítésére. Hozzátette azonban: „A kormány pedig nem látja vagy szükségesnek vagy célszerűnek közülünk választani biztosokat.” Ilyen határozat volt ugyan, de visszavonták. Szerinte nem a „tanulatlan tömegben rejlik” a reakció ereje, hanem „magában az arisztokráciában van a legveszedelmesebb inclinatio a rectoria”. Vlad radikális társa, a románok előtt népszerű és nyelvüket beszélő Pálfi Albertet ajánlotta kormánybiztosnak.²⁹ Az igazsághoz hozzátartozik, hogy Mihályi Gábor kormánybiztos ősi máramarosi román családból származó földbirtokos volt. A hozzá hasonló magyarbarát románokkal szemben azonban Erdélyben a Barnutiu vezette szárny kerekedett felül, amely fokozott mértékben a bécsi udvar magyarellenességét képviselte, hatása pedig Kővár

vidékén is egyre jobban érződött. A Kővár vidékén birtokos Telekiek miatt Teleki Sándorral is szembe fordultak. Az ő radikális nézetei vagy nem jutottak el hozzájuk, vagy nem volt előttük azoknak hitele. Az 1848. október 21-i népgyűlésen: „Elvégezték, itt, hogy nekik Teleki Sándor nem kell főispánnak, de még csak lakosnak sem szenvednek meg Teleki nevűt.”³⁰ Nyilván a Naszódról bújtotató Urban is mindent megtett, hogy a szívvel-lélekkel a szabadságharchoz csatlakozott Teleki Sándort lejárassa a tömegek előtt.

Kővár-vidék lakossága a fegyvers harc felé sodródott, és az élére állott M. Dimbul ny. cs. kir. hadnagy vezetésével a naszódi 2. román határőrezred parancsnokának rendelte magát alá. Miközben két Nagybánya tanácsához intézett levelében is békés szándékait hangoztatta,³¹ húzta-halasztotta az időt, szeptember-október folyamán a „Román Nemzet” nevében lépett fel és Urban alezredes utasításainak megfelelően szembe fordult a magyar kormányzattal, nyílt harcra való elszántságát hangoztatta, harci egységeket szervezett és népgyűléseken lázította a kőváriakat.

A tárgyalások azonban még így is tovább folytatódtak. Október 29-én jelentették Nagybányáról, hogy a városból küldött bizottság felkereste a Nagynyíresen táborozó kőváriakat, akik éppen misét hallgattak. A küldöttség ismételten megpróbálta lecsendesíteni őket, válaszul azonban Dimbulék a megbékélést feltételekhez kötötték. Ebben amnesztiát kértek és a területet gyakorlatilag kivonták volna a magyar kormányzat felügyelete alól. Mikor ezeket a város visszautasította, küldöttséget menesztettek Nagybányára, de elutasították őket. Állítólag a régi tisztviselők elbocsátását és az általuk megnevezettek kijelölését kérték.³²

A megbékélési kísérletek ezzel végleg meghiúsultak, Ötvös Mihály kormánybiztos sem ért célt és a fegyverek vették át a szót. Teleki Sándor szerepét ezekben az eseményekben nem ismerjük pontosan, de a támadó hadműveleteket záró dézsi csatában való jelenléte azt sejteti, hogy maga is részt vett a nemzetőrség szervezésében. Azért röviden be kell mutatnunk az október-november folyamán történeteket.

Ekkorra ugyanis már kialakult az egymással szembenálló két tábor fegyveres ereje. Az egyik a nemzetőri sereg volt és Nagybányán gyülekezett. A bányavárosok nemzetőreinek kívül Szatmár, Szabolcs, Ugocsa, Máramaros, Borsod és Zemplén nemzetőrcsapatok összpontosultak Nagybányán, de a sereghöz tartozott 180 Vilmos-huszár Zsurmay Ignác parancsnoksága alatt és egy csapat bécsi légionista; 16 ágyúval is rendelkeztek. A sereg létszáma 15 000 fő körül mozgott, ezzel szemben mind vezetés, mind felszerelés, mind kiképzés és fegyelem dolgában erősen fogyatékos volt. A sereg 95 százaléka kaszákkal, fókásokkal és lándzsákkal felszerelt, csak kis részüknek volt vadászpuskája vagy pisztolya, bőven voltak köztük az idősebb korosztályokból verbuvált hadfiak is. A nemzetőrség tisztjei az adott vármegyék nemesei közül kerültek ki, köztük olyanok, akiket a kaland- vagy zsákmányolási vágy vitt a táborba. Parancsnokuk az őrnaggyá ki-nevezett Katona Miklós, a „pléhgalléros” magyarberkeszi birtokos, népszerű szónok, régi Kővár-vidéki tisztviselőcsalád sarja, aki azonban katonai tapasztalattal, talentummal nem rendelkezett.

A kőváriak tábora sem nagyon dicsekedhetett. Parancsnoka, M. Dimbul ny. határőrtiszt volt ugyan, de a határőrkatonák javát Urban, a naszódi ezred-

központba vonta össze, a vidéken kevés fegyveres maradt, s a számában sokezer főnyi sereg javarésze szintén kiképzetlen, fegyelmezetlen, falusi-házi vágó- és szűrőeszközökkel felszerelt, lőfegyverekkel alig rendelkező paraszttömeg volt, melyet inkább a nemesség iránti gyűlölet vitt táborba. Seregével Dimbul állandóan masírozott, egyszer Nagybánya ellen vonult, aztán vissza, hogy nyugtalanítsa a bányavidéket. A harangok félreverésével számos falu népét tudta gyülekeztetni és vonultatni. Állandó hadereje is volt, melyet határőrökből, obstitos katonákból és önkéntesekből szervezett, papok is voltak táborában, ágyúkat is szerzett. A tudatlan nép önbizalmát Dimbul fegyverei hatóerejének eltúlzásával is igyekezett dagasztani. Pl. azt a hírt terjesztette, hogy ágyúinak elsütéséhez két véka puskapor szükséges, fojtásnak pedig két zsup szalma, csöve pedig olyan öblös, hogy egy román gubástól belefér.³³

Az ellenségeskedés november 1-jén indult meg, Dimbul, mintegy 4000 főnyi seregének Nagybánya elleni támadásával. Először Kisnyíresről Szakállasfalvára vonultak és megközelítették a várost. A Nagybányán éppen zászlószentelésre összegyülekezett nemzetőrsereg azonnal hadirendbe állott. Az „örház előtti két ágyút megtöltve viszik az ellenség ellen a Katalin-híd felé” – írja a szemtanú Varga Pál minorita.³⁴ Összetűzés ezúttal még nem történt, de újabb támadástól tartva két századnyi nemzetőr és 35–40 huszár Katalinnál maradt. És valóban november 2-án a kővári felkelők Szakállasfalvánál arcvonalba fejlődtek, szemben velük a nemzetőrök, ágyúikat a koltói temető domboldalán helyezve lőállásba. Miközben a két sereg farkasszemet nézett egymással, néhány huszár – támadási parancs nélkül – a kőváriakra rohant és szétugrasztotta őket a környező erdőkre, 30 felkelőt elfogott, 40–50 elpusztult; a faluban tűz ütött ki, zsákmányolás kezdődött.³⁵

Teleki is jelen lehetett, mert felhívta a bányai hatóságok figyelmét, hogy Kővár vidéke haditörvények alá esik és a rablásan fogottakat halállal büntetik. A város azonnal megtiltotta, hogy polgári személyek a Katalin-hídon túl távozhassanak.³⁶

A szakállasfalvi összecsapás után megkezdődött Kővár-vidék hódoltatása. Nagyobb és véres ütközetekre nem került sor, Dimbul csapatai csak Sztrimbulynál és Magyarlaposnál kíséreltek meg kisebb ellenállást. A falvak jórészt üresen várták a nemzetőröket, több közülük tűz martalékává lett. A kőváriak állandóan visszavonulóban voltak, létszámuk folyton fogyott, egyre inkább szétszéledtek, hazatértek falvaikba. A halottak és sebesültek számát nem ismerjük, de tudjuk, hogy 118 foglyot Nagybányára szállítottak, s ezeket később szabadon bocsátották. Néhány felkelőt hadbírói ítélettel felakasztottak, Dimbulnak ezt a sorsot úgy sikerült elkerülnie, hogy teljesen nyoma veszett. November 10-én Dézsen Katona Miklós már 50 falu elfoglalását és lefegyverzését jelenthette; megindult a „bújtogatók” felelősségre vonása és megbüntetése. Hódolata jeléül fehér zászlókkal a román falvak egész sora vonult Nagybányára és felesküdt az alkotmányra.³⁷

Katona serege Dézsnél Urban csapataival találta magát szembe. A nemzetőrök előőrsei az ellenség irányába nyomultak, de az erős puskatűzet zúdított rájuk és megfutamtotta őket. Azok rövidesen magukkal sodorták a hadrendbe még fel sem állott főszereget is, mely menekülésbe kezdett. Sokan fogságba estek. Állítólag a 15 000 emberből napok múlva is csak mintegy 2500 ember (a sereg

egyhatoda) jutott el Nagybányára. A rendetlen hátrálást a Vilmos-huszárok és a bécsi légionisták fedezték, akiknek a 16 ágyúból ötöt sikerült megmenteniök, a többi odaveszett. A szervezetlenség, fegyvelmezatlenség, a felszerelés hiánya és mindenekelőtt a vezetés súlyos fogyatékosága együttesen vezetett a nemzetőri sereg súlyos kudarcához, a „dézsi futás”-hoz.³⁸

Katona Miklós hadának szereplése ezzel azonban nem ért véget, mert a dézsi események után Urban Nagybánya felé indult. Mikor ennek híre érkezett, Katona november 29-én tudatta a várossal, hogy képtelen a császáriaknak ellenállni, és serege maradványaival Szatmárra vonult vissza. Nagybánya készült az ellenállásra, a városszéleken sáncokat ástak, csapatokat helyeztek el. Urban november 30-i levele azonban szögesen megváltoztatta a város álláspontját. Urban ugyanis Katona Miklós és Teleki Sándor kiadatása, valamint hat előkelő tisztviselő túszként való kiszolgáltatása fejében bántatlanságot ígért a városnak. A városvezetés a feltételeket elfogadta, a Katonára és Telekire vonatkozókat azonban nem tudta teljesíteni, mert ők a városból eltávoztak. A Nagybánya levelét vivő futárok azonban nem találták meg Urbant. A sikertelenség oka az volt, hogy Urban Nagysomkútról visszavonult Galgó felé. Így a bányavidék megmenekült Urban csapatainak bevonulásától.³⁹ Ezzel a Kővár-vidéki hadműveletnek első szakasza lezárult.

A bécsi udvar megosztó politikája eredményeképpen Erdély nagy része a császári erők és szövetségeseik ellenőrzése alá került, a szabadságharcos hadsereg romjai a Csucsá–Szilágysomlyó–Szatmár vonalon állapodtak meg. Ebben a válságos pillanatban, 1848. december 1-jén nevezte ki a Honvédelmi Bizottmány az erdélyi hadsereg főparancsnokává Bem József (Jozef Bem) tábornokot. Bem megjelenése Erdély sorsában döntő fordulatot hozott s vele együtt Teleki Sándor életében is.

Bem mögött dicső katonai múlt állott: mint a napóleoni hadsereg tüzértisztje megkapta a francia Becsületrend Lovagkeresztjét, az 1830–31. évi lengyel nemzeti felkelés idején tanúsított hősiességéért Petőfi „Osztrolenka véres csillagá”-nak nevezte, 1848 októberében a bécsi forradalom katonai parancsnokaként tűnt ki. Érdemei elismerésének tudható be, hogy a válságos helyzetben lévő erdélyi hadsereg főparancsnokságát bízták rá.⁴⁰

Bem tábornok a csucsai és szilágysomlyói seregrészek megszemlélése után december 10-én Szatmáron találkozott a „vad gróf”-fal. A memoáriró Teleki *Első találkozásom Bem apóval* címen tette emlékezetessé az ismerkedést. Köztudomás szerint Bem a civileket nem erősen szívelte, de a szabadságszeretettől és radikális eszméktől áthatott, népszerű és terepviszonyokban jártas, mindenütt megfordult és népszerű, bátor lovas és tevékeny szervezettségű hírében álló, francia és német nyelvet tudó (Bem ezeken a nyelveken intézkedett, értekezett), közvetlen modorú és örökké jókedvű Teleki Sándor hamar megnyerte az Erdélyben egészen tájékozatlan forradalmi tábornok tetszését. Így aztán Bem intendánsi (hadseregfelügyelői) hatáskörrel, őrnagy rangban törzskarába nevezte ki a Kővár-vidéki kormánybiztosi hivataláról lemondó Telekit. „Ez volt életem döntő perce, sorsom e pillanatban határozódott el – ez logikai egymásutánja tizennyolc-évi száműzetésemnek; itt kezdtem kiérdemelni a kötelet – e helyen avattattam fel a szabadságharcok katonájává: – áldalak tégedet, szent forradalom!” – írja élete sorsfordulójáról Teleki.⁴¹

A „hadsereg fősáfárságában” hűségesen ki is tartott a „vén sas” mellett a szabadságharc bukásáig az időközben ezredességet és főintendánsi tisztséget kiérdemlő Teleki. Hatáskörébe tartozott az erdélyi forradalmi hadsereg szervezése, fegyverrel és hadianyaggal való felszerelése, élelmiszerekkel és egyéb szükségességekkel való ellátása, de Bem bizalmasaként helyismeretével állandóan tanácsokkal is szolgált. Eredményes intendánsi munkájának megértéséhez kapcsolódik Czetz János, az erdélyi hadsereg vezérkari főnökének értékelése. Czetz azt mondja, hogy katonái „mindenütt ellenséges földön harcoltak, csak a legnagyobb fáradtsággal szerezhették maguknak a szükséges élelmiszert”, s az ellátás biztosítása a haderő „legnagyobb nehézségeihez tartozott”.⁴² Bem atyailag gondoskodott katonáiról s hogy azok élelemmel s egyéb szükségességekkel való ellátása olyan rendszeres lehetett, vitathatatlanul elsősorban Teleki Sándor érdeme volt. Ezt Bem már a kezdet-kezdetén a legmesszebbmenően méltányolta. 1848. december 18-i Honvédelmi Bizottmányhoz intézett levelében Bem azt írta hadbiztosáról, Teleki Sándorról, hogy „buzgalma és tevékenysége megbecsülhetetlen.”⁴³

Temérdek dolga mellett „galoppin”, futártiszt gyanánt az ősz vezér a legbizalmasabb és legkényesebb ügyeket bízta rá. Az országot lóháton, kocsin szel-tében-hosszában bebarangolta és a debreceni kormányszékhelyre is eljutott, hogy közvetítse Bem örökösen rengeteg pénzt és más szükségességeket kérő üzeneteit Kossuthnak és hadügyminiszterének. Ellátási intézkedései során mindig tekintettel volt a szegény népre, megtiltotta a zsákmányolást és minden beszerzett élelemért, anyagért készpénzzel fizetett.

Tisztsége elvállalása után Teleki mindvégig Bem tábornok mellett szolgált. Bem pedig a nála megszokott eréllyel és szakértelemmel látott feladatahoz, Erdély felszabadításához. A múlttól nem beszélt tisztjeinek, első parancsa a rend és fegyelem helyreállításáról szólt: „Uraim! a kormány engem teljhatalmú főparancsnokká nevezett ki. Én önöktől feltétlen engedelmességet kérek, aki nem engedelmeskedik, agyon fogom lövetni. De én fogok tudni jutalmazni is!”⁴⁴ A szatmári főtéren összegyűlt hadsereg fölött szemlélt tartott: megtekintette kedvenc ágyúit (elvégezte a „battéria-szépelpégest” – ahogy Teleki humorosan írja), a serezedbeli katonákat megtartotta, a nemzetőrök szabadon választhattak a hazatérés vagy háború végéig vállalt szolgálat között. Közülük az idősebbek hazatértek, a többséget alkotó ifjúság pedig honvédnek állott. Újjászervezett zászlóaljainak katonái előtt (akik most Bem hadseregének balszárnyát képezték) megnyílt az alkalom, hogy kiköszörüljék a csorbát a Dézsnél elszenvedett vereségért. Bem a vert hadat újjászervezte, a hadsereg ellátását, ágyúit és egyéb felszerelését rendezte, tudatosította a katonákban a rájuk váró feladatokat, hamarosan elnyerte rokonszenvüket és elindította egységeit Erdély felé.

Teleki Sándor Bem oldalán végigküzdötte a téli hadjáratot. Mindjárt az induláskor a bánya- és Kővár-vidéki helyismeretével nagy szolgálatokat tett a szabadságharc ügyének és Bem tábornoknak. Már december 12-én megérkezett az intendáns Teleki levele Nagybányára, melyben az odaérkező 2289 főnyi katonára és 450 ló számára kért helyet és ellátmányt.⁴⁵ Aztán Bem seregével Kolozsvár felé indult. Karácsony szombatján módot talált arra, hogy Nagybányán megjelenjék a Kővár-vidéki gyűlésen, és elbúcsúzzék a főkapitányi tisztségtől, arra hivatkozva, hogy „máshova van rendelve”.⁴⁶

Miközben Riczkó Károly honvédezeredés a jobbszárny élén a csucsai csatában vereséget mért a császáriakra (december 18.) és Erdély belsejébe nyomult, Bem városuk visszafoglalásával szerzett felejthetetlen karácsonyi ünnepeket a kolozsváriaknak. Követve a forradalmi hadseregek azon jelszavát, hogy „az ellenséget lábbal kell megverni”, Riczkó Csucsra, Bem pedig Kolozsvár felől két tűz közé fogta Urbant; Szamosújvár és Dézs elfoglalása után Bethlennél tüzéséggel és szoronyrohammal győzelmet arattak Jablonovszky dandára felett, december 31-én pedig Bem Besztercét, Riczkó pedig Naszódot foglalta el, s egyesült erőik rövidesen elérték Erdély északi határvidékét.⁴⁷

1849. január 3-án Tihucánál 20 fokos hidegben vívta ki Bem hadserege egyik legvéresebb győzelmét Urban felett, aki hadainak maradványaival Bukovinába, Dorna Vatrára menekült. A tihucai harc elbeszélése Teleki Sándor egyik legdrámább írása és mondandója egészen összecseng Csetz János emlékezésével.⁴⁸

Észak-Erdély megtisztítása után, Beszterce környékén helyőrséget hagyva hátra, Bem délkeletnek vette útját, és január 13-án elfoglalta Marosvásárhelyt, hogy a székelyföldi erőket magához vonja. Január 17-én pedig a gálfalvi csatában megverte a Puchner generális vezetésével ellene felvonult erdélyi osztrák főerőket. Főleg itteni hőstettére vonatkozik az osztrák hadbíróság 1852. évi, Teleki Sándor fejére kimondott halálos ítéletének kitétele, mely szerint: „Ámbár csak intendáns volt, mindamelllett a cs. kir. csapatok elleni több csatában a legnagyobb bravúrral részt vett, s ezért Bem által ezredessé lépttetett elő, és a 3. osztályú Kossuth-renddel ajándékozott meg...”⁴⁹ Mikor ugyanis a Gálfalvánál visszavonuló ellenséget követő magányos Bem az ellenséges chevauxlegers katonák megtámadták, Teleki néhány társával a halál torkából mentette ki tábornokát. Teleki megtámadta Heipergert, az osztrák lovas svadron főhadnagyát, őt és több katonáját megsebesítette, s bajtársai segítségével kiszabadította az ellenséges gyűrűből szeretett tábornokát.⁵⁰

Teleki résztvett Bem legmerészebb vállalkozásában: Nagyszeben első ostromában. Mikor ugyanis az osztrák főerők fölötti győzelem súlyos válságba sodorta ellenfeleit, olyannyira, hogy a havasalföldi orosz csapatokhoz fordultak segítségért, Bem – katonai kiürítése reményében – Medgyes felől megtámadta a szász fővárost (január 21.). Nem számítva ellenállásra, Bem közvetlenül a tucatnyi huszárból álló előőrs után haladt táborkarával együtt az országúton Nagyszeben felé, mikor csapatát váratlan ágyútűz érte, mely Mikes Kelemen huszárezredest több társával együtt megölte. Teleki alól kilőtték a lovat és maga is könnyebben megsérült.⁵¹

A nagyszebeni balsiker után Bemnek még volt annyi ereje, hogy Szelindeknél csapást mérjen Puchnerre (január 24.), de Vízaknánál vereséget szenved (február 4.). Teleki január 22-én még Nagyselykről írt levelet édesanyjának, de aztán Bem megbízásából a Székelyföldre indult csapaterősítésekért. A háromszéki székelyek mintegy 4000 főnyi ereje február 19-én egyesült Bimmel Medgyesen, aki közben a piski hídnál sorsdöntő csatát nyert (február 11.). Ezen a napon Teleki Dézsen van, útban Szatmár vármegyébe, azzal a Bemtől kapott megbízatással, hogy népfelkelést szervezzen az Erdélybe betörni készülő Urban feltartóztatására.⁵²

Urbant végül is nem a népfölkelők, hanem Bem verte ki február végén, miután csapataival négy nap alatt 150 kilométeres utat tett meg Medgyestől Besztercég. Teleki ekkor ismét Bem apó mellett ténykedett, s február 28-án büszkén jelentette szüleinek Besztercéről: „Urban szét- és kiveretett.”⁵³ Visszatérve, Bem Medgyesről Erzsébetvárosba vonult vissza, onnan meg Segesvárra. Március elején táborában tartózkodott Teleki Sándor és néhány napot együtt töltött Petőfivel, aki egy ideig Ebesfalván váltólázban feküdt. Bem és Teleki sok szeretettel vették körül a költőt. Telekit a táborban mindenki ismerte, s az ott lévő székely tisztak a „vad gróf”-ot kérték meg: vegye rá a költőt, hogy szavaljon nekik verseiből. E hadsereg hírért-nevét volt hivatva emelni Petőfi is, aki Mészáros hadügyminiszterrel történt összetűzése után azon a véleményen volt, hogy gyalázat nélkül csak Bem táborában élhet az ember, s a tábornok iránti rajongását gyönyörű versekben örökítette meg. Versekebe foglalt szeretetéből bőven kijutott a székelyeknek is (ők nevezték el a tábornokot Bem apónak), akiknek részvétele Bem hadjárataiban egyre hangsúlyozottabbá vált, s erők szervezésében és Bemhez vezető útjukban Teleki Sándor is közreműködött.⁵³

Segesvárról kiindulva hajtotta végre Bem az erdélyi hadjárat legnagyobb haditettét: Nagyszeben elfoglalását (március 11.). Puchner átkaroló hadmozdulataiból kicsúszva támadta meg az osztrák és intervenciócs cári csapatoktól védelmezett és megerősített Nagyszeben, és kemény harc után hatalmába kerítette a császári reakció, az erdélyi főhadparancsnokság (Generalcommando), a szász és román ellenállás központját. A siker óriási erkölcsi hatását kihasználva nemcsak kiszorította az osztrák és orosz erőket Erdélyből, hanem híres kiáltványában az együttélő népek megbékélésére szólított fel.

Hadjáratának mintegy ünnepélyes befejezése volt az a megható aktus, amelynek során április 8-án a magyar képviselőház küldöttsége Bemnek az elsőosztályú katonai érdemrendet nyújtotta át. A kapott felhatalmazás értelmében Bem 55 darab harmadosztályú érdemjelet osztott ki hadserege kitént vitézeinek. Czetz János, Bethlen Gergely, Kemény Farkas, Kiss Sándor és Gál Sándor mellett a kiténtettek között volt a két jóbarát, Petőfi és Teleki Sándor is.⁵⁴ A maga szerelte kiténtetésre és ezredességre annyira büszke Teleki Sándor is elmondhatta, amit az érdemrendet mellére tűző Bemnek Petőfi mondott: „Tábornokom, többel tartozom önnek, mint atyámnak; atyám csak élellet adott nekem, ön pedig becsületet.”⁵⁵

Szeben elfoglalásában egyébként sem Teleki, sem Petőfi nem vett részt. Bem Telekit futárként Nagybányára küldte (talán lőszerért), Petőfit meg „valami megbízatással” távolította el a forró napok színhelyéről. Mivel útvonaluk egy ideig azonos volt, s Teleki kocsin utazott, magával vitte Petőfit is. Segesvárról kiindulva először Marosvásárhelyen pihentek meg, ahol Telekinek sok barátja, rokona volt. Itt vették magukhoz Rác Gyula 17 éves önkéntes közhuszárt, akit a gálfalvi csatában tizenhét fejségtől vérzetten Teleki mentett ki társaival az ellenség gyűrűjéből. Most meg – felgyógyulása után – Szamosújvárra sietett szüleihez, hogy kilótt lova helyett újat szerezzen. A gyerekszamba menő huszár emlékezéseiben leírja, hogy Teleki és költőbarátja milyen szívesen és kedvesen bántak vele, a gálfalvi lovasroham hőseivel, miközben Tekén és Bethlenen keresztül március 10-e táján elérték Dézs városát, ahol útjuk háromfelé ágazott.⁵⁷ Teleki Dézsről Nagybánya felé távozott. Bányavidéki küldetése nem tarthatott sokáig, mert a szászsebesi ünnepélyes kiténtetésen már ott volt.

Ekkoriban Kossuth biztatására Bem bánági hadjárata készülődött, az erdélyi hadsereg vezetését Czetzre bízta. Egyben diplomáciai eszközökkel is biztosítani akarta Erdélyt. Mivel a kiszorult és cári csapatokkal erősített osztrák hadsereg betörésétől tartott, a Portánál keresett támogatást. Legalább jóindulatú semlegességet akart elérni a töröknél, amikor április második felében kedves emberét, Teleki Sándort 6 tiszt és 12 huszár kíséretében Omer pasához, a havasalföldi török csapatok főparancsnokához küldte.⁵⁸ A Szászsebestől Bukarestig vezető hosszú, és az osztrák–orosz csapatok jelenléte miatt veszélyes havasalföldi út ismét jóidőre kikapcsolta Telekit a hadműveletekből, mikor pedig hazaérkezett, a cári intervenció vetett árnyékot a szabadságharcra.

Mikor június 2-án Bem ismét Erdély földjére lépett, itt a helyzet katonailag és politikailag sokat romlott. A részben Bánországban hagyott erőt pótolni kellett, s az Erdélyben lévőkkel együtt a hadsereg ruházatát, lábbelijét, felszerelését, fegyverzetét és erkölcsi erejét egyaránt biztosítani, javítani. Bem mindebben sok hasznát vette kipróbált emberének, Teleki Sándornak. Politikai kérdésekben nemkülönb, hiszen mindketten demokratikus nézeteket vallottak, és az erdélyi népek megbékélésén munkálkodtak. Minthogy románul és németül egyaránt tudott, katonáival és a lakossággal anyanyelvén kívül ezeken a nyelveken is értekezhetett, s a közös ellenséggel szembeni harc gondolatának sok hívet szerzett. Ez teljes összhangban volt Bem politikájával, aki az Erdélyben megromlott nemzetiségi helyzeten amnesztiával, kiáltványokkal, románul tudó tisztek alkalmazásával, tárgyalásokkal és egyéb intézkedésekkel igyekezett segíteni. Teleki humánus és toleráns magatartását pedig a már 1848-ban általa leírt mondat jelzi: „A román népnek őszintébb barátja nincs nálamnál.”⁵⁹ Hasonló tényezők magyarázzák, hogy a marosvásárhelyi börtönben fogva tartott Constantin Roman kiszabadulása érdekében a demokrata hírében álló Teleki Sándor közbelépését kérte.⁶⁰

Az osztrák–orosz csapatok újabb betörése egyszerre több irányból erősen összekúsálta az erdélyi hadsereg arcvonalait, s Bemnek hol Besztercénél, máskor Háromszéken, aztán a Brassó–Szeben vonalon kellett ténykednie.

Az összeomlást Teleki nem kedvenc tábornoka oldalán érte meg. A szabadságharc utolsó napjaiban Bem fontos megbízatással a főhadiszállásra küldte, de a cári csapatok előnyomulása megakadályozta Telekit, hogy vezéréhez visszatérhessen. Görgey főseréggel tette le a fegyvert Világosnál. Bemnek is menekülnie kellett. Teleki iránti bizalmának és szeretetének jele, hogy miután török földre jut, Bem tábornok ezredesét levelével keresi fel, melyben forradalmi optimizmussal eltelve tekint a magyar és lengyel nép jövője elé.⁶¹

Világos után Aradon raboskodott, és ott érte meg a 13 honvédtábornok kivégzését. A vár kazamatájában hallgatta végig a sortüzet, amely négyük életét kioltotta és így a „legfelsőbb kegyelem” folytán nem bitófán végezték életüket, mint kilenc társuk. A megtorlás napjaiban Teleki bátran nézett sorsa elébe: „a haláltól, kötéltől, golyótól s több efféle kellemetes haynauai meglepetésektől, úgy a 18 évtől se sokat rettegek...” – írta 1849. november 26-án édesanyjának.⁶²

A „haláltól diplomája volt”, de a 18 év kijutott neki. Ha nem is várbörtönben, de emigrációban. Mert Aradról szilveszter előtt két nappal – mielőtt az erdélyi szabadságharcos ténykedésére vonatkozó információk megérkeztek volna – Thun tábornok, a jóindulatú várparancsnok, és dr. Böhm, a korrupt katonarvos révén az utolsó pillanatban menekült meg. A személye elleni nyomozólevél

megérkeztek már szökésben volt. Így menekült meg attól, hogy az ellene hozott halálos ítéletet – melyet „in effigie” végrehajtottak – ne személyesen hajtsák végre. És lehetett az egyetlen, aki saját „akasztása” történetét megírhatta.⁶³

Nem célunk itt Teleki Sándort az író és eszmeiségét bemutatni. Csak annyit jelzünk, hogy emlékiratai, kis történetei, tárcái sorain átizzik a 48 csatáiban való személyes részvétel forrósága és izgalma. Csak Bem környezetében és haditáborában végzett lelkes munkája, a katonák lelkiületének és mindennapi gondjainak átérzése varázsolhatja olyan élményszerűvé Teleki szabadságharcos memoárjait. Még legszigorúbb bírálói is megegyeznek abban, hogy Bem apó – a katoná, politikus és ember – nagyságát az emlékirók közül senki sem örökítette meg olyan remekbe szabott írásokkal, mint Teleki Sándor.

Bem oldalán Teleki lelkében elmélyült a népek testvériségének gondolata. Hiszen szabadságharcokban, forradalmakban megőszült vezére a magyar zöm mellett nemcsak román katonákat is tömörítő zászlóaljkat vezényelt, hanem lengyelekből álló egységeket és a bécsi légiót is. Nemcsak a székelyek, magyarok legendás hírű Bem apója volt, hanem demokratikus intézkedéseivel az összes együttlakó népek megbecsülését kiérdemelte. Teleki csodálata Bem iránt nemcsak a hadmozdulatok zseniális stratégiájának szólt, hanem a forradalmi vezérnek, aki kiáltványában azt írta seregéről, hogy az „a közös népszabadságért harcol, azért küzdenek soraiban mindenféle népfaj ivadékai, mi által egyszerűs mind az európai népszabadság előharcosául lőn fölszentelve.”⁶⁴

Jegyzetek

1. Hatvany Lajos: Így élt Petőfi. Bp. 1956. III. 313.
2. Teleki Sándor: Emlékezzünk régiekről. Emlékezések és levelezés. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közléteszi Csetri Elek. Bukarest, 1973. 58. (ezután Teleki: Emlékezzünk).
3. Teleki Sándor emlékezései. Válogatta, sajtó alá rendezte, az előszót és a jegyzeteket írta Görög Lívia. Bp. 1958. 8–10; Teleki: Emlékezzünk 6–12.
4. Trócsányi Zsolt: A „vad gróf” portréjához. In: Petőfi és kora. Szerk.: Lukácsy Sándor és Varga János. Bp. 1970. 215–248.
5. Állami Levéltár. Kolozsvár. Ereklje-múzeum lvt. Teleki Sándor iratai. (ezután: Teleki S. iratai). Hosszú László – Batthyány Lajoshoz. Nagysomkút, 1848. ápr. 13.
6. Teleki S. iratai. Bethlen János – Wesselényi Miklósnak. Kolozsvár, 1848. ápr. 15.
7. Csetri Elek: Teleki Sándor – Petőfi koltói barátja. Előre, 1973. febr. 13.
8. Máramarosi Levéltár. Nagybánya. Nagybánya város ltv. (ezután: Nagybánya ltv.) 1460. és 1589/1848. sz.; vö. Alföldi Hírlap, 1848. júl. 5.
9. Nagybánya lvt. 1587/1848. sz.
10. Marcius Tizenötödike, 1848. okt. 13.
11. Teleki S. iratai. Teleki Sándor – Teleki Jánosnéhoz. Berkesz, 1848. ápr. 15.
12. Csetri Elek: Nagybánya 1848–49-ben (disszertáció). Kézirat; Csetri Elek– Imreh István: Erdély társadalmi rétegződéséről. In: A polgárosodás útján. Tanulmányok a magyar reformkorról. Szerk.: Szabad György. Bp. 1990. 390.; Szentgyörgyi Mária: Kő-

- várvidékének társadalma. Bp. 1972. (Ért. Tört. Tud. Köréből 56.) 170–172.
13. Magyarország története. Főszerkesztő: Kovács Endre. VI. 1848–1890. Bp. 1979. 293.
 14. Marczius Tizenötödike, 1848. okt. 3.
 15. Alföldi Hírlap. 18498. ápr. 1.
 16. Kossuth Hírlapja, 1848. szept. 24.
 17. Silviu Dragomir: Studii si documente privitoare la revolutia Romanilor din Transilvania in anii 1848–49. Sibiu-Cluj, 1946. III. 57; Kossuth Hírlapja, 1848. okt. 26.
 18. Teleki S. iratai. Teleki Sándor – Teleki Jánosnének. Koltó 1848. szept. 22.
 19. Közlöny. 1848. okt. 13.
 20. Teleki S. iratai. Teleki Sándor – Teleki Jánosnének. Koltó, 1848. szept. 22.
 21. Uo.
 22. Nagybánya és Vidéke, 1888. márc. 18. 12. sz.
 23. Alföldi Hírlap, 1848. okt. 4.
 24. Marczius Tizenötödike, 1848. okt. 13.
 25. Teleki S. iratai. Teleki Sándor – Teleki Jánosnének. Nagybánya, 1848. szept. 29.
 26. Dienes András: Petőfi a szabadságharcban. Bp. 1958. 26–30.
 27. Magyarország története. VI. 294–298.
 28. Nagybánya ltv. 3588/1848. sz.
 29. Marczius Tizenötödike, 1848. okt. 19.
 30. Kossuth Hírlapja, 1848. okt. 22.
 31. Nagybánya ltv. 3682, 3685/1848. sz.
 32. Kossuth Hírlapja, 1848. okt. 22.
 33. Pesti Hírlap, 1848. nov. 11. és dec. 23.
 34. Nagybánya és Vidéke, 1888. 12. és 13. sz.
 35. Pesti Hírlap, 1848. nov. 11.
 36. Nagybánya ltv. 3691/1848. sz.
 37. Pesti Hírlap, 1848. nov. 9., nov. 11., nov. 19.; Közlöny, 1848. nov. 28.
 38. Pesti Hírlap. 1848. dec. 23.; Alföldi Hírlap. 1848. dec. 10., 1849. márc. 29. és ápr. 1.; Kovács Samu: Visszaemlékezések. 1830–1850. Dézs, 1887. 134–138.
 39. Nagybánya és Vidéke, 1888. 13. sz.; Pesti Hírlap, 1848. dec. 23.; Alföldi Hírlap. 1848. dec. 10. és 1849. ápr. 1.; Nagybánya ltv. 3570, 3616, 3801/1848. sz.
 40. Kovács Endre: Bem József. Bp. 1954. 25–34, 86–90, 256–263, 296–300.
 41. Teleki: Emlékezzünk 117.
 42. Czetz János: Bem erdélyi hadjárata 1848–49-ben. Ford. Komáromi Iván. Pest, 1868. 34.
 43. Kovács Endre: i. m. 306.
 44. Teleki: Emlékezzünk 111.
 45. Csetri Elek: Nagybánya 1848–49-ben; Nagybánya ltv. 3820/1848. sz.
 46. Alföldi Hírlap, 1849. jan. 23.

47. Czetz János: i. m. 33–47.
48. Teleki: Emlékezzünk 147–158; Czetz: i. m. 48–49.
49. Magyar Hírlap, 1852. máj. 7.
50. Czetz: i. m. 65–66.; Teleki: Emlékezzünk 18.
51. Kovács Endre: i. m. 376–377.; Teleki: Emlékezzünk 376–377.
52. Teleki: Emlékezzünk 376–377.
53. Uo. 377.
54. Kovács Endre: i. m. 437.; Hatvany Lajos: Így élt Petőfi. Bp. 1957. V. 181–226.
55. Uo. 449–450.
56. Dienes: i. m. 133.
57. Uo. 116–119.
58. Kovács Endre: i. m. 443, 454.; Magyar Hírlap, 1852. máj. 7.
59. Marcius Tizenötödike, 1848. okt. 13.
60. Teleki: Emlékezzünk 18–19.
61. Teleki: Emlékezzünk 19.; Kovács Endre: i. m. 687.
62. Uo. 19, 378.
63. Teleki: Emlékezzünk 19–20.
64. 48-as Erdély. Spectator előszavával. Kolozsvár, (1943) 84.

RÓZSA GYÖRGY

NEGYVENNYOLCAS KARIKATÚRÁK

A huszadik század embere mindig a magyar történelem egyik legkiemelkedőbb csúcspontjaként tekintett a negyvennyolcas forradalomra és a szabadságharcra. Az események időbeli közelsége és a jelenkorig ható befolyása indokolja az erőteljes érzelmeikkel kísért érdeklődést. 1848–1849 történetének rekonstrukciójához szövegek és tárgyak mellett bőségesen állnak rendelkezésre képes források is, festmények, rajzok, fa-, réz- és acélmetszetek, litográfiák, esetenként szobrok, sőt fényképek is. A bőséges forrásanyag megkönnyítette az érdeklődést kielégítő komplex kiállítások rendezését¹ és vastkos képeskönyvek kiadását.²

A képes forrásanyag legnagyobb része művészi alkotás, és mint ilyen, művészettörténeti feldolgozás tárgya lehet. Leginkább a művészettörténeti műfajok felől közelíthetjük meg az arc- és városképek, esemény- vagy viseletábrázolások tömegét, amelyek mind a szemléletes rekonstrukció eszközei, forrásaink a múlt megismeréséhez.

A képes források egy kisebb csoportja azonban nemcsak a valóság megörökítése érdekében jött létre, hanem a megrendelők és a készítők számára fegyvert jelentett a politikai küzdelemben. A tágabb értelemben karikatúrának nevezett képek a szemlélő érzelmeire kívántak hatni, őket bizonyos irányban befolyásolni, ahogy ma mondanánk, a propaganda funkcióját töltötték be.

Maga a név, a karikatúra az olasz *caricare* (megrak, túlságosan megtölt, eltúloz) szóból származik. Tulajdonképpen a jellegzetes vonások túlhangsúlyozását kell alatta érteni. A gúny, a szatirikus hang egyúttel járhat ezzel, de nem feltétlen követelmény. Az alábbiakban az 1848–1849-es év magyarországi eseményeivel kapcsolatos karikatúrák áttekintését kíséreljük meg, természetesen a teljesség igénye nélkül.

A hazai negyvennyolcas karikatúrák legnagyobb csoportját az 1848. július 1. és szeptember 21. között Lauka Gusztáv szerkesztésében 25 számot megérett *Charivari* (Dongó) illusztrációi jelentik. Az ellenzéki szellemet kifejezésre juttató első magyar élclap minden számába Szerelmey Miklós (1803–1875) készített egy litográfiát. Szerelmey (eredetileg Liebe) Győrben született és Bécsben szerzett mérnökkari tiszti képzettséget. Utazásai során nemcsak Európát utazta be, de járt Egyiptomban és Amerikában is. Az 1830-as júliusi forradalom alatt Párizsban volt, s ez nemcsak politikai nézeteinek kialakulásához járult hozzá, de valószínűleg itt ismerkedett meg a litográfia mesterségével is. Hazatérve Bécsben lett népszerű arcképlitográfus, majd Pesten alapított litográfiai intézetet. Önálló lapok (arcképek, történeti események, stb.) mellett ismeretterjesztő albumokat is adott ki. Grafikatörténeti jelentősége, hogy ő vezette be nálunk a színes litográfiát.

A szabadságharcban is részt vett, az ostromlott Komáromban szükségpénzt készített. A vár feladása után – tiszt lévén – szabadon maradt, majd külföldre távozott. „Magyarország 1848–1849. esztendőben” címen egy 40 lapból álló soro-

zatot kívánt megjelentetni a szabadságharc legfontosabb eseményeiről. Ezzel a tervvel kapcsolatban Londonban Marxszal és Engelsszel is kapcsolatba került, de az album végül is befejezetlen maradt. Ideje többi részét a nedves falak szigetelésére szolgáló találmányának szentelte, amelynek hatékonyságát bizonyítja, hogy Londonban a Szerelmey módszerét alkalmazó cég ma is az ő nevét viseli.³

A magyar élclap nemcsak címében és illusztrációinak stílusában emlékeztet francia mintákra, de konkrét Daumier-átvételeket is sikerült kimutatni.⁴ A *Charivari* karikatúrái a kormány tevékenységét baloldalról kritizálták. A politikai karikatúráknál gyakran a napi aktuális esemény jelenti a kiindulópontot, így a rajz megértéséhez a hozzá tartozó szöveg nagyon fontos. A mai szemlélő számára a képek megértése nagy nehézséget jelent. Szerelmey illusztrációi között vannak olyanok is, amelyek nem tartalmaznak politikai utalásokat, csak társadalmi viszásságokra mutatnak rá. Ezek megértése lényegesen könnyebb.

A lap egyik képe egy szerkesztőség (Marciusius Tizenötödike?) tanácskozását örökíti meg. Az ábrázoltak közül azonnal felismerhető a széken egyensúlyozó Petőfi Sándor és a mögötte álló Pálfi Albert. A többiekről különféle azonosítási kísérletek születtek. A három bal oldalt ülő alakkal kapcsolatban a következő nevek merültek fel: Vahot Imre, Nyáry Pál, Kemény Zsigmond – Lauka Gusztáv, Petrichevich Horváth Lázár – Táncsics Mihály, Jókai Mór. Jelenleg nincs elég adat kilétük meghatározására, mint az esemény megjelölésére sem.⁵ A másik lapon a kormányt képviselő Kossuth, Széchenyi és Deák nagyobbra rajzolt alakjai fejezik ki, hogy az ellenzék kisebbségben maradt annál a szavazásnál, amikor a szabadságukért küzdő olaszok ellen Itáliába küldendő magyar katonákról döntöttek.⁶

Maradtak fenn Szerelmeynek olyan litográfiai is, amelyek függetlenek a *Charivaritól*, és amelyek közül több a műkedvelő gróf Andrassy Manó (1821–1891) kormánypárti szemléletű rajzait sokszorosította. A lapok ugyan nincsenek szignálva, de Andrassy Manó ajándékként kerültek a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokába és ez a körülmény hitelesíti a művészekre vonatkozó adatokat. Az a litográfia, amelyen „A hivatal és dicsvágy szemete az egyenlőség fényes kocsiján” szöveg olvasható, a radikálisok hivatalvágyát gúnyolja ki, s így – itt is – azzal az esettel állunk szemben, hogy ugyanaz a rajzoló egyidejűleg ellentétes irányzatú lapok számára dolgozik. A kép szereplői balról jobb felé haladva: Perczel Mór, Táncsics Mihály, Patay József, Madarász László, Nyáry Pál és Bezerédj István.⁷ A műfaj régi hagyományához nyúl vissza a művész, amikor az ismert politikusok fejét állatalakok testére helyezi.

A hazai karikatúrák szignatúráin többször találkozunk ifj. Vidéky János (1827–1901) nevével. Pesten született, apja, Kohlmann Károly is rézmetsző volt és részt vett a szabadságharcban. János 1848-ban belügyminiszteri tisztviselőként karikatúrákat rajzolt és azokat rézmetszetben kiadta. Világos után hosszabb időt töltött Itáliában, majd 1871-ben hazajött és rajztanár lett először Esztergomban, majd Pesten. A kezdeményezésére létrejött iparrajziskola első igazgatója volt.

Egyik lapján a különféle néposztályokat képviselő tömegeből kiemelkedő Kossuth Lajos a magyar korona, címer és „Éljen az egyenlőség” felirat alatt kezét fog egy öreg paraszttal. A jelenetet fegyverekből, egyenruhából és jelképes tárgyakból alkotott keret veszi körül.⁸ Tulajdonképpen a lap szűkebb értelemben nem gúnyrajz, inkább allegóriának nevezhetnénk. Nyilván a jobbágytörvényekkel

kapcsolatban Kossuth szerepének fontosságára kívánja a figyelmet felhívni. Egy másik lapján a következő szöveget helyezte el: „Feleletül azoknak, kik inkább az orosz boldogságot szeretnék élvezni.” A képen sikkasztó minisztereket, az adóteher alatt nyögő parasztokat, testi fenyítést és szibériai száműzetést látunk.⁹

A külföldi karikatúrák legtöbbször a forradalommal rokonszenvező művészek körében Bécsben keletkezett. A messzelátóval kémlelő bécsi forradalmár azt mondja: „Még mindig nem látom a magyarokat.”¹⁰ Ezt a lapot ugyanaz a műkedvelő bécsi Anton Zampis (1820–1883) készítette, aki a bécsi forradalom jellegzetes alakjait rokonszenvvel, de enyhén satirikus mellékízzel ábrázolta, és akitől a Metternich futását megörökítő litográfia is származik.¹¹ Az aláírás kétértelmű: „Minden konstitúció – alkotmány vagy szervezetmozgást kíván.”

A negatív karikatúrák közül való az az olasz fametszet is, amelyen a leköszönő V. Ferdinánd koronáját Ferenc József feje fölé tartva ezt mondja: „Ez a korona túl nagy az unokaöcsémnek.” Mire Itália és Magyarország gyorsan kész a válasszal: „Majd mi gondoskodunk róla, hogy kisebb legyen.”¹²

A szuronyok hegyén való egyensúlyozás, mint a feszült politikai helyzet kifejezése, a karikatúra-történet közhelye. A német Fedor Reusche (szül. 1823) fametszete a képet az 1848-as helyzetre alkalmazta.¹³

Sajnos nem ismerjük a „Jellachich’ kezdete, szerencséje és vége” feliratú lap keletkezési körülményeit, nem tudjuk, itthon vagy Bécsben készült-e. Hat dilettáns rajzolójt sejtető képben foglalkozik a bán sorsával, amely szerinte az akasztófához vezet. Magyar és német szövege inkább bécsi eredetre vall.¹⁴

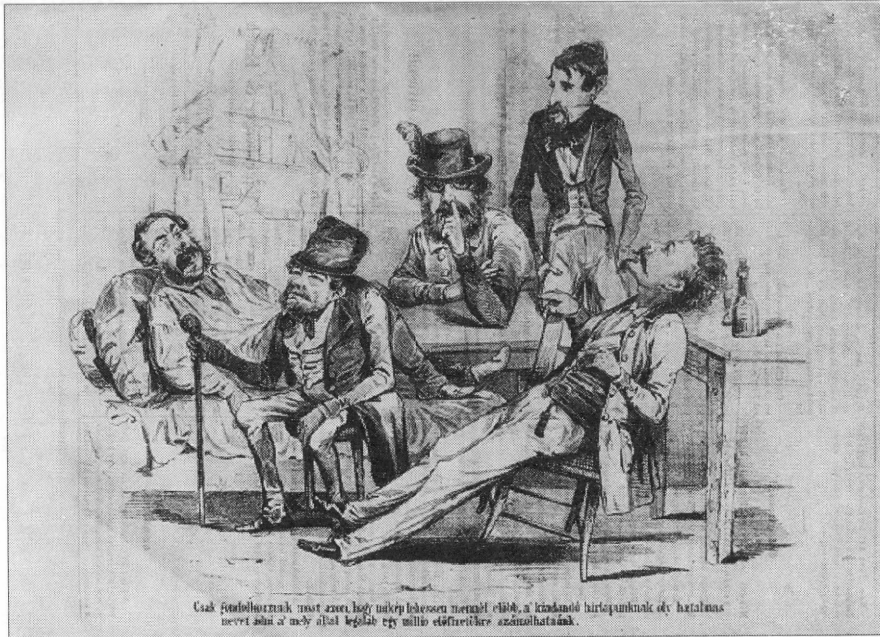
Kossuth Lajos jelentősége már a kortársak számára is egyértelmű volt. Josef Lanzedelli (1807–1873) Bécsben adta ki azt a litográfiát, amely egy mérleg két serpenyőjében a királyi koronákkal a Kossuth kalapot állítja szembe. „Többet nyom, mint ezek együttvéve” – mondja az aláírás.¹⁵ Egy dilettáns kézre valló rézmetszet címe: „Martius 15dik Napja EMLÉKJELÉÜL”, jelzése: Hagenburg B.sc. és Bécsben az Új Világ utca 629. szám alatt lehet megvásárolni. A láncait szét-törő Kossuth mintegy népmesei hős harcol a sárkánnyal a halálfejes és címeres zászlók alatt felvonuló honvédek élén. A sárkány fejei közül egyiken Metternich neve, a másikon a cenzúra szó olvasható.¹⁶

Egy, sajnos ismeretlen művésztől származó olasz acélmetszet-sorozat három lapja érdemli meg a kiemelés. Az egyiken Kossuth oroszlánként száll szembe a Ferenc József és Windisch-Grätz fejét viselő kétfejű sással.¹⁷ A másik címe: A két hóhér, ami Oroszország és Ausztria kétfejű sással és medvével jelzett együttműködésére utal a forradalom elfojtásában.¹⁸ A „La tavola del naufragio” feliratú lap azt a jelenetet állítja eléünk, amikor az európai demokrácia hajótörést szenvedvén a zsarnokság szirtjén a demokráciát szimbolizáló nőalak kétségbeesetten kapaszkodik a Magyarország feliratú árbócdarabba.

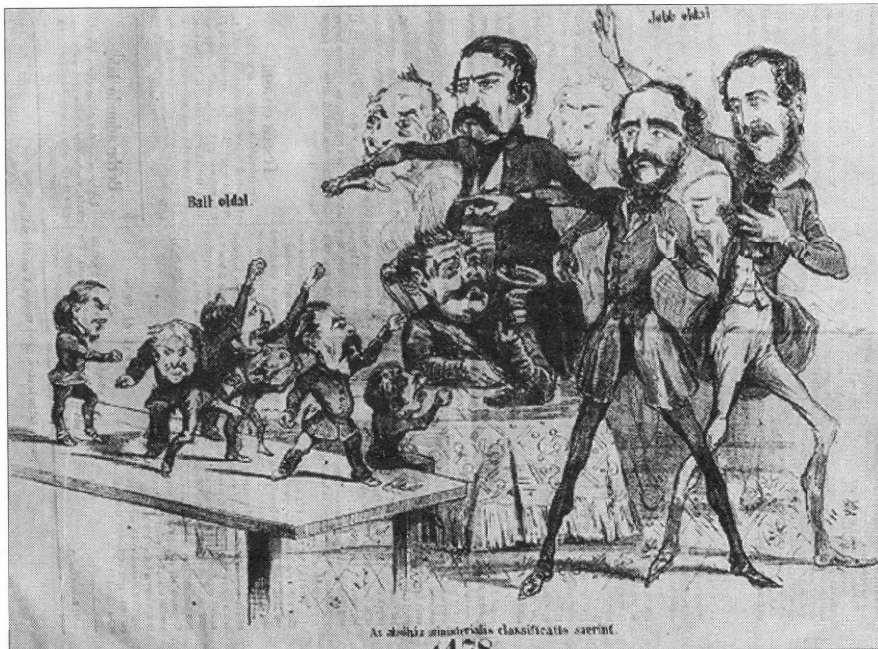
A politikai előrehaladást jelképező hajó itt is aktuális politikai tartalmat fejez ki.¹⁹ A karikatúra is jelzi, hogy a haladó külföld rokonszenve még a bukácsban is Magyarország mellett volt.

Jegyzetek

1. Egy példa a sok közül: 1848–1948. Centenárius kiállítás. Magyar Nemzeti Múzeum. Bp. 1948.
2. Például: Ezernyolcszáznegyvennyolc. Az 1848/49-iki magyar szabadságharc története képekben. Szerk.: Jókai M.–Bródy S.–Rákosi V. Bp. 1898. (Reprint: 1991.); Rózsa Gy.–Spira Gy.: Negyvennyolc a kortársak szemével. Bp. 1973.
3. Gosztola A.: Szerelmey Miklós litográfus (1803–1875). In: Művészettörténeti Értesítő XXXIV (1985) 11–31.
4. Gerszi T.: Daumier és az első magyar élclap karikatúrái. In: Művészettörténeti Értesítő II (1953) 138–144.
5. Charivari. 1848. július 22. (7. sz.) 27. Endrődi S.: Petőfi napjai. Bp. 1911. 485.; Várkonyi N.: Az üstökös csóvjája. Pécs, 1957. 59–61.
6. Charivari. 1848. július 26. (8. sz.) 31.
7. Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnoka (=MNMTKcs) lt. sz. 3478.
8. Megjelent: Pesti Divatlap. 1848. I. március 25. 15. sz. mellett. MNMTKcs lt. sz. 71.67. V.ö. Pataky D.: A magyar rézmetszés története. Bp. 1951. 239.
9. MNMTKcs lt. sz. T.4815. Pataky D. uo.
10. MNMTKcs lt. sz. T. 6732.
11. Képe: L. Hevesi: Österreichische Kunst im 19. Jahrhundert. Leipzig, 1905. 98.
12. Cabrion fametszete DV jelű mester rajza nyomán. Megjelent: Il Lampione 1848. december 18, Firenzében. Vö. Vayer L.: La guerra per l'indipendenza Ungherese 1848–49 melle illustrazioni della stampa Italiana dell' epoca. Roma, 1948.
13. Megjelent: Leuchtkugeln 1848 I. 15. sz. 120., Münchenben.
14. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest.
15. MNMTKcs lt.sz. 257/1952. Gr.
16. MNMTKcs lt.sz. 71.99.
17. MNMTKcs lt.sz. I/1948.Gr.
18. MNMTKcs lt. sz. 13/1948.Gr.
19. MNMTKcs lt.sz. 4/1948.Gr.

Szerlemey Miklós: Lapalapítás. Litográfia

Szerlemey Miklós: Az alsóház miniszteriális klasszifikáció szerint. Litográfia

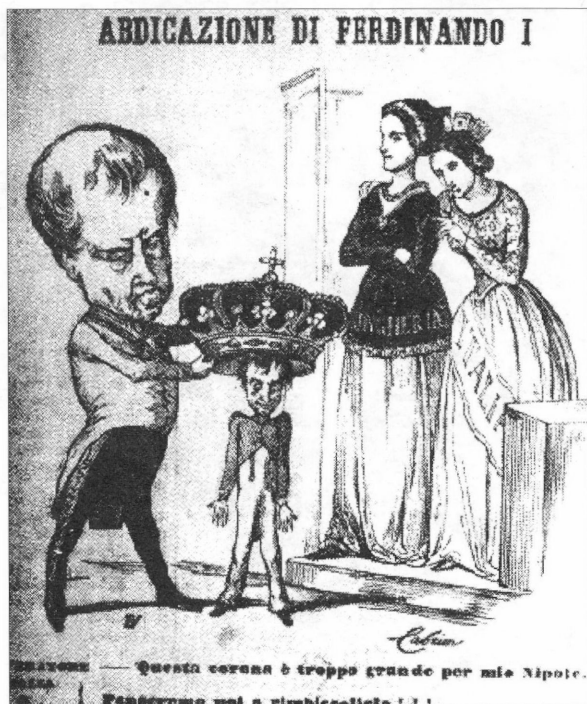
ifj. Vidéky János: Éljen az egyenlőség. Rézmetszet

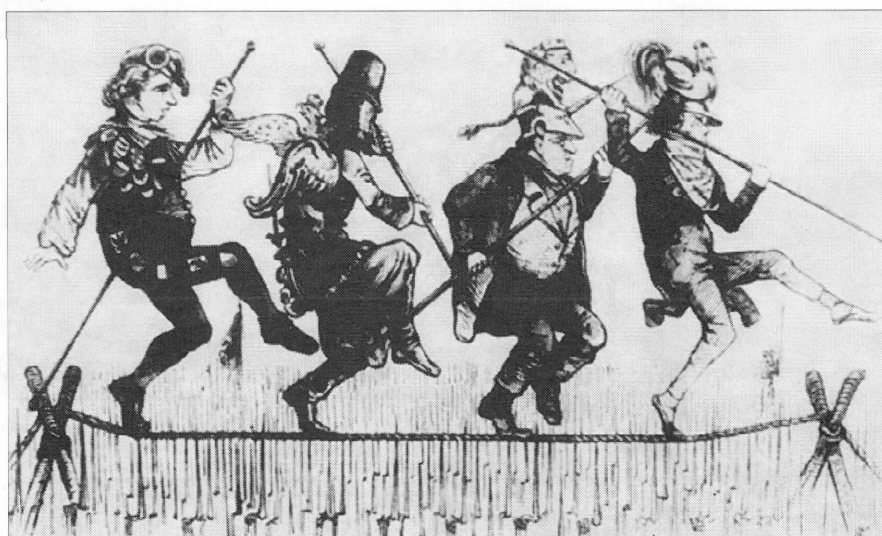
Anton Zampis: Még mindig nem látom a magyarokat. Litográfia

Anton Zampis: Metternich futása. Litográfia

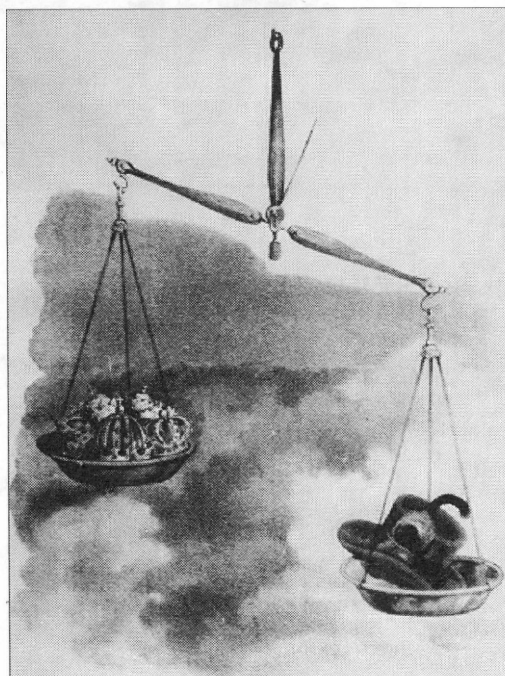
Túl nagy a korona. Fametszet

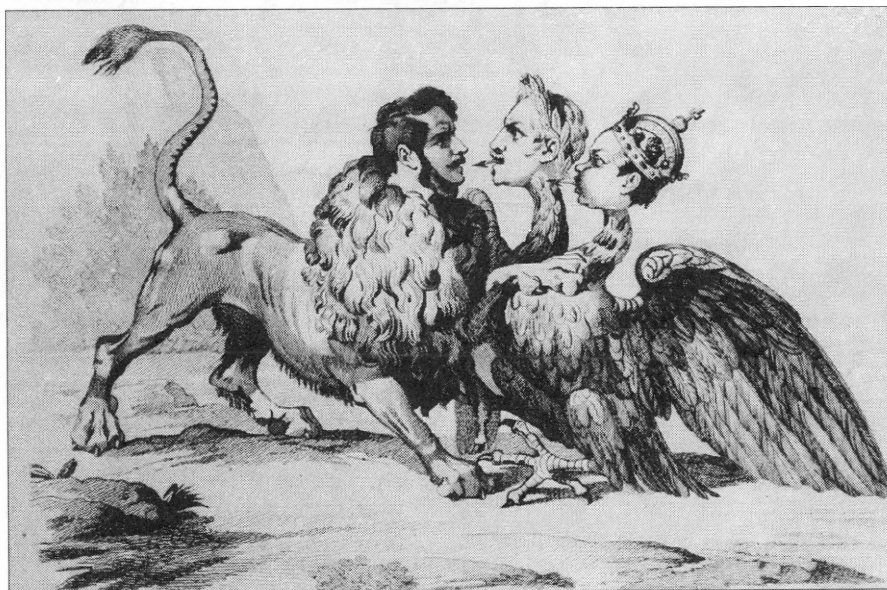
Fedor Reusche: Egyensúly a szuronyok hegyén. Fametszet

Jellacic életpályája. Litográfia

Josef Lanzedelli: Kossuth-kalap és királyi koronák. Litográfia

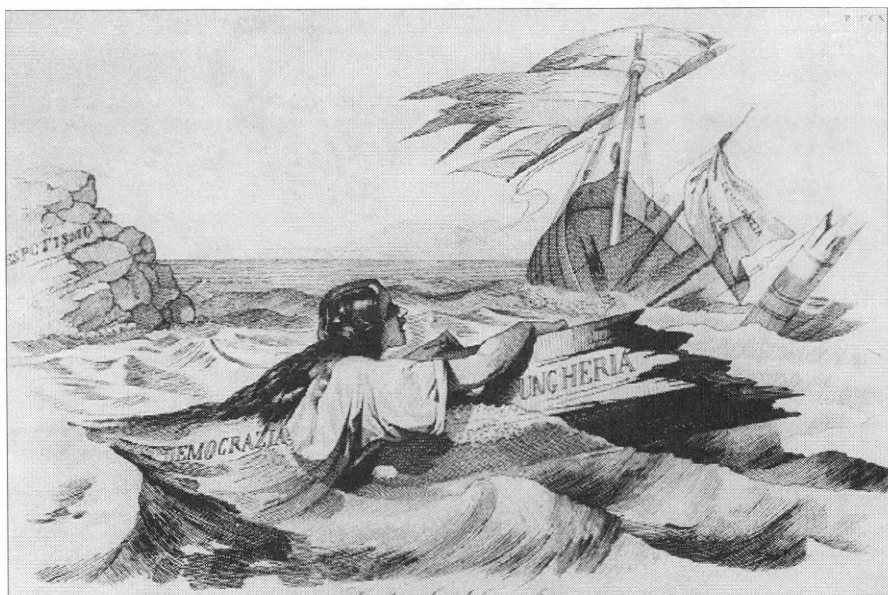
Kossuth oroszlánként küzd a kétféjű sassal. Acélmetszet

Hagenburg B.: Kossuth a sárkányölő. Rézmetszet

A két hóhér. Acélmetszet

Magyarország a demokrácia utolsó menedéke. Acélmetszet

MARGITAY BÉLA

TÁRSADALMI KEZDEMÉNYEZÉS

GÖRGEY ARTÚR

HONVÉD TÁBORNOK

BUDAVÁRI LOVASSZOBRA

ÚJRAFELÁLLÍTÁSÁRA

Az 1848/49. évi szabadságharc honvédhadseregének egyik legnagyobb fegyverténye Buda várának visszafoglalása volt. A háromhetes ostromot teljes vezéri stratégiával és taktikával Görgey Artúr honvéd tábornok irányította. A vár bevétele – a közbejött nehézségek ellenére – május 21-én sikerrel zárult: a vár újra magyar kézre került.

Nem túlzás annak kijelentése, hogy Görgey Artúr, mint önálló hadseregvezér, a magyar hadtörténelemnek egyik legnagyobb hadvezére volt. Talentuma, nemkülönbön stratégiai és harcászati-taktikai elképzelései a dicsőséges jelzővel illetett tavaszi hadjárat során rendre győzelmeket hoztak, amelyek betetőzéseként hosszú és keserves, sok áldozatot követelő ostrom után Budavár újra – ha csupán rövid időre is – az önállóságáért küzdő Magyarország fővárosa lett.

Görgey Artúrnak élete hátralévő hosszú évtizedei folyamán súlyos méltánytalanságot és mellőzést kellett elszenvednie, tevékenységének rosszindulatú megítélése még halála után is egy ideig elhomályosította emlékét. Amikor azután az objektív történelemszemlélet – sokoldalú elemzéseket követően – egyértelműen elismerte emberi, hazafiúi és hadvezéri nagyságát, a nemzet a vár Esztergomi rondelláján, a Hadtörténeti Múzeum előtt, tehát egyik legnagyobb diadalának színhelyén lovasszobor állításával róta le kegyeletét és tiszteletét. A szobrot – valódi művészi átéléssel – Vastagh György szobrászművész alkotta meg, akinek még több, hasonlóan magas művészi értékű szobra díszíti Budavár belső tereit.

A vár 1945. évi ostroma következtében a Görgey-szobor – sok más műemlékünkkel, épületünkkel együtt – súlyosan megsérült; az emlékmű helyreállítására – egyéb körülmények mellett – már csupán azért sem kerülhetett sor, mivel az akkor uralkodó szellemiség, korántsem kedvezett a nemzeti identitástudat megőrzésének, a nemzeti múlt ápolásának. Így a szobor – rongált állapotára is hivatkozással – lebontásra került, anyagát egyéb „monumentum”-okba olvasztották be. Idestova négy évtizede nélkülözi tehát a főváros és az ország Görgey Artúr bronzba öntött emlékét.

Nemzetünk önazonosság-tudatának – úgy gondoljuk, ez társadalmunk egészének meggyőződése – szerves részét képezi múltjának ismerete, tisztelete, szeretete. Ezek nélkül népünknek és érdemdús, nagy alakjainak történelemformáló tettei objektív módon nem szemlélhetők és nem is értékelhetők. Minden igyekezet, törekvés, cselekedet, amely a tiszteletreméltó múltat, annak jelentőségteljes emlékeit, tetteit felidézi és erre irányítja társadalmunk, főként

ifjúságunk érdeklődését, gondolkodását, figyelmét, – egy-egy tényezője az egészséges magyarságtudat regenerálásának, amely magyarságtudatnak az elmúlt időszakban oly sok károsodást kellett elviselnie.

Ez a szándék vezette azokat a budai polgárokat, akik ez év elejével azzal a kezdeményezéssel éltek, hogy – feleleveníteni szándékozván Görgey Artúr honvéd tábornok emlékét – akciót indítsanak lovasszobra újraöntése és annak eredeti helye közelében történő felállítása érdekében. Talán nem mindenki előtt ismeretes, hogy Görgey Artúr pontosan azon a napon, május 21-én távozott az élők sorából, amikor Budavár ostroma lezárult, csapatai a várat elfoglalták. Az utókor megbecsülését mutatja az a körülmény is, hogy az eredeti emlékmű ünnepélyes felavatásának, leleplezésének időpontja is ugyanezen a napon történt, halálát követő közel 20 év elteltével. Az újrafelállítás társadalmi igényét alátámasztja, evidenssé teszi az a momentum, hogy a Magyar Honvédség Napját is Budavár bevételének időpontjához kötötte társadalmunk, ezzel is kifejezésre juttatva a nagy hadított jelentőségét, maradandó értékét.

Az újrafelállítás kezdeményezése arra irányul, hogy mihelyt a szükséges összeg a társadalom közös elhatározása alapján és segítségével rendelkezésre áll, az ezt követő legközelebbi év május 21. napján a lovasszobor időközben újraöntött változata, az eredetivel azonos formában, ünnepélyes megemlékezés keretében az Esztergomi rondella körzetében felállításra és felavatásra kerülhessen.

A kezdeményezéshez – annak közzététele óta – már eddig is nagy számban csatlakoztak az állampolgárok. Rajtuk kívül a kezdeményezők közül alakult Szervező Bizottság ma már rendelkezik kompetens szervek, intézmények, egyesületek – ez utóbbiak között a Görgey Kör –, az önkormányzat stb. egyetértésével, az akció támogatásának ígéretével, nemkülönben bízhat az alkotóművész családtagjainak hozzájárulásában is.

A szellemi és a konkrét társadalmi háttér egyetértő megnyilatkozásának birtokában a Szervező Bizottság soron következő lépése a GÖRGEY-SZOBOR ALAPÍTVÁNY-t előkészítő feladatok elvégzése. Az alapítványi forma tekinthető a cél realizálása érdekében igénybevehető legkedvezőbb és legrugalmasabb megoldásnak, többek között azért is, mert mind az újraöntéshez, mind az emlékmű telepítéséhez jelentős pénzügyi és egyéb források szükségeltetnek, mégpedig kellő időben szükséges rendelkezésre állással.

A kezdeményezésnek – az előzetes információk alapján – közéleti személyiségek részvételére is szüksége van, akik az ALAPÍTVÁNY védnökségét és az ALAPÍTÓ TESTÜLETBEN való részvételt vállalják. A kezdeményezőknek reményük van arra, hogy az ALAPÍTVÁNY védnökeiül meg tudják nyerni Dr. Kosári Domokos professzort, a Magyar Tudományos Akadémia elnökét, Für Lajos honvédelmi minisztert, az ALAPÍTÓ TESTÜLET elnökeül pedig Dr. Katona Tamás államtitkárt, a szabadságharc történész-kutatóját. Rajtuk kívül más, a témát illetően kompetenciával rendelkező neves személyiségek aktív szerepvállalása és támogatása is szükséges, mind a honvédség, mind az önkormányzat, mind pedig a tudományos élet köréből származóan.

Az ALAPÍTÓ TESTÜLET személyi összetételének ismeretét követően kerülhet sor az ALAPÍTÓ OKIRAT összeállítására, amely az ALAPÍTVÁNY illetékes bíróság részéről történő nyilvántartásba vételének előfeltétele. Az okirat benyújtását meg kell előznie az ALAPÍTVÁNYI VAGYON olyan nagyságrendű

összegyűjtésének, amely bizonyosságát jelenti a kezdeményezés, illetve – ebben az időben már – az alapítvány-létrehozatali szándék komolyságának, azaz megalapozott voltának.

Mind a Szervező Bizottság, mind a Görgey Kör vezetősége és tagjai bíznak abban és számítanak arra, hogy mind az akcióhoz csatlakozó polgártársak, mind pedig társadalmi és gazdasági szervezeteink, egyesületeink, alapítványaink erkölcsileg és anyagilag egyaránt támogatni fogják a nemes célt megtestesítő kezdeményezést.

Az ALAPÍTVÁNY-hoz csatlakozni szándékozók az alábbi címeken juthatnak újabb információkhoz:

Margitay Béla

Budapest, Böszörményi út 18/B.

1126

Pelyach István, a Görgey Kör ügyvezető elnöke

Budakeszi, Arany J. u. 17. fsz. 2.

2092

ROMÁN EMLÉKÍRÁSOK 1848-BÓL

Memorialistica Revolutiei de la 1848 in Transilvania

Editura Dacia, Cluj-Napoca 1988.

A recenzáló úgy véli, nehéz lenne Magyarországon nagyobb ellenérzést kiváltó, és egyben történetileg tanulságosabb művet kiadni az 1848-1849-es honi forradalom kapcsán, mint az erdélyi román emlékiratírók feljegyzéseit ebből a korszakból. A könyv, amelyet a következőkben ismertetünk, 1988-ban jelent meg Kolozsvárott, a helyi Dacia kiadó keretében, és tizenhárom korabeli román tanár, pap és hivatalnok visszaemlékezéseit tartalmazza a forradalom erdélyi eseményeiről, arról az időszakról, amit a román történetírás hivatalosan az erdélyi román 48-as forradalomnak nevez, és amely tulajdonképpen rendhagyó módon illeszkedik a kor európai polgári megmozdulásainak sorába, hiszen sem az egész történelmi tájegységre – Erdélyre – kiterjedő fegyveres mozgalmat, sem a fennálló politikai rendszer változását célzó eszmérendszert nem tud felmutatni.

A könyv teljes ismeretéhez, mint ahogy általában az egyes korok történetírással foglalkozó kiadványainak ismeretéhez is, hozzátartoznak a kiadás időszakát jellemző politikai körülmények. Ahogy mondják, a történetírás két kort jellemez. Azt, amelyikről szól, és azt, amelyikben szól. A szóban forgó könyv kiadása 1988-ban történt.

A Memorialistica revolutiei de la 1848 in Transilvania két részből tevődik össze, mindkettő külön figyelmet érdemel. Az első fejezet Nicolae Bocsan és Valeriu Leu bevezető tanulmányát közli, *Introducere in memorialistica Revolutiei* (Bevezetés a forradalom emlékirat-irodalmába) címmel. A szerzők alapos okfejtései előbb emlékirat-irodalom közösségi,

vagyis szociológiai, illetve egyéni, tehát alkotói vonatkozásait tárgyalják, majd rátérnek az egyes szemléletek és szerzők, valamint a kor viszonyának taglalására. A második fejezet az autentikus szövegeké, amelyeket pontos fordításban memoárnak kellene nevezünk.

Miért, hogy mégsem ez a legjobb szó? Mindenekelőtt, mert, amint maguk a tanulmány szerzői is gyakran jelzik: e feljegyzések a napilapok műfajainak irodalmi asszimilálásával próbálkoznak. Céljuk nem a művészi finalitás, szándékuk távol áll egy egyéni világkép vagy társadalmi kép megalkotásától. Olyan emlékiratok, amelyek az események partikularitásait, a részleteket rögzítik, vagyis tudósítanak. Bucur Tincu szerint ez a sem analízis, sem szintézis jellegű műfaj egy „petit histoire”, Mihai Gafita szerint „a történelem küszöbe”: „egy akut emberiség-, emberarcúság-vágyból született, amelyet a történetírástól hiába várt az olvasó”. Ha eltekinthetnénk a feljegyzések egy, az előbbieknél sokkal gyakorlatisabb motivációjától, akkor XVI-XVII-ik századi kolozsvári céhes emlékiratírók műveikhez hasonlíthatnánk őket, legalábbis a köznapi élet részleteiben elvesző esetlen stílusuk miatt. Itt azonban másról van szó. A román emlékirások megjelenési gyakorisága a nemzettudat kialakulásával haladt együtt, és ennek mérvében vált egyre fontosabbá. Az 1821-es oltniai felkelés, amelynek egyébként közvetlenül leverése után nem volt nagy hatása – csak jóval később hozta meg emlékirat-irodalmát. Később, de akkor már valóságos – és máig élő – mítoszt szőtt a felkelést vezető Tudor Vladimirescu alakja köré. Ez, (amint a gyűjtemény bevezető tanulmánya is jelzi) abból az egyszerű tényből fakad, hogy a Tudor-ideálok csak később estek egybe azzal a nemzeti ideállal, amit román földön „egyöntetűen képviselt a nemzet”. „Kollektív személyiség”: (personaj colectiv) ez

a legtalálhatóbb megnevezés, amit a fokozódó nemzeti elkötelezettségű irodalom és az elkötelezettséget fokozottan igénylő társadalom kapcsán e történelmi alakokra használni lehet.

Az emlékiratokban rögzített eseményeket is gyakran egy-egy ilyen kollektív személyiség megléte fogja össze, különösképpen az erdélyiek esetében (Avram Iancu). A nemzeti militantizmus itt erősebb, tehát erősebb az igény is, a hős iránt. Olyannyira, hogy a feljegyzések időről időre teljesen elvetik a történetírásra jellemző kívülállást. Aki emlékirat-írásba fogott, annak szavain érződik a „történelemformáló események” tanúi tudata, ami személyét mintegy azonosította az eseménnyel, s ez a nemzetudat erősödésének előbb csak jele, majd hatása is volt. A feljegyzések így előbb-utóbb ugyanazt a kollektív érzést erősítették a „frusztrált” nemzetben, mint amit a nemzet mértékadó személyiségei az akkori politikával is tápláltak. Vagyis a szerzők elvesztették önálló szemléletüket a történelem iránt, és egy közösségileg elfogadott, konvencionális nézettel helyettesítették azt.

A kötet előszavának szerzői ezzel kapcsolatban egy lényeges megállapítást tesznek: ez a nemzeti szellem nem első sorban a korra jellemző politikai romantizmusnak köszönhető, hanem sokkal inkább annak, hogy a nemzet kijelölje magának helyét a történelem általános keretében, de különösképpen a környező nemzetek között.

Annak ismeretében, hogy ez a folyamat Erdélyben (és Romániában) máig sem zárult le, az 1848-as emlékiróknál már felfedezhetünk egy, a mai román történetírásra is jellemző vonást: egyszerre jelentkezik a történelemalakító és a történelmet rögzítő szándék.

Meglehet, hogy ez alól a magyar emlékirat-irodalom, amely ebben az időben szintén meggyarapodott, hasonlóan nem kivétel. A szerzőpáros ezt is szóvá teszi: „Memoárt írt a vezető arisztokrácia, a forradalom vezérei, a nemzeti kormány és a nemzeti hadsereg előljárói – Jósika Miklós, Mészáros Lázár, Pulszky Ferenc,

Teleki Sándor, Jókai Mór, Táncsics Mihály, Klapka György, Görgey Arthúr, Vasváry Pál, Irányi Dániel, Kőváry László, Szemere Bertalan...” Bocsan és Leu jelzi, hogy a román feljegyzések gyakran abból az okból keletkeztek, hogy a magyar memoárokkal polemizáljanak. Ez a pasoptista hagyomány, ahogyan a szerzők vélik, egyike azoknak az eszméknek, amelyek a legnagyobb hatással voltak a modern román nemzeti ideológiára, hiszen ennek máig is jellemzője az irodalmi, publicisztikus és politikai visszatérés az „1848-as pillanathoz”.

Az emlékirat-gyűjtemény bevezető tanulmánya a feljegyzéseket keletkezési időszakaik szerint három csoportra osztja. Az elsőbe a közvetlenül a forradalom után keletkezett emlékiratok kerültek, melyeknek eredete, mint ahogyan az 1848-as Erdélyi memorialisztika kezdete általában, egy román történelmi mű megszerkesztéséhez kötődik. Alexandru Papiu Ilarian erdélyi történész 1850 körül elhatározta, hogy az Istorica romanilor din Dacia superioara (A románok története Felső-Dáciában) című történelmi művében külön részt szentel az erdélyi román forradalom eseményeinek, a különböző körzetek feljegyzéseire bontva. E tisztán történeti motiváció mellett azonban volt egyéb is, ami miatt az emlékirat szerkesztők tollat ragadtak. A másik cél: annak a háromkötetes német nyelvű műnek a kiegészítése, amelyet végül A. T. Laurian adott ki Bécsben, Die Romanen der Österreichischen Monarchie címmel, 1849-ben. E munka, amely tulajdonképpen prefektusi jelentésekből állt össze, a Bécsben tárgyoló román küldöttség céljait volt hivatva elősegíteni. Mint ismeretes, 1848 májusán, Balászfalván (Blaj), a Szabadság Mezejének (Cimpia Libertatii) nevezett helyen 30-40 ezer román fogadott hűséget a császárnak és nyilvánította ki ellenszegülését a magyar forradalommal szemben. (A román történetírás ezt tekinti az erdélyi forradalom egyik legfontosabb eseményének.) Az erdélyi memoarisztikusok, ugyancsak e szemlélettől áthatva, a román forradalom kezdetét csak 1848 szeptemberétől, a harmadik balászfalvi

nagygyűléstől számítják, s a májustól szeptemberig eltelt időszakot, mint a románok által a korabeli rendszer legális keretei között kinyilvánított követelések időszakát tekintik. A fegyveres szervezkedés csak ezután kezdődött, és bizonyos értelemben a magyar szabadságharc sikereivel függött össze.

Ilyen helyzetben a megerősödött monarchia előtt feltétlenül pozitív vonásnak számított a feljegyzésekben megemlékezni a „magyarok és székelyek által elkövetett gonoszítottokról”, amelyek így az emlékiratok anyagának nagy részét teszik ki. Alexandru Roman e tekintetben így fogalmaz: „Igaz ugyan, hogy a románok a trón fenntartásáért harcoltak, de ezt igaz lélekkel tették, látván, hogy a rebellisek fel akarnák borítani a törvényes hatalmat, és csak saját nemzetük foglalkoztatta őket” (Reprivire scurta la luptele intre romani si maghiari sub decursul revolutiunii din ani 1848-49; Rövid áttekintés a románok és magyarok harcáról az 1848-49-es forradalom alatt). A későbbi, de még ebbe a csoportba tartozó emlékiratok hangvétele már megváltozik. Egyre inkább megnyilatkozik az elégedetlenség a császár „fizetségével” szemben. E hangvétel már az újabb memorialisztikai generációra jellemző – a „jó császár” képe eltűnik, az udvar visszautasítása, melynek nyomán a forradalom után ismét a „rebellisek” kerülnek a helyi adminisztráció élére, átrendezi a román nemzetudat és a birodalmi eszme viszonyát. E kiábrándultság 1867-ben, a kiegyezéssel éri el csúcspontját, és ekkor csap át egy osztrák-, illetve németellenes irányzatba, amely a maga során újabb nézeteltérésekre ad okot Erdélyben, ezúttal a románok és a szászok viszonyában. (A románok és a szászok közötti feszültségnek ekkorra már múltja is van: mégpedig a forradalom után következő évekből, amikor a román értelmiség először állapíthatta meg, hogy az udvarhoz fűződő érdekei nem azonosak az erdélyi szászokéival, az ausztriai kötődéséből adódóakkal.) Ez azonban a magyar rendek iránti ellenérzésen nem változtat. Csak példaként emeljük ki egy részletet egy olyan emlékiratból, amely a

történetírás jegyeinek tekintetében a legátfogóbb szemléletűnek tűnik. Anasztasie Sandor Arad és Zaránd környékének eseményeit rögzíti, *Studiu asupra evenimentelor de peste munti din anii 1848-49*, cu nararea celor intimplate in partile Aradului (Tanulmányok a hegyeken túli eseményekről 1848-49-ből, az aradi részekben történtek elbeszélésével) címmel: „A magyarok minden eszközt felhasználáltak arra, hogy magyart válasszanak (ti. a diéta-küldöttek esetében – a rec.), annak ellenére, hogy számra kevesebben voltak, s a többi nemzet elé a leggonoszabb akadályokat tették; így volt ez Pécskán (Pecica), az aradi ispánságban, ahol a magyarok, létszámban kevesebben, kiszorítják a románokat, mindegyik kétszer, háromszor is szavazott; de a románok vasvillát hoztak, holott még az úti botot sem volt szabad maguknál tartaniuk, s a magyarok után vetették magukat, s nem hiányzott sok, hogy be ne verjék mindet a Marosba; hanem jöttek az ulánusok és szétzavarták a románokat, és a magyarok a megmaradt románok mellett elérték céljukat a szavazásban. Máriaradnán (Rodna) minden megfélemlítés mellett a magyarok visszavonultak. Sok helyen viszont a magyarok másféle csalást használtak, megijesztvén a románokat azzal, hogy a választásra való beiratkozás arra való, hogy akik ezt megtették azok katonának menjenek vagy kétszeres, háromszoros adót fizeszenek. Így aztán sok román falubeli, aki hitt a magyaroknak, nem is ment el küldöttet választani.”

A feljegyzések második nagy csoportja 1880 körül született, és a kiegyezés utáni magyar hatalmi megszilárdulás hívta életre. A kezdeményező George Baritiu, akinek történetírói művében az 1848-as forradalom és az 1867-es kiegyezés mint két, az erdélyi románok számára is szorosán egymáshoz kötődő fogalom jelenik meg. Ez a felfogás már egy szigorúbb történelmi szemléletet, vagyis a forrásmunkák pontosabb számbavételét jelentette, s egyben a történelmi viták kezdetét is. Baritiu ugyanis azzal a nem titkolt szándékkal készült 1848-49-es történelmi

dokumentum-gyűjteményének kiadására, hogy helyrehozza az idegenek által megírt „tévedéseket”, mondván: „az Erdély történetével foglalkozó idegen történétírók tagadják, vagy minimalizálják a románok szerepét a forradalomban; innen következik annak fontossága, hogy ne mások írják a mi történelmünket”. A második generáció emlékiratainak új vonása, hogy fokozott eréllyel próbálja újravizsgálni a románok és a kamarilla 1848-as viszonyát. Ioan Ciureanu emlékirásában Avram Iancu álláspontját foglalja össze: „Az erdélyi románok 1848-49-ben nem a reakcióért, és nem Bécs által felhasznált csatlósokként harcoltak, mint ahogyan ellenségeink állítják. (...) A forradalom parancsa nem Bécsből jött; a románok saját elhatározásukból lázadtak fel. Ha a császár követte volna a magyarokat, akkor a románok ellene is felléptek volna. De úgy történt, hogy a császár ellensége lett a magyaroknak (...) és így a románok saját nemzeti érdekeikért harcolva egyben a császárárt is harcoltak.”

E memorialisztikai nemzedék kapcsán a kötet bevezető tanulmánya talál egy másik új momentumot is. Egy új fogalom, az egységes román állam eszméje megjelenésének pillanatát.

A harmadik generáció memorialisztikusai a XIX. század végén, vagy a XX. század első tíz évében teszik közzé írásait. Ezek már inkább hasonlítanak a klasszikus értelemben vett memoárokhoz, a szerzők úgymond „életüket foglalják bele”. Egyes szövegek korábban keletkeztek, s a szerkesztők nemzeti, illetve belső politikai okokból ekkor látták elérkezettnek az időt kiadatásukra. Kivételesen nemzeti valamennyien elkötelezett – nemzeti nevelő céllal írnak. E késői művek nyilvánvalóan azzal a szándékkal kerülnek nyomdába, hogy ellensúlyozzák az magyar és német történétírók munkáit. Baritiu 1890-ben befejezi, és Nagyszébenben kiadja a *Parti alese din istoria Transilvaniei (Válogatott fejezetek Erdély történetéből)* című könyvét és – a korszakra jó példaként – az ugyancsak történész Axente Sever Raspuns la „Cartea Neagra” scrisa de baronul Stefan Kemény

(Válasz a Kemény István báró által írt „Fekete Könyv”-re) címmel közöl értekezést. Az emlékiratok e korszakban is éles szavúak és polemikusak. A történétírói szándék nem zavarja a politikai és nemzeti elkötelezettséget.

Ez a gondolkodás kiváltképp a második és harmadik emlékiratíró-generáció sajátja. Ez az az időszak, amelyben az erdélyi román lakosság megszaporodása és a nemzetiségi autonómia hiánya a végsőkig feszíti, és a közéleti vagy publicisztikus megnyilvánulások többségébe beoltja a nemzeti ideológia szellemét. A jelenség ismert: ha nincsenek neki megfelelő társadalmi fórumok, akkor a megoldatlan probléma az összes meglévő társadalmi fórumon jelentkezik. A történeti szemléletű művek olyan történeti fogalmakat érvénytelenítenek vagy módosítanak, amelyek a román nemzeti gondolattól függetlenek, általános érvényűek. A negyvennyolcas magyar republikánus liberalizmusban az erdélyi románság nem (esetleg) politikai, hanem társadalmi és etnikai veszélyt érez. Ezt több szerző is szóvá teszi, s valamennyien a nevezetes utolsó ponttal, az unió tervével indokolják. Alexandru Roman az „elnyomó magyar liberális politikában” látja az erdélyi román felkelés okát, ami miatt – írja – „az erdélyi román nemzet megsemmisítve érezhette magát, hiszen eddig is alá volt vetve egy jelentéktelen kisebbségnek, s ki volt téve becsületgyalázásainak, és könnyű elképzelni, hogy a jövőben is...” Mindez, figyelembe véve azt is, hogy a román nemzeti ideológia és az osztrák abszolút monarchista vonal a forradalom alatt és közvetlenül utána az emlékirók szemében még semmi ellentmondást nem hordozott, mindez azonban csakis egy történetiszemléleti deformációra mutat rá. A ferdülés nem az egyéni igazságérzetet érte, bár azt is érintette. Ugyanaz az Alexandru Roman később így fogalmaz: „Mindkét nemzet barbár és kegyetlen volt tetteiben, de a románt vétkesebbnek nevezik, sőt, talán az egyedüli vétkesnek”, „mert a magyar liberalizmus saját nemzeti vétkeit nem fedti fel, sem a magyar felkelők csalásait, sem a székelyek pusztításait”.

A recenzor nem folytatja e gondolat-sort. Nem a szerzők akaratán múlott, hogy egy évszázaddal később a hivatkozásokból e kettős beismerés elmaradt.

A kötet bevezető tanulmánya érdekes adalékot fűz az emlékiratokhoz. Nicolae Bocsan és Valeriu Leu földrajzi keletkezésükben is megvizsgálja e műveket, és arra a következtetésre jut, hogy a megjelenés gyakorisága azokon a vidékeken a legnagyobb, ahol 1848-49-ben a leghevesebb összeütközések voltak. A felmérés szerint a Nyugati Érchegeységből 8, a beszterce-naszódi részekből 6, Kolozsvár és Torda környékéről 5, a Maros-völgyből 3, Arad és Zaránd vidékéről 3, Bánátból 2, Dés és Szamosbethlen környékéről, a székely részekből, Nagyszebenből, a Szilágyságból, Medgyes, Lápos, Hátszeg és Déva vidékéről pedig 1-1 emlékirat kelteződik. A 39 1848-49-es emlékirat közül mindössze négy születik az egész Erdélyre, vagyis a forradalom egészére való kitekintés igényével. Habár ebből ellentétes következtetés adódna, a szerzők

mégis valamennyien a helyi vagy felsőbb román elit képviselői. Közülük legtöbben – 17-en – az ortodox klérus tagjai (egy mitropolita, 9 protopópa és 7 vidéki ortodox pap). További tizenhárman értelmiségiek, úgynevezett szabadfoglalkozásúak vagy hivatalnokok – egyesek szorosan kapcsolódnak a papi körökhöz. Három szerző foglalkozása nem ismert, hatan pedig a naszódi katonai határőr-közetben teljesítettek szolgálatot, az egyszerű közkatonaótól az őrnagyig.

Az emlékirat-válogatás anyagainak eredetisége kétségbevonhatatlan. Ezt ki kell jelenteni, mert az írásokban az – érthetően – ideologikus (tehát vitatható) történetsszemlélet mellett vitathatatlanul autentikus tényanyag is található. Az akadozó elbeszélői stílus és a túlságosan lapidáris, vagy éppen túlterjengős mondatok jelen esetben mellékesek. A recensens sem irodalomkedvelők, inkább történészek figyelmébe ajánlja e válogatást.

Panek Sándor

AZ OROSZ INTERVENCIÓ MAGYARORSZÁGON 1849-BEN

Ian W. Roberts:
**Nicholas I and the Russian
Intervention in Hungary.**

Macmillan, 1991. 301 o.

Az angol történész, aki egykor Budapesten szolgált diplomataként és kiváló ismerője a magyar nyelvnek, arra a feladatra vállalkozott könyvében, hogy feldolgozza Oroszország 1849. évi magyarországi katonai beavatkozásának történetét, az események előzményeit és diplomáciai vonatkozásait.

A mű változatos forrásanyagra épül, amely a szabadságharc leverésében részt vevő orosz tisztek visszaemlékezéseitől, korabeli diplomáciai iratokon át az angol királyi család magánlevelezéséig terjed. A könyv elkészültének éve magyarázhatja azt, hogy a levéltári források között nem szerepelnek az egykori Szovjetunió archívumaiból származó iratok. A téma diplomáciatörténeti összefüggéseinek feltárásához bizonyára elegendő információt nyújtottak a bécsi, londoni, koppenhágai és stockholmi levéltárak, azonban elképzelhető, hogy a moszkvai, leningrádi archívumok megnyitásával újabb részletek kerülhetnek napvilágra az intervenció részleteivel kapcsolatban. Mindazonáltal nem vethető a szerző szemére, hogy megelégedett volna a könnyen hozzáférhető nyugat-európai dokumentumok elemzésével, hiszen olyan munkákra is épített, mint például Scserbatov hétkötetes műve Paszkevicről, amelynek hatodik kötete Magyarországon is csak 1984-ben jelent meg fordításban. (Alekszandr Petrovics Scserbatov: *Paszkevics Magyarországon*. Szerk.: Katona Tamás, Európa, 1984.) A könyv elkészültéhez nélkülözhetetlenek bizonyuló orosz visszaemlékezések egy része a magyar érdeklődők számára is

hozzáférhető immár egy válogatás formájában: *A magyarországi hadjárat 1849. Orosz szemtanúk a magyar szabadságharcról* (válogatta Rosonczy Ildikó), Európa, 1988.

Amint az már a tartalomjegyzékből kitűnik, Roberts jelentős teret szentel a beavatkozás előzményeinek taglalására – ezek a könyv felét teszik ki –, jelezvén, hogy a magyar forradalom és szabadságharc végkimenetelének megértéséhez elengedhetetlen a korabeli európai események, külpolitikai viszonyok számbavétele, elemzése. Ennek megfelelően ismerteti az 1848. évi forradalmak oroszországi fogadtatását, az orosz beavatkozást a Dunai Fejedelemségekben, külön fejezetet szentel a bécsi októberi forradalomnak és sort kerít a magyarországi hadjáratot megelőző erdélyi orosz akció taglalására is.

Roberts megközelítésében fontos szerep jut I. Miklósnak. Ezért a munka elején néhány szóval utal azokra a tényezőkre, amelyek szerinte alapvetően befolyásolták az orosz uralkodó személyiségét és gondolkodását. Ezek közé sorolja a dekabrista felkelést, amely az akkor még katonaként szolgáló cár számára a későbbi egész életét meghatározó élményt jelentett. Ettől kezdve erősödött meg abban a hitében, hogy gátat kell szabni a liberális eszmék terjedésének, mivel azok katasztrófába sodorhatják Oroszországot. A lázadók ellen hozott súlyos ítéleteket helyénvalónak találta, hiszen az uralkodó hatalmát, aki azt isten akaratából gyakorolja, senki sem kérdőjelezheti meg büntetlenül. Az orosz külpolitikát is az alkotmányos monarchia eszményével szembeni bizalmatlansága szabta meg. Az 1815-ben kialakított európai status quo fenntartásában Ausztria és Poroszország számított a legfőbb szövetségeseinek. Ugyanakkor, amint arra Roberts felhívja a figyelmet, az 1840-es évek közepére Miklós bizalma kezdett megren-

dülni a két állam szilárdságában. Ausztria esetében az erősödő nemzeti törekvések adhattak okot az aggodalomra, míg Poroszországban a liberális eszmékkel kacérkodó IV. Frigyes Vilmos alkotmányozó törekvései keltettek nyugtalanságot az orosz cárban. Az 1846. évi galíciai felkelés leverése, amelynek során osztrák és orosz csapatok közös erővel állították helyre a rendet, azonban megmutatta, hogy koránt sincs szó a szövetség megrendüléséről, legalábbis akkor, ha cselekvésre kerül a sor. Miklós elsősorban azért sietett Ausztria segítségére, mert országával határos tartományban tört ki a felkelés és féltő volt, hogy átterjed a szomszédos orosz–lengyel területekre is.

A cár gyakran hangoztatta, hogy felelősséget érez országa és a nyugati szomszédok stabilitása iránt. Azonban mindig leszögezte, hogy csak akkor avatkozik be katonailag Európában, ha érdekeit közvetlen veszély fenyegeti. Erre az elvre hivatkozhatott akkor is, amikor Mihail Sturcza, a moldvai hoszpodár felkérésére orosz csapatok lépték át a fejedelemség határát 1848 júliusában. Bár Miklós kezdetben ellenezte az akciót, mivel a török hatóságoktól várta a forradalom leverését, és az orosz jelenléti ideiglenességét tartotta kívánatosnak, a törököknek a román forradalmárokkal szemben mutatott engedékenysége miatt jobbnak látta, ha állandósul a megszállás. Mi több, szeptember 28-án az orosz csapatok bevonultak Havasalföldre is, és amint azt Isztambulban az orosz nagykövet világossá tette a török kormány számára: a kivonásra csak abban az esetben kerülhet majd sor, ha a felkelés utolsó maradványát is felszámolták. Az orosz csapatok moldvai és havasalföldi jelenléte egyben azt is jelentette, hogy az Erdélyben szorongatott helyzetben lévő osztrák erők szükség esetén támogatást kaphatnak. Erre hamarosan sor került. Az erdélyi osztrák csapatok sorozatos kudarcai, valamint az erdélyi szászok és románok segélykérő küldöttségei arra készítették a cárt, hogy felhatalmazza Lüders tábornokot egy korlátozott jellegű akcióra, amennyiben segítséget kérnek tőle. Szkarjatyin vezér-

őrmagy ebben a szellemben járt el, amikor Puchner segítségére sietett egy Szebentől északra történt összecsapás alkalmával.

A cár döntését Erdélyeli kapcsolatban az is megkönnyítette, hogy – amint azt Roberts többször hangsúlyozza – Bem sikereiben Miklós a rebellis lengyel emigránsok győzelmeit látta, akik jelentős szerephez jutva a magyar honvédségben, rábírhatják a magyar hadvezetést arra, hogy kiterjessze a hadműveleteket Galíciára is. Ügyesen használta ki az orosz uralkodó félelmét egy esetleges galíciai lengyel akciótól Felix Schwarzenberg, aki tudomására hozta a cárnak, hogy Kossuth valószínűleg titkos szerződést kötött a lengyel emigránsokkal. Ez a taktikai húzás az osztrák politikus részéről jelezte, hogy korábbi véleményétől eltérően már nem tartotta lehetségesnek, hogy Ausztria egymaga számolja fel a magyar felkelést. Ezért javasolta Schwarzenberg 1849 áprilisában azt, hogy orosz csapatok nagyobb számban vonuljanak be Erdélybe, míg Ausztria teljes erejével a magyarországi hadszíntéren állítaná helyre a rendet. Az orosz elképzelés szerint azonban Galícia és Bukovina megszállásának kellett megelőznie a magyarországi beavatkozást.

Roberts Miklósnak a magyarországi intervencióról szóló elvi döntését Konsztantyin nagyherceg naplója alapján 1849. április 19-re teszi, amelyet csak április 15-én követett az orosz csapatok harcba indításáról határozó parancs. Döntő érvként szolgált a cár fentebb említett félelme a felkelés galíciai és orosz–lengyel területekre való kiterjedésétől. (Ezt a félelmet erősítette Miklósban Schwarzenberg közlése, miszerint a magyar hadseregben harcoló lengyelek száma eléri a 20 ezer főt, ami a valóságban csak 2–3 ezerre rúgott.) A szerző fontosnak tartja leszögezni, hogy a döntést semmilyen módon nem befolyásolta a magyar függetlenség április 14-i kikiáltása Debrecenben. Egyrészt az aktuárról Bécsben csak május 2-án, jóval az esemény után értesültek, nem beszélve a cárról, aki nem tulajdonított jelentőséget a formális deklarációnak. Fontos momentumként

említi a szerző, hogy mivel Schwarzenberg mindenképpen el akarta kerülni a segélykérés hivatalos formáját, Paszkevicshoz fordult és kérte, hogy a Galícia határán álló orosz erők kezdjék meg bevonulásukat a tartományba, hogy onnan Magyarország felé induljanak tovább. Az elutasító válasz miatt azonban kénytelen volt megfogalmaztatni a közvetlenül a cárhoz intézett levelet, amit Ferenc József május 1-jén írt alá. Miklós válaszában kifejezte reményét arra, hogy a két hadsereg, mint egykor, a Napóleon elleni háború idején, egyesült erővel gyűri majd le a forradalom szellemét. Emellett egy kiáltványt intézett alattvalóihoz, amelyben az osztrák haderő egy részének itáliai lekötöttségével magyarázta a magyarországi nehéz helyzetet és a segítségnyújtás szükségességét. A kiáltványt kommentáló egyik újságcikk az indokok között említette azt is, hogy a magyar felkelésben részt vevők fele lengyel származású és céljuk az ősi lengyel királyság visszaállítása. A hivatalos propagandával ellentétben – Roberts állítása szerint – az orosz társadalom nem fogadta egyöntetű lelkesedéssel az újabb katonai akciót. Főként a hadikiadások növekedése érintette érzékenyen az egyszerű alattvalókat, de az uralkodó osztály konzervatív körei sem helyeselték a hadjáratot, mivel attól tartottak, hogy az orosz katonákat „megfertőzik” a káros nyugati eszmék. Ezt a félelmet a cárhoz is osztotta, aki utasította Paszkevicset, hogy a galíciai könyvesboltokból távolíttassa el a felforgató irodalmat, mielőtt az orosz csapatok bevonulnak.

Roberts szerint az orosz intervenció ellen sem Franciaország, sem Anglia nem tehetett semmi érdemlegeset. Az előbbinek szüksége volt az orosz támogatásra a köztársaság elismertetéséhez, az angol diplomácia pedig a hatalmi egyensúly fontos tényezőjének tekintette az egységes Habsburg-birodalmat. A szerző cáfolja azt a feltételezést, miszerint Palmerston titokban támogatta volna a cári autokratizmust és helyeselte a beavatkozást. Csupán arról van szó, hogy mindenképpen el akarta kerülni, Anglia háborúba való keverését. Abban bízott, hogy a szabadságharc várható

leverése után Ausztria majd ki tud egyezni a magyarokkal.

Az osztrák és orosz csapatok hadműveleteit összehangoló találkozóra 1849. május 21-én Varsóban került sor, ahol a két uralkodó személyesen beszélhette meg a teendőket. Habár közöttük kölcsönös rokonszenv alakult ki, haderők közös irányításáról nem sikerült megegyezniük és csupán kisebb egységek kerültek idegen parancsnokság alá. Ugyanakkor az is kiderült, hogy az orosz csapatok felkészülése el fog húzódni. Paszkevicz kijelentette, hogy június 17-e előtt nem ígérheti a hadjárat megindítását. (Ezt annak ellenére tette, hogy Schwarzenberg a Magyar Királyi Szent István Rend ékkövekkel kirakott keresztjét küldte el az orosz tábornoknak.) Amint azt Roberts részletesen kifejti, Paszkevicznek mindenekelőtt az ellátási vonalak kiépítése miatt volt szüksége a hosszabb felkészülési időre. A tábornokot nem csupán a napóleoni háborúk tapasztalatai motiválták, hanem az is, hogy katonáinak ne a helyi lakosság megsarcolásával kelljen élelmet szerezniük, mivel az az ellenállást erősítette volna. Ennek megfelelően az oroszok 16 millió ezüstrubelt kölönítettek el arra a célra, hogy Magyarországon készleteket vásároljanak.

Roberts megállapítja, hogy a két hadsereg vezetése között már a kezdet kezdetén problémák merültek fel az együttműködést illetően. Haynau és Paszkevicz jóval a hadműveletek megkezdése előtt panaszos levelekben jelezték feletteseik felé a nehézségeket. A későbbi hangulatot vetítette előre az is, hogy orosz tisztiek a felkészülés ideje alatt barátságokat kötöttek az osztrák seregben szolgáló magyar tisztekkel. A két főparancsnok közül Haynau elsősorban azért neheztelt orosz kollégájára, mert az nem tájékoztatta őt terveiről. Kettejük ellentétének másik forrása az volt, hogy Paszkevicz Haynau sorozatos kéréseinek ellenére elzárkózott attól, hogy csapatait megossza és egy részüket az osztrák fél rendelkezésére bocsássa. Ennek azonban, amint arra Roberts rámutat, nem személyes, hanem taktikai oka volt: Paszkevicz az orosz hadviselés

hagyományait kívánta követni a hadsereg nagy tömegben való mozgatásával. Az osztrákok gyakran hibáztatták az orosz fővezért a harc elhúzódsáért a cárhoz írott leveleikben. Miklós azonban megbízott tábornokában, akihez régtől fogva kitűnő kapcsolat fűzött. Paszkevicset szinte atyjaként tisztelte, ami talán annak is betudható, hogy trónra lépése előtt dandárparancsnokként alárendeltje volt a főtisztnek.

Roberts meglehetősen részletességgel követi nyomon a hadműveleteket az orosz beavatkozás kezdetétől, június 17-től a világosi fegyverletételig. Ezek elhúzódsága, a döntő összecsapás elmaradása Görgey és Paszkeviccs csapatai között nemcsak az osztrákokra hatott nyugtalanítólag, akik még a rossz idő beállta előtt szeretnék volna befejezni a harcokat, hanem az orosz uralkodóra is. Még kellemetlenebbül érintette Haynaut a hír, hogy Görgey az oroszokkal akar tárgyalni a fegyverletételről. Rüdiger tábornok augusztus 9-én kelt levelében azonban – a két szövetséges korábbi megállapodásának megfelelően és Paszkeviccs tudtával – leszögezte, hogy az orosz hadsereg nem tárgyalni, hanem harcolni jött Magyarországra és a magyaroknak Haynauhoz kell fordulniuk ajánlatukra. A kedvezőtlennek tűnő válasz ellenére Görgey mégis a fegyverletételi tárgyalások folytatásával próbálkozott, mivel nem volt más lehetősége. Roberts nem szolgál magyarázattal arra nézve, hogy mégis miért jöhetett létre megegyezés a két fél között igen rövid idő alatt. Elkerüli a figyelmét az a tény, hogy az augusztus 8-án az orosz táborba érkező Poeltenberg tábornoknak finoman tudomására hozták az oroszok, hogy feltétel nélküli kapituláció esetén a magyarok számíthatnak a cár jóindulatára. A temesvári vereség után pedig, amikor már nyilvánvalóvá vált, hogy az osztrákokkal nem lehet kedvező feltételekkel megegyezést kötni, Görgey és tisztikara valóban kénytelen volt a kisebbik rosszat választani. A megegyezés az orosz és a magyar hadsereg főparancsnokai között jött létre. Orosz részről Miklós utólag hagyta jóvá tábornokának döntését, amely

a korábbi utasítás ellenében született. Roberts szerint Paszkeviccs azért akarta minél hamarabb befejezni a hadjáratot, hogy – amit már akkor sok kortárs politikus elkerülhetetlennek tartott – egy későbbi esetleges német-osztrák összecsapáskor intakt hadsereggel rendelkezzen Oroszország.

A szerző megállapítja, hogy az orosz magatartás nyomán tovább romlott a két szövetséges hadvezetés viszonya, főleg azt követően, hogy Arad védői is az oroszoknak adták meg magukat. Ugyanakkor ez a viszony még nem volt olyan rossz, hogy az orosz parancsnokok és maga Miklós ne próbálhatták volna befolyásolni az osztrákokat a megtorlást illetően. Miklós azt az elvet tartotta követendőnek, mely szerint csak a főbűnösöket kell megbüntetni, míg az „eltévedetteknek” meg kell bocsátani. Paszkeviccs az általános amnesztiát tartotta kívánatosnak és kérte a cárt, hogy ennek érdekében próbáljon hatni az osztrák uralkodóra. A magyarok elleni büntetés enyhítését volt hivatott előmozdítani a cárevics schönbrunni találkozója Ferenc Józseffel. A szerző szerint az angol és francia tiltakozás mellett ennek a találkozásnak is tudható be az, hogy az osztrák minisztertanács augusztus 25-én azt a határozatot hozta, amely szerint Haynauknak Béccsel kellett jóváhagyatnia a halálos ítéleteket. Ez a döntés ugyanakkor a későbbiek során a magyarok számára kedvezőtlenül módosult. Augusztus 28-án Haynau mégis teljhatalmat kapott és Bécs csupán arra tartott igényt, hogy a kivégzésekről a tábornok előre értesítést küldjön.

A fegyverletételt követő események kapcsán tér ki Roberts az orosz hadsereg és a magyar honvédség viszonyának ismertetésére, amely szerinte ahhoz képest igen jó volt, hogy két ellenséges hadseregéről van szó. Olyan epizódokat említ ennek illusztrálására, mint például az az eset, amikor Lüders katonái Dévánál megosztották porciójukat a magyarokkal, miután megegyezés történt a megadás feltételeiről. Az orosz és magyar katonák között kialakuló jó kapcsolatra utal az is, hogy egyre több orosz katona állt át a magya-

rokhoz a hadjárat vége felé. Roberts szerint a magyar lakosság orosz csapatokhoz való viszonyára jellemző volt az előbbieknél az orosz katonák mély vallásossága iránt tanúsított tisztelete és az utóbbiak szimpátiája a magyar ügy iránt. A szerző utal arra is, hogy a háború végére alaposan megromlott az amúgy sem felhőtlen kapcsolat az osztrák és orosz katonák, tisztek között. Megemlíti olyan kávéházi jeleneteket orosz tisztek és az őket előszeretettel zsoldosoknak nevező osztrákok között, amelyek gyakran párbajjal végződtek.

Roberts a szabadságharc leverésével és a tizenhárom tábornok kivégzésével kapcsolatban szól ezek európai fogadtatásáról. A nagyhatalmak – Anglia és Franciaország – mellett Miklós is visszafogottabb magatartásra igyekezett inteni Bécsset. A cár Batthyány kivégzésével ugyan egyetértett, ám a magyar tábornokok felakasztását, akik az orosz hadsereg előtt tették le a fegyvert, „becstelennék”, és „vérlázítóknak” nevezte. Ugyanakkor túlságosan engedékenynek találta az osztrák eljárást Komárom védőivel szemben. Haynau tetteiről az angol közvélemény is értesült, és kifejezte a tábornok iránt érzett ellenszenvét. Roberts példaként említi egy incidenst, ami a „bresciai hiéna” 1851. évi angliai látogatásakor történt. Haynau éppen egy sörfőzdét tekintett meg, amikor – vesztére – felismerték és a tömeg „Le az osztrák mészárossal!” felkiáltással megtámadta. Roberts szerint az incidensről szóló hírt nagy meglepéssel fogadták a Varsóban állomásozó orosz katonák.

A nagyhatalmak, bár alapvetően nem befolyásolhatták Ausztria megtorló politikáját, igyekeztek segíteni az emigráns magyar politikusokat, katonákat. Ez elsősorban a törökországi emigránsok kiadatásának ügyével kapcsolatban mutatkozott meg, amely kisebbfajta diplomáciai

vihart kavart. Az osztrákok a magyarok, az oroszok pedig a lengyelek kiadatását kérték a törököktől. Franciaország, Angliával egyetemben, támogatásáról biztosította a török vezetést. Palmerston annak ellenére állt Törökország mellé az emigránsok védelmében, hogy Viktória királynő többször nemetszésének adott hangot politikájával kapcsolatban. Sőt, az angol politikus utasítást adott egyik diplomatajának, aki a térségben tartózkodott, hogy ha a magyarok és a lengyelek kénytelenek lennének elhagyni Törökországot, ajánlja fel számukra valamelyik brit hajót menedékül.

Roberts az orosz hadjárat legfontosabb következményének azt tartja, hogy az megerősítette az orosz uralkodó hitét hadserege erejében, mi több, elbizakodottá tette őt. Többek között ennek is tudható be, hogy a cár által olyannyira nagyra értékelt orosz hadigépezet hiányosságai, gyengeségei túl későn, egy igazi próbatételkor, a krími háborúban ütköztek ki. A magyarországi siker tovább erősítette Miklóst abban a hitében, hogy országa a nyugattól eltérő, de helyes utat jár. Ugyancsak döntőnek bizonyult a későbbiekre nézve az, amit az orosz cár nem ismert fel, nevezetesen, hogy az államok közötti diplomáciai viszonyt már nem az uralkodók személyes kapcsolata határozta meg. Erre csak akkor döbbsent rá, amikor Ferenc József a krími háború során semlegességet deklarált és nem sietett egykori megmentője és jó barátja segítségére.

Roberts könyvében, bár egy konkrét történelmi esemény elemzését végzi el, egyben általános érvényű összefüggésekre is rámutat: az intervenció természetrajzát írja meg, világos, érthető stílusban. A könyv így nem csupán a szűk szakmai közönség érdeklődésére tarthat számot.

Vajda Zoltán

A PASSZÍV ELLENÁLLÁS POLITIKUSA?

**Takács Péter: Deák Ferenc
politikai pályája 1849–1865**

(Budapest, 1991.
Akadémiai Kiadó 234. o.)

A magyar történettudomány hosszú ideje adósa a múlt század történéseinek részletekre is kiterjedő vizsgálatával. Fejtő Ferenc a közelmúltban megjelent „Rekvium egy hajdani birodalomért” című nagysikerű művében kiemeli: a korról foglalkozó magyar historikusok objektíven közelítik meg ugyan ezt az időszakot – de mindez nem pótolhatja azt a hiányt, hogy a tizenkilencedik század történelmi személyiségeinek hiteles életrajzai máig nem készültek el (hiszen az aradi tizenhárom vértanúról is alig-alig találunk valami irodalmat)!

A szóban forgó történelmi alakról, tetteiről azonban mind kortársai, mint a kor kutatói sokat vitáztak; nagy figyelmet szenteltek gondolatainak, eszmefuttatásainak, anekdotáinak. Deák Ferencet sokan elítélték – Takács Ferenc nem véletlenül említi Mód Aladár nevét, kinek „400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért” című könyve téveszméket hirdetve hoz ítéletet az 1867-es osztrák–magyar kiegyezésről. Takács Péter ezzel szemben nem elítélni akarja Deák Ferencet, hanem a kor választási lehetőségeit bemutatva, az egyik alternatívát politikájaként valló nagyformátumú személyiség döntéseit, s annak okait kívánja feltárni, felcillantva természetesen a többi lehetőség – szerinte – egyre szűkülő korlátait is.

A szerző már címében is jelzi, hogy az 1849–1865 közötti időszakot kívánja elemezni, azonban lehetetlen valaki életének egy szakaszát vizsgálni úgy, hogy a politikai pályafutásának, életének azt megelőző részét legalább nagy vonalakban ne ismerjék. Az elemzés így Deák szemé-

lyiségének szinte minden részletére kiterjedő bemutatásával indul, ahol kutatja cselekedeteinek mozgatórugóját is, amelyet az önzetlen hazaszeretetében vélt felfedezni az író.

Idézi a kortárs Horváth Mihály véleményét is, aki szerint Deák ha „...őt a polgártársainak bizalmából eredő kötelességérzet nyilvános pályára nem kényszerítheti, s magányából választása által ki nem ragadhatja: ő kevesektől ismerve csak környezetétől csodáltatva, minden kitűnés, minden hírnév nélkül szálland volna sírjába”. Jellemzésében kiemeli puritánságát, mellyel mindenkitől különbözött, s nem felejt el bizonygatni: hatalmas jogtudásával, ékesszólásával szinte mindig képes volt a politikusok közötti ellentétek elsimítására.

Takács Péter már elemzésének első fejezetében meghatározza vezérfonalát, mikor Deák közjogi elképzeléseinek a gyakorlati politikájában alkalmazott alapelvét idézi: „ha Ausztria nagyhatalmi állása többé nem is szükségszerű Európa számára, feltétlenül szükséges Magyarország számára, és hogy ez fennmaradjon, azért ha szükséges áldozatot is kell hoznunk”. E cél eléréséhez az út: „a viszonyok és körülmények engedte lehetőségek között a politikai és polgári szabadságjogok biztosításával és állandó szélesítésével a társadalom legszélesebb rétegeit megnyerni a történelmi Magyarország és benne a magyarság megőrzésére”. Szerinte Deák Ferenc egy lecsúszóban lévő történelmi osztály politikusa volt, egy olyan birodalom alattvalója és hű támasza, melyet a történelem elsöpört. „Egy olyan birodalomé, amelyet a történelem más államalakulatokkal helyettesíthetővé degradált.” Ez a megállapítás Fejtő Ferenc már említett művének az alapproblémájával cseng össze, s a kiegyezést bíráló Kossuth ún. „Kasszandra levelé”-nek jóslatával azonos. Takács eme gondolatai

nagyon tetszetősek; az olvasó a műben e gondolatok kiteljesedését, bizonyítását követheti nyomon.

A célkitűzés közlése után a kutató felvillantja a vizsgált korra hatást gyakorló előzményeket, eszméket, az ifjúkori Deákot a reformkori országgyűléseken, majd tevékenységét a szabadságharc idején. Itt elfogadja a Kőcsey által hangoztatott liberális elveket, így azt, hogy a történelmi Magyarországot csak akkor érzi hazájának a benne lakó népesség, ha a liberális szabadságjogok biztosításával az alkotmány sáncaiba emeli be őket a magyar nemesség.

Miért kívánta Deák Ferenc Magyarországot a Habsburg-monarchia keretei között tartani? Erre a választ az 1842 novemberében sógorának, Oszterhueber Józsefnek írt levelében találja meg a szerző. Itt tetten érhetjük mind az ő, mind a korabeli közvélemény által tanulmányozott problémákat, például a nemzetiségi kérdést is. Figyelemre méltó, hogy a nagy kérdéseket mindig megtalálhatjuk levelezésében, ezért Takács Péter kiemelt szerepet szán levelei elemzésének, így a deáki politika vízióját: ha a magyarországi nemzetiségek jogos igényeit nem elégítjük ki, akkor azok a szentistváni történelmi határokat megszüntethetik, s a magyar nép semmivé válna az osztozkodó népek marakodása közben. Nem felejtí el kiemelni: ha megszűnik a Habsburg-monarchia, Magyarország is megszűnik, ezért minden támogatást meg kell adnunk a Habsburg-államnak. Méltó párja ennek a tanulmányíró szerint a történetírás által elhanyagolt híres levele, amelyet 1861. január 9-én Tarányi Józsefnek, de inkább Ferenc Józsefnek, az uralkodónak írt, hiszen tudta, hogy a posta leveleit felbontja, tartalmát pedig beható vizsgálatnak vetik alá. A posta tehát bemutathatta a császárnak Deák véleményét a kialakult politikai szituációról: A magyar nép és királya közötti kapcsolatot a tizenkét éves abszolutizmus rontotta meg. Ennek könnyen a magyar állam felbomlása lehet a következménye, amely azonban magával rántja a bukásba a birodalmat is. A felmerült kérdések megoldását a lehetetlenséggel határozhatunk tün-

eti fel: pénzügy, hadügy, nemzetiségi kérdés, külügy. A levél tehát a magyar politikus kompromisszumra hajlásának jele – Takács szerint –, amelyhez a kezdő lépést az uralkodónak kell megtennie, s a meg egyezéshez vezető úton a már említett problémákat kell megoldani. E levél másolatát – németre fordítva! – megtalálhatjuk Ferenc József titkos levéltárában.

A szabadságharc leverésétől az 1850-es évek végéig nyíltan nem politizál Deák, hanem a passzív ellenállást választja – sem levelezésében, sem a kortársak írásaiban nincs nyoma tevékenységének –, ezért csak egy-két szót fordít a szerző a Bach-korszakra. A világpolitika változásai ragadják ki ismét Deákot vidéki magányából, s költözik Pestre, az ország központjába, majd itt befolyásolva a Pesti Napló szerkesztését, szállodai szobáját róva megváltoztatja addigi taktikáját – Takács ezt szinte tételesen állítja fel, s indokolja meg –, majd az olasz kérdést mintegy eldöntő solferinói vereség után lépett ki ismét a politika porondjára.

A politikai aktivitás válik jellemzővé ekkor Deákra – mindez a tanulmányban részletes, nagyító alá helyezett vizsgálatot eredményez. Hosszan mutatja be az író az ekkor követett politikusi magatartásformákat, az országban uralkodó közhangulatot. Leszögezi, hogy elvárták az országban élő, a szabadságharc előtt is jelentős szerepet játszó fontos politikai vezetőtől, hogy utat mutasson.

Deák úgy látja, hogy elérkezett az idő megszólalására, hogy az uralkodó és népe között lehetőség van a megegyezésre. Az októberi diplomát nem fogadja kitörő örömmel – Takácstól kimerítő választ kapunk ennek okaira is. Következtetéseit mindig adatokkal, tényekkel támasztja alá, meggyőzve az olvasót véleménye helyességéről.

A politikai változások a felszínre dobják a korábban liberális politikusként ismert Anton von Schmerlinget, akivel a szerző súlyának megfelelően, kiemelten foglalkozik. Schmerling a liberalizmus elveit a birodalom szintjén érvényesíti, míg politikai ellenfele, Deák, helyesen egyeztetési a liberalizmus utat mutat.

nyokkal. Itt Takács ütközteti a két politikai felfogását, s mindig érezteti: hiába képvisel Schmerling lovag magasztos eszméket, ha azokat nem képes a helyi sajátosságoknak megfelelően alkalmazni.

Az októberi diplomát, az „államjogi zagyvalékot” rövid idő múlva követte a februári pátens, amely ismét a politikai passzivitásba süllyesztette Deákot. Az 1861-es országgyűlést azonban a politikai kilátástalanságról vallott nézete ellenére felkereste – a szerző szerint nagy politikai tettet hajtván ezzel végre, hiszen sikerült elérnie az ország rokonszenvét bíró radikálisokkal szemben, hogy az uralkodó és a népe között fenntartotta a lehetőséget az esetleges megegyezésre. Igaz, itt közli a döntését a már említett híres levél alternatívájára: „Engedni a kiegyenlítés kedvéért éppen olyan kárhozatos lehet, mint ragaszkodással törésre vinni a dolgot.” Ezt a döntést pedig az 1861-es országgyűlésen mondja el nemes pátosszal a második feliratában: „... ha túrni kell, túrni fog a nemzet, hogy megmentsse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől öröklött. Túrni fog csüggedés nélkül, mint ősei túrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert amit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de miről a nemzet, félve a szenvedésektől önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges.”

Deák Ferenc visszavonul tehát a politikai életből, de ekkor az ország számára már ő az útirányjelző, mindenki elfogadja vezető szerepét. Kossuth Lajos és az emigráció ekkor már nem képes igazi hatást gyakorolni a magyar politikai életre – kivétel a dunai konföderáció terve, melyről az Takács véleménye, hogy ezzel Kossuth követőinek döntő része elpártolt tőle, s ezentúl Deákot tekintette szellemi vezetőjének. A szerző sohasem mulasztja el hangsúlyozni Deák viselkedésének egy furcsaságát, amelyet mások nem emelnek ki: sohasem gátolta a kor politikusaik tervezetéseit, kivéve, ha azok az 1848-as törvények jogosságát támadták. Bemutatja s indokolja Deák visszahúzódságának okait, majd bebizonyítja, hogy a deáki koncepció

a kor lehetőségei között szinte sikerre van ítélve.

Az adott kor politikai viszonyai között ez a passzivitás a legcélravezetőbb, hiszen ha az uralkodónak szüksége van Deákra és az általa vezetett politikai erőre, akkor úgylis hozzá fog fordulni. Az idő múlásával azonban a kortársak, a közvélemény egyre sürgetőbben figyelte a visszavonult politikus mozdulatlanságát, egyre több jel figyelmeztette: ki kell lépnie az önként vállalt passzivitásból. Ezt segítette elő a nemzetközi politika változásai mellett a Schmerling által megbízott Wenzel Lustkandl: *Das ungarisch-österreichische Staatsrecht* című műve is, melyre ragyogó választ kapott Deáktól az „Adalék a magyar közjoghoz” című munkájában. Igaz, ezt a művet csak később adta ki. Számomra nagyon tetszik e dolgozat elemzése, melyet szervesen illeszt munkájába a szerző!

Az elemzés igazolja a kiinduló helyzetben felállított alapelv helyességét: Deák – Kossuth terminusával élve –, a jogvédő, a kiegyezéshez vezető úton feladja az alkotmány jogainak egy részét (vagyis a perszónáluniótól eljut a reálunióig), hogy legfontosabb célját, a történelmi Magyarország területi integritását megőrizze, s a kiegyezés érdekében mindenekelőtt helyezze a birodalom biztonságát. Ezzel lemond az 1848-as törvények egy részéről, s a Pragmatica Sanctio alapján – a szerző szerint – a helyzetnek megfelelően magyarázza, sőt, hallgatja el az 1848. végi III. törvénycikk bizonyos részeit. A törvénycikkben tisztázatlan kérdésekként szerepelt a hadügy, pénzügy és külügy kérdése. A dilemmát akkor a király személye körüli miniszter kinevezésével ideiglenesen oldották meg, Deák azonban most minderről hallgat, ugyanakkor folyamatosan bizonygatja, hogy mennyi az átfedés e három terület törvényhozói és végrehajtói munkájában. Itt lelhetjük fel tehát a deáki politika engedményeit, amelyeket a magyar történelmi államhathatóságok fenntartásáért, a magyar nemzeti jogok ismételt életbeléptetéséért felajánlott. Ezt azonban Takács azzal magyarázza, hogy enélkül az uralkodót nem

lehetett volna meggyőzni a kiegyezés mikéntjéről, hiszen így Ferenc József nagyon erős eszközökkel rendelkezhetett továbbra is.

Deák Ferenc ismerve a korabeli politikai röpiratok, tervezetek tartalmát, látta, hogy ki kell mozdulnia a passzivitásból. Sokan vetették szemére, hogy csatlakozott az ókonzervatív irányzat prominens képviselőjének, gróf Apponyi Albertnek indítványához, s hűtlen lett elveihez, mikor felhasználta a gróf tervezetét a kiegyezés létrehozásához. Az elemző is kitér erre a problémakörre, de előre jelzi, hogy dolgozatának nem feladata a deáki koncepció és Apponyi tervezetének részletes összehasonlítása. Cáfolja azonban, hogy Deák hűtlen lett volna elveihez, s bebizonyítja: a két politikus kiindulópontja egymással ellentétes!

A mű alapvonulatát láttatva azonban nem szabad elfelejteni, hogy foglalkozik az elemzés írója a kor égető problémájával, a nemzetiségi kérdéssel, valamint a társadalom és gazdaság összefüggéseivel is, de csak addig a határig vizsgálódva, míg céljától nem kalandozik el! A ragyogó teljesítményt nyújtó gondolatsor azonban számomra furcsán fejeződik be – hiszen bemutatja a szerző a deáki koncepciót, majd azt, hogyan módosul a deáki

taktika a kor követelményeihez igazodva, de az utolsó láncszemet elhagyja, s Belcredi gróf bukásának okait, Beust báró hatalomra kerülésével a deáki koncepció elfogadásáig nem jut el! Miért nem utal rá legalább pár szóval, mint tette azt az ifjúkori Deákkal kapcsolatban? Talán azért, mert utolsó mondataival – Ausztria háborús kudarcaival – magyarázza az eltolódást a deáki politika javára? Vagy az országgyűlés 1865. december 14-i megnyitásával, s azzal a megállapítással, hogy a magyar politikai élet részéről a kiegyezés szükségsszerűvé vált, befejezettek vélték a gondolatort? Ezzel szemben azonban eddig mindig Deák és az uralkodó gondolatainak párharcát, s annak (részteteit mindig befejezve) csodálatos elemzést kísérrhettünk figyelemmel!

A művet, Deák Ferenc politikai koncepciójának pompás elemzését ajánlom a múlt század iránt érdeklődőknek kezébe, hiszen véleményem szerint Takács Péter az adott kor objektív vizsgálatával rászolgált Fejtő Ferenc kiváló történész véleményének alátámasztására: a magyar történészek a lehetőségeket mérlegelve fejtik ki véleményüket a magyar történelem e fontos szakaszáról!

Kancsár Attila

AZ „ÖRÖK MÁSODIK”

**Szemere Bertalan:
Politikai jellemrajzok a
magyar szabadságharcból.
Gróf Batthyány Lajos,
Görgei Artúr, Kossuth Lajos.
+ okmánytár.**

*(Sajtó alá rendezte, a bevezetőt írta,
a jegyzeteket és a mutatókat
összeállította Hermann Róbert
és Pelyach István. Szépirodalmi
Könyvkiadó, 1990. 733 l. + 30 l. kép.)*

1852 végén, de kiadási évként már 1853-at föltüntetve Graf Ludwig Batthyány, Arthur Görgei, Ludwig Kossuth. Politische Charakterskizzen aus dem Ungarischen Freiheitskriege címmel három kis füzet jelent meg Hamburgban a Hoffmann und Campe kiadónál a magyar szabadságharc három kiemelkedő szereplőjéről – egy negyedik: Szemere Bertalan „egykori belügyminiszter” tollából. A politikai jellemrajz, mint a kor jellegzetes műfaja, nem sajátosan történetírói műfaj volt, hanem az emlékirat, a szépirodalom és a publicisztika vegyülete, amely ez esetben különösen tükrözte a szerző érzelmeit is, noha ő művét természetesen tárgyyszerűnek, legfeljebb erősen kritikai élűnek s – különösen Kossuthot illetően – utóbb nagyon is árulkodónak tartotta. E több-kevesebb elfogultságát a kortársak, sőt a későbbi történetírás számára is ellensúlyozhatták az általa először közölt dokumentumok, nemkülönben azon eseményleírások, melyekről vagy eleve nem készült írás, vagy ma már nem lelhető fel.

Szemere Bertalan nem volt történetíró, ám a szabadságharc nyomán az emigráció s a külföld számára szerette volna, miként mások is, történeti háttérrel megírni az eseményeket, föltárva azok mozgatórugóit, rámutatva a bukás okaira. Előbb az ország 1527 utáni történetét kezdte írni, e munkája azonban nem jelent meg, s el is

veszett; 1852 elején írt jellemrajzaival a fordítási s kiadási nehézségek ellenére már nagyobb szerencséje lett. Szerencséje? E szerencse bizony kétes értékű, hiszen e műve jelentős részben okozója is lett az emigrációban való majdnem teljes elszigetelődésének, sőt utóbb tényleges s pozitív hazai szerepe elhallgatásának is. E munkája, bár magyarul nem adták ki, tőle függetlenül hatással volt a magyar történetírára, mivel Horváth Mihály nagy művében, a Magyarország függetlenségi harczának történet 1848 és 1849-ben c. háromkötetes könyvében (Genf, 1865) több gondolatát átvette. Úgy vélem, hogy ez esetben épp úgy, mint adatainak és ítéleteinek Marx általi átvételében ő, mint egy forrásmű szerzője kizárólagosan nem hibáztatható. De még Marx sem, hiszen ő sem volt történetíró, s adatait – a tiszteség határain belül – úgy csoportosította, ahogyan az publicisztikája számára a leginkább megfelelt. Hogy az 1950-es években az emigráns Kossuthról kialakított negatív Marx-i megítélés miatt megint csak Szemerénk húzta a rövidebbet, az nem csak az ő bűne, sokkal inkább azon történetírásé, amely a „klasszikusok” szavait örök érvényű kinyilatkoztatásoknak tekintette. Oly kinyilatkoztatásnak, amely sehogysem illet – illik! – bele „Kossuth apánkról” majd másfél évszázad alatt kialakított képbe. Szemere megítélésében elfogult lehetett (hogy mennyire volt az, értelmezés kérdése is), nem egyszer túllőtt a célon, ám személyes tapasztalaton alapuló ítéleteinek magva az esetek jórésztében valóságos tényeken nyugodott. Az 1848/49-i forradalom és szabadságharc jövődi történetírása számára aligha lehet fontosabb főladat, mint az események s szereplők tevékenységének további tárgyilagos kutatása azért, hogy mindenki a maga helyén s súlyával szerepeljen.

Hermann Róbert és Pelyach István már annak a pusztán tényével, hogy az Országos Széchényi Könyvtár Kézirat-tárában őrzött eredeti magyar szöveg

alapján – figyelve az egyetlen, német kiadásbeli eltérésekre is – gondozták a Politikai jellemrajzokat, szolgálatokat tettek történetírásunknak. Az audeatur et altera pars klasszikus elvének eleget téve végre hozzáférhetővé tették Szemerének e nem egy vonatkozásban kellemetlen művét; alapos bevezetővel, pontos s terjedelmes jegyzetapparátussal és egy olyan Okmánytárral, amely a szerző főkormánybiztosi, majd miniszterelnöki s második belügyminiszteri tevékenységét dokumentálva, az eseményekkel egyidejűleg kelt hivatalos, félhivatalos vagy éppenséggel magánirományokkal támasztja alá vagy éppen gyengíti Politikai jellemrajzok-beli állításait.

Recenziusi helyzetem e könyv kapcsán cseppet sem könnyű, mivel az több-kevesebb részletességgel érinti 1848/49 szinte valamennyi főbb kérdését, melyek mindegyikében állást foglalni nem tarthatom föladatomnak. A Politikai jellemrajzok, nemkülönben az Okmánytár tejes mélységű elemzése messze vezetne, a velük kapcsolatban Hermann Róbert és Pelyach István által a Bevezetőben s a jegyzetekben kifejtett történetírói véleményezés pontról pontra való számbavétele meg töredezetté tenné írásom. Le kell hát mondanom e két síkon egyszerre való bemutatásról, annál is inkább, mivel az elkerülhetetlenné tenné az időközben szerkesztésében végre megjelent Szemere Bertalan és kora (Miskolc, 1991) című kiadvány vonatkozó tanulmányaival – közöttük éppen Hermann Róbert Szemere Bertalan mint a honvédelem szervezője 1849-ben s Pelyach István Egy elfeledtetett kézirat. Szemere Politikai jellemrajzainak történetéről c. írásaival (1:275–314.; 339–354.) – való összevetést.

A Politikai jellemrajzok három darabja mind formai, mind tartalmi szempontból elüt egymástól. Míg gr. Batthyány Lajos és Görgei Artúr esetében kronológikus pályaképet nyújt, Kossuth Lajos tevékenysége 1848/49-ben annyira terebélyes, hogy – tevékenységét csupán bizonyos szempontok szerint vizsgálva – róla már valódi „jellemrajzot” alkot. A mártír

miniszterelnökről alkotott képe elismerően pozitív, bár irányító és összefogó képességét, amely mégiscsak lényeges tulajdonság a kormány első miniszterénél, kétségbe vonja. Görgei hadvezéri tevékenységét alapjában véve elismeri, hatalomra töréséért, álláspontjának folytonos változtatásáért, végső soron általa (is) árulásnak tekintett világosi fegyverletételéért mélységesen megveti. Az árulón, vagy inkább a hozzá ugyancsak méltatlan gyáván kívül még számos negatív tulajdonsággal ruházza föl; pl. külön s cinikus (141.), önhitt s ravasz (152.), dacoló s ármánykodó, bosszúálló (155.), mogorva, rideg (162.) és – talányos (165.). Vele, mint lehetséges politikai ellenféllel már nem számol, annál inkább Kossuthal, aki az emigrációban kormányzói címét visszavéve valóságos diktatóri szerepre tör, amit Szemere kezdettől fogva nem nézett jószemmel. Műve írására a végső indítékot tulajdonképpen Kossuthnak az Észak-amerikai Egyesült Államokban tett, pénzszerzéssel is járó 1851–1852. évi sikeres körútja adta meg, miután a (volt) kormányzó, biztos lévén dolgában, abban, hogy csak ő irányíthatja az emigrációnak az ország felszabadítására irányuló tevékenységét, lehetetlenné kívánt tenni mindenkit, aki vele szembeszáll.

Kossuth hazai pályáját két szakaszra bontja: az izgatóéra (1832–1848) s a státusférfiéra (1848/49). Leginkább csak mint szerkesztőt és publicistát ismeri el, bár van jó szava szónoki szerepléseiről is, ám itt már nehezményezi „színpadi fogásait”. „Én – írja – az élet komoly kérdéseiben a szereplést nem kedvelem, ő félig mindig színpadi szerepet vitt” (228.). S fölteszi a kérdéseket: Kossuth republikánus-e; próféta-e; demokrata-e; „hőse-e a magyar ügynek”; „forradalmi ember-e”; őszinte és igazmondó-e; „politikai ellenfelei iránt kíméletes ember-e”; státusférfiú-e s végül továbbra is „Magyarország kormányzója-e”? Válaszai mindig nemlegesek. Noha a tényeket általában tiszteletben tartja, azokat úgy csoportosítja, hogy nem-jei mindig beigazolódnának. Végső soron Kossuthot nem tartja másnak, mint hatalomra tört prókátornak.

A szabadságharc előtt és alatt még kedvezőbb volt a véleménye. Személyes elfogultságának hiányát az emigráció előtti időszakra a történeti kutatások, nemkülönben az Okmánytár számos darabjai is igazolja; igazolja akkor is, ha mint miniszterelnöknek a kormányzóelnökkel komoly hatásköri vitái voltak. Nemleges válaszai, nem egyszer nyakatekert bizonyításai újabb keletűek voltak: a végletekig kiéleződött emigrációbeli ellentmondásokat tükrözték. Szemerének s kisded csoportjának a Kossuth elleni föllépése végül is egyoldalúnak s eredménytelennek bizonyult. A besúgókat nem számítva alig maradt valaki mellette; talán csak gr. Batthyány Kázmér (1807–1854) volt külgyminiszter, aki meg nagyon korán elhunyt.

A (volt) kormányzóelnök viszont annyira biztos volt dolgában, hogy szóra sem méltatta Szemere vádaskodását, ő pedig műve megjelenése után szinte teljesen elszigetelődött.

Mindaz, amit egykori harcostársairól ír Szemere, a másik oldalról egy kicsit magát is jellemzi. A kötet gondozói Bevezetőjükben s olykor jegyzeteikben – ha illő mértéktartással is – maguk sem kímélik a kétségtelenül túlzó szerzőjük gyengeit. Ha recenzensként a használt kifejezéseket – „intrikus”, „a tények tudatos meghamisítója”, „hatalomra vágyó s az alkotmányosság iránt érzékeny” – erőseknek tartom is, s nem annyira a tényekkel, mint inkább ferde – s nem feltétlen ferdítő – megítélésükkel hozom kapcsolatba. A legutolsónál („az alkotmányosság iránt érzékeny”) elidőzhetünk egy kicsit, hozzátéve még a többször említett örök doktrinér kifejezést is.

Szemere Bertalan 1848/49-ben betöltött miniszteriális és kormánybiztosi feladatának ellátása alatt mindvégig megmaradt a legalitás s az alkotmányosság talaján, anélkül azonban, hogy a változó viszonyok közepette ne tudta volna nézeteit a kor követelményeihez igazítani. A szabadságharc – vagy ahogyan ő nevezi: a (fegyveres) forradalom – 1848. szeptember–októberi kezdete után, különösen kormánybiztos korában nem egyszer sü-

rgette a példát statuáló szigorú – akár statáriális jellegű – törvényes föllépést. Ő pl. ilyennek minősítette 1848. december 23-i azon főkormánybiztosi intézkedését, mellyel Zemplén vármegye állandó bizottmányát s tisztikarát föllüggesztette, mivel Schlik tábornok fenyegető köriratát megtárgyalták s kihirdették. „Doktriner-sége” leginkább az 1848:III.tc. által rögzített, a miniszteri ellenjegyzéssel s felelősséggel járó parlamentáris kormányzáshoz való ragaszkodásában nyilvánult meg. 1848. szeptember 11-én – az ősszminisztérium folytonosságát biztosítandó – egymaga nem nyújtotta csak be lemondását: Kossuth csupán csatlakozott hozzá. Amikor az 1849. április 14-i Függetlenségi nyilatkozat nyomán Kossuth kormányzóelnökként meghívta kormányába, melyben a belügyminiszteri posztal egyszerre miniszterelnökséget is vállalt – pontosabban: a „miniszteri tanács elnöke” lett –, a fő gondja a kormányzóelnöki és a minisztériumi hatáskör elhatárolása volt. Később többször föllépett a kormányzó hatásköri túllépései vagy éppen mulasztásai ellen (különösen a miniszteri ellenjegyzés közzétételének elhanyagolása vagy hiánya miatt), míg végül 1849. július végén kétszer is följánlotta maga és kormánya visszalépését, a kormányzóelnöki diktatúra – szelídebben: rendkívüli hatalommal való fölruházás – érdekében, fölszólítván Kossuthot és Görgeit egyaránt a kormányt mellőző, esetlegesen összehangoltan elküldött polgári és katonai diktatúra átvételére. E diktatúra nyilvánvalóan már nem illett bele a felelős minisztérium gyakorolta kormányzatba, ám a végső erőfeszítések idején – de csak akkor! – már mellőzhetőnek vélte az alkotmányosságot.

Hogy az általa fogalmazott tervszel csak részben egyező 1849. május 2-i kormányzói kézirat eleve nem határolta el egymástól a kormányzóelnök s a miniszterelnök hatáskörét, az nyilvánvalóan a körülményeknek tudható be. Megjegyzendő azonban, hogy az alapul szolgáló 1848:III.tc. szerint is a minisztertanácsban a miniszterelnök vagy az őt helyettesítő

miniszter csakis akkor elnökölhetett, ha a király vagy a nádor nem volt jelen. Az államfői szerepet betöltő kormányzóelnök azonban nem csupán elnökölt, hanem irodája révén közvetlen kapcsolatot is tarthatott a miniszterekkel. Érthető, hogy e helyzetben – legalább a látszat megőrzésére törekvő – „örök doktrinér” Szemerének csupán másodlagos szerepkör juthatott, amitől végül is szabadulni igyekezett. Kossuth Lajos kormányzóelnöksége a de facto köztársasági állapotban lévő országban kifejtett prezidenciális hatalomgyakorlást jelentett.

Alkotmánytörténetileg is különös fontossággal bír a teljes katonai és polgári hatalomnak Aradon 1849. augusztus 11-én Görgeire történt átruházása Kossuth és a kormány három minisztere által, mely átruházást az előbb távozó Szemere és Batthyány már nem írták alá. A részletek vitatottak s vitathatók is, azt azonban csak a Szemerével nem rokonszenvező Jókai állítja, hogy a miniszterelnök előzetesen tudott volna róla. Majd csupán Radnán szereztek róla tudomást, még aznap, s másnap, augusztus 12-én Lugosról meg is írták tiltakozásukat Görgeinek. Szemere Kossuthtól a visszavett kormányzóelnökséget elvitatta, anélkül, hogy valaminő igényt formált volna le nem mondásukból, magukat kettejük tekintette olyanoknak, „kik Magyarország hivatalnokai lenni nem szüntenek meg” (270.). Közte és Kossuth között e látszatra presztizs-vita tulajdonképpen az emigrációbeli célszerű tevékenységről alkotott, homlokegyenest ellentétes nézeteikben nyilvánult meg. Ennek lényege: Kossuth kintről is folytatni akarta a küzdelmet, Szemere pedig nem. „Ő...ű azon ámulatban (Wahn) – írta – nem ringatjuk magunkat, miképpen mi, száműzöttek mentjük meg a hazát – a világ kezdete óta egy emigráció sem adta vissza a nemzetnek az elvesztett szabadságot, azt mindig csak maga az otthon maradt nemzet szerezheti vissza” (272.). E szavak igazát kár lenne tagadni, 20. századi emigrációink példája is ezt igazolja.

A közreadók egy helyütt némileg indokolatlan az örök második szerepköréből való kitérés kísérletnek minősítik Sze-

mere szabadságharc végi s emigrációs magatartását (71.). Azon sem csodálkozhatunk, hogy Szemere Bertalan, aki soha nem tudott első ember lenni, hiszen még megyéjében is, ahol ő volt a reformellenzék vezére, csak a másodalispánság jutott neki, 1849-ben pedig hiába lett miniszterelnök, a kormányzóelnöki tevékenység gátolta a kormánypolitika önállóbb alakításában, az általa jellemzett személyiségeknél, különösen Görgeinél vagy Kossuthnál kisebbnek egyáltalán nem tartja magát. Tulajdonképpen nem is méricskél. Már főkormánybiztosi írásaiban többször megfogalmazta, hogy a szabadságharc hőisének magát a népet véli. Kossuthról írván hangoztatta: „Ne tulajdonsítsa sem ő magának, sem én magamnak, sem senki magának azt, amit a néptől. Ez összes erejét rendelkezésünkre bízta. De annak mikénti felhasználását méltán számon kérheti tőlünk. És ez az ő, a tettleges diktátor nagy felelőssége” (242.). Majd később így ír: „Küzdelmünk napjaiban csak a nép volt nagy, egyéniség egy sem” (265.). A személyiség fontosságának e tagadása persze megint csak vitatható, különösen a 19. században, ám az emigráns Szemere őszinteségét kár lenne kétségbe vonni. Így vélekedett ő 1849 tavaszán is, amikor a vitatott védsereget szervezte Felső-Magyarországban.

Szemere művét kevés eredeti forrás alapján írta, hiszen az emigrációba még saját iratait sem igen vihette magával; azokat titkára és tanítványa, Horváth Lajos, a későbbi miskolci képviselő menekítette haza, s hagyatékából kerültek a Borsod-Miskolci Múzeumba, onnan pedig a Borod-Abauj-Zemplén Megyei Levéltárba, ahol a XV–15. sz., Borsod vármegye levéltárában kezelt történeti gyűjtemény 1704–1913 című fondban őrzik őket. A kötet gondozói csupán az Országos Levéltárban lévő mikrofilmekről ismerik őket. Talán ezért is került el figyelmüket némely fontos irat külszetén – Szemerének a kormányzóelnökhöz intézett 1849. július 21-i emlékiratán (Okmánytár 294. sz.), Kossuth július 25-i válaszában (KLÖM 15:776-777.), Szemerének Kossuthhoz és Görgeihez intézett 1849. július 25-i

levelein (296–297. sz.), valamint Szemere által Görgeihez fogalmazott augusztus 11-i, első felhatalmazásán (319. sz.) – ott található a halvány ceruzás feljegyzés: „elküld. Sz-hez Aug.20. 1850”, vagy némileg másképpen: „elküld. Sz-hez 20 / VIII. 1850,„. Ez arra vall, hogy Szemere Horváth Lajostól minden bizonnyal másolatban kaphatta meg ezen okmányokat, különben nemigen kerülhettek volna vissza eredeti helyükre.

A jegyzetek tanúsága szerint a 294. s a 296–297. sz. okmány másolatban az Országos Levéltár-beli R 190. fondszámú Szemere-iratok között is föllelhető. E másolatok alighanem e kiküldött kópiákkal lehetnek azonosak. Szemere mind a hármát német fordításban közölte: a 294. sz. emlékiratot a Kossuthról szóló kötet függelékéül némi, az érdemét nem érintő kihagyással, de a kormányzóelnök válasza nélkül (153–159.p.), a másik kettőt pedig a Görgei-jellemrajzába iktatva.

Hermann Róbert s Pelyach István példásan pontos Szemere-könyvet tettek közzé. Szemere-olvasatukban hibát nagyjítóval sem találhatni. Talán csak egyet. Batthyány Lajos miniszterelnökről szólva a felelős miniszteriális kormány-

zattal össze nem egyeztethető, mégis fönntartott feudális eredetű horvát belső autonómiáról értekezve Szemere ezt írta: „Íme, egy élő s közel példa arra, miképp nemzetet írott törvény nem ment mindig meg, bármi jó legyen ez, sőt ez néha üres betű, mely megöl; minden alkotmány egy gép, melyet mozgásba okos politika hoz. Birtunk ezzel 1848-ban? Bírunk ezzel most? Nagy kérdés.” (114.) A kötetbeli szövegbe a bími ige e két alakja helyett a bízni ige alakjai (bíztunk, bízunk) csúsztattak be, ami érthetetlenül teszi a szerző mondanóját.

A kötet gondozóinak a szerzőt illető, alapjában véve tárgyilagos bíráló megjegyzéseiket nem egy esetben magam még némileg árnyaltam volna. Ám az is kétségtelen, hogy Szemere Bertalan sok helyütt oly elfogult, hogy a bírálatot megérdemli. Mindezzel együtt ajánlom Szemere Bertalannak e nem egy helyütt kellemetlen íű művét azon értő olvasók s kutatók figyelmébe, akik a magyar történelem e fontos szakaszát e sajátos megvilágításban is meg kívánják ismerni.

Ruszoly József

SZÉCHENYI ISTVÁN GRÓF, AZ EMBER

**Csorba László:
Széchenyi István**

Officina Nova, Bp. 1991. 195. o.

1991-ben emlékeztünk meg *Széchenyi István gr.* születésének bicentenáriumáról. A jeles jubileumra a könyvkiadók is készültek: több kiadvány látott napvilágot címlapjukon nemes egyszerűséggel a legnagyobb magyar nevét viselve, s hátlapjukon sajnós borsos árral. Igaz, az utóbbi évtizedekben is sok munka jelent meg Széchenyiről: ezek a könyvek jelezték, hogy a gróf életútjának viharai, ellentmondásai újabb és újabb alkalmat teremtenek az újragondolásra. Széchenyi életét az adott politikai rendszerek szívesen felhasználták öngigazolásra, de a felkapott Széchenyi-vitákban talán legkevésbé órá hallgatott vitázó és a vitákat figyelemmel kísérő egyaránt. A legendák Széchenyijét már alig tudta „elviselni” a naplóíró Széchenyi, a Vaskapu-építőről nem is beszélve.

Csorba László tudván, hogy az igazság nem olyan fogalom, amit egy könyv megragadni képes, megjelölte vállalkozásának korlátait: „népszerű összefoglalásnak” nevezi a fülszövegben művét. Itt jelzi szándékát is: azt a Széchenyit szeretné elénk állítani, aki most már megkaphatja azt, „amire talán leginkább vágyott egész életében: a szeretetet”. A feladat nehézségét mutatja, hogy a szakemberek és a laikusok körében is érzett hiány pótlására a bicentenárium alkalmából megjelent többi könyv egyike sem vállalkozott: azok többnyire képeskönyvek, minimális szöveggel, támadható felületet így nem hagyva magukon.

A külsőleg is tetszetős könyv már az első átlapozáskor meglep bennünket a monográfiától talán kevésbé megszokott,

feltűnően gazdag, a nagyközönség előtt még javarészt nem publikált képanyagával, és 40(!) oldalnyi színes mellékletével. A gondos válogatás nem véletlen; a szerző ügyelt arra, hogy ne dekoráció, hanem illusztráció legyen az anyag: az aláírásokon kívül minden képre utal a szöveg is. Láthatjuk Széchenyit kora ifjúként és idősödő államférfiként, megcsodálhatjuk Crescence szépségét, amelyet kilenc gyermek megszülése után is megőrzött, Wesselényi szigorú tekintetét vagy a döblingi szanatórium magányát stb.

A mű alaposabb megismerése sem fog csalódást okozni az olvasónak. Csorba stílusa a fülszövegben ígért közérthető, olvasmányos marad mindvégig. Emlékeztet a reformkor nyelvezetére, de nem esik a dagályosság hibájába. A szöveget keretbe foglalja az öngyilkosság eseménye: 1860 húsvétjának felidézésével kezdődik a könyv, és Széchenyi utolsó naplóbejegyzésével fejeződik be. Úgy érezhetjük, hogy regényt kezdünk olvasni: „A harangok visszatértek Rómából. Ujjongó szavukat magával ragadta a friss áprilisi szél,... Ezernyolcszázharmincadik éve immár, hogy beteljesedett a megváltás csodás misztériuma. Bankár és csavargó, úr és paraszt egyaránt háládatos szívvel dicsérte az egek és seregek urát...” Ám az idillt megzavarja a döblingi halott. Az öngyilkosság felfedezésének pillanatát megörökítő naturalisztikus feljegyzés idézése után a szerző azonnal foglalkozik a közvéleményt izgató kérdés tisztázásával: vajon nem gyilkosság történt-e? Tolnay nagycenki plébánosra hivatkozva egyértelműen elveti a gyilkossághipotézist, és ezt megtoldja azzal a megjegyzéssel, hogy nincs olyan bűnügy, ami felérne az öngyilkosság okainak kiderítésével. Így megkapjuk a mű egyik vezérfonalát, hiszen az életút minden állomása szolgál valamilyen adalékkal annak tisztázására, miért dördült el a végzetes

lövés. Csorba a befejezésben a kérlelhetetlen logika utolsó állomásaként értelmezi az öngyilkosságot, Tolnay feljegyzésén túl más érveket is felsorakoztat a gyilkosság-elmélet ellen: a külső kényszerítő erőket meggyőzően magasabbra emelve alkati adottságai és betegsége (thymopathia) determinációjánál. (E betegség kialakulásának nyomon követése adja a mű másik vezérfonalát, amiről még szó lesz a későbbiekben.)

A kérdés mégis kérdés marad: hiszen nem nevezhető-e a kikényszerített öngyilkosság gyilkosságnak? Ennek eldöntésében az olvasó magára marad, s ha arra számított, hogy objektív eszközökkel – azaz az összes érv, ellenérv felsorakoztatásával, nem feledve egyetlen pletykát sem, ami Széchenyiről kering(ett), mindent a forráskritika szűrőjén megszűrve – egy objektív Széchenyi-képet fog látni, akkor megfeledezett a fülszöveg idézett mondatáról. A szerző a rezümében figyelmezteti erre: „Hiszen nincs két Széchenyi – egyetlen teljes ember van csupán. Univerzum, amelyről csak szubjektív lehet az ítékezés.”

Az olvasónak magának kell döntenie és – ha van hozzá önbizalma – megítélnie Széchenyi tetteit. Az író annyit segít, amennyit tud. Forrásait pontosan, stílustörés nélkül, a szövegbe ágyazva nevezi meg, megkímélve minket a száraz rövidítésektől, vagy attól, hogy állandóan a könyv végére kelljen lapoznunk egy „Jegyzetek” című függelékhez, közben kiesve az olvasás ritmusából, elfeledve a gondolatmenetet.

Megvan tehát a lehetőségünk, hogy Széchenyit objektívan értékelhessük, és a róla kialakított álláspontunkat véglegessítsük. „Reményi” láthatnánk arra, hogy lezárhassuk a személye körül burjánzó vitákat, rá hivatkozó történelmi aktualizálásokat, és végleg elhelyezzük őt a nemzet Pantheonjában. A könyv hátoldalán Regös István képe látható „Döbling, avagy egy Halhatatlan Lélek szabadulása börtönből” címmel, s ha a fenti eshetőség bekövetkezne, akkor újra börtönbe zárnánk Halhatatlan Lelkét, és ez lenne Széchenyi legnagyobb tragédiája. A könyv szelleme

azonban óva int ettől. Maga az író ezt egyik előadásán így fogalmazta meg: „Régmúlt emberek sorsát eldönti egy-egy tollvonás... Pedig álláspontot kifejezni valamiről csak úgy lehet, ha a sajátod már letisztult. Hiszen enélkül az egyik, illetve a másik fél érvrendszere vagy álláspontja keveredhet a saját, kialakulásban lévő álláspontoddal.”

Őnállóan kell tehát tovább gondolkodnunk Széchenyiről, a reformkorról, az azt megelőző időszakról, mindarról, amit Széchenyi életútjának nyomon követése közben természetesen megismerünk. Megtudjuk, hogy az úgynevezett Kossuth-címert az általában udvarhűségéről ismert apa, Széchenyi Ferenc rajzoltatta le egy emlékéremre, hogy milyen volt a korabeli iskolarendszer, melyet Széchenyi végigjárt; hogy valójában mi is igaz a lipcei csatabéli legendaszerű huszárkalandból; nyomon követjük őt a bálók forgatagában, szerelmi vallomásai közben; elkísérjük első diplomáciai útj(i)ra, miközben röviden kitekintünk a kor Európájának történéseire. A szerző még eredeti Széchenyi-verseket is közöl Tábori Eszter fordításában. Az életút ismertetését, az összes körülmény mérlegelését, melynek hatása volt vagy lehetett Széchenyire, mindvégig ilyen részletességgel végzi el Csorba László. Soha nem feledkezik meg a Széchenyivel akár baráti, vagy éppen ellenes viszonyba kerülők alakjának felvázolásáról vagy részletesebb leírásáról sem. A történet elbeszélése közben elmondja e téma kutatóinak adott kérdésben alkotott véleményét, nem tévesztve szem elől célját.

A rengeteg betétszerű történet nem bontja meg a könyv egységét, az olvasó viszont láthatja a *Hittel* író Széchenyit önmaga ellenfényében is, amikor jobbagyaival alkudozik az önkéntes örökvláság ügyében, majd amikor kifakad, hogy könyvét – minő szörnyűség! – a koleralázadás parasztjai is olvassák nyilvánosan. Bármennyi érthetlenséget és butaságot kellett legyőznie, hogy a Lánchidat fel tudja építtetni, mégsem adatott meg Neki, hogy csupán egyszer is átmenjen rajta.

Az aprólékos, részletes életrajz nem tartalmaz új kutatási eredményt, ahogyan ezt a szerző a mű végén levő „Tájékoztatóban” le is szögezi. Mégis olyan Széchenyi portrét rajzolt nekünk, amelyet eddig csak ritkán szoktunk vizsgálni. A Széchenyi körül folyó találgatások és viták nem zárhatók le, és nem is fognak lezárulni. Az igény arra, hogy egyik legjelentősebb államférfink tevékenységét újra és újra elemezzük, folyamatosan él bennünk. Egy-egy újabb könyv, amely megjelenik róla, csak árnyaltabbá teszi Széchenyi-képünket. Csorba László könyve mint „igaz valójában... esendő embert” szerette volna bemutatni azt a „félistent”, akinek sokan hitték – hiszik őt. Új színt hozni a történetírás palettájára mindig a veszéllyel jár, amit a szerző így fogalmazott meg szóban: „Nincs a történelemben olyan szándékú tett, legyen az a legnemesebb is, amit a visszájára ne fordíthatna bárki, ha akarja.”

Először is szeretném tisztázni, miért a reformkor az, amely a mai társadalmat talán a leginkább foglalkoztatja, ezen belül miért Széchenyi, akit megkülönböztetett figyelem kísér. Úgy gondolom, hogy ebben a korban indult el az a folyamat, amit F. Braudel „mély időnek” vagy „hosszú időnek” nevezett el. Ez századokat ível át, és egységbe fog különböző korszakokat. Természetesen nem egy folyamatról van szó, hanem különböző, egymáshoz képest apró fáziseltolódásban lévőkről. Ez a felfogás, amelyet részletesen a Századok 1972/4–5. számában találhatunk meg „A történelem és a társadalomtudományok” című Braudel cikkben, lehetővé teszi olyan kapcsolódási pontok keresését, amelyek összekötésével talán mégis tanulhatunk az „Élet Tanítómesterétől”. Ez a gondolkodásmód magyar történészek egy része szerint nem fogadható el a történettudományban. Pedig ennek a tudománynak akkor van értelme, ha a múlt minél pontosabban feltárásával továbblépünk a jelenbe. Bár a történésznek nincs kompetenciája a jövőt illetően, arra jogosult, hogy megmondhassa: ezt az utat már próbáltuk, ez így nem fog menni, próbáljunk meg mást. Ha

ezt a tudásunkat nem használjuk fel, akkor a történetírás önmagába fordul, önmagáért való lesz, s ez súlyos hiba lenne.

Korunk nosztalgiája a reformkor iránt egyértelmű. Mi is hiszünk abban, hogy „jobb kor” jó. Hasonló lelki traumát pedig, mint amit Széchenyi és kortársai 1849-ben elszenvedtek, az utóbbi évtizedek során is át kellett élni. Ahogy Csorba is írja fülszövegében: „a megcsömörlött nemzedék éppen olyan 'karizmatikus' vezető után áhítozik, amilyenné az ő szobrárt formálták gondos kezek és tudatos szándékok”.

Lezárva ezt az eszmefuttatást – melynek során politizálni nem állt szándékomban –, azt is kijelenthetem, hogy a gyorsan és bizonytalanul változó idők mindenkiből sokféle, akár önellentmondásos reakciót válthatnak ki. Nem volt ez másként Széchenyinél sem. A pozitivista módszerekkel dolgozó történész érthetetlenül áll olyan ellentétek előtt, mint amilyen a Kossuthnak márciusban írt levele és a híres-hírhedt március 15-i naplóbejegyzés, vagy a miniszteri tárca elfogadása és az ehhez fűzött naplórész között feszül.

Napjainkban ezekre a skizofrenitásokra próbál magyarázatot adni egy új irányzat, amelyet leginkább pszichológizáló történetírásnak lehetne nevezni. Csorba László könyve is ide tartozik bizonyos tekintetben. A fentiekből már kitűnhetett: ez nem azt jelenti, hogy a munka kizárólag lélektani oldalról vizsgálja az események közti összefüggéseket, csak annyit, hogy nyitott kérdésekre a források segítségével próbál olyan megközelítést keresni, hogy a leginkább kielégítő választ adhassa. Jellemző a módszerre, hogy szeretné kideríteni a vizsgált személy lelki motivációit, állapotát. Baj csak akkor van, ha valaki kizárólag ebből von le következtetéseket.

A szerző kihasználta azt, hogy ilyen szempontú vizsgálatra alkalmas anyagot Széchenyi egyik kortársa sem hagyott ránk; az övé azonban kimeríthetetlenül bőségesnek látszik. Csorba a Naplót szívesen és gyakran használja, hogy felépíthesse rá a mű másik vezérfonalát, Széchenyi személyiségzavarral küszködő,

hangulati-érzelmi világában szélsőségesen ingadozó alakját, a kórképet is megálla-
pítva: thymopathia.

Már régóta foglalkozik orvos- és történettudományunk annak eldöntésével: Széchenyi beteg volt-e egyáltalán, vagy gyógykezeltése csupán ürügy volt a menekülésre. Szerintem a középutas válaszok járnak legközelebb az igazsághoz: is-is. Ha áttekintjük Széchenyi furcsa megnyilvánulásait, azok erre a betegségre utalnak: például utolsó minisztertanácsi ülése, de később a röpiratokat író Széchenyi teljes szellemi frissességgel dolgozik.

Egy könyv természetesen akkor jó, ha kidolgoz egy koncepciót, és azt megvédi érvekkel, alátámasztja forrásokkal, illetve az ismert tényeket, forrásokat új szempont szerint csoportosítja, és így alkot újat. Jelen esetben ezt tette a szerző. Szerinte Széchenyin már huszonévesen is jelentkeztek betegségének tünetei, és egész életében foglalkoztatta az öngyilkosság gondolata. Nem kényszeríti ránk elméletét, csak annyira befolyásol, amennyire egy „jó könyv” ezt gondolatmenetével – jó értelemben véve – amúgy is megteszi.

Ezért születtek kételyeim. Vajon körülbelül másfélszáz év távolából elegendő-e az orvosi leletek pontos kórkép felállításához? Vajon a Napló felhasználható-e ennek igazolására? Tudjuk, hogy Tasner Antal olvashatatlaná tett jónéhány részt. Így eleve nem beszélhetünk teljes forrásról, a legbelső titkok még lappanghatnak. El lehet-e dönteni egy húszas éveiben járó ember verseiről, hogy ezek a művek már a személyiségzavar versei? Összehasonlítható-e Caroline elvesztése felett érzett gyásza az apja halála felett érzettel? Pár mondat alapján mondhatjuk-e, hogy egyik mélyebb, mint a másik? Egyetlen, apjának küldött levelé-

ből érezhető-e a huszonhárom éves huszárkapitány melankóliája?

Nem ellentmondásos-e egy személyes sérelemből, (az 1832. június 27-én fogalmazott levélből) arra következtetni, hogy mindig is hajlamos volt fegyverét maga ellen fordítani; majd bizonyítani, hogy a tiszta elméjű röpiratírót belekényszerítették az öngyilkosságba?

A szerzőt igazolja az a feltevés, hogy Széchenyi még a Naplónak sem vallott igazat. Ez a már említett huszárkalandra, az 1825-ös felajánlásra vonatkozó ötvenes évekbeli megjegyzésre és más hasonlókra épül. Bizonyosnak látszik, hogy Széchenyi viselkedése többször enyhén zavart volt. Ez nem értékítélet, ezáltal ő nem kibebedik, mert ha a fenti merész feltevés igaz, csak azt igazolnánk, hogy bizonytalan időkben az ember öngazolásokat keres, vagy más kiutat, különben beleőrül a rá nehezedő óriási pszichikai teherbe. Talán ezért írhatta le Széchenyi azokat a szörnyű március elsejei sorokat 1848-ban a parlament szétkergetéséről, a hadsereg bevetésének lehetőségéről.

A kételyek ellenére még egyszer hangsúlyozom, hogy a módszer és az eredmények nem hagyhatók figyelmen kívül. Sokszor úgy jön rá a történész az igazságra, ha beleképzeleli magát az eseményekbe, és megkeresi az általa vizsgált személy cselekedeteinek mozgatórugóit. A könyvvel Csorba László elérte célját: emberközelségre hozta Széchenyi Istvánt. Kitűnően bizonyította a gróf EMBER-voltát, következtelenségeit, hiúságát; azt, hogy mégis képes volt felülemelkedni a kicsinységeken, és még a teljes kilátástalanságban, az ötvenes években is reményt adott az országnak; azt, hogy ő volt a „legnagyobb magyar”.

Szendi Péter

MAGYARHON ANGOL BARÁTJA

Kabdebó Tamás: Blackwell küldetése

*A Magyar Tudományos Akadémia
Könyvtárának Közleményei.
Új sorozat. 26. (101.)
Budapest, 1990. 316 o.*

Kabdebó Tamás hőse, Joseph Andrew Blackwell – mint a szerző is írja az előszóban – nem volt ismeretlen a magyar történetírás képviselői előtt. A bécsi angol követség magyarbarát munkatársának irathagyatéka 1895-ben került a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattárába, s azt már abban az évben ismertette a Budapesti Szemle hasábjain a kiváló esszéíró, Péterfy Jenő. A kevés számú magyar diplomáciatörténész talán legkitűnőbbike, Horváth Jenő, az 1920–30-as években használta fel kutatásaihoz ezt az iratanyagot. Sőt, bár meglehetősen vitatható közlési elvek alapján, publikálását is megkezdte. 1948 után a magyar történetírás újra felfedezte Blackwellt. Hajnal István a Batthyány-kormány külpolitikai törekvéseit bemutató kismonográfiájában támaszkodott rá, H. Haraszti Éva pedig Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen című könyvében Blackwellt afféle magányos óriásként állította be, aki egyedül szegült szembe az angol külpolitika hivatalos, osztrákbarát irányzatával, s próbálta meg Magyarországra iránti megértésre bírni a külügyminiszter Palmerstont. Szintén ezt a kéziratári anyagot használták később más történészek, így V. Waldapfel Eszter, Urbán Aladár, Gergely András. H. Haraszti Éva volt az, aki először szembesítette angol levéltári anyaggal Blackwell hagyatékát, s mutatta ki többször is szövegszerűen azt a már addig is ismert tényt, hogy Blackwell jelentéseit Palmerston erősen meghúzva tette közzé az 1850-ben megjelent hivatalos Blue Book-ban, a

Correspondance Relative to the Affairs of Hungary 1847–49-ben. Csak üdvözölni lehet azt a tényt, hogy 1989-ben az Európa Könyvkiadó Haraszti-Taylor Éva sajtó alá rendezésében, Katona Ágnes fordításában és Urbán Aladár szerkesztésében kiadta Blackwell irathagyatékának legérdekesebb részét, az 1843–1851 között írt jelentéseit.

Kabdebó Tamás munkája azonban ennél többet ad. A szerző egyrészt a londoni Public Record Office külügyi iratanyag, másrészt az Angliában elérhető más, Blackwellre vonatkozó iratok, ill. a magyar levéltárak ilyen vonatkozású forrásai alapján próbálta meg áttekinteni Blackwell küldetéseinek történetét. A többértelmű cím, „Blackwell küldetése” azonban jelzi, hogy itt nem csupán egy angol diplomata egyszerű életrajzáról, diplomáciai küldetéseiről, hanem, ha úgy tetszik, történelmi küldetéséről, az angol Magyarország-politika egyik alternatívájának képviselőjéről van szó.

Ki volt ez a Joseph Andrew Blackwell, akiben az 1850-es években még az a gondolat is felmerült, hogy Magyarországra költözik, s barátja, gróf Batthyány Kázmér szívessége folytán magyar birtokos lesz Feketekuthy vagy inkább Feketeföldy néven; aki a megyegyűléseken tüzes magyar beszédekkel mond, amelyek tele lesznek olyan szavakkal, mint szabadság és függetlenség?

Joseph Andrew Blackwell 1798-ban, skóciai származású családban született Cobridge-ben. Apja cserépedénygyártással foglalkozott. 1828 körül a család elveszítette vagyonát, ettől kezdve a már világlátott fiatalember az eszére volt utalva, ha meg akart élni. 1819–1827 között már beutazta Európa nagy részét, 1820-ban Magyarországon is járt. Benyomásait később így summázta: „a boroknak is, az embereknek is hasznára válna a szelídítés, s a megfelelő csillapítás jó tulajdonságait bizonyára észrevezetően megnövelné”. 1827 tavaszán Blackwell megnősült.

Folyamatosan igyekezett álláshoz jutni, divatos szóval élve afféle értelmiségi szabadúszóként próbált megélni. Továbbra is sokat utazott Közép-Európában. 1836-ban jelent meg első röpirata, „Néhány megjegyzés külpolitikánkhöz” címmel. Ebben az eredetiben fenn nem maradt pamfletben Blackwell azt fejtegette, hogy Angliának a Duna alsó folyásánál erős szövetségesre kellene szert tennie. Véleménye szerint teljesen mindegy, hogy „ennek az államnak Ausztria, Magyarország vagy Dácia a neve, hogy fővárosa Bécs vagy Pest, s hogy a Habsburg-uralkodóház egy tagja, esetleg egy magyar mágnás kormányozza, vagy hogy arisztokratikus, illetve demokratikus konföderáció-e?” Ez a koncepció több szempontból is érdekes. Egyrészt arra mutat, hogy Blackwell jól látta, a Habsburg-birodalom nem tehet egyszerre eleget minden külpolitikai kötelezettségének Itáliától Németországon át a Balkánig. Másrészt az angol külpolitika olyan alapértékét kérdőjelezte meg, mint a Habsburg-monarchia európai szükségessége. Harmadszor, Blackwell látta, hogy ez az állam lehet egyközpontú, de nem lehet központosított a térség etnikai viszonyaiból következően. Egyik, meglehetősen erős alternatívának Blackwell a Habsburg-birodalom Magyarország-központú átstrukturizálását tekintette. Egy évvel később megjelent, „Oroszország előrenyomulása és jelen pozíciója Keleten” c. munkájában Blackwell úgy vélte, hogy Oroszország célja a területi hódítás és „egyetemes uralomra kerülés”. Ezért meg fogja szerezni Törökország ázsiai részét és a Habsburg-birodalmat is, ha megteheti. Olyan külpolitikai elveket fejtett itt ki, amelyek 1848-ban a magyar külpolitika rangjára emelkedtek, s amelyek körítésüktől függetlenül később minden egyes Duna-konföderációs terve alapelveit képezték. Jólslásának helyességéhez sem igen fér kétség: a Monarchia széthullása után – történelmileg viszonylag rövid idő alatt – az orosz nagyhatalom valóban a Monarchia területeinek birtokába jutott.

Blackwellnek ekkor már magyar ismerőse is volt, a londoni cs. kir. nagy-

követ, a Batthyány-kormány későbbi külügyminisztere, herceg Esterházy Pál. 1837-ben a rangos Atheneum hasábjain jelent meg Blackwell első magyar tárgyú írása, az 1832–36-os magyar országgyűlés iratairól. Az értekezés igen alapos ismeretekről tanúskodik a magyar alkotmány és jog területén. Blackwell jól látta a reformszellem ébredését, s úgy vélte, Magyarország jelentősége növekszik, ezért az angol közönségnek minél többet kellene megismernie erről az országról. Kabdebó Tamás kiemeli, hogy bár Blackwell jól látta a magyar alkotmányos intézmények fejlettségét és bonyolultságát, nem maradt előtte rejtett a lényeg sem: Magyarország pénzügyi és hadügyi igazgatás szempontjából „minden tekintetben osztrák tartomány”. Ugyanakkor észlelte a magyar nemesi megye autonómiájának jelentőségét is az ország önállósága szempontjából. Az említett országgyűlés vitáit Blackwell korrektil ismertette. A nagybirtokos réteghez nem fűzték különösebb illúziók (ellentétben Széchenyivel), ugyanakkor (akárcsak Széchenyi) úgy vélte, hogy gazdasági előrelépést támogató reformokat az osztrák kormány is támogatna. Két javaslatot tartott rendkívüli jelentőségűnek: az egyik az országgyűlés pesti ülésére vonatkozó kérés – tehát Blackwell is látta, hogy az ország igazi központja egyre inkább Buda és Pest –, a másik a Lánchidat finanszírozó részvénytársaság létrehozása és a híd vám szedésére vonatkozó felhatalmazás, ami a nemesi előjogok nyílt megtámadását jelentette. Blackwell következtetése egybevágott 1836-os röpiratával: Magyarország válhat a dunai birodalom központjává, s mivel még az is elképzelhető, hogy saját uralkodót választanak maguknak, a Habsburg-háznak okosan kell cselekednie, ha meg akarja tartani uralkodói tisztét.

1843–44-ben Sir Robert Gordon, Anglia bécsi nagykövete, aki már korábban ismerte Blackwellt, meghívta őt, hogy legyen vendége Pozsonyban a magyar országgyűlés alatt. 1843 júniusától szeptemberéig Blackwell afféle kipróbálás alatt lévő félhivatalos ügynökként figyelte

a magyar diéta vitáit. Jól látta a kialakuló frontokat, legalábbis a felsőház pártállás szerinti összetételét bemutató listája alapján ez látszik valószínűnek. Az első csoportba az „ügynevezett konzervatívok, avagy osztrák kormánypártiak”, a másodikba a „haladó konzervatívok, avagy centrális párt” tagjai, a harmadikba „az ellenzék, a liberálisok, avagy az ügynevezett nemzeti párt” tagjai kerültek. A dolog érdekessége, hogy Blackwell nem különböztette meg az ellenzék árnyalatait (pl. Széchenyit, Eötvöst, Batthyányt, Telekit stb. egymástól), ugyanakkor észlelhető különbséget velt fölfedezni az ő- és neokonzervatívok között. Gyakorlatilag tehát úgy látta, hogy az igazi szakadék a liberálisok és a konzervatívok között van; olyan igazság ez, amit hosszú ideig még a magyar történészek egy része is elfelejtett. Itt csupán jelezni szeretném, nem értem, miért látja Kabdebó Tamás különösnek, hogy Eötvöst Blackwell nem a centralisták, hanem a liberálisok közé sorolja. Eötvös centralizmusa a liberalizmus egyik válfaja volt; a Blackwell által centralistáknak keresztelteknek viszont egyike sem tekinthető politikai filozófia szempontjából centralistának, ez csupán állásukat jelzi a politikai skálán.

Blackwell alapján véve kicsit lenézte a magyar országgyűlés ténykedését, főleg annak külsőségeit. Morgott, hogy az ülésteremben nagyon meleg van; a diéta menetét üzleti tárgyalásokhoz hasonlítottta, amelyben az alsótábla oly sokat kér, amennyit tud, a felsőtábla olyan keveset ad, amennyit csak lehet. Blackwell egyébként lelkiismeretesen beszámolt minden ülésről és minden fontos kérdésről. A horvát–magyar nyelvi vitában vallási kérdést látott; véleménye szerint a horvátokat a magyarok túlzott vallási türelme zavarja, s mivel nem mernek nyíltan fellépni a katolicizmus egyeduralma mellett, „helyi jogaik megsértéséről panaszkodnak”. Blackwell nemigen értette, miért erőltetik a magyar követek ennyire a magyar nyelv használatát. Ahogy Szemere Bertalanak írta: „Tételezzük fel, hogy a két horvát egy hétig tartó, horvát nyelvű beszéddel zaklatja Önöket: nem kell

meghallgatni”. Ha viszont a magyarok nem engedik őket horvátul beszélni, „egész Európában, de legalábbis ebben az országban – egyetlen támogatójuk sem akad majd”.

Blackwell tevékenysége nem korlátozódott csak az országgyűlés eseményeinek feljegyzésére. Igyekezett összeismerni a vezető magyar politikusokkal, így Kossuthal is, s igyekezett őket meggyőzni, hogy protekcionista kereskedelempolitikájuk nem segíti elő az olyan anyira vágyott angol kapcsolatot. Közben Blackwell arról győzködte Gordont, hogy érdemes lenne Pesten felállítani egy angol konzulátust. A meggyőzés sikerült; a konzulátusból azonban – leginkább az osztrák kormányzat hajthatatlansága miatt – nem lett semmi. Kabdebó Tamás szerint ebbe belejátszott az is, hogy a magyar ellenzék protekcionista gazdaságpolitikája egyetlen angol gazdasági tényezőt sem ösztönzött arra, hogy lépjen az ügyben.

1843 szeptember végétől 1844 márciusáig Blackwell távol volt. 1844 márciusa utáni beszámolóit viszont már nem egyszerűen a viták kronológikus összefoglalását, hanem tematikus csoportosítását is adják. Így ír Széchenyi földadó tervének, a vegyes házasságoknak, a fiuemei vasútnak, a szabad királyi városok szavazati jogának kérdéséről. Érzékeny szemmel figyelte az országgyűlésen kívül lejátszódó eseményeket, pl. a Védegyelet alapítását. Kabdebó szerint Blackwell az ilyen jellegű akciók általában a magyar nacionalizmus, s különösen annak legszélsőségesebb megnyilvánulásai jellemzésére alkotta a magyarizmus szót. Az ezt ismertető fejezetben azonban csupán Kossuth és Széchenyi gazdaságfejlesztő törekvéseinek nem éppen teljes metszetét adja a fiuemei vasút és a Védegyelet működésének kapcsán. A fogalmi meghatározás a sokat mondó cím ellenére sem igazán sikeres. Kabdebó egy jegyzet erejéig ugyan megpróbálja meghatározni a magyarizmust a régi típusú patriotizmussal, a Hungarus-tudattal azonosítva vagy szinonimájának tekintve. Az érem másik oldalának tekinti a magyarországi nem-magyar népek nacionalizmusával szem-

beni magyarizmust, amely „egy újfajta, önmegerősítő, nyelvi és etnikai öntudattal bíró, bizonyos esetekben sovíniszta jellegű mozgalommá vált”. Utána viszont ismét azt írja, hogy „míg a magyarizmust a többiek elfogadták, a nacionalizmust nem”. Az értelmezés meglehetősen homályos. A szerző szerint van egy magyarizmus, ami régi típusú patriotizmus, s van egy másik, ami sovíniszta jellegűvé is válható nacionalizmus. Tehát azonos szóval ír le két ellentétes fogalmat. Az értelmezéshez a példák sem segítenek hozzá, mert mit lehet kezdeni azzal, amikor a fiumei vasútépítés kapcsán arról szól, hogy „ahol a nacionalizmus a korszellem meghatározó tényezője, ott egy nemzeti kérdés könnyen nacionalistának tűnhet”, ill. hogy néhány sorral odébb vasúti nacionalizmusról szól. Úgy tűnik, Kabdebó keveri a nacionalizmus XIX. és XX. századi értelmezését; a XIX. században a nacionalizmus szónak nem volt olyan pejoratív csengése, mint manapság. Az általa leírtak különben is inkább a nemzeti modernizáció fogalmával írhatók le, mint a magyarizmussal. A Védegyelet kapcsán azt írja, hogy Blackwell szerint „az országgyűlésen jelentős mértékű nacionalista politikai agitáció folyik,... hogy ez legerősebben a Védegyelet militáns szellemében ölt formát, ... hogy ennek a politikai agitációnak Kossuth a spiritus rectora”. Kabdebó itt sem mondja meg, hogy most a nacionalizmus melyik értelmezésére gondol.

Blackwell 1844–1847 között sem vesztette szem elől a magyarországi ügyeket. Továbbra is igyekezett elérni, hogy Pesten angol konzulátust hozzanak létre, s ennek vezetőjévé őt nevezzék ki. 1846-ban memorandumot nyújtott be Palmerstonnak az osztrák birodalomban folyó politikai agitációról. Ebben az osztrák kormányzat politikáját rendkívül gonosznak minősítette. A birodalmon belüli konfliktusokat két csoportra osztotta: egyrészt a birodalom alkotmányos és önkényuralmi kormányzatú felei közötti szembenállásra, másrészt a magyar és a szláv népesség konfliktusára. Jól elhatárolta a két, orosz és lengyel (konfö-

deratív) irányzatú pánszlávizmust. Úgy vélte, az osztrák birodalom a legkisebb külső nyomás hatására meg fog inogni. A birodalom részeinek összetartására az egyetlen mód az alkotmányos kormányzás. Azért is érdekes ez a megjegyzés, mert éppen azt 1843–44-es országgyűlésen fejtette ki először Batthyány Lajos, a későbbi miniszterelnök ezt a koncepciót, ami aztán 1848 márciusában öltött testet. 1847 késő őszen Blackwellt ismét kinevezték a bécsi angol követség munkatársává. Az új nagykövet, Lord Ponsonby azonban nem viseltetett olyan megértéssel a magyar ügyek iránt, mint elődje, Sir Robert Gordon. Így aztán nem valószínű, hogy túlzott lelkesedéssel olvasta Blackwell azon jóslatát, amely szerint a birodalom a végső felbomlás felé tart.

Blackwell 1847 decemberétől vett részt a magyar országgyűlés ülésein. Kabdebó Tamás értékelése szerint „Blackwell nem (vagy csak nagyon ritkán) jegyzett fel olyan Magyarországgal kapcsolatos tényeket, amiről egyik vagy másik kortársa ne tudott volna. De az ő ténygyűteménye, ahogy van, sehol másutt ilyen formában nem található; kortársairól tett megjegyzései éleselméjűsége vallanak, egyéniek és a magyarokkal rokonszenvezők anélkül, hogy a magyarok iránt kritikátlanul rajongott volna. (...) A magyarok saját tetteiket megéneklő pindaroszi ódái után Blackwell prózai jelentéseit és megbízható beszámolóit olvasni olyan, mint kardra húzott, láng fölött süttött pecsenye után egy jó kis marhaszeletet enni”.

A forradalom után Blackwell úgy láthatta, elérkezett az idő arra, hogy korábban kifejtett politikai elvei a gyakorlatban is megvalósuljanak. Bizott Itália és Németország egyesülésében, s a német egységbe szerinte Ausztria is beletartozott volna. Úgy gondolta, hogy Oroszország megállítása szempontjából fontos lenne, ha a balkáni kis államok vagy Törökország, vagy Magyarország vezetése alatt egyesülnének. Ez utóbbi államalakulat Blackwell szerint korlátozná Németország túlzott megerősödését is. Az események egyelőre őt látszottak igazolni. Szóba

került ismét Blackwell pesti konzuli ki-nevezése. Ponsonby azonban a félhivatalos magyar kérés ellenére sem lépett az ügyben, meglehetősen vizsgálgyogva tekintett a magyar eseményekre, s talán még Palmerstonnál is fontosabbnak ítélte a Habsburg-birodalom fennmaradását. Informátorait is csak udvari körökből szerezte, Blackwell figyelmeztetéseit pedig egyszerűen elengedte a füle mellett.

Blackwell csak 1848 júniusában kezdte érzékelni, hogy elképzelései nem illeszthetők bele a brit külpolitika hivatalos vonulatába. Itt vetődik fel a kérdés, megvolt-e a lehetősége annak, hogy Anglia esetleg Magyarország mellé áll a birodalom két felének konfliktusában, s valóban követet küld Magyarországra? Kabdebó Tamás felelete sem egészen egyértelmű ebben a kérdésben. A Bevezetés szerint Blackwell „hamarabb értette meg a magyar politikai élet árnyalatait, mint Palmerston végső elszántságát, hogy kiáll Ausztria mellett.” (17. o.) A 186. oldalon úgy fogalmaz, hogy 1848 nyarán és később, minden rugalmassága ellenére Palmerston véleménye nem különbözött jelentősen Ponsonbyétól. Valamivel odább, historiográfiai áttekintésében úgy véli, hogy Charles Sproton véleménye tekinthető a legtárgyilagosabbnak, amely szerint Palmerston „magyarországi politikája megfelelt az erős Ausztria hagyományos doktrínájának”. Elveti Horváth Jenő véleményét, aki szerint „a magyar forradalom belefért volna Palmerston Európáról alkotott nézeteibe, s csak Kossuth túlkapásai és politikája kényszerítette Britanniát Ausztria és Oroszország oldalára”. Blackwell 1849 nyári küldetéséről szólva már Blackwell hatásának tulajdonítja Anglia közvetítési hajlandóságát és Palmerston jószándékáról beszél (211. o.), majd Szemere azon szavaira utal, mely szerint ha Blackwellt Palmerston az orosz intervenció előtt Magyarországra küldi, „pártot alapíthatunk volna ... egy héten belül, s belementünk volna mindenbe az ésszerűség határain belül, hogy megvédjük az országot az orosz inváziótól”. Kabdebó ezt úgy kommentálja, hogy „ezekkel a szavakkal

foglalhatjuk össze Blackwell utolsó küldetését s annak sikerét, s kérdőjelezhetjük meg az 1840-es évek brit külpolitikáját is Magyarországot illetően”. (217. o.) Az összefoglaló fejezetben pedig már úgy véli, hogy „Palmerston erőegyensúly politikája a napoleoni kor maradványa volt, mely már az 1848-as zavaros korszakban túlélte önmagát.” Ezt azzal magyarázza, hogy később Anglia mégis orosz szövetségben harcolt végig egy nyugateurópai súlypontú háborút, s ebben az erős Ausztriát felváltó Osztrák–Magyar Monarchia német szövetségben Anglia ellen küzdött. A „mi lett volna ha?” kérdésével eljátszva úgy véli, hogy Blackwell 1848-as konzuli kinevezése esetén a forradalmakat le lehetett volna csillapítani; az uralkodó Magyarországra jön, Batthyányt nem váltja fel Kossuth, s talán előbb jön létre az Osztrák–Magyar Monarchia. Am Kabdebó szerint sem biztos, hogy ezzel elkerülhető lett volna a tragikus 1918-as vég, bár az is elképzelhető, hogy ez az új állam semleges maradhatott volna.

Két kérdés vetődik fel: Megváltozott-e Palmerston politikája 1848–49-ben Magyarországgal kapcsolatban? Reális volt-e Palmerston Ausztria-politikája? A két kérdésre adott válaszok ugyanis, véleményem szerint, keverednek Kabdebó Tamás értékítéleteiben is.

Szerintem Palmerston 1849 nyári állásfoglalása ugyanabból az Ausztria-barát politikából fakad, mint 1848 tavaszi–nyári érdektelensége Magyarországgal kapcsolatban. Mindkét esetben fő célnak az erős Ausztria megmentését tartotta, s jól látta, hogy Ausztria orosz szövetségben megnyerheti a háborút, de a békét nem. Ugyanekkor azt is látta, hogy előbb-utóbb elkerülhetetlen lesz az osztrák–magyar érdekek valamiféle kiegyenlítése. Ezért volt hajlandó közvetítésre Magyarország és Ausztria között, nem valamiféle Magyarország iránti rokonszenvtől vezetve, hanem attól tartva, hogy Ausztria túlzottan magas árat lesz kénytelen fizetni az orosz segítségért. Erre a közvetítő szerepre pedig a magyarbarát Blackwellnél alkalmasabb személyt nemigen találhatott volna. Ez magyarázza Black-

well utolsó, 1849 július–augusztusi küldetését is.

Palmerston Ausztria-politikája 1848–49-ben kétségkívül jól vizsgázott. Ausztria fennmaradt; nem jött létre a brit nagyhatalmi pozíciót veszélyeztető német egység. Ausztriát az a hatalom, Oroszország mentette meg, amelynek feltartóztatása Palmerston rendszerében Ausztria feladata volt. Ausztria pedig nem állt Oroszország mellé az 1853–55-ös krími konfliktusban, sőt, meglehetősen rosszul mutatott semlegességet tanúsított. Amiből – véleményem szerint – az is következik, hogy Blackwell irányvonala legfeljebb taktikai alternatívát jelenthetett Palmerston politikájában, semmi esetre sem valódi irányváltási lehetőség.

Pontosabban, egy esetben jelenthetett volna. Ezt a lehetőséget, úgy tűnik, Blackwell látta, ám befolyásolására nem volt lehetősége. Ez pedig az az eset lett volna, ha létrejön az Ausztriát is magába foglaló német egység. Ez valóban az európai erőviszonyok olyan átrendeződését jelenthette volna, ami reális lehetőséggé teszi a Magyarország–központú dunai állam létrehozását. Mint Hajnal István kutatásaiból tudjuk, az 1848-as magyar külpolitika egyik alternatívája ez az ún. nagymagyar koncepció volt. 1848 ősze után azonban ennek egyre kevesebb esélye maradt, Blackwell koncepciója tehát végleg lekerült a napirendről.

1848 nyarán Blackwell elhagyta Magyarországot. Londonból is figyelte a magyar eseményeket, s memorandumok sorában igyekezett befolyásolni Palmerstont, megvilágítva az osztrák és angol sajtó Magyarországgal kapcsolatos hazugságait és ferdtéseit. 1849 nyarán korlátozott körű megbízatással Palmerston Ausztriába küldte, hogy jelentéseket küldjön a hadihelyzetről és a közvetítés esélyeiről. Blackwell azonban csak akkor ért oda, amikor a hadihelyzet már egyértelműen az osztrák–orosz szövetséges csapatok javára fordult. Visszatérve Londonba kapcsolatba lépett a magyar emigráció Kossuth-ellenes szárnyával. Egyaránt rossz véleménnyel volt Kossuthról és Görgeiről, lesújtóan nyilatkozott

Pulszkyról és Hajnik Pálról. Komoly szerepet vállalt Batthyány Kázmér – azóta sajnos eltűnt, – emlékiratainak végleges formába öntésében, Batthyány azonban a lehetséges amnesztia miatt elállt ennek kiadásától s ekkor ajánlotta fel Blackwellnek, hogy közreműködéséért cserébe, nevére íratja egyik birtokát. Batthyány halála azonban meghiúsította ezt a Blackwell által olyannyira vágyott eshetőséget.

Blackwell hátralévő évei meglehetősen szokványosan teltek. 1857-ben kinevezték stettini főkonzullá, s 1880-ig ezt a tiszteletet töltötte be. Magyarország iránti rokonszenvét soha nem veszítette el. 1886-ban, valószínűleg Stettinben érte a halál.

Kabdebó Tamás érdekes és sok új ismeretet hordozó kötetével kapcsolatban több kritikai megjegyzésem is van.

Az első az, hogy a kötetben bosszantóan sok a nyomdahiba. A jegyzetszámok rendszeresen lecsúsznak a szöveg mellé, a tördelés nem mindig egyértelmű. Blackwell jelentéseinek kiadott és kiadatlan szövegrészeit a kötet hol aláhúzással, hol kurziválással jelzi, nem is beszélve a tökéletesen áttekinthetetlen zárójel használatról. A 136. oldalon az egyik mondatból kimaradt egy „nem” szó, ami értelmetlenné teszi az állítást. („Mivel vámhatárokat nem tudtak létrehozni, ezeket a határokat az egyes polgárok küszöbénél kívánták meghúzni...”). A 184. oldalon pedig Blackwell „késéséről” van szó, kérése helyett.

Meglehetősen problémátikusak a névírások. A szerző rendszeresen (és helyesen) Jellacicot és Rajacicot írt, csak hogy a nyomda ezekről a nevekről elhagyta a délszláv ékezeteket, így pedig meglehetősen komikusan hatnak. Schlik neve hol Schlick-ként, hol Schliek-ként szerepel a helyes alak helyett (203., 239. o.) Paszkevic neve egyszer Paskevics, egyszer Paskievics (209., 239. o.) Dembinski neve állandóan Dembinszky, Windisch-Grätzé jó esetben belső kötőjel nélkül szerepel, rosszabb esetben a g is kimarad belőle (203., 239. o.) Puchner neve egy helyen Puchov-ként szerepel (239. o.). Az olyan apróságok már figyelmet sem érdemelnek, mint hogy Bangya János ugyanazon az oldalon szerepel Ben-

gyaként is (244. o.), vagy hogy Perényi Zsigmondot az angol névalak alapján Perényi S.-ként aposztrofálja a kötet. (250. o.)

Ez utóbbi megjegyzés átvezet a fordítás kérdéséhez. A kötetet az 5. fejezet végéig Kádár Judit, utána pedig Magyarics Tamás fordította. A fordítás stílusa megítélés kérdése, az első öt fejezetben azonban hemzsegnek a magyar történeti terminológiában való járatlanságról tanúszkodó melléfogások. ezek közül a teljesség igénye nélkül néhány: „Erlau egri borok” Erlau, Eger német neve. (37. o.) Kronstadt városát Paget Manchesterhez hasonlította. Kronstadt Brassó német neve. (58. o.) a 69. oldalon (és aztán még több helyen) Szlovénia szerepel Szlavónia helyett. A 81. oldalon az Országos Iparvédegyelet felállításáról van szó, holott a szervezet neve Országos Védegyesület volt, az Országos Iparegyesület 1841-ben alakult. (Megjegyzendő, hogy itt a szerző felelősségéről is szó van.) Ugyanezen az oldalon azt olvashatjuk, hogy a Védegyelet „nemzeti, sőt talán tartományi válasz volt”. A 87. oldalon Sandorf szerepel Sándorfa helyett. A 90. oldalon és később több helyen Pressburg Pozsony helyett. A 129. oldalon az Oedenburgtól Wiener-Neustadtig vezető vasútvonal tervéről van szó, s s ha Wiener-Neustadt helyett nem is hiányoljuk Bécsújhelyet, a civitas fidelissima-t igazán megnevezhetjük Sopronként. A 135. oldalon, nem tudni miért, Kossuth a „Pesther Hírlap” ex-szerkesztőjeként szerepel a Pesti Hírlapé helyett. A 155. oldalon Liberális Kör szerepel Ellenléki Kör helyett. A 165. oldalon (ez valószínűleg a szerző elvétése) a Judex Curiae mint kancellár szerepel, holott ez az országbírói tisztség volt. A 168. oldalon még helyesen nemzeti őrségeként (nemzetőrség) szereplő testület a 170. oldaltól kezdve többször is Nemzeti Gárda. A 175. oldalon Lajos főherceg „megyei hivatalába” száműzéséről van szó. Az angol eredetiben „country seat” szerepel, ez esetben helyesebbnek tűnik a „vidéki birtok” kifejezés, mint az új magyar kiadásban is. A 176. oldalon „sikeres itáliai kampány” szerepel hadjárat helyett. A 177. oldalon a következő teljesen zavaros

mondat olvasható: „Béke idején egy regiment több másfél ezer huszárból és félezer gyalogból állt”. A regiment ezredet jelent; a huszárezredek valóban kb. 1500 főből álltak; a gyalogezred három százados zászlóaljából és két század gránátosból állott s békelétszámuk zászlóaljanként néha valóban csak 5–600 fő volt. A 179. oldalon az osztrák birodalom integrálása szerepel, integritása helyett. A 180. oldalon Ausztria nemzeti adóssága olvasható a helyes „államadósság” helyett. A 191. oldal 5. jegyzetében a hadtestparancsnokoknak szóló utasításra hivatkozik a szerző, a helyes főhadparancsnok helyett. A 202. oldalon Mógát „ezredes altábornagyként” nevezik meg, ilyen katonai rang pedig nincs, Móga nem ezredes (colonel), hanem egyszerűen altábornagy (general-lieutenant) volt. A 204. oldalon a már ismert Cronstadt mellett Hermanstadt szerepel Nagyszében helyett.

A másik probléma az, hogy maga a szerző sem látszik teljesen tisztában lenni a korszak magyar történeti irodalmával. És itt nem csupán arról van szó, hogy bibliográfia nincs hibák nélkül, hogy ráfért volna egy kis átdolgozás, hiszen Deák István könyvére a kötet magyar kiadásánál helyesebb lenne a magyar fordításra hivatkozni, akárcsak Kossuth „Irataim az emigrációból” c. munkájánál vagy Szeмерének a nemzetiségi kérdésről szóló emlékiratánál. Bosszantó, hogy Eckhart Ferenc helyett Eckhardt Tibort teszi meg egy kismonográfia szerzőjének. Furcsa az is, hogy Görgeinek szerepel egy „Vindication” c. munkája is a „My Life and Activity...” mellett, holott, mint a 240. oldal alapján kiderül, itt ugyanarról a műről van szó. Szinte mulatságos, és az értelmes sajtóhiba példája, ahogy Urbán Aladár tanulmánykötetének címe (A nagy év sodrában) átalakul (Négy év sodrában).

Néhány példa a szerző nem kellő tájékozottságára. 69. l. A sedria szót így magyarázza: sedrium = megyei bíróság. Holott a helyes etimológia: sedes iudicaria. A 85. oldalon az 1. jegyzetben a fiu-meí vasút vitájával kapcsolatban értetlenségének ad hangot, holott ezt a kérdést néhány éve Gergely András külön kötet-

ben dolgozta fel. A 155–56. oldalon többször hivatkozik az Ellenzéki Nyilatkozatra, annak megnevezése nélkül, s anélkül, hogy a tartalmi ismertetésen kívül hivatkozna eddigi megjelenéseire (Horváth Mihály, Kossuth Lajos összes munkái, Deák Ferenc beszédei stb.). A 190–202. oldalon hivatkozik a Blackwell által lefordított okmányokra, de arra nem utal, hogy ezek majd mindegyike megjelent Pap Dénes Okmánytárában. A legtöbb tévedés ezt követően, a szabadságharc menetét ismertető fejezetekben fordul elő. 197. o. „Október 2-án a bán, aki közben visszavonult és seregével elérte Bécsset...” Október 2-án Jellacic még Gyórt sem érte el. 202. o. Görgei november folyamán „úgy döntött, hogy seregével a Felvidékre vonul”. Aligha, ez csak 1849. januárjában következett be. November 28-án a székelyek sepsiszentgyörgyi gyűlése „ki-mondta Puchnerrel szemben a fegyveres ellenállást”. Igen, de itt csak Háromszékről van szó, s ezt már 1848. október 16-án megelőzte az agyagfalvi székely gyűlés határozata. Windisch-Grätz előőrsei (Simunich vezetésével) nem december 11-én, hanem 14-én lépték át a magyar határt. Windisch-Grätz soha nem mondott olyat az 1849 január elején öt felkereső magyar békeküldöttségnek, hogy kész a biztosított békére; feltétlen alávetést követelt. Az 1849. februárjában Erdélybe bevonuló orosz csapatoknak nem volt szerepük Puchner Bem felett aratott vízaknai győzelmében, hiszen Szebent és Brassót tartották megszállva. Teleki László 1849. március 7-én nem Kossuthnak, hanem Adam Czartoryski hercegnek vázolta fel Magyarország föderatív átalakítását. Téves az az állítás, hogy Görgei és a Békepárt 1849 áprilisa óta tárgyalt volna; erre először 1849. június elején került sor. A 207. oldalon a Szemere-kormány felsorolásából kimaradt Duschek Ferenc és Horváth Mihály neve; Mészáros Lázámál viszont nem jelzi a szerző, hogy őt csupán ideiglenes hadügyminiszternek

nevezték ki. Nem érthetünk egyet azzal a megállapítással sem, hogy 1849. június közepén „A vég már nyilvánvaló volt. A két fronton harcoló magyar csapatokat demoralizálta a túlerő.” Ez július végén talán igazolható, de a nyári hadjárat kezdetén nem. Furcsa, hogy a szerző a 210. oldalon Bem 1849. július 31-i geszvári, majd a következő oldalon augusztus 5-i nagycsúri vereségét minősíti döntőnek; döntő vereséget csak egyszer lehet szenvedni. A valóban döntő temesvári vereség (augusztus 9.) viszont kimarad a felsorolásból. A Szerző a 213. és a 240. oldalon egyaránt foglalkozik a magyar hadsereg létszámának kérdésével. Úgy véli, hogy a 150–170 000 főre vonatkozó becslések nem vesznek tudomást a veszteségekről. Kabdebó viszont nem vesz tudomást arról, hogy a magyar kormányzat folyamatosan újoncozott. Az emigráció történeténél csupán három megjegyzést tennék. A 238. oldalon a 4. jegyzetben hivatkozott Klapka-munka „Nationalkrieg in Ungarn und Siebenbürgen” címmel csak németül jelent meg 1851-ben; ill. hogy Szemere három jellemrajza 1852 végén jelent meg, s a 245. oldalon hivatkozott Marx-level nem 1852., hanem 1853. március 10-én kelt, mint ezt Frank Tibor megállapította.

Kabdebó Tamás kötetét minden hiányossága és tévedése ellenére is olyan munkának tartom, amely sok tekintetben más megvilágításba helyezi a reformkori és forradalmi Magyarország történetéről alkotott képünket. Úgy gondolom, ennek a műnek és az ehhez hasonló munkáknak a megjelenése hozzásegíthet minket ahhoz, hogy végre pontos képet alkothassunk múltbeli és jelen helyünkről Európában. S talán majd egyszer más külföldi barátaink irathagyatékaik és életútjai is olyan szorgalmas feldolgozókra lelnek, mint Kabdebó Tamás.

Hermann Róbert

Kötetünk szerzői

Borsi-Kálmán Béla	történész (ELTE)
Csetri Elek	történész (Kolozsvár)
Hermann Róbert	történész (Hadtörténeti Intézet)
Kancsár Attila	egyetemi hallgató (JATE)
Margitay Béla	nyugdíjas (Budapest)
Miskolczy Ambrus	történész (ELTE)
Panek Sándor	újságíró (Szeged)
Pelyach István	történész (JATE)
Rózsa György	művészettörténész (Magyar Nemzeti Múzeum)
Ruszoly József	jogtörténész (JATE)
Szendi Péter	egyetemi hallgató (JATE)
Vajda Zoltán	tanársegéd (JATE)
Zakar Péter	történész (JGYTF)

INHALT

Studien

Róbert Hermann:	Der Freischarkommandant Imre Hatvani und die Katastrophe in Groß-Schlatten.....	5
Béla Borsi-Kálmán:	Die Entwicklung des rumänischen Nationalbewußtseins dieseits und jenseits der Karpaten im Spiegel der Vorbereitungen einer Generation.....	79
Ambrus Miskolczy:	Die Wechselfälle eines rumänischen Romanhelden von Jókai in den Jahren 1848–49.....	127
Péter Zakar:	Ein revolutionärer Pfarrer im Görgeys Lager.....	136

Diskussion

Ambrus Miskolczy:	Davon, was wir in der „Geschichte von Siebenbürgen“ geschrieben haben... (Zwischen Mythen und Modellen: Siebenbürgen in den Jahren 1848–49).....	150
--------------------------	--	-----

Berufung der Vergangenheit

Die Kapitulation, die eine Epoche abschloß und eine Verräter-Mythe erschuf (Tivadar Dukas Memoiren von der Kapitulation bei Világos) Veröffentlicht von István Pelyach	158
---	-----

Jenseits unserer Grenzen

Die eigenartigen Aufgaben der ungarischen Historiker in Siebenbürgen (Ein Gespräch mit Elek Csetri)	179	
Bibliographie der Schriften von Elek Csetri.....	186	
Elek Csetri:	Sándor Teleki in der Jahren 1848–49	194

Ausblick

György Rózsa:	Karikaturen zu 1848211
Béla Margitay:	Gesellschaftliche Initiative zum Wiederaufstellen der Reiterstatue Honvedgenerals Artúr Görgey im Burg von Buda225

Beobachter

Rumänische Memoiren aus dem Jahre 1848 (<i>Memorialistica Revolutiei de la 1848 in Transilvania.</i>) Sándor Panek 228
Die russische Intervention in Ungarn im Jahre 1849 (<i>Ian W. Roberts: Nicholas I and the Russian Intervention in Hungary</i>) Zoltán Vajda 233
Ein Politiker der passiven Resistenz? (<i>Péter Takács: Politische Laufbahn von Ferenc Deák 1849–1865</i>) Attila Kancsár 238
Der „ewige Zweite“ (<i>Bertalan Szemere: Politische Charakteristiken aus dem ungarischen Freiheitskrieg. Archiv. Redigiert, die Einleitung geschrieben und das Archiv, die Anmerkungen und die Verzeichnisse zusammengestellt von Róbert Hermann und István Pelyach</i>) József Ruszoly 242
Graf István Széchenyi als Mensch (<i>László Csorba: István Széchenyi</i>) Péter Szendi247
Ein englischer Freund Ungarlandes (<i>Tamás Kabdebó: Die Mission von Blackwell</i>) Róbert Hermann251
Unser mitarbeiter..... 259

Az AETAS történettudományi folyóirat. Kiadója: Az AETAS Könyv- és Lapkiadó Egyesület. A szerkesztőség szervezetenként önálló. A lap közöl: történeti tárgyú tanulmányokat, forrásokat, kritikákat, ismertetéseket, interjúkat. A szerkesztőség a társadalomtudományok más ágai elől sem zárkózik el. A lapban megjelent írások közzétételénél kizárólag szakmai szempontok érvényesülnek. Kéziratokat a szerkesztőség nem őrizz meg és nem küld vissza.

* * *

Az AETAS nem rendelkezik állandó anyagi forrással. Megjelenését alapítványi támogatás teszi lehetővé. A lapra ezért hosszú távú előfizetést nem tudunk elfogadni. Az AETAS több vagy akár egy száma is előjegyezhető – írásban vagy telefonon – a szerkesztőség címén. Az előjegyzett számokat postai utánvétellel juttatjuk el a megrendelő címére.

* * *

Az AETAS-t a szerkesztőség terjeszti. A lap megvásárolható:

Budapest: Magiszter könyvesbolt, V. ker., Városház u. 1., Studium könyvesbolt, Váci utca 22., Litea Kft., Budavár Hess A. tér 4., Eötvös könyvesbolt, Kecskeméti u. 2., Országos Széchenyi Könyvtár könyvára, Budavári Palota F. ép. Aula; MTA Történettudományi Intézet Könyvtára, Uri u. 53., Könyves Kávézó, Mikszáth tér 2., Parnasszus könyvesbolt (Írók boltja) Andrassy út 45. és az utcai könyvtáraknál.

Szeged: Radnóti könyvesbolt, Tisza Lajos krt. 34., JATE-Gondolat könyvesbolt, Dugonics tér 11–12., Móra könyvesbolt, Egyetemi Könyvtár BTK, Sík Sándor Könyvesbolt Oskola u.

Debrecen: Egyetemi könyvtár KLTE főépület fszt. Egyetem tér 1.

Pécs: Szöveg Bt. Kiss J. u. 8.

* * *

A szerkesztőség címe:
6720 Szeged, Dugonics tér 12.
Telefon: 62/12-140.
Pf. 1179

Szerkesztőségi titkár: Hovorka Beáta

Szerkesztőségi órák: szerdánként 13–16 óráig.

„...már az első fegyveres összeütközések után több kísérlet történt arra, hogy e nemzetiségi felkelőket valamilyen módon lecsillapítsák és megbékítsék. E kísérletek azonban rendre eredménytelenek maradtak; részben azért, mert olyankor került rájuk sor, amikor a magyar hadsereg állása meglehetősen előnytelennek tűnt, s így a nemzetiségi vezetők nem nagyon láthatták értelmét a lehetséges veszteség történelmi békekötésnek; részben pedig azért, mert e mozgalmak tömegbázisát alkotó paraszti népeiséget átította a császár iránti hagyományos hűség, s így a magyar szabadságharc vezetőiben, azok minden ígérete ellenére sem láttak egyebet a jó császár ellen lázadó, s mellesleg az ő jogait korlátozni akaró magyar nemeseknél... A tárgyalások további akadályát jelentette – főleg a román és szerb mozgalmak esetében – az a brutalitás, amellyel e mozgalmak a nem-román és nem-szerb lakossággal szemben felléptek. Kiirtott falvak és felperzselt városok, kannibáli kegyetlenség jelezte a szerbiáknak és a román légiók útját; Zombor, Zalatna, Nagyenyed romjai és legyilkolt lakóinak holtteste fölött nehéz volt kezet nyújtani e mészárlások elkövetőinek. S ez annál is nehezebb volt, mert adandó alkalommal a visszatérés sem maradt el.”

(Hermann Róbert: *Hatvani Imre szabadságharcvezér és az abrudbányai katasztrófa* című tanulmánya kötetünk 5–78. oldalán olvasható)